

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TURİZM İŞLETMECİLİĞİ ANABİLİM DALI
TURİZM İŞLETMECİLİĞİ BİLİM DALI

TURİZMİN BÖLGESEL EKONOMİK KALKINMAYA
ETKİSİNİN AMPİRİK ANALİZİ

GÜRAY KARACIL

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
CEYHUN CAN ÖZCAN

KONYA-2023

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Güray KARACIL
	Numarası	18811201022
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Turizm İşletmeciliği/Turizm İşletmeciliği
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN
	Tezin Adı	Turizmin Bölgesel Ekonomik Kalkınmaya Etkisinin Ampirik Bir Analizi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Turizmin Bölgesel Ekonomik Kalkınmaya Etkisinin Ampirik Bir Analizi” başlıklı bu çalışma 05/07/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Ceyhun Can ÖZCAN	
2	Prof. Dr.	Uğur ADIGÜZEL	
3	Doç. Dr.	Kevser ÇINAR	
4	Prof. Dr.	Hüseyin AĞIR	
5	Dr. Öğr. Üyesi	Ferid ÖNDER	

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Güray KARACIL		
	Numarası	18811201022		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Turizm İşletmeciliği/Turizm İşletmeciliği		
	Programı	Tezli Lisans	Yüksek	
		Doktora		X
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN		
Tezin Adı	Turizmin Bölgesel Ekonomik Kalkınmaya Etkisinin Ampirik Bir Analizi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Güray KARACIL

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Güray KARACIL		
	Numarası	18811201022		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Turizm İşletmeciliği/Turizm İşletmeciliği		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN		
Tezin Adı	Turizmin Bölgesel Ekonomik Kalkınmaya Etkisinin Ampirik Bir Analizi			

İkinci Dünya Savaşı sonrası artan ulaşım ve teknolojik gelişmeler turizm endüstrisini dünyanın en büyük sektörlerinden biri haline getirmiştir. Bu denli kısa zamanda küresel büyüklükte bir endüstri haline gelen turizmden birçok ülke daha fazla pay alabilmek için politikalar belirlemektedir. Büyük teknoloji ve alt/üst yapı yatırımlarına ihtiyaç duyulmadan yatırım yapılmasına imkân sağlayan turizm özellikle az gelişmiş bölgelerin kalkınmasında en önemli araçlardan biri olarak görülebilmektedir. Bu tezin amacı, sosyo-ekonomik açıdan Türkiye'nin en az gelişmiş bölgelerinden biri olan TRC Bölgesinin kalkınmasında turizmin sektörünün etkisinin ekonometrik analizlerle tespit edilmesidir. Panel veri analizi yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen çalışmada iki döneme ait veri seti kullanılmıştır. Bu iki döneme ait veri setinden beş farklı Model oluşturulmuştur. Elde edilen analiz sonuçlarına göre; oluşturulan tüm Modellerde turizm değişkeninin beş farklı bağımlı değişken (LSAG, LIHR, LOK, LKULT, LKYIC) üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Kişi başına gelirin Modellerde yer alan bağımlı değişkenler üzerindeki etkisine bakıldığında iki değişken üzerinde (LSAG, LIHR) pozitif bir etkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Turizm değişkeninin Gaziantep ve Kilis illerinde Modellerde yer alan bağımlı değişkenler üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak araştırmamızın veri seti ve sonuçları açısından öneriler sunulmuştur.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Güray KARACIL		
	Student Number	18811201022		
	Department	Tourism Management/Tourism Management		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN		
Title of the Thesis/Dissertation	An Empirical Analysis of the Impact of Tourism on Regional Economic Development			

Increased transport and technological developments since the Second World War have made tourism one of the world's largest industries. In such a short time, tourism has become a global industry and many countries are setting policies to capture a greater share of it. Tourism, which allows investment without the need for large technology and infrastructure/superstructure investments, can be seen as one of the most important tools for the development of underdeveloped regions. The aim of this paper is to determine the impact of the tourism sector on the development of the TRC region, which is one of the least developed regions of Turkey in socio-economic terms, through econometric analysis. The study, which was carried out using the panel data analysis method, used a data set belonging to two periods. Five different models were created from the data set of these two periods. According to the results of the analyses obtained; it is concluded that the tourism variable has a positive and significant effect on five different dependent variables (LSAG, LIHR, LOK, LKULT, LKYIC) in all models. When analysing the effect of income per capita on the dependent variables in the models, it is found that it has a positive effect on two variables (LSAG, LIHR). It is concluded that the tourism variable has a positive and significant effect on the all dependent variables in the models in Gaziantep and Kilis provinces. Finally, recommendations are made regarding the data set and the results of the research.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	x
ÖN SÖZ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE KALKINMA HAKKINDA KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Turizm Kavramı	5
1.1.1. Turizm Kavramının Tanımı ve Gelişimi	5
1.1.2. Turizmin Etkileri	8
1.1.2.1. Turizmin Ekonomik Etkileri	10
1.1.2.1.1. Turizmin Olumlu Ekonomik Etkileri	10
1.1.2.1.2. Turizmin Olumsuz Ekonomik Etkileri	12
1.1.2.2. Turizmin Sosyo-Kültürel Etkileri	13
1.1.2.2.1. Turizmin Olumlu Sosyo-Kültürel Etkileri	13
1.1.2.2.2. Turizmin Olumsuz Sosyo-Kültürel Etkileri	14
1.1.2.3. Turizmin Çevresel Etkileri.....	15
1.1.2.3.1. Turizmin Olumlu Çevresel Etkileri.....	16
1.1.2.3.2. Turizmin Olumsuz Çevresel Etkileri	17
1.2. Kalkınma Kavramı	18
1.2.1. Kalkınma Kavramının Gelişimi	18
1.2.2. Kalkınmanın Tanımı ve Önemi	21
1.2.3. Kalkınmayı Belirleyen Temel Unsurlar	25
1.2.3.1. Doğal Kaynaklar	25
1.2.3.2. Fiziki Sermaye Birikimi.....	27

1.2.3.3. Beşerî Sermeye Birikimi.....	27
1.2.3.4. Teknolojik Gelişme.....	28
1.2.4. Ekonomik Kalkınmanın Ölçülmesi	28
1.2.4.1. GSMH ve Kişi Başına GSMH ile Ölçüm	28
1.2.4.2. Satın Alma Gücü Paritesi ile Ölçüm.....	30
1.2.4.3. İnsani Gelişme Endeksi ile Ölçüm.....	31
1.2.4.4. Fiziki Yaşam Kalitesi Endeksi (PQLI) ile Ölçüm	32
1.2.5. Kalkınma Teorileri	33
1.2.5.1. Yapısal Değişim Modelleri.....	33
1.2.5.2. Ekonomik Kalkınmanın Aşamaları (Porter Modeli)	34
1.2.5.2.1. Faktör GÜdümlü Ekonomi.....	34
1.2.5.2.2. Yatırım/Verimlilik GÜdümlü Ekonomi.....	35
1.2.5.2.3. İnovasyon GÜdümlü Ekonomi	36
1.2.5.3. Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi	36
1.2.5.3.1. Geleneksel Toplum Aşaması.....	37
1.2.5.3.2. Kalkışa Hazırlık Dönemindeki (Geçiş Dönemi) Toplum	38
1.2.5.3.3. Kalkış Aşamasındaki Toplum.....	38
1.2.5.3.4. Olgunluk Aşamasındaki Toplum	39
1.2.5.3.5. Kitle Tüketim Aşamasındaki Toplum.....	40
1.2.5.4. İkili Yapı (Düalizm)Teorisi	40
1.2.5.4.1. Ekonomik İkilik	41
1.2.5.4.2. Sosyal İkilik	42
1.2.5.4.3. Bölgesel İkilik	43
1.2.5.5. Uluslararası Bağımlılık Teorileri	43
1.2.5.6. Kısır Döngü Teorisi	44

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL KALKINMA, BÖLGESEL KALKINMA VE TURİZM İLİŞKİSİ

2.1. Bölgesel Kalkınma	51
2.1.1. Bölgesel Kalkınmanın Tanımı.....	51
2.1.2. Bölgesel Kalkınmanın Amaçları	55
2.1.3. Bölgesel Kalkınmanın Araçları	56

2.1.4. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Temel İlkeleri.....	57
2.1.4.1. Sosyal Karlılık İlkesi	57
2.1.4.2. Kalkınma Kutbu İlkesi.....	57
2.1.4.3. Halkın Katılması İlkesi	58
2.1.5. Bölgesel Kalkınma Teorileri	58
2.1.5.1. İhracat Temelli Teori	59
2.1.5.2. Neo-klasik Dışsal Büyüme Teorisi	59
2.1.5.3. Birikimli Nedensellik Teorisi	60
2.1.5.4. Kalkınma Kutbu Teorisi	60
2.1.5.5. Aşama/Sektör Teorisi	60
2.1.5.6. Merkezi Yerler Teorisi.....	61
2.1.5.7. Kar/Ürün Döngüsü Teorisi	61
2.2. Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi.....	62
2.2.1. Bölgesel Kalkınmada Turizmin Yeri ve Önemi	62
2.2.2. Turizm Odaklı Bölgesel Kalkınma Araçları.....	64
2.2.2.1. Alternatif Turizm	64
2.2.2.2. Konferans, Sergi ve Fuar Merkezleri.....	65
2.2.2.3. Rekreasyon / Eğlence Parkları	65
2.2.2.4. Bölgesel Doğa Parkları	66
2.2.2.5. Kültür Merkezleri	67
2.2.3. Turizmin Bölgesel Kalkınmadaki Ekonomik Etkileri.....	67
2.2.3.1. Turizmin Bölgesel Kalkınmadaki Olumlu Ekonomik Etkileri	68
2.2.3.1.1. Turizmin Döviz Gelirleri Üzerine Etkisi.....	68
2.2.3.1.2. Turizmin İstihdam Üzerine Etkisi	69
2.2.3.1.3. Turizmin Çarpan Etkisi	69
2.2.3.1.4. Turizmin Alt ve Üstyapının Gelişimine Etkisi.....	71
2.2.3.1.5. Turizmin Yatırımlar Üzerine Etkisi	72
2.2.3.1.6. Turizmin Diğer Sektörlerin Gelişimine Etkisi	72
2.2.3.2. Turizmin Bölgesel Kalkınmadaki Olumsuz Ekonomik Etkileri.....	73
2.2.3.2.1. Enflasyon.....	73
2.2.3.2.2. Fırsat Maliyetleri	74
2.2.3.2.3. Turizme Aşırı Bağlılık	74
2.2.3.2.4. Sızıntılar	74

2.2.4. Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi.....	75
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TRC BÖLGESİ SOSYO-EKONOMİK VE TURİZM YAPISI

3.1. İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması-İBBS	80
3.2. TRC Bölgesinin Sosyo-Ekonomik ve Turizm Yapısı.....	84
3.2.1. TRC Bölgesinin Sosyal Yapısı.....	87
3.2.1.1. Nüfus ve Göç	87
3.2.1.2. Eğitim.....	94
3.2.1.3. Sağlık	99
3.2.2. TRC Bölgesinin Ekonomik Yapısı.....	105
3.2.2.1. Dış Ticaret.....	105
3.2.2.2. GSYH.....	109
3.2.2.3. Kişi Başına GSYH	112
3.2.2.4. Sektörel Yapı	113
3.2.2.5. İstihdam ve İşsizlik	116
3.2.2.6. Gelir Dağılımı	121
3.2.2.7. Yoksulluk.....	123
3.2.3. TRC Bölgesinin Turizm Yapısı.....	127
3.2.3.1. TRC11 (Gaziantep).....	143
3.2.3.2. TRC12 (Adıyaman)	151
3.2.3.3. TRC13 (Kilis)	158
3.2.3.4. TRC21 (Şanlıurfa)	165
3.2.3.5. TRC22 (Diyarbakır).....	174
3.2.3.6. TRC31 (Mardin)	181
3.2.3.7. TRC32 (Batman).....	188
3.2.3.8. TRC33 (Şırnak).....	196
3.2.3.9. TRC34 (Siirt)	203
3.3. Literatür İncelemesi	209

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMETRİK METODOLOJİ

4.1. Panel Eşbütünleşme Analizi.....	218
4.1.1. Panel Birim Kök Testleri.....	218
4.1.1.1. Levin, Lin ve Chu (LLC) (2002) Testleri.....	219
4.1.1.2. Im, Pesaran ve Shin (IPS) (1997, 2003) (IPS) Testi.....	220
4.1.1.3. Breitung Panel Birim Kök Testi (2000).....	221
4.1.1.4. Fisher Tipi Panel Birim Kök Testleri: Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001).....	222
4.1.2. Panel Eşbütünleşme Testleri.....	224
4.1.2.1. Pedroni Testi.....	224
4.1.2.2. Kao Testi (Artık Tabanlı DF ve ADF testleri, 1999).....	226
4.1.3. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmin Yöntemleri.....	227

BEŞİNCİ BÖLÜM

BULGULAR

5.1. Veri Seti ve Modeller.....	229
5.1.1. Veri Seti.....	229
5.1.2. Modeller.....	231
5.2. Turizmin Bölgesel Ekonomik Kalkınmaya Etkisini Belirlemeye Yönelik Ekonometrik Bulgular.....	234
5.2.1. Panel A Veri Setinin Bulguları.....	235
5.2.2. Panel B Veri Setinin Bulguları.....	242
SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER.....	252
KAYNAKÇA.....	257
EKLER.....	289
TABLOLARIN LİSTESİ.....	289
ŞEKİLLERİN LİSTESİ.....	293
GRAFİKLERİN LİSTESİ.....	294
HARİTALARIN LİSTESİ.....	300
ÖZ GEÇMİŞ.....	301

KISALTMALAR

ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
ADF	:	Artık Tabanlı Dickey-Fuller
DTP	:	Devlet Planlama Teşkilatı
DOLS	:	Dinamik En Küçük Kareler Tahmincisi
ECLA	:	Latin Amerika Ekonomik Konseyi
FMOLS	:	Tam Uyarlanmış En Küçük Kareler Tahmincisi
GAP	:	Güney Doğu Anadolu Bölgesi Projesi
GSMH	:	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	:	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
MTE	:	Marjinal Tasarruf Eğilimi
MTsE	:	Marjinal Tüketim Eğilimi
OAPEC	:	Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği
OLS	:	En Küçük Kareler Tahmincisi
PQLI	:	Fiziki Yaşam Kalitesi Endeksi
SEGE	:	Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi
TÜİK	:	Türkiye İstatistik Kurumu
UNESCO	:	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
UNWTO	:	Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü

ÖN SÖZ

Doktora eğitimimin tüm aşmalarında bana yol gösteren ve benden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN'a en kalbi duygularıyla teşekkürlerimi ve hürmetlerimi sunuyorum. Doktora eğitimim sürecinde gerek ders alma fırsatını yakaladığım gerek ders dışında kendilerinden istifade etme fırsatını bulduğum tüm Necmettin Erbakan Üniversitesi Turizm Fakültesi Hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum. Doktora tez aşamasında benden desteklerini ve kıymetli zamanlarını esirgemeyen Tez İzleme Komitemde yer alan Prof. Dr. Uğur ADIGÜZEL ve Doç. Dr. Kevser ÇINAR Hocalarıma ilgi ve alakalarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Başta bir parçası olduğum Adıyaman Üniversitesi idari personellerine bana tüm süreçlerimde destek veren Erkan ARSLAN'a, Meral KURT'a ve 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli depremlerde yaşamını yitiren kıymetli mesai arkadaşlarım/dostlarım Bilal KAYA ve Birgül BİNZET'e en kalbi duygularıyla sevgilerimi ve şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca doktora sürecimde benden desteğini esirmeyen Adıyaman Üniversitesi ve Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulunda görev yapan tüm akademik ve idari personellere teşekkürlerimi sunuyorum.

Tüm hayatım boyunca başta eğitim hayatım olmak üzere benden sevgilerini ve desteklerini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca doktora sürecinde kendilerinden çaldığım zamanı hoş gören ve beni destekleyen sevgili eşim Aysel KELEPÇE KARACIL'a ve biricik kızım NEVA'ya şükranlarımı ve sevgimi sunarım.

Güray KARACIL

Konya-2023

GİRİŞ

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'ne (UNWTO) göre 2019 yılında dünyada 1,460 milyon insan seyahat etmiş ve 1,478 milyar dolar turizm geliri elde edilmiştir (UNWTO, 2020). Turizm endüstrisinin bu büyüklüğü ülkeler için gelir ve istihdamın artırılmasının yanı sıra vergi gelirlerinin artırılması ve ödemeler dengesi sorununun giderilmesi gibi oldukça önemli ekonomik faydaların elde edildiği bir sektördür (Çoban ve Özcan, 2013). Ülkelerin ekonomik kalkınmasına sağlamış olduğu doğrudan etkisinin yanında çarpan etkisi ile diğer sektörlerinde gelişimine yapmış olduğu katkı sebebiyle turizm sektörü hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için önemli ekonomi politikası araçları içerisinde yer almaktadır (Trinajtic, 2018). Özellikle turizmin ekonomik büyümede oldukça etkili olduğu gelişmekte olan ülkeler ve Fiji, Maldivler, Bahamalar, Barbados, Dominik Cumhuriyeti, Grenada, Belize, Küba ve Jamaika gibi ada ülkelerinde turizm gelirleri oldukça önemli bir etkiye sahiptir (Karacıl ve Çınar, 2021: 900).

Asya, Avrupa ve Afrika gibi eski dünya kıtalarının geçiş noktasında yer alan Türkiye, tarih boyunca kadim birçok medeniyete ev sahipliği yapmış dünyanın en zengin tarihi ve kültürel eserleri bünyesinde barındıran bir konuma sahiptir (Çoban ve Özcan, 2013). Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO) aralarında birçok medeniyete ait 18 alanı Dünya Miras Listesi içerisine almıştır. Ayrıca, 83 alan ise Dünya Miras Geçici Listesine, 18 adet unsuru Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Miras Listelerine dâhil etmiştir. Bununla birlikte, Gaziantep (Gastronomi 2015), İstanbul (Tasarım, 2017), Kütahya (Zanaat ve Halk Sanatları 2017), Hatay (Gastronomi 2017), Kırşehir (Müzik 2019), Afyonkarahisar (Gastronomi 2019) illeri UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı bünyesinde yer almaktadır (UNESCO, 2021).

Türkiye'nin tarihi, kültürel ve doğal güzellikleri açısından zengin potansiyeli turizm gelirlerine de yansımaktadır. Türkiye'nin 2019 turizm verilerine bakıldığında yaklaşık 51,8 milyon kişinin ziyaret ettiği ve 34,520 milyon dolar gelir elde ettiği görülmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Hazine Maliye Bakanlığı'nın açıkladığı güncellenmiş 2023 turizm hedefleri arasında 70 milyon turist ve 70 milyar dolar turizm geliri olduğu açıklanmıştır. 2023 yılında hedeflenen bu rakamlara ulaşabilmek için

öncelikle alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi, turizmin mevsimsellik özelliğinden çıkartılması ve bölgeler arası turizm gelirleri farklılıklarının azaltılması hedeflenmelidir. Bu durum hem ulusal kalkınmanın hem de bölgeler arası kalkınmışlık farklarının azaltılmasında önemli rol oynayacaktır.

Her ne kadar sosyo-kültürel ve çevresel etkileri açısından önem arz etse de turizm sektörü öncelikle ekonomik boyutu ile ülkeler açısından önem teşkil etmektedir. Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye’de turizmin ekonomik boyutunun temelini oluşturan bölgesel kalkınma ile ilgili çalışmaların yapılması ve literatüre katkı sağlaması önem arz etmektedir. Bu çalışma, konuyla ilgili literatüre katkı sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Türkiye’de gelişmekte olan ülkeler içerisinde yer almakla birlikte bölgeler arası gelişmişlik farklılıkların belirgin yaşandığı ülkeler içerisinde yer almaktadır. Bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının yaşanması toplumsal adalet duygusunun zedelenmesine ve ekonomik kalkınmanın etkinliğinin de azalmasına neden olabilmektedir. Bu olumsuzlukların ortadan kaldırılması ve sürdürülebilir bir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için Türkiye 1. Kalkınma Planından itibaren bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesini amaçlamıştır (Günaydın, 2013). Bu farklılıkların ortadan kaldırılmasında özellikle turizm gibi büyük teknolojik yatırımlara ihtiyaç duyulmadan getiri sağlanan sektörlerin varlığı gelişmekte olan ülkeler için bölgesel ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde önemli bir role sahiptir. Bununla birlikte, turizm bölgede sermaye birikiminin oluşmasına ve bölgedeki turizm işletmelerinin artan küresel rekabette daha güçlü bir hale gelmesinde de aracı bir rol üstlenmektedir (Inchausti-Sintes, 2015).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi bölgeler arası gelişmişlik farklılıkların en yoğun hissedildiği bölgelerin içerisinde yer almaktadır. Öyle ki bölgede yer alan illerden Gaziantep dışında kalan tüm iller gelişmişlik sıralamasında Türkiye’nin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi en az gelişmiş 20 ili içerisinde yer almaktadır. Bununla birlikte, bölgede yer alan Şırnak ili ise Türkiye’nin gelişmişlik düzeyi sıralamasında son sırada yer alarak en az gelişmiş ili konumundadır (SEGE, 2019). Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kalkınması amacıyla Türkiye tarihinin en maliyetli ve kapsamlı projesi olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) uygulanmaya başlamıştır (Bilgen,

2019: 243). 1970 yılında sadece bölgedeki toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi amacıyla hazırlanan bir program olmasına rağmen 1989 yılında hazırlanan “Master Planı” ile birçok sektörü içerisine alan bölgesel kalkınma projesi olarak uygulanmaya başlamıştır. Özellikle 2010 yılında bölgenin turizm arz kaynaklarının tespit edilmesi ve bölgede turizmin geliştirilmesini amaçlayan “GAP Bölgesi Turizm Master Planı” hazırlanmış ve 2011 yılında uygulamaya konulmuştur (GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2011).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarih boyunca (Hitit, Frig, Asur, Makedonya, Pers, Kommangane, Roma İmparatorlu, Bizans, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Osmanlı gibi) birçok medeniyetin üzerinde yaşadığı zengin tarihi, kültürel ve doğal güzellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi içerisinde yer alan Adıyaman, Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde UNESCO Dünya Miras Listesinde yer alan Nemrut Dağı Milli Parkı (Adıyaman, 1987), Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri (Diyarbakır, 2015) ve Göbekli Tepe Arkeolojik Alanı (Şanlıurfa, 2018) yer almaktadır. UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesinde ise; Harran ve Şanlıurfa (Şanlıurfa, 2000), Mardin Kültürel Peyzajı (Mardin, 2000), Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi (Gaziantep, 2012), Zeugma Arkeolojik Alanı (Gaziantep, 2012), Zeynel Abidin Camii ve Mor Yakup (St. Jacob) Kilisesi (Mardin, 2014), İsmail Fakirullah Türbesi ve Işık Kırılma Mekanizması (Siirt, 2015), Malabadi Köprüsü (Diyarbakır, 2016), Gaziantep Yeraltı Suyu Yapıları: Livas ve Kasteller (Gaziantep, 2018) ve Zerzevan Kalesi ve Mithraeum (Diyarbakır, 2020) alanları yer almaktadır. Ayrıca Gaziantep UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı kapsamında Türkiye’de Gastronomi Şehri unvanını alan ilk ilimizdir (UNESCO, 2021).

Söz konusu *tezin kapsamı*, TRC Bölgesinde yer alan illerin (Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak Siirt) 200-2020 ile 2009-2020 yılları arasındaki turizm verileri ile makroekonomik verileri oluşturmaktadır.

Söz konusu kapsam doğrultusunda *tezin temel amacı*, TRC Bölgesinin turizm verilerinin makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisinin belirlenmesidir. Bununla birlikte alt amacı, sonuçlar doğrultusunda turizm verilerinin bölgesel ekonomik

kalkınmaya olan önemine vurgu yaparak merkezi ve yerel politika yapıcılarına önerilerde bulunmaktadır.

Tezin yöntemi, ekonometrik analiz yöntemi içerisinde yer alan panel veri analizi kullanılacaktır. Bu kapsamda, panel birim kök testi, panel eşbütünleşme testi ve panel eşbütünleşme tahminci testleri kullanılmıştır.

Söz konusu *tezin önemi*, TRC Bölgesinin turizm verileri ile makroekonomik verilerinin modellenmesi ve ekonometrik yöntemler ile analiz edilmesidir. Bununla birlikte, bölgesel ekonomik kalkınmada turizm verilerinin etkisinin tespit edilmesi ise çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE KALKINMA HAKKINDA KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın ilk bölümü; turizm ve kalkınma kavramları olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Turizm kavramına yönelik tarihsel süreç içerisinde yapılan farklı tanımlamalardan bazılarına yer verilmiştir. Bununla birlikte turizmin geliştiği destinasyonlarda ortaya çıkan ekonomik, sosyo-kültürel, çevresel etkiler incelenmiştir. Destinasyonlardaki turizmin etkileri hem olumlu hem de olumsuz yönden değerlendirilmiştir.

Bölümün ikinci başlığı altında kalkınma kavramının ortaya çıkışı, tanımı ve önemi açıklandıktan sonra kalkınmayı belirleyen unsurlar, ölçülmesinde kullanılan ölçütler ve bazı kalkınma teorilerine yer verilmiştir.

1.1. Turizm Kavramı

1.1.1. Turizm Kavramının Tanımı ve Gelişimi

Sosyal bilimlerdeki çoğu kavram gibi turizm kavramı da üzerinde ortak bir tanımın yapılmadığı kavramlar içerisinde yer alır. Bunun en önemli sebeplerinden biri turizmin multidisipliner bir yapıda olmasıdır. Artan ve değişen insan ihtiyaçlarına göre yeniden tanımlanan turizm, bu yönü itibariyle tanımı da sürekli değişikliğe uğrayarak zaman içerisinde farklılık göstermiştir (Gürcün, 2011).

Kavramın kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Yıldız ve Kalağan (2008), turizm kavramının kökeninin İbranice olduğunu; insanın kendini geliştirmesi, öğrenme ve dinlenme anlamlarına gelen “Tora” sözcüğünden türediğini ifade etmiştir. Bununla birlikte, bu kavram eski Sakson döneminde “geri dönme niyetiyle ayrılama” anlamında kullanılan “Torn” sözcüğünden gelmektedir (Asan, 2020: 3). Ancak turizm kavramının kökeni ile ilgili genel kanı, kavramın Latince “dönme” anlamına gelen “tornus” sözcüğünden türettiği ve Batı dillerine yerleştiğidir (Özcan, 2013: 14).

Turizm ilk defa 1905 yılında Guyer-Feuler tarafından bilimsel olarak tanımlanmıştır. Guyer-Feuler turizmi, “gittikçe artan hava değişimi ve dinlenme gereksinimleri, doğa ve sanatla beslenen göz alıcı güzellikleri tanıma isteğinin; doğanın insanlara mutluluk verdiği inancının, özellikle ticaret ve sanayinin gelişmesi

ve ulaşım araçlarının kusursuz hale gelmelerinin bir sonucu olarak ulusların ve toplulukların birbirlerine daha çok yaklaşmasına olanak veren ‘modern’ çağa özgü bir olay” olarak tanımlamıştır (Asan, 1010: 3-4). Daha sonra da Herman Van Scheullard (1910) turizmi, kişilerin farklı ülke, şehir ya da bölgeleri ziyaret edip oralarda konaklamaları olarak tanımlamıştır (Gürcün, 2011).

Bununla birlikte Milletler Cemiyeti, 1937 yılında turizmin öneminin artması ile turizm kavramının tanımlanması ve turizm gelirlerinin hesaplanması ile ilgili girişimlerde bulunmuştur. Milletler Cemiyetinin kabul ettiği tanıma göre turizm, bir kişinin içinde yaşadığı ülkeden ayrılarak farklı bir ülkede yirmi dört saat geçirmesi olarak kabul edilmiştir (Yu vd., 2012: 445). Hunziker (1941)’e göre turizm, “Para kazanma amacına dayanmayan ve devamlı kalış biçimine dönüşmemek kaydıyla, yabancıların bir yerde konaklamalarından ve bir yere seyahatlerinden doğan olay ve ilgilerin tümüdür.” (Kaya, 2020: 9).

Birleşmiş Milletler 1963 yılında İtalya’nın Roma kentinde seyahat ve turizm konulu bir konferansa sponsor olmuş ve konferansta “turist” ve “günübirlikçi” kavramları ayrımını yaparak tanımlama yapmıştır. Konferansta turizm, farklı bir ülkede yirmi dört saat kalan ve dinlenme, tatil, sağlık, din, aile, toplantı gibi amaçlarla seyahat eden kişilerin oluşturduğu faaliyetler olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, yirmi dört saatten az farklı bir ülkeyi ziyaret eden kişiler ise günübirlikçi olarak tanımlanmıştır (Leiper, 1979: 393).

Turizm ile ilgili ilk dönemlerde yapılan tanımlarda genellikle kişilerin farklı bir ülkeye yapmış oldukları seyahatler dikkate alınarak tanımlamalar yapılmıştır. Kişilerin ülke sınırları içerisindeki seyahatlerin turizm tanımı içerisinde yer almaması, kavramın yeniliğinden ya da makroekonomik göstergeleri etkilemediğinden kaynaklanmış olabilir. Ancak, Thomas Cook’un, 1841 yılında İngiltere’nin Leicester kentinden Loughborough kasabasına alkol karşıtı bir toplantı için yaklaşık 500 kişilik bir grubu götürmesi modern anlamda turizmin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Hunter, 2006: 29). Bu bağlamda yapılan tanımlar incelendiğinde modern turizmin başlangıcı olarak bir iç turizm hareketi kabul edilmektedir. Ancak ilk dönem turizm kavramlarında daha çok farklı bir ülkeye seyahati turizm kavramı içerisinde dahil etmişlerdir.

İlk dönemlerde turizm kavramı tanımlamaların eksik olduğu sonucundan hareketle İngiliz Turizm Derneği (1976) turizmin kavramı içerisine hem yerli hem de yabancı ziyaretçilerin yapmış oldukları seyahatleri turizm tanımının kapsamına dâhil etmiştir (Camilleri, 2018: 4). Sonraki yıllarda yapılan bazı turizm tanımları Tablo 1.1.'de gösterilmiştir.

Tablo 1. 1. Turizm Kavramına Dair Yapılan Bazı Tanımlar

Yazar	Yıl	Tanım
Leiper	1979	Turizm, kazanç elde etmek dışında kişilerin gönüllü olarak yaşadıkları yerlerin dışında geçici olarak bir ya da daha fazla gece konaklamaları sonucunda ortaya çıkan faaliyetlerin tümüdür (Leiper, 1979: 403).
Uluslararası Turizm Uzmanları Birliği	1980	Turizm, "insanları devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışına seyahatleri ve buradaki, genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkiler bütünü" olarak tanımlanmıştır (Maviş vd., 2002).
Mathieson ve Wall	1982	Turizm, kişilerin sürekli çalıştıkları ve ikamet ettikleri yerlerin dışına yapmış oldukları geçici seyahatleri sonucunda ortaya çıkan ihtiyaçlarının karşılanması için oluşturulan faaliyetlerin bütünü olarak tanımlanmıştır (Mathieson ve Wall, 1982: 1)
Dünya Turizm Örgütü (UNWTO)	(1991),	Turizm; insanların daimî ikamet ettikleri yerlerden ayrılarak iş ya da kazanç elde etme amacı olmaksızın ve bir yılı aşmayan sürelerle yapmış oldukları seyahat ve konaklama aktivitelerinin tümü şeklinde tanımlanmıştır (Asan, 2020: 5).
Wyllie	2011	Turizm, kişilerin boş zamanlarında iş yapmamak ya da kazanç elde etmemek ve bir yıldan fazla kalmamak şartıyla sürekli yaşadıkları yerlerden ayrılmaları sonucunda ortaya çıkan faaliyetlerin bütünü şeklinde tanımlanmıştır (Wyllie, 2011: 6).

Tablo 1.1'de görüldüğü üzere, turizm kavramı tanımlamaları yapılırken araştırmacılar ekonomik, sosyolojik ve psikolojik temellendirmeler üzerinde yoğunlaşmalarına rağmen bazı ortak temel hususlara dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda araştırmacıların turizm kavramını tanımlarken dikkat ettiği hususlar şu

şekilde sıralanmıştır (Kaya, 2020: 9-10; Mason, 2003: 6; Wyllie, 2011: 6; Yu vd., 2012: 446):

- ❖ Kişilerin ikamet ettikleri yerlerden ayrılıp ayrılmadığı,
- ❖ Kalış süreleri,
- ❖ Yerleşme amacı taşıyıp taşımadığı,
- ❖ Seyahate kendi istek ve arzuları doğrultusunda çıkıp çıkmadıkları,
- ❖ Seyahatlerinin ticari bir amaç taşıyıp taşımadığı,
- ❖ Seyahatlerinin herhangi bir turistik motivasyonu (eğlence, kültür, spor, din, sağlık, yeni yerler ve insanlar tanıma isteği gibi) içerip içermediği gibi unsurlara, turizm kavramının tanımı yapılırken dikkat edilmiştir.

1.1.2. Turizmin Etkileri

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'ne göre dünyada turizm hareketliliği 2019 yılında bir önceki yıla göre %4 artmış ve 1.460 milyon insan turistik amaçlarla seyahat etmiştir. Bu oran, dünya nüfusunun (7.674 milyon- 2019) yaklaşık %19'unun seyahat ettiği ve 1.481 milyar dolar gelir ile turizmi, dünyanın en büyük endüstrilerinden biri haline getirmiştir (UNWTO, 2020). Bu durum ülkelerin ekonomik gelişimine katkı sağladığı gibi kültür, dil, din, inanç vb. farklılıklara sahip toplumların bir araya gelmelerine ve etkileşim halinde olmalarını da sağlamıştır (Kim, 2002: 25). Tablo 1.2'de 1975 ila 2020 yılları arasında dünyadaki turizm hareketliliği ve turizm gelirlerine ait bilgiler yer almaktadır.

Tablo 1. 2: 1975-2020 Turizm Hareketliliği ve Turizm Gelirleri.

Yıllar	Turizme Katılan Kişi Sayısı (Milyon Kişi)	Turizm Gelirleri (Milyar dolar)	Yıllar	Turizme Katılan Kişi Sayısı (Milyon Kişi)	Turizm Gelirleri (Milyar dolar)
1975	222.3	40.7	2000	687.3	477
1980	277.6	104.5	2001	692.6	463.6
1981	278.2	106	2002	702.6	474
1982	276.4	99.9	2003	694.1	533
1983	281.2	103	2004	764.5	633
1984	306.2	111.7	2005	806.3	680
1985	327.6	116.1	2006	847	742
1986	338.6	140.6	2007	903	856
1987	364.9	172.5	2008	919	941
1988	399.7	199.5	2009	880	852
1989	429.2	215.6	2010	949	930
1990	458.8	261	2011	995	1042

1991	463.1	267.5	2012	1035	1075
1992	502.9	305	2013	1087	1197
1993	512.5	307.4	2014	1133	1245
1994	531.4	335.8	2015	1203	1221
1995	564	401	2016	1245	1245
1996	595	434	2017	1333	1340
1997	613	439.7	2018	1408	1460
1998	636.6	440.9	2019	1460	1841
1999	664.4	454.6	2020	381	541

Kaynak: UNWTO, 1995; 1998; 2000; 2002; 2003; 2006; 2008; 2010; 2013; 2015; 2018; 2020; 2021; 2022

Tablo 1.2’de görüldüğü üzere turizm 2019 yılında 1,841 milyar dolar gelir ile dünyanın en büyük endüstrileri içerisinde yer almaktadır. Ancak, 2019 yılının aralık ayında Çin’in Vuhan kentinde ortaya çıkan COVID-19 salgını sonucunda en fazla etkilenen sektörlerin başında turizm sektörü gelmektedir. Dünyadaki turist hareketliliğinin 2020 yılında bir önceki yıla göre %74 azalma ve 1,3 trilyon dolarlık bir gelir kaybı ile 1990’lı yılların seviyelerine gerilediği görülmektedir (UNWTO, 2021).

Ancak, turizm endüstrinin gelişimine bakıldığında turizmin COVID-19 sürecinin olağanüstü sonuçlarından bağımsız olarak yıllara göre gelişme gösterdiği ve 2012 yılından itibaren 1 milyardan fazla insanın seyahat ettiği ve 1 trilyon dolardan fazla gelirin elde edildiği küresel bir sektör haline geldiği görülmektedir. 2018 ve 2019 yıllarındaki turist hareketliliği ve turizm gelirlerine bakıldığında, bu büyüklükteki insan ve para hareketliliğinin ülkelerin ekonomileri üzerinde etkili olduğu gibi sosyal, kültürel, çevresel gibi birçok alanı da etkilemektedir (Bkz. Tablo 1.2).

Bu bağlamda, turizm etkilerinin belirlenmesi turizm araştırmacıların üzerinde en fazla yoğunlaştığı konuların başında yer almasına neden olmuştur. Turizmin etkileri üzerine yapılan ilk çalışmalar 1960’lı yıllarda başlamış ve daha çok ekonomik etkilerin belirlenmesi üzerine olmuştur. 1970’li yıllarda dünyada artan turizm hareketliliği ile turizmin sosyo-kültürel etkileri fark edilmiş ve 1980’li yıllarda ise kitle turizm hareketliliğinin artması ile turizmin çevresel etkileri araştırılmaya başlanmıştır (Chiang, Sung ve Lei, 2017: 3; Kim, 2002: 25). Çalışmanın bu bölümünde turizmin ekonomik, sosyo-kültürel ve çevresel etkileri açıklanmaya çalışılmıştır.

1.1.2.1. Turizmin Ekonomik Etkileri

Kitle turizminin artmasıyla dünyadaki turizm hareketliliği çok hızlı bir şekilde artış göstermiş ve turizm hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülke ekonomileri için oldukça önemli gelir kaynakları içerisinde yer almaya başlamıştır. Bu durum ülkelerde turizm yatırımlarının artmasına ve turizmin ülke ekonomisindeki payının ve öneminin artmasına katkıda bulunmuştur (Özdamar, 2019: 57). Turizmin ülke ekonomilerindeki payının ve öneminin artması ile turizmin ekonomik etkileri de en çok araştırılan konuların içerisinde yer almaya başlamıştır (Mason, 2003: 40).

Turizmin etkilerine yönelik ilk çalışmalar 1960'lı yıllarda ülkelerin GSMH, istihdam ve çarpan etkisi gibi ekonomik etkilerine yönelik olarak gerçekleştirmiştir (Kim, 2002: 25). Sonraki yıllarda bölgesel kalkınma, dış ticaret açığını kapatma, yaşam standartlarını iyileştirme, döviz rezervini artırma, gelir yaratıcı etkisi, diğer sektörlerin gelişimi üzerine etkisi, teknolojik gelişmeye öncülük etme, alt ve üst yapının gelişimini sağlama gibi birçok alan üzerindeki olumlu etkisi üzerine araştırma yapılmıştır (Çela, 2007: 3; Kızıldemir, 2017: 38; Kim, 2002: 27). Ancak turizm sonucunda elde edilen gelirlerin sızıntılar sonucunda ülke ekonomilerini yeterince olumlu etkilememesi, ülkede enflasyonu artırması, turizme aşırı bağımlılık, diğer sektörlerin gelişimini engelleme gibi birtakım olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına da neden olmaktadır (Çela, 2007: 3; Mason, 2003: 35). Bu bağlamda turizmin ekonomik etkileri olumlu ve olumsuz olmak üzere iki alt başlık altında değerlendirilmiştir.

1.1.2.1.1. Turizmin Olumlu Ekonomik Etkileri

Turizmin etkileri içerisinde en çok araştırılan konuların içerisinde ekonomik etkiler yer almaktadır. Bu ekonomik etkiler içerisinde de en fazla önem verilen ve araştırılan konuların başında turizmin olumlu ekonomik etkileri yer almaktadır (Mason, 2003: 35). Turizmin olumlu ekonomik etkileri; doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olmak üzere üç şekilde gerçekleşmektedir. Doğrudan ekonomik etkiler, turistlerden direkt gelir elde eden turistik mal veya hizmetleri üreten turistik işletmelerin elde ettiği gelirleri ifade etmektedir. Dolaylı ekonomik etkiler, turistik işletmelerin turistlerin ihtiyaç duyduğu mal veya hizmetleri yerine getirirken diğer işletmelerden satın aldıkları mal veya hizmetler sonucu diğer işletmelerin gelir elde etmesi olarak ifade

edilmektedir. Uyarılmış ekonomik etkiler ise turistik mal veya hizmetleri karşılayan turizm işletmelerinin elde ettiği gelirin ülke ekonomisi içerisinde dolaşması sonucunda elde edilen gelir olarak tanımlanabilir (Chen, 2001:3-4; Vellas, 2011: 4). Bu bağlamda turizmin olumlu ekonomik etkileri şu şekilde sıralanmıştır:

- ❖ Ulusal gelire etkisi (Chiang, Sung ve Lei, 2017; Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Li vd., 2020; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Ulu, 2010),
- ❖ Ödemeler dengesine etkisi (Kızıldemir, 2017; Ulu, 2010),
- ❖ İstihdama etkisi (Akadiri ve Akadiri, 2021; Birda vd., 2016; Brohman, 1996; Chen, 2001; Ertuğrul ve Mangir, 2015; Harb ve Bassil, 2021; Haralambopoulos ve Pizam, 1996; Hye ve Khan, 2013; Kozic vd., 2021; Mason, 2003; Schubert vd., 2011; Weaver ve Lawton, 2001; Zhu ve He, 202),
- ❖ Yeni yatırımların ve iş olanaklarının ortaya çıkmasına olan etkisi (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002, Özdamar, 2019; Özyurt, 2018; Weaver ve Lawton, 2001),
- ❖ Ülkenin döviz rezervlerinin artmasına olan etkisi (Jenkins, 2020, Mason, 2003; Nissan vd., 2011; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018; Sequeira ve Nunes, 2008;
- ❖ Ulusal ve bölgesel kalkınmaya olan etkisi (Chen, 2001; Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Liv d., 2020; Özdamar, 2019; Ulu, 2010),
- ❖ Bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesine olan etkisi (Kızıldemir, 2017; Liv d., 2020; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Ulu, 2010),
- ❖ Yerel halkın refah düzeyini artırmaya olan etkisi (Chen, 2001; Kim, 2002; Özdamar, 2019),
- ❖ Diğer işletmelerin gelişmesine olan etkisi (Özdamar, 2019; Ulu, 2010),
- ❖ Diğer sektörlerin gelişimine olan etkisi (Kızıldemir, 2017; Lundberg vd., 1995: 4; Narayan, 2004; Özdamar, 2019, Özyurt, 2018; Ulu, 2010),
- ❖ Vergi gelirlerinin artmasına etkisi (Chen, 2001; Haralambopoulos ve Pizam, 1996; Kim, 2002),

- ❖ Alt ve üst yapı yatırımlarının gelişmesine olan etkisi (Haller vd., 2021, Tang ve Abosedra, 2014; Ertuğrul ve Mangir, Ateljevic, 2009; Dana vd., 2014; K C ve Gewali, 2014; Özcan, 2015),
- ❖ Elde edilen turizm gelirin sürekli dolaşımı ile çarpan etkisi (Rusu, 2011, Mayer ve Vogt, 2016, Trebicka, 2016, Uşaklı ve Ünlüöner, 2015) şeklinde sıralanmıştır.

1.1.2.1.2. Turizmin Olumsuz Ekonomik Etkileri

Bir ülkede turizmin gelişmesi ile hem ulusal hem de bölgesel bazı olumlu ekonomik etkilerin olduğu görülmüştür. Ancak turizmin gelişmesi ile bazı olumsuz ekonomik etkileri de ortaya çıktığı görülmektedir. Bu olumsuz ekonomik etkiler şu şekilde sıralanmıştır:

- ❖ Enflasyona neden olması (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kızıldemir, 2017; Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018; Ulu, 2010; Weaver ve Lawton, 2001),
- ❖ İthal ürünlere olan ihtiyacın artması (Kızıldemir, 2017; Özdamar, 2019),
- ❖ Hassas yapısı itibariyle krizlerden fazla etkilenmesi sonucunda ekonomide dalgalanmalara neden olması (Özyurt, 2018),
- ❖ Her şey dahil sistemin uygulandığı bölgelerde yerel halkın ve işletmelerin turizmden istenilen geliri elde edememesi (Kim, 2002; Ulu, 2010),
- ❖ Yatırım kaynaklarının turizme aktarılması sonucunda bölgenin ihtiyaç duyduğu ya da daha iyi yatırımların kaçırılması sonucunda fırsat maliyetinin ortaya çıkması (Kim, 2002, Kızıldemir, 2017; Mason, 2003; Özdamar, 2019, Ulu, 2010),
- ❖ Mevsimsellik özelliğinden dolayı gelirin ve istihdamın sürekli olmayışı (Kızıldemir, 2017; Mason, 2003; Ulu, 2010; Weaver ve Lawton, 2001),
- ❖ Bölgede yabancı sermayenin egemen olması (Kızıldemir, 2017; Özdamar, 2019; Ulu, 2010),
- ❖ İdari maliyetlerin artması (Chen, 2001; Kim, 2002; Özdamar, 2019),
- ❖ Arazi ve konut maliyetlerinde meydana gelen artışlar (Belisle ve Hoy, 1980; Chen, 2001; Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002),
- ❖ Turizme aşırı bağımlılık (Mason, 2003; Özyurt, 2018),

- ❖ Sızıntılar (Frent, 2016; Holloway vd., 2009; Page, 2019; Tezioğlu ve Gökova, 2017; Tribe, 2004) şeklinde sıralanmıştır.

1.1.2.2. Turizmin Sosyo-Kültürel Etkileri

1970'li yıllardan sonra artan kitle turizmi hareketliliğiyle turizmin sosyo-kültürel etkileri üzerine de araştırma yapılmaya başlanmıştır (Kim, 2002: 25). Toplumlar ile ilgili çalışmaları konu alan, insanların gruplar halinde incelenmesini ve bu grupların tutumlarını, etkileşimlerini ve davranışları üzerindeki araştırmaları ele alan sosyoloji, turizm sonucu meydana gelen insan hareketlerinin etkilerini araştırmaya başlamış ve turizm sosyolojinin oluşmasına katkıda bulunmuştur (Mason, 2003: 43).

Birbirinden farklı kültürel özelliklere sahip kişilerin etkileşim içerisine girdiği turizm hareketliliği ile turizmin sosyo-kültürel etkilerinin neler olduğu önem kazanmaya başlamıştır. Kültür; kişiler ve toplumlar tarafından edinilen bilgi, inanç, sanat, ahlak, gelenek, hukuk gibi tutum ve davranış kalıplarının nesiller boyunca aktarılması ile meydana gelmektedir (Burns ve Holden, 1995: 113). Turizmin sosyo-kültürel etkileri karşılıklıdır. Hem bir destinasyonu ziyaret eden turist hem de destinasyondaki yerel halk karşılıklı etkileşim içerisine girmektedirler (Mason, 2003: 45). Özellikle kültürel mesafenin (seyahat eden ziyaretçinin kültürü ile ziyaret edilen destinasyon kültürü arasındaki fark) fazla olduğu durumlarda iki farklı kültürün etkileşimi olumlu ve olumsuz sonuçlar ortaya çıkartmaktadır (Bayrakçı, 2019; 108; Bayrakçı ve Özcan, 2021: 4). Bu bağlamda turizmin sosyo-kültürel etkileri olumlu ve olumsuz olmak üzere iki alt başlık halinde incelenmiştir.

1.1.2.2.1. Turizmin Olumlu Sosyo-Kültürel Etkileri

Kişilerin seyahat etmeden ya da bir turizm faaliyetine katılmadan önce nelerin onları güdülediği seyahat motivasyonunu oluşturmaktadır (Aydın ve Sezerel, 2017: 119). Seyahat motivasyonu ile ilgili yapılan ilk çalışmalarda sosyal etkileşim kurma, kişilerin seyahat motivasyonu içerisinde yer almaktadır (Crompton, 1979). Sonraki yıllarda farklı kültürlerle etkileşim halinde olma, onları tanıma ve kültür aktarımı gibi motivasyonlarla kişilerin seyahat etmesi kültürlerarası etkileşimi artırmış ve yerel halk ile turistler arasında bazı olumlu sosyo-kültürel etkilerin meydana gelmesine olanak

sağlamıştır (Snepenger vd., 2006: 142). Turizmin olumlu sosyo-kültürel etkileri şu şekilde sıralanmıştır:

- ❖ Farklı kültürlerdeki insanların etkileşimi sonucu karşılıklı hoşgörü ve anlayış gelişir (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Haralambopoulos ve Pizam, 1996; Kim, 2002; Özdamar, 2019),
- ❖ Yerel toplumun hem unutulmaya yüz tutmuş hem de mevcut el sanatları gelişir (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Mason, 2003; Kim, 2002),
- ❖ Yerel mimarinin korunması sağlanır (Mason, 2003),
- ❖ Yerel kostüm ve kıyafetlerin korunması sağlanır (Mason, 2003; Özyurt, 2018),
- ❖ Farklı rekreatif etkinlikler oluşur (Kim, 2002),
- ❖ Farklı dini inanışlar ve ritüellerin etkinliği ve tanınırlığı artar (Mason, 2003),
- ❖ Bölgenin tarihinin tanınırlığını artırır (Kim, 2002; Özdamar, 2019),
- ❖ Soyut ve somut kültür varlıklarının korunması sağlanır (Mason, 2003),
- ❖ Yerel halkın yaşam kalitesi artar (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019),
- ❖ Yeni meslek ve iş kollarının ortaya çıkması sağlanır (Mason, 2003),
- ❖ Yerel halkın temizlik ve hijyen bilinç düzeyi artar (Özdamar, 2019),
- ❖ Yeni toplumsal kurum ve kuruluşlar meydana gelir (Özdamar, 2019),
- ❖ Yerel toplumda ulusal bilinç düzeyi artar (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Özdamar, 2019),
- ❖ Bölgenin uluslararası tanınırlığı artar (Kim, 2002; Mason, 2003),
- ❖ Yerel ve ulusal gastronomi gelişir (Mason, 2003),
- ❖ Sanat ve müzik anlayışının korunması ve gelişmesi (Kim, 2002; Mason, 2003) olarak sıralanmıştır.

1.1.2.2.2. Turizmin Olumsuz Sosyo-Kültürel Etkileri

Turizm ile farklı kültür, dil ve inanç sistemlerine sahip kişilerin bir araya gelmesi sonucu kültürler arasında çatışmalar ortaya çıkmaktadır. Bu çatışma durumu hem yerel topluluk hem de yerel toplumu ziyaret eden turistlerden

kaynaklanabilmektedir. Ayrıca bu durum bazı olumsuz sosyo-kültürel etkilerin meydana gelmesine neden olmaktadır (Özdamar, 2019: 64). Turizmin olumsuz sosyo-kültürel etkileri şu şekilde sıralanmıştır:

- ❖ Uyuşturucu madde kullanımının yaygınlaşması (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018),
- ❖ Artan turist hareketliliği ile trafik sıkışıklığının meydana gelmesi (Kim, 2002),
- ❖ Kumarın yaygınlaşması (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018),
- ❖ Fuhuşun yaygınlaşması (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019),
- ❖ Cinayetlerin artması (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özyurt, 2018),
- ❖ Alkol tüketiminin artması (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Özdamar, 2019),
- ❖ Kalabalığın aşırı boyutlara ulaşması (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018; Weaver ve Lawton, 2001),
- ❖ Yerel kültürün kaybolması (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018),
- ❖ Göçün artması ve toplumsal yapının bozulması (Kim, 2002; Özyurt, 2018),
- ❖ Yerel kültürün değer ve inançlarının metalaşması (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019),
- ❖ Irk, din, dil ve etnik çatışmaların ortaya çıkması (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019),
- ❖ Yerel toplumun dilinin bozulması (Mason, 2003; Özdamar, 2019)
- ❖ Dilencilik yaygınlaşması (Özdamar, 2019) olarak sıralanmıştır.

1.1.2.3. Turizmin Çevresel Etkileri

Çevre kavramı, “bir canlı organizmayı veya bir canlı topluluğunu yaşama süresince etkileyen her türlü, biyotik ve abiyotik (sosyal, kültürel, tarihsel, iklimsel,

fiziksel) faktörlerin tümü” şeklinde tanımlanmıştır (Yücel ve Morgil, 1998: 84). Turizmin açısında çevre gün geçtikçe önemli olan konuların başından gelmektedir (Mason, 2003: 53). İlk başlarda kitlesel turizm hareketlerin çok yoğun olmaması turizmi çevre ile uyumlu bir sektör haline getirmiştir (Özyurt, 2018: 29). Ancak küreselleşme ve kitle turizminin gelişmesiyle birlikte turizm hareketliliği artmış ve turizm endüstrisinin çevreye olan etkileri önem kazanmıştır (Özcan vd., 2016: 126).

Turizmde çevre ile sorunların ve çevre bilincine yönelik yapılan ilk çalışmalar, dünyada çevre bilincinin başladığı 1980’li yıllardan sonra başlamıştır (Kaynak, 2009: 49; Kim, 2002:25). Özellikle artan turist hareketliliği ile destinasyonlarda en yaygın görülen çevresel kirlilikler; hava kirliliği, gürültü kirliliği, su kirliliği ve estetik kirliliktir (Özcan vd., 2016: 126). Bununla birlikte, fiziksel ve doğal çevrenin değişmesi gibi nedenler turizmin çevresel etkileri konusunda turizm araştırmacılarının ve destinasyon yöneticilerinin önlem almalarına yol açmıştır (Özyurt, 2018: 29-30).

Ancak turizmle birlikte tarihi ve kültürel alanların korunması, alt ve üst yapının gelişmesi gibi olumlu çevresel etkilerin de meydana gelmesi turizmin çevre ile uyumlu bir şekilde yönetilebileceğini de göstermiş (Özyurt, 2018: 29-30). Bu bağlamda turizmin çevresel etkileri olumlu ve olumsuz çevresel etkiler olmak üzere iki alt başlıkta incelenmiştir.

1.1.2.3.1. Turizmin Olumlu Çevresel Etkileri

1970’li yıllarda dünyada başlayan çevresel hareketler sonucunda hem ulusal hem de uluslararası kuruluşlar çevre ile ilgili önlemler almaya başlamıştır (Kaynak, 2009: 49-50). Bir bölgede turizmin gelişmesi ile bazı olumlu çevresel etkiler görülmektedir. Bu etkiler şu şekilde sıralanmıştır:

- ❖ Tarihi ve kültürel yapıların restore edilerek gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamak (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019),
- ❖ Alt ve üst yapı sistemlerini geliştirmek (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018),
- ❖ Yaban hayatı korumaya yönelik önlemlerin alınmasını sağlamak (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019),

- ❖ Milli Parkları ve Yaban Hayatı Koruma Alanlarının kurulmasına yardımcı olmak (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019),
- ❖ Tarihi, kültürel ve arkeolojik alanların (UNESCO Dünya Miras Listesi) korunmasını sağlamak (Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018),
- ❖ Toplumda çevre bilincinin oluşmasını sağlamak (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018),
- ❖ Çevre düzenlemeleri ile bölgeyi cazibe merkezi haline getirmek (Kim, 2002; Özyurt, 2018),
- ❖ Bitki örtüsünün korunması sağlamak (Kim, 2002; Mason, 2003),
- ❖ Denizlerin kirlenmesini engelleyici önlemler almak (Mavi Bayraklı Plajlar gibi) (Kim, 2002) şeklinde sıralanmaktadır.

1.1.2.3.2. Turizmin Olumsuz Çevresel Etkileri

Turizmin çevresel etkileri daha çok turizmin çevreye verdiği olumsuzluklar sonucunda ortaya çıkmıştır. Kitle Turizmin yaygınlaşması ile turizmin olumsuz çevresel etkileri yerel halkın ve turistlerin seyahatlerini olumsuz etkilemiştir. Bu durum destinasyonun bir turizm cazibe merkezi olmasını engellemektedir (Kim, 2002: 35; Özdamar, 2019: 65). Olumsuz çevresel etkiler şu şekilde sıralanmıştır:

- ❖ Kara ve hava araçlarının emisyonları sonucu ortaya çıkan hava kirliliği (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018),
- ❖ Nehirlerin ve plajların kirlenmesi (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özyurt, 2018),
- ❖ Toprak erozyonunun artması (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018),
- ❖ Toprak kirliliğini artması (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özyurt, 2018),
- ❖ Bölgesel mimariye uygun olmayan yapılaşmanın ortaya çıkması (Mason, 2003),
- ❖ Yaban hayatının yaşam alanlarının yok edilmesi (Kim, 2002; Mason, 2003),

- ❖ Bitki hayatının bozulması (Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Weaver ve Lawton, 2001),
- ❖ Trafik problemlerinin ortaya çıkması (Mason, 2003; Özyurt, 2018),
- ❖ Bölgenin aşırı kalabalıklaşması (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018; Weaver ve Lawton, 2001),
- ❖ Tarihi ve arkeolojik alanların hasar görmesi (Özdamar, 2019),
- ❖ Doğal kaynakların aşırı kullanımı/tüketilmesi (Kim, 2002; Mason, 2003),
- ❖ Aşırı kalabalıklaşma sonucunda gürültü kirliliğinin meydana gelmesi (Diedrich ve Garcia-Buades, 2009; Kim, 2002; Mason, 2003; Özdamar, 2019; Özyurt, 2018) şeklinde sıralanmıştır.

1.2. Kalkınma Kavramı

1.2.1. Kalkınma Kavramının Gelişimi

Tarihin birçok döneminde, toplumlar arasında farklı gelişmişlik seviyeleri yaşanmış ve bu farklı gelişmişlik seviyesi de toplumların belirli bir dönem içerisinde diğer toplumlardan farklılaşmasına yol açmıştır (Panth, 2020: 2). Bu farklılaşma, Adam Smith, David Ricardo, Thomas Malthus, John Stuart Mill ve Karl Marx gibi birçok iktisatçının üzerinde tartıştığı konuların içerisinde yer almaktadır (Thirlwall, 1999: 4).

İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi sonrası ülkeler arasında ciddi gelişmişlik farklarının ortaya çıkması kalkınma ve kalkınma ekonomisi konularına yönelik ilginin artmasına yol açmıştır (Kaynak, 2009: 1; Schaffner, 2014: 1). Ancak kalkınmanın hem akademi dünyasında hem de dünya siyasetinde önemli bir tartışma konusu haline gelmesi ise İkinci Dünya Savaşı sonrası eski sömürge ülkelerinin siyasi bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra gerçekleşmiştir (Taban ve Kar, 2015: 2).

Kalkınma kavramı, etimolojik olarak Fransızca açılmak, çözülmek fiillerinden türetilen “developper” sözcüğünden gelmektedir. Kavram, zaman içerisinde birçok farklı disiplin ve anlamlarda kullanılmıştır. 1756’da “bir şeyin ayrıntılarını tam olarak ortaya çıkartmak”, 1796’da “kademeli olarak gelişme”, 1862 yılında “evrim teorisindeki gelişimi” gibi anlamlarda kullanılmasıyla birlikte 1885 yılında “mülk” ve

1902 yılında “ekonomik büyüme durumu” olarak kullanılmasıyla birlikte ekonomi literatüründe sıklıkla kullanılmaya başlamıştır (Turhan, 2020: 151).

Ekonomi literatüründe kalkınma kavramının temelleri Adam Smith (1723-1790) tarafından atılmıştır (Taban ve Kar, 2015: 4). Ancak Adam Smith İngiltere’nin Sanayi Devrimi sonrası zenginleşmesini ve gelişmesini kalkınma olarak değil, parasal ilerleme olarak ifade etmiş ve bu anlayış İkinci Dünya Savaşına kadar da devam etmiştir (Arndt, 1981: 457). Genel olarak kalkınma anlayışı geleneksel ve modern olmak üzere iki alt başlık altında incelenmektedir. 1940’lı yıllardan 1970’li yıllara kadar geçen süreçteki kalkınma geleneksel kalkınma, 1970’ten sonraki kalkınma anlayışına ise modern kalkınma ya da sürdürülebilir kalkınma olarak sınıflandırılmaktadır (Bradlow, 2005: 52).

Geleneksel kalkınma, 1940’lı yıllardan sonra siyasi bağımsızlığını kazanan eski sömürge ülkeleri ile İkinci Dünya Savaşı sonrası bozulan ekonomilerini tekrardan geliştirmeyi hedefleyen Batılı ülkeler arasında önem kazanmaya başlayan kalkınma ekonomisi, 1970’li yıllara kadar ülkeler ve akademi dünyası için önemini korumaya başlamıştır. Ancak, 1970’li yıllara kadar uygulanan ekonomik kalkınma modeli özellikle gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasında etkili olamamıştır (Taban ve Kar, 2015: 6). 1970’li yıllara kadar uygulanan kalkınma ekonomisinde temel amaç, ülkelerin ekonomik büyümelerinin yani GSMH (Gayrisafi Milli Hâsıla) artışının kalkınmayı gerçekleştirebileceği düşüncesidir. Öyle ki, 1945-1973 yılları arasında GSMH artışı dünyanın birçok ülkesinde ekonomilerin büyümesinde etkili olmuş ve kişi başına GSMH miktarlarında artışlar meydana gelmiştir (Reynolds, 1980: 93).

Ancak ekonomik büyüme, kalkınmanın gerçekleştirilebilmesinde önemli bir etken olmasına rağmen tek başına kalkınma için yetersiz ve eksik kalmaktadır. Bununla birlikte ekonomik büyüme ile kişi başına düşen milli gelirin artması kalkınmanın bir belirleyicisi olurken bu gelirin nasıl üretildiği, harcadığı, ülke içinde nasıl dağıldığı da ekonomik büyümeye bağlı kalkınma göstergelerini oluşturmaktadır (Perkins vd., 2013: 24). Ayrıca özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin yoksulluk, rüşvet, kişilerarası gelir adaletsizliğini ve siyasi istikrarsızlığı azaltmaması, kalkınma ekonomisine olan eleştirilerin giderek artmasına neden olmuştur (Taban ve Kar, 2015: 6). Bu durumun meydana gelmesindeki en önemli

etken kalkınmanın sadece ekonomik boyutunun dikkate alınması ve kültürel, sosyal ve çevresel etkilerinin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır (Bradlow, 2005: 52).

1970’li yıllardan sonra kalkınma ekonomisi yerini sürdürülebilir kalkınmaya bırakmıştır. Sürdürülebilir kalkınmada amaç, ülkelerin hem mevcut ihtiyaçlarını karşılayabilme hem de gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan mevcut stoklarını tüm gruplar arasında dengeli ve adaletli bir şekilde dağıtma ve çevresel değerleri de gözetmesi olarak ifade edilmiştir (Taban ve Kar, 2015: 6). Ülkelerin sahip olduğu yerel kaynakların kullanılması yolu ile kalkınmayı temel alan sürdürülebilir kalkınmada genel bir kalkınma modelinden ziyade her ülkenin mevcut potansiyeline göre kalkınma stratejinin belirlenmesi öngörülmektedir. Burada amaç, ekonomik kalkınmada ülkelerin ya da bölgelerin mevcut potansiyelleri dikkate alınarak kalkınma politikasının oluşturulmasıdır. Çünkü her ülkenin sahip olduğu doğal, kültürel ve insan kaynağının birbirinden farklıdır (Doğan, 2011: 58).

Çevre ile ilgili çalışmaların temelleri 19. yüzyılda yapılmasına rağmen önemli sonuçların ve çözüm önerilerinin ilk olarak sistematik bir şekilde gelişmesi 1970’li yıllara kadar uzanmaktadır. 1970 yılında önderliğini İtalyan bilim insanı Dr. Aurelio Peccei’nin yaptığı ve Massachusetts Institute of Technology tarafından kurulan otuz kişilik (bilim insanı, eğitimci, ekonomist, hümanist, sanayici ve ulusal ve uluslararası devlet görevlisi) “Roma Kulübü”nün yapmış oldukları çalışmayı 1972 yılında “Limits to Growth” (Ekonomik Büyümenin Sınırları) ismiyle kitap olarak yayımlamışlardır (Meadows vd., 1972: 9; Nemli, 1998: 287). Bu çalışmada, nüfus artış hızı ile birlikte mevcut doğal kaynakların 150 yıl içerisinde ciddi bir şekilde azalacağı ve dünyanın yaşanabilirlik özelliğini kaybedeceği ifade edilmiştir (Kaynak, 2009: 48).

Bilim ve siyaset dünyasında büyük ilgi gören çalışma, çevre ile ilgili sorunların küresel bir problem olarak değerlendirilmesine ve kalkınmanın çevre ile uyumlu bir şekilde gerçekleştirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Öyle ki, 1972 yılında Birleşmiş Milletler tarafından Stocholm’de düzenlenen Dünya Çevre Sorunları Konferansına olan ilgi artmış ve hem ekonominin devamlılığı hem de insanların daha iyi, huzurlu, rahat ve sorunlarından arındırılmış bir yaşam sürdürebilmeleri için kalkınmanın çevre ile uyumlu olması görüşü savunulmuştur (Nemli, 1998: 288). Konferans’ta gelişmişlik ve kalkınmışlık düzeyi farklı birçok ülke tarafından kabul edilen

“Birleşmiş Milletler İnsan Çevre Bildirgesi” kabul edilmiştir. Bildirgede, sürdürülebilir kalkınmanın temellerini oluşturulan “eko-kalkınma” kavramı ortaya çıkmıştır (Kaynak, 2009: 49).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı ise ilk olarak 1983 yılında kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun 1987 yılında yayımladığı Brundtland Raporu ya da Ortak Geleceğimiz isimli raporda dile getirilmiştir. 21 üyeden oluşan komisyonun birçok ülkeden farklı kesimlerin görüş ve önerilerini de alarak hazırladıkları raporun ana fikri, çevre ve ekonomi ile ilgili sorunların bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği ve ekonomik faaliyetlerin çevre ile uyumlu olması gerekliliği üzerinde yoğunlaşmıştır (Nemli, 1998: 289). Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun yapmış olduğu sürdürülebilir kalkınma tanımı, “bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma” olarak tanımlanmıştır (Kaynak, 2009: 49).

1.2.2. Kalkınmanın Tanımı ve Önemi

Doğal kaynakların sınırlı olduğu ve insan ihtiyaçlarının sınırsız olduğu yaşam içerisinde insanoğlu, sürekli mevcut durumunu iyileştirme ve geliştirme çabası içerisinde olmuştur. İnsanın yaşamsal döngüsü içerisindeki bu çabası hem kişilerin hem de toplumların gelişimini sağlamıştır. Toplumlardaki farklı insan, teknoloji, kültür ve doğal kaynak gibi öğeler her toplumun birbirinden farklı bir şekilde gelişimini sağlamıştır. Bu farklı gelişme ve ilerleme durumu kalkınma kavramını ortaya çıkartmıştır (Doğan, 2011: 42).

Kalkınma, toplumların çoğunun temel amacı olarak kabul edilmekte ve toplumda yaşayan insanların daha iyi beslenme, giyinme, çeşitli mal ve hizmetlere erişebilme, boş zaman ve eğlence lüksüne sahip olma, iyi bir eğitim ve sağlık sistemi gibi temel düzeyde insani beklentileri karşılamayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, fiziksel yaşam kalitesinin yüksek, gelir dağılımının daha dengeli ve adil gelirlerin dağıtıldığı bir topluma ulaşmayı hedeflemektedir (Ray, 1998).

Büyüme, sanayileşme, modernleşme, yapısal değişme ve ekonomik kalkınma kavramları çoğu zaman birbiri yerine kullanılmasına rağmen farklı anlam ve faaliyetleri ifade etmektedirler. Özellikle çoğu zaman ekonomik büyüme ile ekonomik

kalkınma kavramları birbiri yerine kullanılmış ve kalkınma sadece ekonomik büyüme ile ilişkilendirilmiştir (Yavlioğlu, 2002a: 64). Ancak ekonomik büyüme bir ülkede belirli bir dönem içerisinde (genelde bir yıl) üretilen mal ve hizmetlerin parasal karşılığı olan GSYİH miktarında meydana gelen artış olarak ifade edilmesine rağmen ekonomik kalkınma daha geniş bir anlamı barındırmakta ve ekonomik büyümeyi de içine alan sosyal, kültürel, toplumsal ve teknolojik vb. bir dizi faaliyeti içerisine alan daha geniş bir anlamı barındırmaktadır (Kaynak, 2009: 55; Purnsley, 2017: 2).

Kalkınma kavramı üzerinde bilim insanlarının uzlaştığı genel bir tanım bulunmamaktadır. İlgili literatür incelendiğinde kalkınma kavramı ile ilgili birçok tanıma rastlamak mümkündür. Kalkınma ile ilgili yapılan bazı tanımlar aşağıda Tablo 1.3'te sıralanmıştır.

Tablo 1. 3. Kalkınma Kavramına Dair Yapılan Bazı Tanımlar

Yazar	Yıl	Tanım
Köklü	1973	Kalkınma, bir ülkede GSYİH miktarında meydana gelen artışlarla birlikte kişilerin sosyo-ekonomik yapılarında da değişikliklerin meydana gelmesi olarak ifade etmiştir. Kişi başına düşen üretim miktarında meydana gelen değişiklikler, kalkınmanın en temel göstergeleri arasında kabul edilmiştir.
Oakley ve Gerforth	1985	Ekonomik kalkınmamayı dinamik bir kavram olarak ifade etmişler ve toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretilmesi ile birlikte toplumun ekonomik gelişmesini kalkınma olarak ifade etmişlerdir. Belirli bir göstergeden ziyade bir toplumun mevcut ekonomik durumunun iyileştirilme süreçlerini içeren tüm girişimler, toplumun kalkınma hamleleri olarak kabul edilmektedir.
Güven	1995	Kalkınma hem ekonomik hem de sosyal yapıda meydana gelen tüm değişiklikler olarak kabul etmiştir. Ancak bir toplumun ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen değişikliklerden her bölgenin aynı oranda yararlanmasının sağlanmasını ve bölgeler arası gelişmişlik farklarının ortaya çıkartılmamasının amaçlanması gerektiğini ifade etmiştir.
Kane	2004	Kalkınma, bir toplumun ekonomik kapasitesini ve imkânlarını artırarak toplumun işgücü, sermaye, teknolojik kaynaklar, alt ve üst yapı olanakları ve fiziksel ve doğal kaynakların geliştirilmesi ve toplumun refah seviyesinin artırılması olarak ifade etmiştir.
Goulet	2006	Ekonomik kalkınma, bir ülkenin ekonomik büyümesinin yanında teknolojik, sosyal, kültürel ve politik olarak da değişimi olarak ifade etmiştir. Eğer ülke bu faktörlerin gelişimine direnirse güçsüzlük, umutsuzluk ve yoksulluk ile karşılaşır.
Han ve Kaya	2008	Kalkınma hem üretimin hem kişi başına gelirin hem de sosyo-kültürel yapının geliştirilmesi olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte kalkınma, gelişmekte olan toplumların yenileşmesi olarak da tanımlanmıştır.

Saltık ve Açıkalın	2008	Kalkınma, “herkesin temel hizmetlere ve bilgi kaynaklarına kolayca ulaşabildiği, katılımcı, cinsiyet dengeli, demokratik ve kültürel dönüşümlere açık, saydam/hesap verebilir yönetim yapılarına sahip, toplumsal anlamıyla tüm dezavantajlı grup ve tabakaların ortadan kalktığı, sorun çözme yeteneği gelişmiş, doğal kaynakları koruyan ve geliştiren, insanların geleceğe güvenle baktığı toplum ve topluluklar oluşturma eylemi” olarak tanımlanmıştır.
Kaynak	2009	Ekonomik kalkınma, bir ülkenin sahip olduğu fiziki ve doğal kaynakların kullanılmasıyla ekonomik büyümenin sağlanması ve gelirin adaletli bir şekilde dağıtılması ile toplumsal refah düzeyinin yükseltilmesi olarak ifade etmiştir.
Todaro ve Smith	2012	Ekonomik kalkınma, kıt kaynakları etkin bir şekilde kullanarak toplumun ekonomik, sosyal, kültürel ve politik olarak geliştirilmesi yoluyla toplumda yer alan kişilerin yaşam standartların iyileştirilmesine yönelik yapılan tüm çabalarıdır.
Vatansever Deviren ve Yıldız	2014	Kalkınma, bir toplumun hem niceliksel (GSYİH, kişi başına düşen gelir) hem de niteliksel (sosyal refah, demografik yapı, gelir dağılımı vb.) olarak gelişmesini ifade etmiştir.
Berber	2017	Kalkınma, bir ülkenin üretim ve gelir artışıyla büyümesinin yanında siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda da yapısal değişim/dönüşümün bir arada gerçekleşmesi süreci olarak tanımlamıştır.

Tablo 1.3. yer alan tanımlardan da anlaşılacağı üzere ekonomik kalkınmanın ekonomik büyümeden ayıran temel farklılıkların başında bir ülkedeki GSYİH gelirlerinin yanı sıra bir dizi faktörün de kalkınmışlıkta etkili olmasıdır. Ancak bazı tanımlar (Köklü, 1973; Oakley ve Gerforth, 1985) ekonomik büyümeyi ekonomik kalkınma olarak kabul etmiştir. Kalkınmışlığın sadece GSYİH ve kişi başına gelir düzeyiyle belirlenmediği sosyal, kültürel, çevresel, siyasal ve teknoloji gibi birçok faktörün dahil edildiği (Güven, 1995; Kane, 2004; Goulet, 2006; Han ve Kaya, 2008; Saltık ve Açıkalın, 2008; Kaynak, 2009; Todaro ve Smith, 2012; Vatansever Deviren ve Yıldız, 2014; Berber, 2017) tanımlar da yapılmıştır.

Ekonomik kalkınma bir toplumun ekonomik yapısında meydana gelen değişimleri içermektedir (Nafziger, 2005). Ekonomik büyüme, yoksul sayısının azaltılması, yoksulluk sınırının artırılması, düalizmin azaltılması, işgücü kalitesi, eğitim miktarının artırılması, sağlık hizmetlerin iyileştirilmesi, toplumun teknolojik ve teknik yapısının artırılması vb. faktörlerde etkili olamıyorsa o toplumun kalkınma düzeyi düşüktür ve gelişmekte olan ülke olarak değerlendirilir. Çünkü gelişmişliğin ölçütü sadece ekonomik büyüme değil aynı zamanda birtakım kalkınmışlık ölçütlerini de içermesidir (Çelebi Zengin, 2015: 26).

Bir ülkenin hem niteliksel hem de niceliksel olarak gelişmesine katkı sağlayan ekonomik kalkınma (Sevinç, 2011: 40), insanların daha iyi bir yaşam sürdürebilmeleri için ekonomik büyümenin ötesinde (Taban, 2008: 37) sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal yapının değişmesi ile kişilerin yaşamlarında hissedilen bir iyileşmenin sağlanmasıdır (Berber, 2017: 15).

Her ülkenin kendine göre siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıkları bulunmaktadır. Ekonomik büyüme hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin problemi olmasına rağmen ekonomik kalkınma ise genelde gelişmekte olan ülkelerin ortak temel sorunlarının başında gelmektedir (Tolunay ve Akyol, 2006: 117; Tok, 2010: 2). Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın temel problem olarak değerlendirmesi bu ülkelerin şu özelliklere sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Günaydın Kara, 2017: 6; Thirlwall, 1999: 12):

- ❖ Kişilerin milli gelirden aldıkları payın az olması,
- ❖ Milli gelirin adaletli bir şekilde paylaşılmaması,
- ❖ Kırsal alanlardan şehirlere göçün fazla olması sonucunda çarpık kentleşmenin oluşması,
- ❖ Nüfus artış hızının fazla olması,
- ❖ Dış ticarete dışa bağımlı bir yapının olması,
- ❖ Hem kamu hem de bireysel tasarrufların az oluşu,
- ❖ Toplam üretimde tarım sektörünün payının yüksek olması,
- ❖ Teknolojik alt yapının yetersiz oluşu,
- ❖ İstihdam olanaklarının sınırlı olması,
- ❖ Siyasal sorunların olması,
- ❖ Eğitim sisteminin yetersiz ve okuryazar oranının az olması,
- ❖ Sağlık hizmetlerinin yetersiz olması,
- ❖ Donanım azlığı ve alt yapının yeterince oluşturulmamış olması olarak sıralanmıştır.

Bir ülkenin kalkınmışlık seviyesine ulaşabilmesi için sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin yanında sosyal, kültürel, ekonomik, çevresel ve politik sorunların da ortadan kaldırılması için yapıcı iyileştirmelerin ve düzenlemelerin yapılması gerekmektedir (Bradlow, 2005: 67). Bu bağlamda ekonomik kalkınma

çabaları üretim ve teknoloji boyutu, insani boyut, istihdam boyutu, çevre boyutu, hakimiyet boyutu ve özgürlük boyutu olmak üzere altı boyut altında incelenmiştir (Kaynak, 2009: 63-64).

Üretim ve teknoloji boyutu, kişilerin hem yaşayabilmeleri hem de yaşamlarını devam ettirebilmeleri için doğa ile mücadelede üstün gelmek ve doğayı kontrol altına alarak daha fazla katma değerli ürün üretilmesini sağlamak,

İnsani boyut, kişilerin mevcut yaşam standartlarının geliştirilmesini sağlamak,

İstihdam boyutu hem yeni istihdam olanaklarının geliştirilmesi hem de kişilerin mevcut çalışma koşullarının iyileştirilmesini sağlamak,

Çevre boyutu, yapılacak tüm geliştirme ve iyileştirme çabalarının çevre ile uyum içerisinde olmasını sağlamak,

Hâkimiyet boyutu, kalkınma çabaları sonucunda toplumlar veya ülkeler arasındaki yarışta önde yer almayı sağlamak,

Özgürlük boyutu, toplumun iktisadi, sosyal, kültürel, siyasi ve uluslararası ilişkileri bağlamında mevcut özgürlük düzeyinin yükseltilmesini sağlamak.

1.2.3. Kalkınmayı Belirleyen Temel Unsurlar

Kalkınma kavramı içerisine birçok faktörü alan çok geniş bir kavram olmasından dolayı kalkınmayı belirleyen unsurların çeşitliliği de o ölçüde artmaktadır. Ekonomik, sosyal, kültürel, politik, çevresel, teknolojik gibi birçok faktör kalkınma olgusunu etkileyebilmekte ve kalkınmışlığın belirlenmesinde etkili olabilmektedir (Doğan, 2019: 9). Kalkınma olgusu hem niceliksel hem de niteliksel özellikleri içermesinden dolayı kalkınmayı belirleyen unsurlar da oldukça fazladır (Cingi ve Güran, 2003: 114). Genel hatları ile bu faktörler dört alt başlık altında incelenmiştir. Bunlar doğal kaynaklar, fiziki sermaye birikimi, beşerî sermaye birikimi ve teknolojik gelişmeler olarak sıralanmıştır.

1.2.3.1. Doğal Kaynaklar

Bir ülkenin kalkınmasındaki en önemli faktörlerin içerisinde doğal kaynaklar yer almaktadır. Öyle ki tarihsel süreç içerisinde bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynaklar hem insanlığın hem de ülkelerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır

(Barbier, 2003: 488). Bunun en temel nedeni doğal kaynakların doğada hazır olarak bulunmalarıdır. Bu açıdan ülkeler için doğal kaynaklar, büyük kar potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır (Çınar, 2015: 173).

Özellikle doğal kaynakların dünya üzerinde eşit bir şekilde dağılmaması, ülkelerin sahip oldukları doğal kaynakları hem ekonomik hem de politik bir araç olarak kullanmalarına neden olmaktadır. Örneğin gelişim aşamasında ABD, İngiltere, Avustralya gibi ülkelerin sahip oldukları doğal kaynakları etkin şekilde kullanmaları bu ülkelerin gelişmelerine ve kalkınmalarına önemli katkılar sağlamıştır (Bal ve Akça, 2018: 56). Aynı şekilde 1973 yılında Arap-İsrail Savaşında ABD'nin İsrail'i desteklemesi üzerine Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği (OAPEC) sahip olduğu petrolün fiyatını artırmış ve petrolü bir politika aracı olarak kullanmıştır (İşcan, 2010: 68).

Doğal kaynaklar; petrol, doğalgaz, maden ve mineral kaynakları gibi yenilenemeyen kaynaklar; hidroelektrik, güneş ve rüzgâr gibi yenilenebilen kaynaklar; tarım arazileri, ormanlar olmak üzere insanların kullanımına doğrudan veya dolaylı olarak sunulmuş yer altındaki ve yer üstündeki canlı cansız tüm doğal varlıkları kapsamaktadır (Bal, 2011: 89; Çınar, 2015: 174).

Doğal kaynakların varlığı, ülkeler için aynı zamanda ekonomik kalkınmayı engelleyici ya da yavaşlatıcı sonuçlara neden olduğu durumlara rastlanmaktadır. Bu ülkeler bazen sahip oldukları doğal kaynaklar yüzünden saldırıya uğramış ya da diğer ülkelere sömürülmüştür (De Gregorio, 2003: 9). Bunun en belirgin örneği Nijerya'da petrol rezervleri bulunmasına rağmen ülkenin kalkınmışlık seviyesi oldukça düşük düzeydedir. Aynı şekilde Orta Doğu ülkeleri zengin hidrokarbon yataklarına sahip olmasına rağmen kalkınma düzeylerinin düşük düzeydedir. Bu durumun ortaya çıkmasında bu ülkelerdeki; iç savaş, siyasi istikrarsızlıklar, otoriter rejimler, Hollanda hastalığı ve kötü kurumsallaşmalar neden olmaktadır (Auty, 2000; Bal, Demiral ve Eray, 2014; Tuncay ve Özcan, 2020). Kaynak talihsizliği olarak ifade edilen Hollanda hastalığı, ekonomik kalkınmışlığın tek bir doğal kaynak üzerine yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Bu durum farklı endüstrilerin gelişimine engel olmaktadır. (Tuncay ve Özcan, 2020). Ancak doğal kaynakların olumsuz etkileri olmasına rağmen

kalkınmış ekonomilerinin temelinde doğal kaynakların etkin ve verimli bir şekilde kullanımı gelmektedir (Şaşmaz ve Yayla, 2018; 253).

1.2.3.2. Fiziki Sermaye Birikimi

Üretim faktörleri içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan fiziki sermaye birikimi, Neo-klasik iktisadi düşüncedeki büyümede tek kaynak olduğu ileri sürülmüştür (Manga vd.,2015: 46). Üretim sürecinde kullanılan fiziki sermaye unsurlarını makine, teçhizat ve bina gibi ögeler oluşturmaktadır (Karaçay ve Varol, 2015: 102).

Ekonomik kalkınmanın unsurları içerisinde yer alan diğer fiziksel sermaye ögeleri; karayolu, havayolu ve demiryolu için yapılan yatırımlar, elektrik üretimi için kurulan barajlar, rüzgâr tribünleri ve güneş panelleri gibi altyapı yatırımları da dâhil edilmektedir. Fiziksel sermaye malları fiziksel açıdan birbirine benzememesine rağmen bu mallarının ortak yanı; üretim sürecinde her biri emek faktörünü verimli kılmaktadır. Bu nedenle bir ülkenin sahip olduğu fiziksel sermaye stoku ekonomik kalkınmanın göstergeleri içerisinde yer almaktadır (Songur, 2017: 202).

1.2.3.3. Beşerî Sermaye Birikimi

Bir ülkenin sahip olduğu fiziki sermaye birikiminin etkin ve verimli bir şekilde kullanılması için nitelikli insan faktörüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum beşerî sermaye birikiminin öneminin artmasına yol açmıştır. Beşerî sermaye, kişilerin doğuştan ya da sonradan sahip oldukları bilgi, beceri, deneyim, yetenek ve dinamizm, toplumsal ilişkileri ve eğitim gibi özellikleri kapsamaktadır (Doğan, 2019: 14). Beşerî sermaye kavramı ilk kez Amerikalı iktisatçı Theodore W. Schultz (1961) tarafından kullanılmıştır. Sermaye kavramını fiziki ve beşerî olmak üzere ikiye ayırmıştır (Songur, 2017: 203).

Bilginin üretim sürecindeki öneminin artması ile beşerî sermaye yatırımlarının önemi de artmış ve beşerî sermayenin ekonomik kalkınmaya olan katkısının arttığı görülmektedir. Bilgi ekonomilerinde beşerî sermaye yatırımları, iktisadi kalkınmaya daha fazla katkı yapmaktadır. Hızlı kalkınma sürecine giren gelişmekte olan ülkelerde beşerî sermaye yatırımlarının fiziki sermaye yatırımlarına oranla daha fazla getiriye sahip olduğu gözlenmiştir (Karataş ve Çankaya, 2010: 30). Örneğin Doğu Asya'da yer

alan Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan gibi ülkeler, büyümenin itici gücü olan beşerî sermayeye yapılan yatırımları sonucu hızlı bir gelişme göstermişlerdir (Şimşek ve Kadılar, 2010: 118).

1.2.3.4. Teknolojik Gelişme

Başlangıçta büyüme, sermaye birikimi ve emeğe odaklanmış teknolojik ilerlemenin ve gelişmenin ya da yeniliğin (inovasyon) önemi 20. yüzyılın sonunda anlaşılmıştır (Barış, 2019: 2). Kalkınmayı belirleyen unsurların tamamının verimliliğinin artırılmasında ya da geliştirilmesinde teknolojik gelişmelerin önemi oldukça yüksektir (Algan vd., 2017: 332). Daha iyi bir eğitim ve sağlık sistemi, daha iyi ve verimli bir sanayi üretimi, daha fazla gıda üretimi, etkin bir ulaşım ve haberleşme gibi kalkınmanın önemli araçlarının geliştirilmesinde teknolojik gelişmeler büyük bir öneme sahip olabilmektedir (Taban ve Kar, 2015:117).

Yeni teknolojilerin geliştirilmesi, transfer edilmesi ve onu kullanma kapasiteleri ülkelerin günümüz dünyasındaki en önemli ekonomik silahları içerisinde yer almaktadır. Dijital Çağ olarak da kabul edilen 21. yüzyılın gelişmiş ve güçlü ülkeleri teknolojiyi elinde bulunduran, ihraç eden ve kullanan ülkeler olacaktır. Bu bağlamda hem geçmişin hem de geleceğin en önemli gelişme ve kalkınma araçları içerisinde teknolojik gelişme düzeyi yer almaktadır (Bayraktutan ve Bıdırdı, 2015; Güngör, 2018). Kalkınmada kullanılan teknoloji politikaları arasında; ulusal ve bölgesel inovasyon sistemleri, teknokent ve teknoparklar, araştırma geliştirme (AR-GE) merkezleri ve sınai ve fikri mülkiyet hakları yer almaktadır (Çolak, 2015).

1.2.4. Ekonomik Kalkınmanın Ölçülmesi

Ekonomik kalkınmanın ölçülmesindeki amaç hem ülkelerin kalkınmışlık düzeylerini belirlemek hem de diğer ülkelerle kıyaslama yapmaktır. Bu amaçla ekonomik kalkınmanın ölçülmesinde birçok farklı yöntem kullanılmasına rağmen bu bölümde en sık kullanılan ölçüm yöntemleri içerisinde yer alan “GSMH ve Kişi Başına GSMH ile Ölçüm, Satın Alma Gücü Paritesi, İnsani Gelişme Endeksi ve Fiziki Yaşam Kalitesi Endeksi” yöntemleri ele alınmıştır.

1.2.4.1. GSMH ve Kişi Başına GSMH ile Ölçüm

Bir ülkenin belirli bir döneminde (genellikle bir yıl) ürettiği tüm mal ve hizmetlerin parasal ifadesi olarak tanımlanan GSMH, ülkelerin kalkınmışlık düzeyinin belirlenmesinde en sık kullanılan araçların başında gelmektedir. Ancak her ülke belirli bir dönem içerisinde ürettiği mal ve hizmetlerin parasal değerini hesaplarken kendi para birimi kullanması, GSMH'nin hesaplanmasında eksikliklere neden olmaktadır. Bu eksikliğin giderilmesi için ülkeler arası kıyaslamalarda, uluslararası alanda her ülkenin kabul ettiği Amerikan dolarına göre ürettiği mal ve hizmetlerin değerini belirler. Ancak bu yöntem de ülkelerin kendi para birimlerini bilinçli olarak değerinin üstünde veya altında göstermeyi kur sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Doğal olarak GSMH'nin ölçülmesinde eksikliklerin ya da çarpıklıkların meydana gelmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte her ülkenin ürettiği mal ve hizmetlerin üretim maliyetinin ve fiyatlarının farklı olması ve hizmet sektörünün bazı ülkelerin GSMH hesaplamalarında dikkate alınmaması gibi eksiklikler bulunmaktadır (Taban ve Kar, 2015: 10). Bu yüzden GSMH ölçütünü yerine kişi başına düşen GSMH değeri ülkelerin kalkınmışlık düzeylerinin belirlenmesinde daha fazla kullanılmaktadır. Kişi başına düşen GSMH değeri, bir ülkenin GSMH değerinin ülke vatandaşlarının sayısına bölünmesi ile elde edilmektedir (Alataş 2014: 7; Deniz 2015: 118; Özer, 2020: 65). Kişi başına düşen GSMH değeri her yıl 1 Temmuz'da Dünya Bankasının açıkladığı aralığa göre ülkelerin gelişmişlik sınıflandırmasını içermektedir. Dünya Bankası ülkelerin sahip olduğu kişi başına düşen GSMH değerine göre ülkeleri düşük, düşük orta, yüksek orta ve yüksek gelirli ülkeler olmak üzere dört grup altında değerlendirmiştir. 1 Temmuz 2022 tarihinde Dünya Bankasının açıkladığı rakamlar şu şekildedir (World Bank, 2022):

- ❖ *Düşük gelirli ülkeler:* kişi başına GSMH oranı 1,085 ve daha az Amerikan doları olan ülkeler,
- ❖ *Düşük orta gelirli ülkeler:* kişi başına GSMH oranı 1,086 ila 4,255 arasında Amerikan doları olan ülkeler,
- ❖ *Yüksek orta gelirli ülkeler:* kişi başına GSMH oranı 4,256 ila 13,205 arasında Amerikan doları olan ülkeler,

- ❖ *Yüksek gelirli ülkeler*: kişi başına GSMH oranı 13,205 ve üstü Amerikan doları olan ülkeler olarak sınıflandırılmıştır.

Dünya Bankasının ülkelerin sınıflandırmasında en çok kullanıldığı temel kriterlerin başında kişi başına GSMH değeri gelmektedir. Özellikle GSMH değeri yüksek ancak ülkede zengin ve fakir arasında keskin farklılıkların olduğu (gelir dağılımının dengeli olmadığı) ülkelerin varlığı kalkınma göstergesi olarak kişi başına GSMH değerinin ölçüt olarak kullanılmasına yönelik eleştirilerin meydana gelmesine neden olmaktadır (Sevim, 2019: 21).

1.2.4.2. Satın Alma Gücü Paritesi ile Ölçüm

Satın Alma Gücü Paritesi, 1918 yılında İsviçreli bilim insanı Gustav Cassel tarafından enflasyon ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi açıklamak ve ulusal fiyatların tek bir para birimi ile açıklanması amacıyla ortaya atılmıştır (Akçay ve Erataş, 2015: 82; Bilgin, 2018: 2). Satın Alma Gücü Paritesinin temel varsayımı, bir mal veya hizmetin fiyat düzeyinin ülkeler arasında farklı olmadığıdır. Tek fiyat yasası ve döviz kurunun enflasyon teorisi olarak da ifade edilen Satın Alma Gücü Paritesi, bir malın fiyatı eğer aynı para cinsinden ifade edilirse malın fiyatının tüm ülkelerde eşit olacağı ve fiyatlarda meydana gelen değişimlerin temel belirleyicisi olan döviz kurunda meydana gelen hareketliliklerin olduğu varsayımdır (Akçay ve Erataş, 2015: 83).

Satın Alma Gücü Paritesi mutlak ve nispi yaklaşım olmak iki şekilde ele alınmıştır. Mutlak Satın Alma Gücü Paritesi, bir ürünün farklı ülkelerde belirlenen kurda, fiyatlarının eşitlenmesi olarak ifade edilmektedir (Şener, Yılcı ve Canpolat, 2015: 54). Yani dünyanın her yerinde bir birim, ulusal paranın aynı satın alma gücüne sahip olmasıdır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde bir kişinin bir malı almak için ihtiyaç duyduğu bir 1 dolar için Türkiye'deki bir kişinin 8,4 TL'ye (26.04.2021 tarihli dolar TL kuru fiyatı) ihtiyaç duymasındır. Ancak alınan ürünün her ülkede aynı yani dış ticaret bileşenlerinin aynı olması koşulunun sağlanması gerekmektedir (Bilgin, 2018: 3). Gümrük tarifeleri ve kotalar gibi dış ticarete uygulanan engeller Mutlak Satın Alma Gücü Paritesinin geçerliliğinin ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Bu gibi durumlarda Nispi Satın Alma Gücü Paritesi uygulanmaktadır (Akçay ve Erataş, 2015: 84).

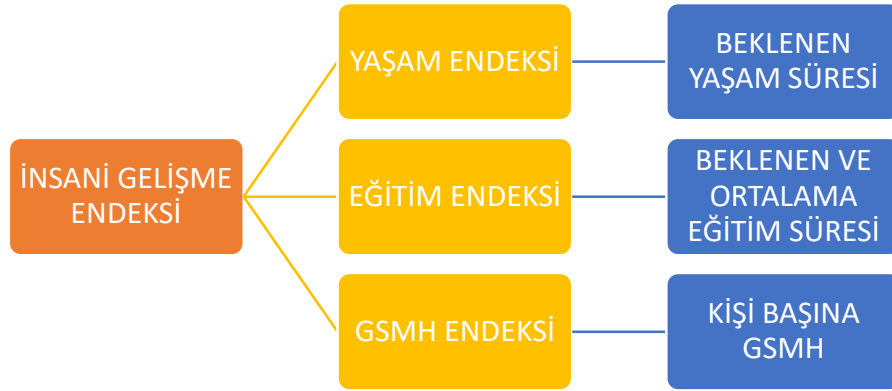
Nispi Satın Alma Gücü Paritesi, enflasyonun ülke içindeki satın alma değişimlerinin dikkate alındığı yani nominal döviz kurundaki değişimlerin ülkeler arasındaki enflasyon oranı ile karşılaştırılmasıdır (Akçay ve Erataş, 2015: 84). Döviz kurunda meydana gelen yüzde değişimlerinin yurtiçi enflasyon ve yurtdışı enflasyon oranlarının çıkartılması ile hesaplanmasıdır. Enflasyonun Amerika Birleşik Devletleri'nde %3, Türkiye'de %15 olduğu durumda, iki ülkedeki fiyatların birbirine eşit olabilmesi için TL'nin dolar karşısında %12 oranında değer kaybetmesi gerekmektedir.

1.2.4.3. İnsani Gelişme Endeksi ile Ölçüm

İnsani Gelişme Endeksi 1990 yılından beri Birleşmiş Milletler Kalkınma Programınca hesaplanmaktadır. İnsani Gelişme Endeksinin ortaya çıkışının temel nedenleri arasında GSMH'nin toplumların kalkınmışlık seviyesinin ölçülmesinde eksiklikler barındırması yer almaktadır (Todaro, 1992: 358). Bu amaçla Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ülkelerdeki İnsani Gelişme Endeksini belirlerken aşağıdaki üç gelişmeyi dikkate almaktadır. Bunlar (İngev, 2019):

- ❖ Uzun ve sağlıklı bir yaşam; ölçümü ortalama yaşam süresi ile yapılır.
- ❖ Bilgi: ölçümü okuryazar oranı (2/3'ü) ve ilkokul, lise ve üniversite kayıtları yüzdesi (1/3'ü) ile yapılır.
- ❖ Makul yaşam düzeyi: ölçümü kişi başına düşen gelir ve alım gücünün Amerikan dolarından hesaplanmasıyla yapılır.

Yukarıdaki gelişmeler ışığında İnsani Gelişme Endeksine ait bileşenler aşağıdaki Şekil 1.1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. 1: İnsani Gelişme Endeksi Bileşenleri **Kaynak:** Özer, 2020: 68.

Şekil 1.1’de yer alan bileşenlerden beklenen yaşam endeksi, kişilerin doğumu sonrası beklenen yaşam süresini ifade etmektedir. Eğitim endeksi, bir ülkedeki ortalama eğitim süresi ile beklenen eğitim süresi göstergelerini ifade etmektedir. Yaşam standardı endeksi ise bir ülkedeki vatandaşların Satın Alma Gücü Paritesine göre hesaplanan kişi başına GSMH’yi ifade etmektedir. Bu üç endeksin hesaplanması sonucunda ülkelere 0 ila 1 arasında İnsani Gelişme Endeksi puanı verilir. Ülkelerin İnsani Gelişme Endeksi puanları 0 değerine yakın ise düşük, 1 değerine yaklaştıkça İnsani Gelişme Endeksi puanları yüksektir (Alataş, 2014: 10; Deniz 2015: 121).

1.2.4.4. Fiziki Yaşam Kalitesi Endeksi (PQLI) ile Ölçüm

GSMH veya kişi başına GSMH ile ülkelerin kalkınmışlık düzeylerinin belirlenmemesi gerektiği fikri üzerine 1979 yılında ortaya atılan Fiziki Yaşam Kalitesi Endeksi (Physical Quality of Life Index), Denizaşırı Kalkınma Konseyi tarafından kalkınmanın sosyal göstergeleri üzerine odaklanan bir endeks ile hesaplanmaktadır. Fiziki Yaşam Kalitesi Endeksinin yaşam süresi beklentisi, bebek ölümleri ve yetişkin okur-yazarlık oranları olmak üzere üç göstergesi bulunmaktadır (Alataş, 2014: 9).

Ülkelerin sahip olduğu yaşam süresi beklentisi, bebek ölümleri ve yetişkin okur-yazarlık oranlarına ait bileşenlerin 1 ila 100 arasında aldıkları puanlara göre değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmede 1 en kötü değere sahipken 100 en iyi değeri oluşturmaktadır. Bu üç alt bileşene ait değerlerin aritmetik ortalamasının alınması sonucunda, bir ülkenin Fiziki Yaşam Kalitesi Endeksi değeri ölçülmektedir (Özer, 2020: 69).

1.2.5. Kalkınma Teorileri

İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma iktisadına olan ilginin artması ile ekonomik büyüme teorilerinin kalkınmayı açıklamada ve kalkınmaya çözüm üretmede yetersiz olması kalkınma teorilerine olan ihtiyacın artmasına neden olmuştur. Kalkınma iktisadına ilginin artması ile birçok kalkınma teorisi ortaya atılmış ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasına katkı sağlayacağı düşünülen teoriler ortaya atılmıştır (Taban ve Kar, 2015: 45). Çalışmanın bu bölümünde kalkınma iktisadına yönelik geliştirilen teorilerden; yapısal değişim modelleri, ekonomik kalkınma aşamaları, büyüme aşaması teorisi, ikili yapı (düalizm) teorisi, uluslararası bağımlılık teorisi ve kısır döngü teorisi olmak üzere altı alt başlık altında ele alınmıştır.

1.2.5.1. Yapısal Değişim Modelleri

Yapısal Değişim Modeli, ülkelerin kalkınma sürecindeki evrelerini belirli aşamalara göre sınıflandırmaktadır (Özyücel, 2018: 19). Yapısal Değişim Modelini ortaya atan ilk çalışmalar Allan G. B. Fisher'ın 1939 yılında yapmış olduğu "Üretim, Birincil, İkincil ve Üçüncül" isimli makalesi ve 1940 yılında Colin Clark'ın "Ekonomik İlerlemenin Koşulları" adlı çalışmasıdır (Taban ve Kar, 2015: 45).

Fisher ve Clark, kalkınmanın ekonomik yapısının birincil, ikincil ve üçüncül aşamalardan geçtiğini ve bir ülkenin kalkınmışlık seviyesine ulaşabilmesi için bu aşamaları geçmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Birincil aşamadaki bir ülkenin sahip olduğu ürünlerin sektör ağırlığının tarım, ormancılık ve madencilik gibi ürünlerden, ikincil aşamadaki bir ülkenin sahip olduğu ürünlerin sektör ağırlığının imalat ve inşaat gibi ürünlerden ve üçüncül aşamadaki bir ülkenin sahip olduğu ürünlerin sektör ağırlığının ise ulaştırma, ticaret ve mali işlemler gibi hizmetler sektöründeki ürünlerden oluşmaktadır (Kaynak, 2009: 155; Taban ve Kar, 2015: 45).

Fisher ve Clark, gelişmekte olan ülkelerin üretim faaliyetlerinin birincil aşamadaki ürünleri, gelişmiş ülkelerin üretim faaliyetlerinin ikincil aşamadaki ürünleri ve olgun gelişmiş seviyesindeki ülkelerin üretim faaliyetlerinin ise üçüncül aşamadaki ürünlerden meydana geldiğini ifade etmişlerdir. Bir ülkede yapısal değişimin meydana gelmesinde iki önemli neden bulunmaktadır. Bunlar; Engel Kanunu ve verimliliklerdir. Engel Kanunu, talebin gelir esnekliğini ifade etmektedir. Buna göre, birincil ürünlere

yönelik talebin gelir esnekliğinin düşük olduğu durumlarda ikincil ve üçüncül ürünlere yönelik talebin gelir esnekliği yüksek olacaktır. Ülkenin kalkınmışlık seviyesinin artması ile kişilerin gelirleri de artacak ve doğal olarak birincil ürünlere harcanan gelir ikincil ürünlere aktarılacaktır. Verimlilik nedeniyle ise bir ülkedeki hizmetler ve imalat sektörlerinin verimliliğinin artması sonucunda o ülkenin tarım sektörün ulusal gelir içindeki payının düşmesine neden olacaktır (Taban ve Kar, 2015: 45-46). Bunun sonucunda gelmesinde ortaya çıkacak en önemli sorunların başında köyden kente olan göçlerin meydana gelmesidir. Bu durum kentlerde çarpık kentleşmenin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Özyücel, 2018: 20).

1.2.5.2. Ekonomik Kalkınmanın Aşamaları (Porter Modeli)

Ekonomik kalkınmanın aşamaları, Porter'ın (1990) "The Competitive Advantage of Nations" adlı çalışmasına dayandırılmaktadır. Annoni ve Kozovska (2010) ve Lopez-Claros ve Mata (2010), Porter'ın çalışmasını geliştirmiş ve ekonomik kalkınmanın aşamalarını; faktör güdümlü ekonomi, yatırım/verimlilik güdümlü ekonomi ve inovasyon güdümlü ekonomi olmak üzere üç alt başlık altında incelemiştir (Işık ve Kılınç, 2012: 34; Oğuztürk ve Özbay, 2018: 555).

1.2.5.2.1. Faktör Güdümlü Ekonomi

Ekonomik kalkınmanın en alt basamağındaki aşamayı ifade etmektedir. Bu aşamadaki ülkelerin sahip oldukları özellikler şu şekilde sıralanmıştır (Işık ve Kılınç, 2012: 34; Oğuztürk ve Özbay, 2018: 555; Özer, 2020: 44):

- ❖ İşgücü potansiyeli vasıfsız, bol ve ucuz işgücüne sahiptir.
- ❖ Doğal kaynaklar ile yönetilir. Ülke ekonomisinde tarım sektörü ağırlıktadır.
- ❖ Endüstriler üzerinde kısıtlamalar uygulanmaktadır.
- ❖ Teknolojik alt yapı düzeyleri yetersizdir ve teknolojiyi diğer ülkelere temin ederler.
- ❖ Beşerî sermaye kaynakları yetersizdir.
- ❖ Fiyat, kabul edici konumdadır.
- ❖ Döviz kuru hareketlerine, konjonktürel dalgalanmalara ve dış şoklara karşı savunmasızdır.

- ❖ Yoksulluk düzeyi yüksektir.
- ❖ Yolsuzluk düzeyi yüksektir.
- ❖ Hukukun üstünlüğü ve yasaların uygulanması zayıftır.
- ❖ Makroekonomik ortam istikrarsızdır.
- ❖ Bu aşamadaki ülkelerde yatırımların büyük çoğunluğu devlet eliyle gerçekleşmektedir.
- ❖ Bu özellikler gelişmemiş ya da gelişmekte olan ülkelerde görülmektedir.

1.2.5.2.2. Yatırım/Verimlilik Güdüllü Ekonomi

Ekonomik kalkınmanın ikinci aşaması olarak kabul edilen bu aşamada ülkeler kalkınmayı gerçekleştirilebilmek için yatırım faaliyetleri içerisinde yer almakta ve bu yatırımlarının sonucunda verimlilik elde ederek gelişme göstermektedirler. Bu aşamadaki ülkelerin sahip oldukları özellikler şu şekilde sıralanmıştır (Işık ve Kılınc, 2012: 35; Oğuztürk ve Özbay, 2018: 557; Özer, 2020: 45):

- ❖ Bu aşamada amaç verimliliğin artırılmasıdır.
- ❖ Bu aşamadaki ülkeler, yatırım odaklı ekonomiler olarak kabul edilmektedir.
- ❖ Verimlilik, gelişmişlik ve ücret düzeylerinde artışlar sağlanmaktadır.
- ❖ Toplumsal eğitim seviyesi yükseköğretim düzeyindedir ve eğitim yatırımlarına önem verilmektedir.
- ❖ İşgücü piyasası iyi bir şekilde işlemektedir ve işgücü verimliliği yükselmektedir.
- ❖ Finansal piyasa gelişmiştir ve ücret düzeyinde artışlar görülmektedir.
- ❖ Bu aşamadaki eğitim sisteminin temelini mesleki ve teknik eğitim oluşturur.
- ❖ Ağır ve yoğun yatırımlarla ekonominin alt yapısı modernize edilmeye çalışılmalıdır.
- ❖ Döviz kurundaki dalgalanmalar ve küresel konjonktürdeki değişimler, ekonomi üzerinde etkili olabilmektedir.
- ❖ Makroekonomik göstergeler, gelişmede etkili olmakla birlikte ekonomide yapısal reformlar gerçekleşmektedir.

- ❖ Bu aşamadaki ülkelerin firmaları küresel pazarlarda yer almaya başlamıştır.
- ❖ Teknolojik alt yapı gelişmeye başlamış ve diğer ülkelerden özellikle gelişmiş teknolojiler ithal edilmeye başlanmıştır.
- ❖ Ekonomik büyümede ve kalkınmada sürdürülebilir politikalar benimsenmeye başlanmıştır.
- ❖ Sosyal güvenlik sistemi geliştirilmiş ve emeklilik reformları uygulanmaya başlanmıştır.
- ❖ Özel sektörün geliştirilmesi için kamu politikaları oluşturulmaya başlanmıştır.

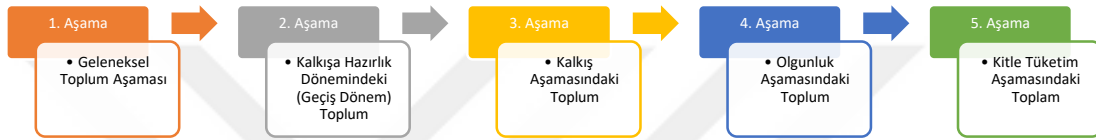
1.2.5.2.3. İnovasyon Güdümlü Ekonomi

Ekonomik kalkınmanın en üst aşamasıdır. Bu aşamada ülkeler, diğer iki aşamadaki ülkelere göre daha yüksek gelire ve beşerî sermaye düzeyine sahiptirler. Bu aşamadaki ülkelerin sahip oldukları özellikler şu şekilde sıralanmıştır (Işık ve Kılınç, 2012: 36; Oğuztürk ve Özbay, 2018: 558; Özer, 2020: 45):

- ❖ Bu aşamadaki ülkeler hem teknolojiyi ithal etmekte hem de üretebilme kapasitesine sahiptirler.
- ❖ Ülke ekonomisinin sahip oldukları kaynakları daha verimli bir şekilde kullanmaktadır ve bu ülkelerde ekonomik çeşitlilik zengindir.
- ❖ Sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma yaşanmaktadır.
- ❖ Kişi başına gelir düzeyi yüksektir.
- ❖ Bu aşamadaki ülkeler mevcut teknolojilerini geliştirilmelerinin yanında yeni teknolojilerin ortaya çıkartılmasına da öncülük etmektedirler.
- ❖ İnovasyon ve inovatif uygulamalar desteklenmekte ve teşvik edilmektedir.
- ❖ Bu aşamadaki ülkelerdeki firmalar, küresel pazarlarda rekabet üstünlüğüne sahiptirler.
- ❖ Devletin ekonomideki rolü sınırlıdır.
- ❖ Dışa bağımlılık neredeyse sıfır noktasındadır.
- ❖ Bu aşamada yer alan ülkeler gelişmiş ülkelerdir.

1.2.5.3. Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi

Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi, ABD’li Walt Whitman Rostow’un (1916-2003), 1960 yılında yayımladığı “The Stages of Economic Growth, A Non-Communist Manifesto” (Ekonomik Büyümenin Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto) isimli kitabıyla ortaya çıkmıştır (Yıldırım ve Örnek, 2012: 2). Rostow, ülkelerin gelişme süreçlerini Marksist görüşten farklı bir şekilde değerlendirmiş ve kalkınma sürecinin belirli aşamalardan geçeceğini ileri sürmüştür (Özyücel, 2018: 14; Taban ve Kar, 2015: 50). Bu aşamalar Şekil 1.2’de gösterilmiştir.

Şekil 1. 2: Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi

1.2.5.3.1. Geleneksel Toplum Aşaması

Rostow, geleneksel toplumları Newton öncesi (Orta Çağ Avrupası, Eski Çin Hanedanlığı gibi) toplumların sahip olduğu özellikleri taşıdığını (Kaynak, 2009: 167) ekonomin tarıma dayalı olduğunu ve çalışanlarının dörtte üçünün tarım sektöründe çalıştığını ifade etmiştir (Taban ve Kar, 2015: 50). Bu aşamadaki toplumların genel özellikleri (Karaca ve Şahin, 2010: 44; Özyücel, 2018: 14; Yıldırım ve Örnek, 2012: 4):

- ❖ Üretim tekniği ilkeldir.
- ❖ Kırsal alan ile kentler arasında iş bölümü gelişmemiştir.
- ❖ Kişi başına gelir düzeyi çok düşük seviyelerdedir.
- ❖ Tarımsal verimlilikte ilkim şartları belirleyicidir. Buna bağlı olarak üretimde dalgalanmalar görülmektedir.
- ❖ Toplumdaki üretim kaynaklarının (tarım arazilerinin) büyük bir kısmı belirli gruplarda toplanmıştır. Feodal yapı hâkimdir.
- ❖ Siyasi, ekonomik ve hukuki kurumlar gelişmemiştir.
- ❖ Toplumda kaderci bir anlayış vardır.

1.2.5.3.2. Kalkışa Hazırlık Dönemindeki (Geçiş Dönemi) Toplum

Bu aşama, ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerçekleşebilmesinde gerekli koşulların hazırlandığı bir dönem olarak ifade edilmektedir. Bu aşamayı ilk tamamlayan ülke 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın ilk dönemleri içerisinde faaliyetleri ile İngiltere olmuştur (Taban ve Kar, 2015: 51). Bu aşamadaki toplumların genel özellikleri şu şekilde sıralanmıştır (Dirimtekin, 1967: 7; Karaca ve Şahin, 2010: 44; Özyücel, 2018: 14; Taban ve Kar, 2015: 51; Yıldırım ve Örnek, 2012: 4):

- ❖ Sermaye birikimi oluşmaya başlamıştır.
- ❖ Toplumun eğitim seviyesi artmaya başlamış ve aydın sınıfı ortaya çıkmıştır.
- ❖ Altyapı yatırımları yapılmaya başlanmıştır.
- ❖ Şehir nüfusu artmaya başlamıştır.
- ❖ Ulaşım ve haberleşme sistemleri gelişmeye başlamıştır.
- ❖ Tarımda ve sanayide yeni teknikleri ortaya çıkmış ve uygulanmıştır. Bunun sonucunda da verimlilik artmaya başlamıştır.
- ❖ Devlet yapılarında milliyetçilik duygusu önem kazanmaya başlamıştır.
- ❖ Feodalite zayıflamış ve siyasal iktidarın gücü artmaya başlamıştır.
- ❖ Hammadde ve doğal kaynaklar kullanılmaya başlanmıştır.
- ❖ Tarım sektörü önemini kaybetmeye, sanayi sektörü önem kazanmaya başlamıştır.
- ❖ İç ve dış ticaret gelişmeye başlamıştır.
- ❖ Sermaye hareketlerini artırmak için bankaları ve diğer kurumlar kurulmuştur.
- ❖ Bu aşamada ulusal gelirlerin en az %10'u ekonomik büyümeyi garanti altına almak amacıyla kullanılmaktadır.

1.2.5.3.3. Kalkış Aşamasındaki Toplum

Rostow, kalkışa hazırlık ile kalkış aşaması arasında net bir ayrım yapmamasına rağmen bu aşamayı sürdürülebilir kalkınmanın başladığı dönem olarak kabul etmektedir. Bu aşamanın başlayabilmesi için bir ülkede çok güçlü bir uyarıcının ortaya çıkması gerektiğini ifade edilmiştir. Bu uyarıcılar arasında, 1848 Alman Devrimi,

1868'de Japonya'da gerçekleşen Meiji Restorasyonu ve 1947'deki Hindistan'ın bağımsızlığı örnek olarak gösterilmektedir (Kaynak, 2009: 168). Rostow, bir toplumun kalkış aşamasına geçmesi için üç önemli koşulu sağlaması gerektiğini ifade etmiştir. Bu koşullar (Yıldırım ve Örnek, 2012: 5):

- ❖ Bir ülkedeki net yatırımların ve net tasarruflarının milli gelirdeki oranının %5'ten %10'a çıkartılması,
- ❖ Ülkenin ekonomisinin gelişmesine öncülük edecek ve yüksek gelişme hızına sahip bir veya daha fazla imalat sektörünün (Danimarka'da süt, İsveç'te kereste ve Avusturya'da et gibi) ortaya çıkması,
- ❖ Sosyal ve politik yapının modernleşme aşamasındaki gelişmeleri teşvik etmesi ve bu gelişmelere ayak uydurması gerekmektedir.

1.2.5.3.4. Olgunluk Aşamasındaki Toplum

Rostow, bir ülkenin olgunluk aşamasına geleneksel toplum aşamasının başlamasından 60 yıl ya da geleneksel toplum aşamasının bitmesinden 40 yıl sonra ulaşabileceğini ifade etmiştir (Yıldırım ve Örnek, 2012: 6). Bu aşamadaki toplumlar, istediklerini üretebilecek teknoloji ve kapasiteye sahip olmakla beraber (Karaca ve Şahin, 2010: 44), kendi kendine yeten bir ülke konumuna ulaşmıştır (Kaynak, 2009: 173). Bu toplumların sahip oldukları özellikler, şu şekilde sıralanmıştır (İsmayılov, 2007: 54; Taban ve Kar, 2015: 53; Yıldırım ve Örnek, 2012: 6):

- ❖ Milli gelirin %10 ila %20'si sürekli bir şekilde yatırımlara aktarılmaktadır.
- ❖ Kişi başına düşen milli gelir artar.
- ❖ Kalkış aşamasında ekonomik gelişmeye öncülük eden sektör sayısında artışlar meydana gelir ve yeni sanayi kolları ortaya çıkar.
- ❖ Dış ticaret gelişmiştir.
- ❖ Ülke ihtiyaç duyduğu tüm malları üretecek teknik ve teknolojik alt yapı seviyesine ulaşmıştır.
- ❖ İhracatta katma değeri yüksek ürünlerin sayısı ve ağırlığı artmaya başlamıştır.
- ❖ Tarım sektöründeki işgücünün oranı %20'lere gerilemiştir.
- ❖ İthalat ve ihracat gelişmiştir.

- ❖ Bu aşamadaki bir toplum uluslararası ekonomide yerini almıştır.
- ❖ Şehirleşme ve şehir nüfusu artmıştır.
- ❖ Beyaz yakalı işgücü sayısında artışlar meydana gelmiştir.

Rostow; İngiltere'nin 1850'de, Amerika'nın 1900'de, Almanya ve Fransa'nın 1910'da İsveç'in 1930'da Japonya'nın 1940'ta ve Rusya ile Kanada'nın ise 1950 yılında olgunluk aşamasına eriştiğini ifade etmiştir (Yıldırım ve Örnek, 2012: 6).

1.2.5.3.5. Kitle Tüketim Aşamasındaki Toplum

Rostow'a göre kitle tüketim aşaması, bir toplumun kalkınmışlıktaki son aşama olarak kabul edilmektedir. Bu aşamaya ulaşmış bir toplum, tüketim toplumu olarak da ifade edilmektedir. Bu seviyedeki bir toplumda kişilerin temel ihtiyaçları olan barınma ve yiyeceğin yerini otomobil, dikiş makinası, bisiklet, çeşitli elektrikli el aletleri gibi ürünler almıştır (Taban ve Kar, 2015: 53). Kitle tüketim çağı ya da aşamasının başlangıcı 1913 yılında Henry Ford'un seri otomobil üretimine başlaması kabul edilmektedir (Yıldırım ve Örnek, 2012: 6). Bu aşamadaki toplumların sahip oldukları özellikler şu şekilde sıralanmıştır (Karaca ve Şahin, 2010: 45; Taban ve Kar, 2015: 53; Yıldırım ve Örnek, 2012: 6):

- ❖ Sektörlerde kalifiye personel sayısının payı artmıştır.
- ❖ Kaynakların önemli bir kısmı, diğer toplumlar üzerinde üstünlük sağlayabilmek amacıyla askeri ve diplomatik alanlarda kullanılır.
- ❖ Bu aşamaya ulaşmış bir toplum, refah toplumu kabul edilmektedir.
- ❖ Arz kaynaklı bir toplumdaki talep ve refah kaynaklı bir toplum meydana gelir.
- ❖ Ekonomide dayanıklı tüketim mallarının payı artar.
- ❖ Toplumsal refahın sağlanması amaçlanmaktadır.
- ❖ Toplumlarda çok kalabalık kentler ortaya çıkmaya başlamıştır.
- ❖ Teknik olgunluk döneminin yaşandığı aşamadır.

1.2.5.4. İkili Yapı (Düalizm) Teorisi

Düalizm ya da ikili yapı, bir toplumda ekonomik, bölgesel, sosyal ve teknoloji alanlarında iki zıt yapının aynı anda bulunması olarak ifade edilmektedir (Taban ve Kar, 2015: 54). Genellikle gelişmekte olan ülkelerin temel özellikleri arasında yer

almasına rağmen gelişmiş ülkelerde de kısmen görülmektedir. Düalist toplumlarda geleneksel ve modern olmak üzere iki farklı kesimden söz edilmektedir. Geleneksel kesimde; sermaye birikimi yetersiz, doğal kaynaklar az, istihdam olanakları kısıtlıdır. Modern kesimde ise geleneksel kesimin aksine sermaye birikimi fazla, üretim ve tüketim birbirinden bağımsız aktörler tarafından gerçekleştirilmiş, gelişmiş organizasyon yapıları yer almış ve ileri teknolojik araç ve gereçler üretimde kullanılmıştır (Tezel, 2010: 37).

Toplumlarda ikili yapıların ortaya çıkmasında; o toplumu sömürge olarak kullanan devletlerin toplumu kendi ekonomik, siyasi, kültürel vb. çıkarlarını doğrultusunda kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, toplumun herhangi bir bölgesinde yeni bir doğal kaynağın bulunması da düalist yapıların ortaya çıkmasına etkili olur. Çünkü yeni bir doğal kaynağın ortaya çıkmasıyla birlikte doğal kaynağın ortaya çıktığı bölgede yeni yatırım ve iş olanakların ortaya çıkar. Hammaddeye yakınlık, ulaşım olanaklarına yakınlık, işgücüne yakınlık, pazara yakınlık gibi etmenler sonucunda üretimin ve gelişmenin toplumun bir bölgesinde yoğunlaşmasına neden olur. Toplumlarda düalist yapılar genellikle, ekonomik, sosyal ve bölgesel olmak üzere üç şekilde görülmektedir (Taban ve Kar, 2015: 55).

1.2.5.4.1. Ekonomik İkilik

Bir toplumda aynı anda farklı iki ekonomik yapının olması durumuna ekonomik ikilik denilmektedir (Han ve Kaya, 2008: 41). İkili yapının bulunduğu toplumlarda modern kesimde piyasa ekonomisi, geleneksel kesimde ise trampa (değiş-tokuş) ekonomisi bulunmaktadır (Özyücel, 2018: 17). Geleneksel kesimde tarım, modern kesimde ise sanayi sektörü egemendir. Bu bağlamda büyük kentler, modern ekonomik özellikleri barındırırken kırsal kesim geleneksel ekonomik özellikler barındırmaktadır. Ancak büyük kentlerin içerisinde de ekonomik ikiliklerin bulunduğu durumlar söz konusu olabilmektedir. Bu durumun meydana gelmesindeki en temel neden modern kesimin ihtiyaç duyduğu işgücü ihtiyacını geleneksel kesimden sağlamasıdır. Modern kesimin geleneksel kesimden sağlamış olduğu bu işgücüne vermiş olduğu ücretler de genellikle piyasa koşullarının %30 ya da daha fazla eksikliğine karşılık gelmektedir (Kubar, 2014: 13).

Ekonomik ikiliğin yaşandığı toplumlarda kalkınmanın sağlanabilmesi için, modern kesimin gelişme hızının sürdürülebilir bir şekilde artmasına bağlıdır. Modern kesimin gelişme hızı, geleneksel kesimden elde ettiği işgücünün zaman içerisinde verimliliğin artmasını ve toplumun ekonomik yapısında modern kesimin egemen olmasını sağlamaktadır. Bu durum, geleneksel kesimde gizli işsizliğin oluşmasına neden olmakta, modern kesimde de tasarrufların ve yatırımların artmasına katkı sağladığından toplumsal alanda kalkınmışlığın ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır (Taban ve Kar, 2015: 55).

1.2.5.4.2. Sosyal İkilik

Sosyal ikilik teorisine ait ilk örnekler, 1930'lı yıllarda Hollanda sömürgeci altında bulunan Endonezya'ya ait yapının Boeke ve bazı Hollandalı iktisatçıların tarafından örnek olarak alındığı yapı ile açıklanmaktadır. Endonezya'da sosyal ikilik yapının meydana gelmesinde, sömürgecilik sonrası ülkeye giden sosyal yapı ile ülkede mevcut olan sosyal yapının birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır (Tüylüoğlu, 2006: 28). Batı ve Doğu toplumsal sistemlerinin farklılıkları; sosyo-psikolojik, organizasyonel ve teknolojik olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. Bu farklılar Tablo 1.4'te gösterilmiştir.

Tablo 1. 4: Batılı ve Doğu Toplumsal Sistem ve Özellikleri

	Batı Toplum Sistemi	Doğu Toplum Sistemi
Sosyo-Psikolojik Özellikler	<ul style="list-style-type: none"> • İhtiyaçlar sınırsızdır. • Fiyat değişimlerine karşı duyarlılık yüksektir. • Risk alma ve yatırım yapma alışkanlığı yüksektir. • Normal kar ve gelir anlayışı vardır • Sağduyu ve geleceğini belirleme isteği hâkimdir. • Yenilikçi değer yargıları vardır. 	<ul style="list-style-type: none"> • İhtiyaçlar sınırlıdır. • Fiyat değişimlerine karşı duyarlılık düşüktür. • Risk alma ve yatırım yapma alışkanlığı düşüktür. • Süreklilik taşımayan kısa zamanda yüksek kar ve gelir elde anlayışı vardır. • Boyun eğme ve kaderci bir yapı hâkimdir • Geleneksel değer yargıları vardır.
Organizasyon ile İlgili Özellikler	<ul style="list-style-type: none"> • Disiplinli ve organize bir çalışma anlayışı vardır. • Uzlaşmacı bir yapıya sahiptir. • Geniş para ekonomisine sahiptir. 	<ul style="list-style-type: none"> • Çalışma disiplini ve organizasyon yoktur. • Uzlaşma kültürünün olmaması ya da eksikliği vardır. • Sınırlı para ekonomisi vardır.

Teknolojik Özellikler	<ul style="list-style-type: none"> • Ticarete profesyonellerdir. 	<ul style="list-style-type: none"> • Geleneksel ticaret anlayış vardır.
	<ul style="list-style-type: none"> • İleri standartlaşma vardır. • Esnek arz ve büyük ölçekli üretim vardır. • Yeni ürünlerin üretimi ve teknolojinin kullanımı vardır. 	<ul style="list-style-type: none"> • Standartlaşma yoktur. • Esnek olmayan arz ve küçük ölçekli üretim vardır. • Geleneksel yöntem ve ürünlerin üretimi söz konusudur.

Kaynak: Han ve Kaya, 2008: 43

Boeke'nin sosyal ikilik kurama yönelik geliştirilen en genel eleştiri, sadece Endonezya örneğinden hareket ederek kuramın oluşturulmasıdır. Endonezya dışındaki diğer sömürge ya da gelişmekte olan ülkelere ait örnekleri incelemeyen kesin yargılara varmıştır.

1.2.5.4.3. Bölgesel İkilik

Bölgesel ikilik, bir toplumda bölgeler arasında ekonomik, sosyal teknolojik gibi farklılıkların bir arada bulunması olarak ifade edilmektedir. Bölgesel ikilik özellikle gelişmekte olan ülkelerde en sık görülen ikiliklerin başında gelmektedir. Bu durumun meydana gelmesinin en temel sebebi başında mevcut kıt kaynakların aynı anda toplumun tamamına ulaştırılamamasıdır. Bölgeler arasında sanayileşme, kentleşme, kişi başına düşen milli gelir, sosyal ve kültürel yapı gibi özellikler açısından dengesizlikler yaşanmaktadır. Altyapı, haberleşme, ulaştırma ve enerji gibi yatırımlar gelişme potansiyeli yüksek bölgelere yapılmaktadır. Bu durum, bölgeler arasındaki farklılıkların daha da artmasına neden olmaktadır. Ancak toplumların bölgeler arası farklılıkların giderilmesine yönelik önlemleri almaması durumunda bu farklılıklar kronik bir hal almaya başlayacak, toplumsal ve siyasal alanda karışıklıkların ortaya çıkmasına neden olacaktır (Taban ve Kar, 2015: 57).

1.2.5.5. Uluslararası Bağımlılık Teorileri

Bağımlılık teorileri, Marksist ve yapısalcı düşüncelerin bir ürünü olarak Latin Amerika Ekonomik Konseyi (ECLA) bünyesindeki iktisatçılar tarafından ortaya atılmıştır. Bağımlılık teorilerinin temelinde ülkeler, merkez ve çevre olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Merkezde yer alan ülkeler sömürgeci ve gelişmiş ülkelerden oluşmakta, çevreci ülkeler ise bağımsızlığını yeni kazanmış eski sömürge ülkeleri olarak kabul edilmiştir (Taban ve Kar, 2015: 58).

1950’li yıllarda Paul Baran tarafından geliştirilen bağımlılık teorisine göre gelişmiş ülkeler, yoksul ya da gelişmemiş ülkelerin gelişmelerini kendi ekonomik çıkarlarına aykırı olduğu gerekçesi ile istememektedirler. Bu bağlamda, çevre ülkelerin gelişmelerini engelleyici politika ve uygulamalar içerisine girmektedirler (Özyücel, 2018: 16).

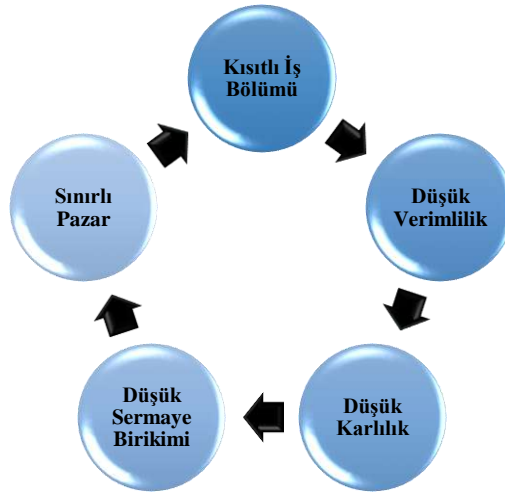
Bağımlılık teorisinde merkez yani gelişmiş kapitalist ülkeler, hammadde ve pazar ihtiyaçlarını gelişmemiş ya da az gelişmiş ülkelere sağlamaktadır. Bu bağımlılık durumu ise çevre ülkelerin kalkınmasına engel teşkil etmektedir. Bağımlılık teorilerine yönelik temelde iki eleştiri söz konusudur. Bunlar; bağımlılık teorisine alternatif bir model önerisinde bulunmada başarısız olmaları ve ülkeleri merkez ve çevre olmak üzere iki keskin gruba ayırılmalarıdır. Bu iki grup dışında kalan ekonomiler görmezden gelinmiştir. Yapısalcı bir temelde gelişme gösteren bağımlılık teorisini yapısalcı teoriden ayıran en temel özellik, az gelişmişliğin temel nedeninin dışsal faktörler olmasıdır. Yapısalcı yaklaşımda ise bu durum içsel nedenlere bağlanmaktadır (Han ve Kaya, 2008: 37-38).

1.2.5.6. Kısır Döngü Teorisi

Bu teori, neden-sonuç ilişkisine dayanan bir sistem üzerine kurulmuştur. Az gelişmişliğin nedenlerinin birbirinden bağımsız olmadığı, aksine bu nedenlerin birbirleriyle bağımlılıkların olduğu döngüsel bir sistemdir. Bu sistemde daima bir noktadan başlanır ve tekrardan başlanılan noktaya dönlür. Gelişmeyi olanaksız kılan bir döngü söz konusudur. Bu belirleme sistemine “kısır döngü” denilmektedir. Kısır döngü sistemi, belirli sayıda faktör arasındaki döngüsel neden-sonuç ilişkisidir. Kapalı çember teorisi olarak da isimlendirilen kısır döngü teorisinin varsayımları şu şekilde sıralanmıştır (Han ve Kaya, 2008: 31):

- ❖ Belirli bir noktadan başlayan döngü, tekrardan aynı noktaya gelir ve kapanır.
- ❖ Etkiler karşılıklı olmayıp tek yönlüdür.
- ❖ Bir faktör kendinden sonra gelen faktörü yalnızca etkilemektedir.

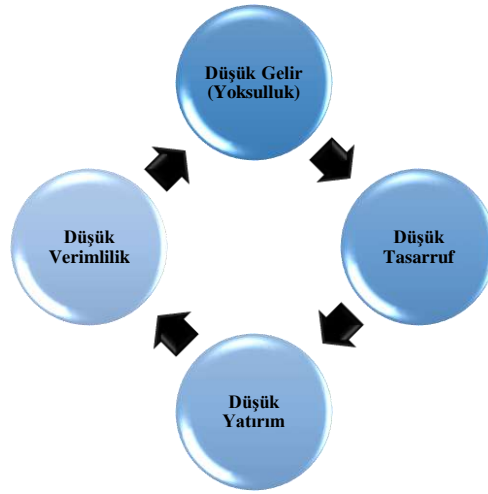
Klasik iktisatçılar tarafından ortaya atılan ilk kısır döngü modelin işleyiş sistemi Şekil 1.3’te gösterilmiştir.

Şekil 1. 3: Klasik İktisatçıların Geliştirdiği İlk Kısır Döngü Modeli (Kaynak: Han ve Kaya, 2008: 31).

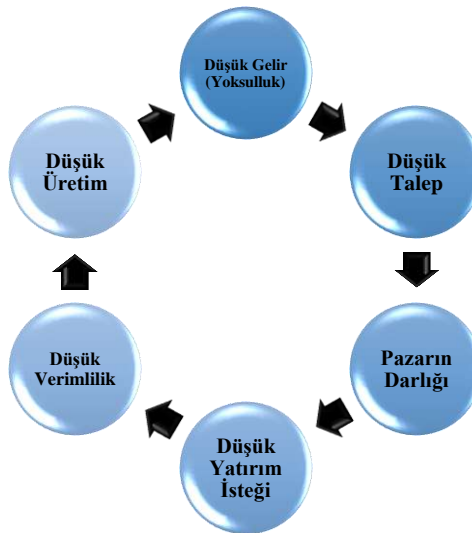
Şekil 1.3'te de görüldüğü üzere, kısıtlı iş bölümü düşük verimliliği belirlemektedir. Düşük verimlilik sonucunda düşük karlılık, düşük karlılık sonucunda düşük sermaye birikimi, düşük sermaye birikimi sınırlı pazara ve nihayetinde sınırlı pazar da kısıtlı iş bölümüne neden olmaktadır. Kısıtlı iş bölümünden başlayan döngüsel hareketin tekrardan kısıtlı iş bölümüne gelmesi ile tamamlanmaktadır. Kısır döngü teorileri içerisinde en fazla kullanılan teori, 1952 yılında Regnar Nurkse'un geliştirdiği "Yoksulluğun Kısır Döngüsü" teorisidir (Taban ve Kar, 2015: 48).

Nurkse, bir ülkenin yoksulluğunun temel nedeninin yine yoksulluk olduğunu ifade etmiştir. Sermaye arzı, sermaye talebi, eğitim ve sağlık gibi alanlarda bir toplumun gelişme gösterememesinin nedeni düşük gelir yani yoksulluktur. Düşük gelir düzeyi ile başlayan bir sürecin yine düşük gelir ile tamamlanacağı varsayımdır (Taban ve Kar, 2015: 48). Nurkse, yoksulluğun kısır döngüsüne ait; sermaye arzının düşüklüğü döngüsü, sermaye talebinin düşüklüğü döngüsü, eğitim kısır döngüsü, sağlık kısır döngüsü, küçük ölçekli üretim kısır döngüsü ve emek kısır döngüsü modellilerine ait şekiller aşağıda gösterilmiştir (Han ve Kaya, 2008: 31).

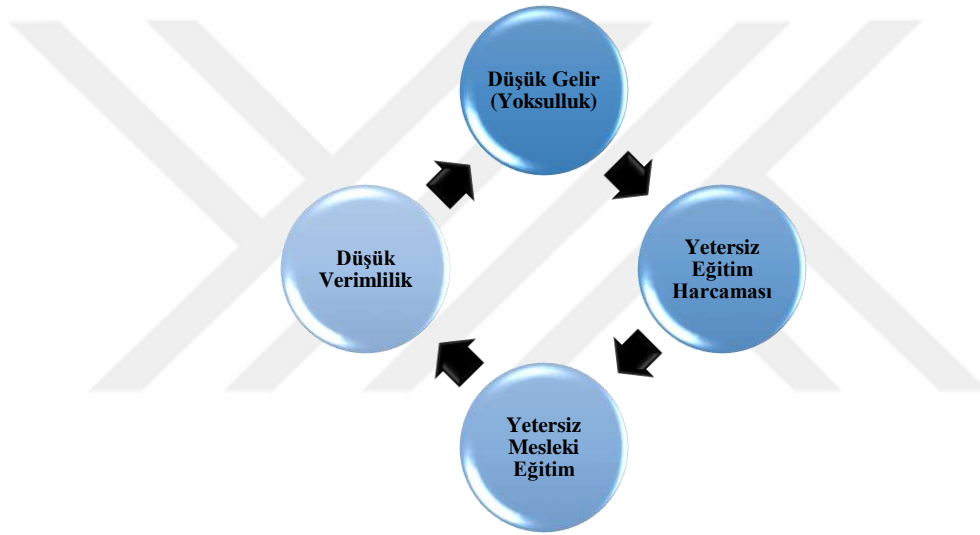
Şekil 1. 4: Sermeye Arzının Düşüklüğü Kısır Döngüsü (Arz Yönlü Kısır Döngü)

Şekil 1.4'te görüldüğü üzere sermaye arzının düşüklüğü kısır döngüsünde, toplumların başlangıç düzeyinde gelir düzeyleri düşük (yoksul) olduğu için tasarrufları da daha düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Toplumun tasarruf miktarı düşük olduğu için yatırımları da düşük bir düzeyde gerçekleşmektedir. Düşük yatırım seviyesinin bir sonucu olarak da verimlilik düzeyinde de düşük seviyeler görülmektedir. Kısır döngü teorisinin yapısı gereği düşük verimlilik düzeyi de toplumun yeniden yoksul olarak kabul edilmesine neden olmaktadır.

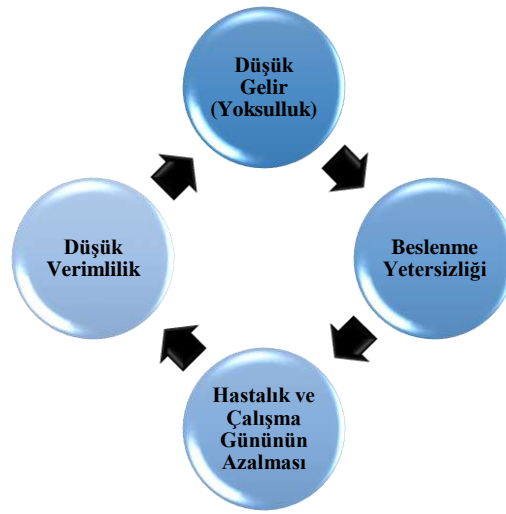
Şekil 1. 5: Sermeye Talebinin Düşüklüğü Kısır Döngüsü (Talep Yönlü Kısır Döngü)

Şekil 1.5'te görüldüğü üzere sermaye talebinin düşüklüğü kısır döngüsü ya da talep yönlü kısır döngüde, toplumların başlangıç düzeyinde gelir düzeyleri düşük (yoksul) olduğu için düşük talep düzeyi yaşanmaktadır. Düşük talep düzeyinin bir sonucu olarak toplumun ürettiği mal ve hizmetler pazarlanmasında pazar yetersizliği ortaya çıkmaktadır. Pazarın yetersizliği/darlığı girişimcilerde yatırım yapma isteğini düşürmektedir. Yeni girişimlerin az olması düşük verimliliği ve düşük verimliliğin bir sonucu olarak da düşük üretim süreci yaşanmaktadır. Kısır döngü teorisinin yapısı gereği düşük üretim süreci de toplumun yeniden yoksul olarak kabul edilmesine neden olmaktadır.

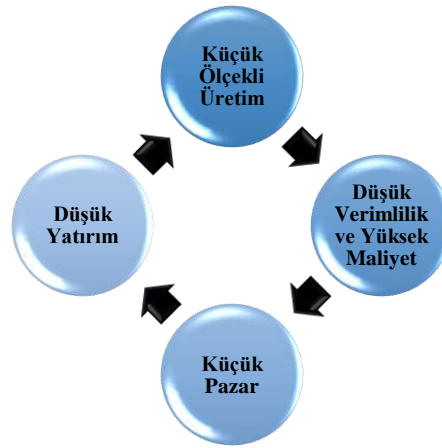
Şekil 1. 6: Eğitim Kısır Döngüsü

Şekil 1.6'da görüldüğü üzere eğitim kısır döngüsünde, toplumların başlangıç düzeyinde gelir düzeyleri düşük (yoksul) olduğu için toplumun ihtiyaç duyduğu eğitim hizmetlerine yönelik harcamalar yetersiz kalacaktır. Yetersiz eğitim harcamalarının sonucunda da sektörlerin ihtiyaç duyduğu kalifiye personellerin yetiştiği mesleki eğitim düzeyi de yetersiz olacaktır. Yetersiz mesleki eğitim sonucunda sektörlerde düşük verimlilik meydana gelir. Kısır döngü teorisinin yapısı gereği düşük verimlilik düzeyi de toplumun yeniden yoksul olarak kabul edilmesine neden olmaktadır.

Şekil 1. 7: Sağlık Kısır Döngüsü

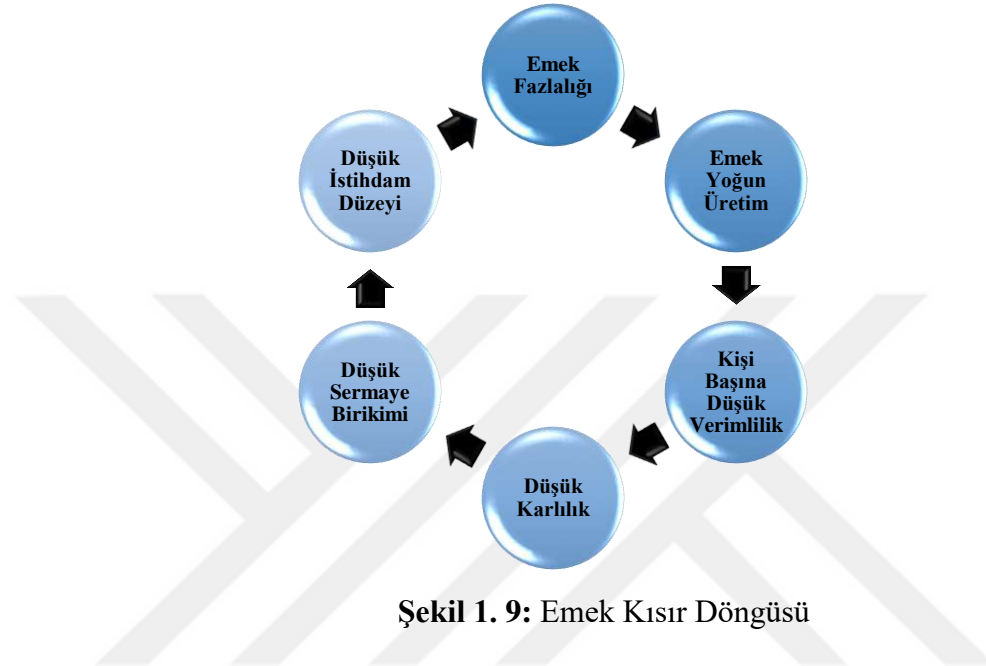
Şekil 1.7’de görüldüğü üzere sağlık kısır döngüsü, toplumların başlangıç düzeyinde gelir düzeyleri düşük (yoksul) olduğu için yetersiz beslenme sonucu elde edilmektedir. Toplumdaki bireylerin yetersiz beslenmesi sonucunda hastalıklar ve çalışma günlerinde azalmalar meydana gelecektir. Hastalıklar ve çalışma günlerinde azalmalar sonucunda sektörlerde verimlilik düzeyinde düşüşler meydana gelecektir. Kısır döngü teorisinin yapısı gereği düşük verimlilik düzeyi de toplumun yeniden yoksul olarak kabul edilmesine neden olmaktadır.

Şekil 1. 8: Küçük Ölçekli Üretim Kısır Döngüsü

Şekil 1.8’de görüldüğü üzere küçük ölçekli üretim kısır döngüsü, toplumların başlangıç düzeyinde gelir düzeyleri düşük (yoksul) olduğu için işletmeler de küçük olduğundan düşük verimlilik ile yüksek maliyetler ortaya çıkmaktadır. Düşük

verimlilik ile yüksek maliyetlerin bir sonucu olarak küçük bir pazara hitap etmektedirler. Küçük bir pazar sonucunda düşük yatırımlar ortaya çıkmaktadır. Kısır döngü teorisinin yapısı gereği düşük yatırım düzeyi de toplumun yeniden yoksul olarak kabul edilmesine neden olmaktadır.

Şekil 1. 9: Emek Kısır Döngüsü

Şekil 1.9'da görüldüğü üzere emek kısır döngüsünde, toplumların emek fazlalığının sonucu olarak sektörlerde makine ve teknoloji kullanımından ziyade emek yoğun bir üretim süreci ortaya çıkmaktadır. Emek yoğun üretimin sonucu olarak kişi başına düşük verimlilik elde edilmektedir. Sektörlerin kişilerden düşük verimlilik elde edilmeleri sonucunda da düşük karlılık ortaya çıkmaktadır. İşletmelerin düşük karlılığı sonucunda düşük sermaye birikimi, düşük sermaye birikimi de düşük istihdama neden olmaktadır. Kısır döngü teorisinin yapısı gereği düşük istihdam düzeyi de toplumda yeniden emek fazlalığı ortaya çıkmaktadır.

Yoksulluğun kısır döngüsün kırılmadığı sürece az gelişmişlikten kurtulmanın imkânsız olduğunu savunan Nurkse, bu durumdan kurtulmanın ve kalkınmanın gerçekleşebilmesinin tek koşulu olarak devlet müdahalesinin şart olduğunu söylemiştir. Devletin yatırımları bizzat gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, kalkınmanın temel belirleyicisi olarak marjinal tasarruf eğiliminin gerçekleşmesi, ülkede güven ortamının sağlanması gerekmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerin gelişmelerinin önündeki temel problemlerin başında gelen sermaye

birikimi eksikliğinin dış yardımlar ve yabancı sermaye aracılığı ile sağlanabilmesi için devletin gerekli adımları ve ortamı sağlaması gerekmektedir (Taban ve Kar, 2015: 49).

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL KALKINMA, BÖLGESEL KALKINMA VE TURİZM İLİŞKİSİ

Çalışmanın ikinci bölümü; bölgesel kalkınma ve bölgesel kalkınma turizm ilişkisi olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Bölgesel kalkınma kavramının tanımı amaçları ve araçları tanımlandıktan sonra bölgesel kalkınma politikasında yer alan temel ilkeler açıklanmıştır. Bununla birlikte bölgesel kalkınma kavramına yönelik geliştirilen bazı teoriler açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde yer alan bölgesel kalkınma turizm ilişkisinde; bölgesel kalkınmada turizmin endüstrisinin yeri ve önemi, turizm odaklı bölgesel kalkınma araçları, turizm endüstrisinin bölgesel kalkınmadaki ekonomik etkileri ve turizme dayalı büyüme hipotezine yer verilmiştir. Turizme dayalı büyüme hipotezi hem bölgesel hem de ulusal bir kalkınma teorisi olarak kabul edilmektedir. Bu alt başlığı hem kalkınma teorileri hem de bölgesel kalkınma teorileri içerisinde yer verilmemesinin temel nedeni turizm odaklı bir bölgesel kalkınma teorisi olmasından kaynaklanmaktadır.

2.1. Bölgesel Kalkınma

2.1.1. Bölgesel Kalkınmanın Tanımı

Bölge kavramı coğrafi, idari, ekonomik ve fiziki vb. farklı ölçütlere göre kavramsallaştırılmaktadır (Ahadov, 2016: 6). Latince bir kavram olan “regio” kökünden türeyen bölge, çevre ve alan anlamlarına gelmektedir (Sevinç, 2011: 38). Geleneksel anlayışta bölge kavramı, merkezi otoritenin güdümünde, sınırları belli ve mekânsal olarak birbirine bağlı birimler olarak tanımlanmıştır (Özmen, 2008: 338). Ancak bölge kavramı, günümüzde geleneksel anlayıştan farklı olarak “mekânsal süreklilik koşulu olmayan, uluslararası ilişkilere açık, sınırları değişken bir birim” şeklinde tanımlanarak daha esnek bir yapıda ifade edilmiştir (Karakılçık ve Sarıgül, 2010: 388).

Bölge kavramının esnek bir yapıda olmasının nedenlerinden biri bölgenin zaman içerisinde değişen coğrafi ve ekonomik yapılarının değişikliğe uğrayabilmesinden kaynaklanmaktadır (Biles, 2001: 12). Türk Dil Kurumu Sözlüğüne

göre bölge, “Sınırları idari, ekonomik birliğe, toprak, iklim ve bitki özelliklerinin benzerliğine veya üzerinde yaşayan insanların aynı soydan gelmiş olmalarına göre belirlenen toprak parçası, mıntıka” olarak tanımlanmıştır (TDK Sözlük, 2021: Erişim Tarihi, 17.10.2021). Başka bir tanıma göre bölge, bir ülke içerisinde belirli bir hükümet ya da idare yetkisine sahip alan, şeklinde tanımlanmıştır (Biles, 2001: 13).

Bölgeler, birbirinden farklı ekonomik işlevsel özellikleri barındıklarından farklı büyüme ve kalkınma düzeylerine sahip olabilmektedirler (Stough, 2010: 613). Hem ekonomik büyüme hem de kalkınmada ülkelerin sahip oldukları doğal ve beşerî kaynakları etkili ve verimli kullanmaları önemli olmaktadır. Ancak bu kaynakların ülke geneline eşit bir şekilde dağılmaması bölgeler arası ekonomik farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Hansen, 2021: 1). Bu ekonomik, sosyal, politik, kültürel ve çevresel farklılıklar, bölgeler arası kalkınmışlık farklarının ortaya çıkmasına, bölgesel kalkınma kavramının ortaya çıkmasına ve öneminin artmasına yol açmıştır (Pike vd., 2011: 2).

Bölgeler arası kalkınmışlık düzeylerinin farklılaşması hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ortak sorunları içerisinde yer almaktadır (Hall vd., 2003: 5; Smith, 1988: 1). Ancak gelişmiş ülkeler bölgeler arası gelişmişlik farklılığını azaltma eğilimi gösterirken gelişmekte olan ülkelerde bu fark, artış eğilimi içerisinde (Baran, 2015: 7). Aynı zamanda bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının yüksekliği ülkelerin uluslararası rekabet gücünü temsil etmektedir (Cai vd., 2021: 2). Öyle ki Dünya Bankası verilerine göre dünyadaki nüfusun %43,85’i kırsal alanlarda yaşamakta (Dünya Bankası, 2021) ve kırsal nüfusun %92’si de gelişmekte olan ülkelerde bulunmaktadır (OECD, 2021). Gelişmiş ülkelerde kentleşme oranı ileri düzeyde olmasına rağmen az gelişmiş ülkelerde ise kırsal alanların nüfusu artmaktadır. Açlık, çocuk ölümleri, eğitim, sağlık hizmetleri, altyapı ve üstyapı olanaklarının yetersizliği gibi birçok kalkınma göstergesi, kırsal alanlarda kentlere göre daha kötü düzeydedir (OECD, 2007: 40).

Ülke içerisinde eşit olmayan ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel koşullar bölgesel kalkınmanın ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Kallert vd., 2021: 327; Pike vd., 2011: 2). Bu durum sadece gelişmekte olan ülkelerde yaşanmamakta aynı zamanda Amerika ve Avrupa gibi gelişmiş ülkelerin yer aldığı coğrafyalarda da

yaşanmaktadır (Hall vd., 2003: 5; Pike, 2007: 1147). Bunun en temel nedeni bölgeler arası farklılaşmanın iktisadi bir gelişmenin göstergesi olmasından kaynaklanmaktadır. Ekonomik büyüme sürecine giren tüm toplumlar, bölgeler arası gelişmişlik farklılığı sürecini yaşamaktadır. Ancak burada önemli olan bölgesel gelişmişlik farklılığının ne kadar sürede atlatıldığıdır (Dinler, 2005: 120). Görüldüğü üzere bölgeler arası gelişmişlik farklılığı aslında ekonomik büyüme sürecinin bir sonucudur. Bu bağlamda aslında bölgesel gelişmişlik farklılıklarının ortaya çıkmaya başlaması, o toplumun gelişme sürecine girdiği ve kalkınmanın temellerinin atıldığı toplum olarak kabul edilmesi şeklinde ifade edilmektedir. Bu bağlamda bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesinin ülkelere sağladığı bazı yararlar şu şekilde sıralanmıştır (Aydoğan, 2011: 6):

- ❖ Ülkedeki çeşitli bölgelerde bulunan farklı kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasıyla yüksek kalkınma hızının sağlanması,
- ❖ Ülkedeki nüfus ile kaynak arasındaki dengenin sağlanması,
- ❖ Ülkedeki düalist yapıdaki ekonominin bütünleşmesinin sağlanması,
- ❖ İktisadi mekânının ve şehirleşmenin iktisadi gelişmeye en uygun şekilde düzenlenmesinin sağlanması,
- ❖ Bölgeler arasındaki refah seviyelerindeki farklılıkların giderilmesinin sağlanmasıdır.

Bölgeler arası kalkınmışlık farklılıkları üzerine bölgesel kalkınma ve planlama uygulamalarına, ilk olarak 1930'lu yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nin Tennessee Eyaletinde başlanmıştır (Tekkanat ve Mermer, 2018: 96). Avrupa kıtasında ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında Kıta devletlerinin öncelikli olarak eski ticaret ketlerini ve başkentlerini geliştirmeleri sonucunda ortaya çıkan gelişmişlik farklılığı sonucunda ortaya çıkmıştır (Arslan, 2005: 279).

Bölgesel kalkınma bir bölgenin ekonomik sosyo-kültürel ve çevresel olarak geri kalmışlığı ile ilgilenirken aslında mekânsal bir hedeften ziyade ulusal bir hedef taşımaktadır. Bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesi ile ulusal kalkınmanın gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır (Yefang, 2000: 16). Ancak bölgesel kalkınma iktisadi da kalkınma iktisadi gibi ilk başlarda GSYH, milli gelir ve istihdam gibi ekonomik kaygılar üzerine odaklanmıştır (Pike vd., 2007: 1254).

Bölgesel kalkınma, bir bölgenin hem sosyo-ekonomik yapısının değiştirilmesi ve gelirinin artırılması olarak tanımlanmıştır (Aydoğan, 2011: 6). Başka bir tanıma göre bölgesel kalkınma; ekonomik büyüme, ekonomik yapı değişikliği, sosyo-kültürel değişim, siyasi ilerleme ve toplumun refah kalitesinin artması şeklinde ifade edilmiştir (Yefang, 2000: 16). Bölgesel kalkınmanın en önemli belirleyicisini ekonomik kalkınma oluşturmaktadır. Bölgesel ekonomik kalkınma da yapısı gereği yerel kaynaklardan esinlendiği için genel bir tanımın yapılmasını zorlaştırmaktadır (Çetin, 2007: 156). Bölgeler arası jeolojik, ekonomik, sosyal, kültürel ve politik gibi birçok farklılık bölgeler arası kalkınmışlığı belirlemede kullanılan ölçütler içerisinde yer almaktadır (Tian ve Wang, 2019: 16-17). Bu bağlamda bölgeler arası kalkınmışlığın ölçümünde kullanılan göstergeler şu şekilde sıralanmıştır (Kılınç Savrul, 2012: 16-17; Thirlwall, 199: 12):

- ❖ Gelir düzeyi,
- ❖ Sanayileşme derecesi,
- ❖ Kişi başına tarım ve ormancılıkta çalışanların toplam nüfusa oranı,
- ❖ Yerel idarelerin (belediyelerin) mali durumu,
- ❖ Nüfusun yoğunluğu,
- ❖ Elektrik şebekesinin düzeyi,
- ❖ Trafik yoğunluğu,
- ❖ Kişi başına doğum oranının toplam bölge nüfusuna oranı,
- ❖ Kişi başına ortaöğretimin, aynı yaş gruplarına oranı,
- ❖ Kişi başına hizmet endüstrisinde çalışanların toplam ekonomik olarak aktif nüfusa oranı,
- ❖ Kişi başına kaçak kentleşme yerleşim alanlarında (gecekondu) yaşayanların toplam nüfusa oranı,
- ❖ Kişi başına su kanallarıyla donatılan ikametgâhların toplam ikametgâhlara oranı,
- ❖ Karayolu yoğunluğu,
- ❖ Ekilebilir çiftlik alanlarının aritmetik ortalaması,
- ❖ Göç dengesi,
- ❖ Kişi başına kamu kütüphanelerinden ödünç alma oranı,

- ❖ Bebek ve çocuk ölüm oranı olarak sıralanmıştır.

2.1.2. Bölgesel Kalkınmanın Amaçları

Bölgesel ekonomik kalkınmanın temel amacı, mevcut beşerî, doğal ve kurumsal kaynakları kullanarak toplumsal gelişmeyi sağlayan sektörlerde istihdam fırsatlarını teşvik etmektir (Stimson vd., 2002: 5). Bölgesel ekonomik kalkınmada hem bölgede faaliyet gösteren büyük ölçekli işletmelerin hem de küçük ve orta ölçekli işletmelerin geliştirilmesi amaçlanmaktadır (Sevinç, 2011: 41).

Bölgesel ekonomik kalkınma hem bir ürün hem de bir süreç olarak kabul edilmektedir. Bölgede gerçekleştirilen işler, bölgeye sağladığı zenginlik, yapılan yatırımlar, yaşam standartlarının ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi etkileri bakımından bölgede yaşayan, çalışan ve yatırım yapanlar için ekonomik kalkınmanın ürünü olarak gösterilmektedir. Alt ve üst yapının iyileştirilmesi, yeni teknolojilerin kazanımı, beşerî sermaye düzeyinin artması gibi adımlarda ekonomik kalkınmanın sürecini oluşturmaktadır (Stimson vd., 2002: 4).

Bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasında önemli bir araç olan kalkınma faaliyetleri bölgenin ekonomik, sosyal, kültürel, teknolojik ve siyasi gibi konularda geri kalmışlığını gidermeyi amaçlamaktadır. Bölgesel ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde bir dizi amaç hedeflenmektedir. Bu amaçlar, şu şekilde sıralanmıştır (Baran, 2015: 11; Çetin ve Kara, 2008: 50; Stimson vd., 2002; Thommanduru vd., 2021:1):

- ❖ Bölgenin geri kalmışlık düzeyini azaltmak,
- ❖ Kaynakların etkin ve verimli kullanılmasını sağlamak,
- ❖ Toplumsal refah düzeyinin artırılmasını sağlamak,
- ❖ Gelir dağılımında sosyal adaleti gerçekleştirmek,
- ❖ Üretimde çeşitliliği artırmak,
- ❖ Kurumsal yapıların iyileştirilmesini sağlamak,
- ❖ Beşerî sermaye düzeyini artırmak,
- ❖ Alternatif istihdam olanakları sağlamak olarak sıralanmıştır.

2.1.3. Bölgesel Kalkınmanın Araçları

Bölgesel kalkınmanın araçları, bir bölgenin kalkınmış düzeyine ulaşabilmesinde katkıda bulunan tüm girişimleri ifade etmektedir (Güney, 2015: 13). Bölgesel kalkınma araçları ile bölgesel kalkınmada; planlama, organizasyon, yönetim, iş birliği, kaynak aktarımı, teknolojik gelişme gibi birçok farklı kazanım elde edilmektedir. Bu kazanımlar aynı zamanda bölgenin geri kalmışlık düzeyinin giderilmesinde hızlandırıcı bir etki oluşturmaktadır (Ahodov, 2016: 12).

Bölgesel kalkınmanın araçları, ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık gösterebilmektedir. Gelişmiş bir ülkedeki kalkınma araçları ile gelişmekte olan bir ülkenin ihtiyaç duyduğu kalkınma araçlarında farklılıklar bulunmaktadır. Bunun temel nedeni, her bölgenin geri kalmışlık nedeninin/nedenlerinin farklılaşmasından kaynaklanmaktadır (Dinler, 2005: 281). Bölgesel kalkınmada kullanılan temel araçlar şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 2008):

Kurumsal Nitelikli Bölgesel Kalkınma Araçları: Kurumsal nitelikli bölgesel kalkınma araçları Kalkınma Ajansları, Yatırım Destek Ofisi, Bölgesel Kalkınma Programları, Operasyonel Programlar ve GZFT (Güçlü Zayıf Yönler ve Fırsatlar ve Tehditler) Analizi şeklinde sıralanmıştır.

Ekonomik Nitelikli Bölgesel Kalkınma Araçları: Organize Sanayi Bölgeleri/Sanayi Parkları, Bölgesel Yardım Uygulamaları, Girişim Sermayesi, Müşterek Bölgesel Kalkınma Uygulamaları olarak sıralanmıştır

Kültürel Nitelikli Bölgesel Kalkınma Araçları: Konferans/Sergi/Fuar Merkezleri, Rekreasyon/Eğlence Parkları, Alternatif Turizm, Bölgesel Doğa Parkları ve Kültür Merkezleri olarak sıralanmıştır.

Sosyal Ağ Nitelikli Bölgesel Kalkınma Araçları: Sistem Temelliler (Bölgesel İnovasyon Sistemi, Bölgesel İnovasyon Stratejisi), İşbirliği Temelliler (İş/İnovasyon/Teknoloji Merkezleri, İnovasyon Aktarım Merkezi, İş/İşletme Kümeleri/Kümelenmeleri, Kamu-Özel Sektör Girişimleri, Aracı Kurumlar, Ticari Birlikler, Bölge İçi Sektörel Sanayi Ağları) ve Girişimcilik Temelliler (Teknoparklar/Teknokentler, İş/İşletme Kuluçkaları, Türev İşletmeler, İş

Tohumlama/Çekirdek Sermaye Merkezleri, İş/İşletme Melekleri, Girişimciliği Geliştirilmesi Programları) olarak sıralanmıştır.

2.1.4. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Temel İlkeleri

Bölgeler arası gelişmişlik farklılıkların ortadan kaldırılmasında izlenen politikalar üç başlık altında incelenmiştir (Dinler, 2005: 272). Bu politikalar: sosyal karlılık, kalkınma kutbu ve kalkınma katılması ilkelerinden oluşmaktadır.

2.1.4.1.Sosyal Karlılık İlkesi

Ticari faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde öncelikli amaç ekonomik karlılık elde etmektir. Özellikle özel sektör yatırımcılarının işletmelerinin kuruluş yeri seçimlerinde öncelikli beklentileri kısa vadede kar elde etmektir (Tosovic, 2016: 46). Bu amaçla yapılan yatırımlar daha çok gelişmiş bölgelere yapılmaktadır. Özel sektörün yatırım bölgesi olarak gelişmiş bölgeleri tercih etmesi, gelişmemiş ya da az gelişmiş bölgeler ile gelişmiş bölgeler arasındaki kalkınmışlık farklarının artmasına neden olmaktadır (Dinler, 2005: 272).

Genel olarak sosyal karlılık, toplumlara fayda üretilen her şey olarak tanımlanmıştır. Ekonomik anlamda sosyal karlılık ise, toplumun tamamı ya da herhangi bir sosyal grubun yararlanması amacıyla gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin bütünüdür (Sentana vd., 2017: 118). Bölgesel ekonomik kalkınmanın başlayabilmesi için bölgeye yapılacak yatırımların sosyal karlılık ilkesi gözetilerek yapılması gerekmektedir. Ancak özel sektörün kar elde amacı ile çelişen bu yatırımları, bölgeye öncelikle devlet ya da devlete bağlı kamu kuruluşları ile gerçekleşmesi gerekmektedir. Devletin az gelişmiş bölgelere özel sektör yatırımcılarını çekebilmesi için mali ve vergisel teşviklerin yanında bölgedeki alt ve üst yapı yatırımlarını gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Dinler, 2005: 273).

2.1.4.2. Kalkınma Kutbu İlkesi

Fransız iktisatçı F. Perroux tarafından 1950’li yıllarda ortaya atılan kalkınma kutbu ilkesi, ekonomik kalkınmanın bir ülkedeki tüm bölgelerde aynı anda değil kalkınmaya en uygun bölgede başladığı ve zamanla diğer bölgelere yayıldığı ilkesini savunmaktadır (Hansen, 1967: 710). Bir bölgede kalkınma kutbu ilkesi belirlenirken karar verilecek sektörün bölgenin ekonomik kaynakları gözetilerek verilmesi

gerekmektedir. Bu karar, genellikle hızlı kalkınma evresi yapabilecek sektörlerle yönelik olmakta ve ikincil sektörler çoğunlukla tercih edilmektedir (Dinler, 2005: 273).

Perroux’u takip eden Alman iktisatçı Hirschman, bir bölge ekonominin daha yüksek gelir seviyelerine ulaşması için önce kendi içinde bir veya birkaç bölgenin ekonomik güç merkezi olarak geliştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Kalkınma sürecinde “büyüme noktalarının” veya “büyüme kutuplarının” ortaya çıkmasına duyulan ihtiyaç, uluslararası ve bölgeler arası büyüme eşitsizliğinin giderilmesinde katkıda bulunacağını ileri sürmüştür (Hansen, 1967: 710). Kalkınma kutbu ilkesinde amaç, belirlenen bölgenin kalkınmış seviyesinin artırılmasının sağlanması ile bölge ekonomisinin çarpan etkisi ile diğer bölgelerinde kalkınmayı sağlamaktır (Akay, 2021: 18).

2.1.4.3. Halkın Katılması İlkesi

Bölgesel kalkınma politikası ilkelerinden üçüncüsü olan halkın katılma ilkesi, kalkınma faaliyetlerine halkın dâhil edilmesidir. Burada amaç, bölgesel kalkınma politikaları belirlenirken halkın görüşüne başvurmak ve toplumsal katılımı sağlamaktır (Dinler, 2005: 274).

Bölgesel kalkınmada, halkın katılımının sağlanmasının demokratik bir uygulama olmasının yanı sıra kalkınma planlarının toplumda benimsenmesini de sağlamaktadır. Aksi durumda toplum ile merkezi yönetim arasında yabancılaşma hissi ortaya çıkacaktır (Innes ve Booher, 2004: 419). Merkezi yönetimin halkın kalkınma programlarına dâhil edilmesinde kalkınma ajansları, meslek odaları (sanayi odaları, ticaret odası, ziraat odası gibi), belediye meclisleri, kalkınma düzenleme özel komiteleri ve bölgesel kalkınma komisyonları gibi geleneksel ve yeni kuruluşlar aracılığı gerçekleştirilebilmektedir (Dinler, 2005: 274).

2.1.5. Bölgesel Kalkınma Teorileri

Kalkınma teorileri, bölgeler arası gelişmişlik farklılığın azaltılmasına ve bölgesel kalkınmaya yönelik yaklaşımlar ileri sürmüşlerdir. Ancak bu yaklaşımlar sadece bir bölgenin gelişimine değil toplumun tamamını kapsayacak şekilde değerlendirilmiştir. Bu durum, özelinde bölgesel kalkınma süreçlerini açıklamada

yetersiz kalmaktadır (Aydoğan, 2011:7). Bu bağlamda, bölgesel kalkınma özeline yönelik ileri sürülen teorilerin açıklanması oldukça önemlidir.

Bölgesel kalkınmaya yönelik teoriler, 1950’li yıllarda Walter Isard tarafından ortaya atılmasına rağmen bölgesel kalkınma teorilerinin temelleri kuruluş yeri teorisyenlerine (Von Thünen, Weber, Palander ve Lösch) dayandırılmaktadır (Ahadov, 2016: 15; Dinler, 2005: 6). Bölgesel kalkınma teorilerine yönelik yapılan literatür çalışmalarına bakıldığında ise farklı teorilerin farklı gruplar altında incelendiği görülmektedir. Çalışmanın bu bölümü, literatürde sıklıkla tekrarlanan bölgesel kalkınma teorilerinden oluşmaktadır. Bu teoriler; ihracat temelli teori, neo-klasik dışsal büyüme teorisi, birikimli nedensellik teorisi, kalkınma kutbu teorisi, aşama/sektör teorisi, merkezi yerler teorisi ve kar/ürün döngüsü teorisi şeklinde sıralanmaktadır.

2.1.5.1. İhracat Temelli Teori

1950’li yıllarda Charles Tiebout ve Douglass North tarafından geliştirilen teori, bölgesel kalkınmanın bölgedeki işletmelerin ihracat miktarlarına göre belirlendiğini ileri sürmüşlerdir. Bölgesel kalkınmanın gerçekleşebilmesi için bölgenin sanayileşmesinin gerektiğini ifade etmişlerdir. Sanayileşme ile, bölgede kişi başına düşen gelir miktarının artacağı, üretim miktarında artışların meydana geleceği ve yeni istihdam ve girişim faaliyetlerinin gerçekleşeceğini ifade etmişlerdir. Talep yönlü yaklaşımı benimseyen ihracat temelli teoride, bir bölge ihracat temelli kalkınma politikası amaçlıyorsa hem bölgenin kalkınmasına hem de zaman içerisinde diğer bölgelerin de kalkınmasına katkıda bulunacağı ifade edilmiştir (Dawkins, 2015: 138).

2.1.5.2. Neo-klasik Dışsal Büyüme Teorisi

Neo-klasik dışsal büyüme teorisi, Roy F. Harrold ve Evsey D. Domar’ın geliştirdikleri ulusal ekonomik büyüme teorisine dayandırılmaktadır. Neo-klasik dışsal büyüme teorisi, bölgesel kalkınmanın sağlanmasında, ihracat temelli teorinin aksine arz yönlü bir yaklaşım benimsemektedir. Teorinin ilk evresinde tasarruf oranları, nüfus artış oranları ve teknolojik gelişmeler teoriye dâhil edilmediğinden teorinin ilk hali dışsal büyüme teorisidir. Bölgesel ekonomik kalkınmada, bölgedeki

doğal kaynak veya işgücü potansiyeli, bölgeye dış emek ve sermayenin gelmesine katkıda bulunacaktır (Dawkins, 2015: 138).

2.1.5.3. Birikimli Nedensellik Teorisi

Gunnar Myrdal tarafından geliştirilen teori, sanayileşen ilk bölgenin kalkınmasıyla birlikte bu sanayileşme zaman içerisinde diğer bölgelerin de sanayileşmesine ve kalkınmasına katkıda bulunacağı fikrine dayanmaktadır (Dawkins, 2015: 139). Bu teori, bölgesel ekonomik kalkınmayı nedensellik ilişkileri sonucunda ortaya çıkan bir birikim süreci olarak ele alır. Bölgeler arasındaki kalkınma ilişkisini karşılıklı-dönüşlü bağımlılıklar şeklinde değerlendirilir. Kalkınmanın gerçekleştirilmesinde etkili olan bir faktörde meydana gelen bir değişim/değişiklik tüm sisteme yansımaktadır. Teori, bölgesel kalkınma sürecini oluşturan faktörlerin statik değil dinamik bir yapıda olduğunu ve süreç içerisindeki tüm değişim, dönüşüm, farklılıklar ve çatışma gibi tüm etkilerin arasında bir nedensellik ilişkisinin olduğu savunulmaktadır (Erkan, 1986: 102-103).

2.1.5.4. Kalkınma Kutbu Teorisi

1950'li yıllarda Fransız iktisatçı F. Perroux'un geliştirdiği kalkınma kutbu teorisi, kümülatif nedensellik teorisini mekânsal bir bağlamda ele almıştır. Bölgesel kalkınmanın aynı anda tüm bölgelerde başlayamayacağını ve kalkınmaya en müsait bölgeden başlayarak ve onun diğer bölgelere zaman içerisinde yayılacağı fikrine dayandırılmaktadır (Vatansever Deviren ve Yıldız, 2014: 10).

2.1.5.5. Aşama/Sektör Teorisi

Bölgesel kalkınmanın belirli bazı aşamalardan geçtiği fikrine dayandırılan aşama teorisi, çoğunlukla sektörel değişimlere odaklandığı için sektör teorisi olarak da ifade edilmektedir. Aşama/sektör teorisi, bölgesel kalkınmanın bazı aşamaları geçerek sektörel değişimlerin gerçekleşebileceğini savunur. Bölgesel kalkınmanın ilk aşamasında, ekonomi tarımsal üretime dayalıdır ve bölge ancak kendine yeten bir ekonomiye sahiptir. İkinci aşamada, ulaşım olanaklarının gelişmesiyle birlikte üreticiler, diğer bölgelerle ticaret yapmaya ve uzlaşmaya başlamaktadırlar. Üçüncü aşamada, ticarete uzmanlaşan bölge sanayileşmeye geçmekte ve son olarak da

sanayileşen toplum ihracat yolu ile bölgesel kalkınmanın son aşamasına ulaşabilmektedir (Dawkins, 2015: 140-141).

2.1.5.6. Merkezi Yerler Teorisi

Merkezi yerler teorisine göre, merkezi yer olarak kabul edilecek bölgenin çevresindeki daha alt bölgelere, mal ve hizmet temin etmesi gerekmektedir (Kılıncı Savrul, 2012: 27). Alman bilim insanı Walter Christaller tarafından geliştirilen teori, her bir yerleşim merkezin farklı rolü ve etki alanının bulunduğu savunmaktadır. Bu bağlamda yerleşme merkezleri fonksiyonları itibariyle yedi farklı kademeye göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalar (Dinler, 2005: 24):

- ❖ Pazar kasabası (1. Kademe)
- ❖ Büyük kasaba (2. Kademe)
- ❖ İlçe (3. Kademe)
- ❖ Büyük İlçe (4. Kademe)
- ❖ İl (5. Kademe)
- ❖ Büyük Taşra Merkezi (6. Kademe)
- ❖ Bölge Merkezi (7. Kademe)

2.1.5.7. Kar/Ürün Döngüsü Teorisi

1966 yılında Amerikalı iktisatçı Raymond Vernon tarafından geliştirilen ürün döngüsü teorisi, bir ürünün gelişmiş bir bölgede üretim faaliyetine başlayıp zaman içerisinde piyasada olgunluk dönemine ulaşmasıyla birlikte üretim sahasını az gelişmiş bir bölgeye taşımasıdır (Altay, 2003: 6; Dawkins, 2015: 141).

Vernon'un ürün yaşam döngüsü giriş, büyüme, olgunluk, doyum ve terk etme olmak üzere beş aşamadan oluşmaktadır. 1985 yılında Markusen, beş aşamalık ürün döngüsünü geliştirerek beş kar döngüsü olarak değiştirmiştir. Markusen'in kar döngüsü, bir işletmenin sektöre ilk giriş yaptığı dönemi kapsayan "sıfır kar dönemi", işletmenin yenilikçi ilk girişimleri sonrası sektörde tekeli olduğu "süper kar dönemi" aşamasına geçer. Sektöre yeni firmaların girmesi ile işletmenin sektördeki etkisi azalmaya başlayacak ve "normal kar dönemi" yaşamaya başlayacaktır. Sonraki dönemde piyasanın doymuşluk seviyesine ulaşması ile işletme ya "ek kar dönemi" ya da ithal ürünler ve ikame ürünlerin piyasa girmesiyle birlikte "negatif kar dönemini"

yaşayacaktır. Negatif kar aşaması yaşamadan önce işletmenin işgücü maliyetlerini en aza indirmek amacıyla işsizliğin daha yoğun olduğu ve gelişmemiş bölgelerde faaliyetlerini sürdürmeyi amaçlayacaktır (Dawkins, 2015: 142).

2.2. Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi

2.2.1. Bölgesel Kalkınmada Turizmin Yeri ve Önemi

20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında dünyada meydana gelen değişiklikler (teknolojik, ekonomik, çevresel, kültürel, psikolojik, sosyolojik vb.) turizm endüstrisini dünyanın en önemli sektörlerinden biri haline getirmiştir (Güngören ve Özcan, 2019: 768). 1980’li yıllarda dünyadaki turizm hareketliliği 277,6 milyon kişi iken, 2019 yılında 1460 milyon kişi ile beş katından fazla bir artış göstermiştir. Aynı zamanda 1980 yılında turizm hareketliliğinden elde edilen gelir 104,5 milyar dolar iken, 2019 yılında on sekiz katından fazla bir artış göstererek 1.841 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır (UNWTO, 1995; UNWTO, 2020). Bu artışlar, turizm endüstrisini dünyanın en büyük ve en hızlı büyüyen sektörlerinden biri haline dönüştürmektedir (Saarinen, 2003: 91).

Dünyadaki hizmet ihracatının %30’unu, toplam GSYH’nin %10’unu ve toplam ihracatın %7’sini oluşturan turizm endüstrisi (Özcan ve Kar, 2020: 589) gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülke için hem ekonomik büyümenin hem de kalkınmanın gerçekleştirilmesini amaçlayan en önemli endüstrilerin içerisinde yer almaktadır (Kim, 2002: 25; Kronenberg ve Fuchs, 2021: 1). Milli gelirin artırılması, yeni istihdam olanakları sağlama, dış ticaret açığının azaltılması/kapatılması gibi ekonomik etkilerinin yanı sıra (Chen, 2001; Mason, 2003; Özcan ve Özcan, 2020: 2), çevresel (çevre bilinci, doğal hayatın korunması, alt ve üst yapının geliştirilmesi gibi) ve sosyo-kültürel (hoşgörü bilinci, yerel kültürün ve mimarinin tanıtılması, geliştirilmesi gibi) birçok etki ile toplumların kalkınmasında önemli rol oynamaktadır (Kim, 2002; Özdamar, 2019; Wondirad vd., 2021:2).

Ulusal kalkınmanın gerçekleştirilmesine sağlamış olduğu katkının yanında turizm endüstrisi, bölgeler arası gelişmişlik farklılığının azaltılmasında da önemli bir araç olarak kabul edilmektedir (Jackson, 2006: 695; Kauppila vd., 2009: 436; Kronenberg ve Fuchs, 2021: 1; Rogerson, 2015: 227; Shone, 2008: 5; Steinicke ve

Neuburger, 2012: 420; Thommanduru vd., 2021: 1). Gelişmekte olan ülkeler için ulusal ve bölgesel kalkınmanın önemli bir aracı olan turizm (Cater, 1987: 202), gelişmiş ülkeler içinde en önemli büyüme ve kalkınma stratejileri içerisinde yer almaktadır (Sharpley, 2002: 233). Öyle ki, dünyada en çok turist çeken ülkelere bakıldığında ilk sıralarda Fransa, İspanya, ABD, İtalya, Almanya ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerin yer aldığı görülmektedir (UNWTO, 2021: 8).

Gelişmiş ülkeler, 1970'li yıllardan itibaren bölgesel kalkınmada turizmin hem arz hem de talep miktarını artırmayı amaç edinmişlerdir (Böhlin vd., 2016: 1788; Silva ve Leal, 2015: 109). Avrupa Birliğinin bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesi amacıyla bölgelere tahsis ettiği Yapısal Fonlarda turizm endüstrisinin 1990'lı yıllardaki oranı %5,5 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ancak 1991 yılından itibaren Avrupa Birliğinde bölgesel kalkınma süreçlerinde yerel toplumun kalkınma sürecine dâhil edildiği yenilikçi bir yaklaşım olan LEADER (Liason Entre Actions pour le Developpement de l'Economie Rurale) projelerinde turizm endüstrisine verilen destek tüm fonun üçte birinden fazlasını kapsamaktadır (Sharpley, 2002: 233). Bununla birlikte, 1991 yılında ABD'de 30 eyaletin, kırsal alanların kalkınmasında turizm politikalarına yer verdiği ve 14 eyaletin ise turizm endüstrisini kırsal alanların kalkınmasında temel politika olarak benimsedikleri görülmektedir (Luloff vd., 1994: 46).

Gelişmiş toplumlarda ulusal ve bölgesel kalkınmanın aracı olarak kullanılan turizm, özellikle gelişmekte olan toplumlar için bölgesel kalkınmada hızlı çözüm yolları içerisinde yer almaktadır (Kim ve Kim, 2013:534). Bunun temel nedeni turizm endüstrinin bölgenin doğal ve kültürel kaynaklarından yararlanarak (Böhlin vd., 2016: 1789) yüksek maliyet gerektirmeyen yatırımlarla da gerçekleştirilebilmesidir (Ellis ve Sheridan, 2015: 244). Bölgesel kalkınmada ekonomik ve sosyo-kültürel bir strateji olarak görülen turizm, bölgedeki sektörel çeşitliliği hem artırmakta hem de bölgedeki hâkim geleneksel sektörlerle olan bağımlılığı azaltmaktadır (Stoffelen ve Vanneste, 2016: 43).

2.2.2. Turizm Odaklı Bölgesel Kalkınma Araçları

Turizm odaklı bölgesel kalkınmada kullanılan araçlar: alternatif turizm, konferans, sergi ve fuar merkezleri, rekreasyon ve eğlence parkları, bölgesel doğa parkları ve kültür merkezleri şeklinde sıralanmıştır (DPT, 2008).

2.2.2.1. Alternatif Turizm

Gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülke, turizmden elde ettikleri gelirleri artırma çabası içerisinde. Ancak bu amacı gerçekleştirebilmek için mevcut turizm kaynaklarını doğru ve etkili bir şekilde kullanmaları ve sundukları turizm hizmetleri, ürünleri çeşitlendirmeleri gerekmektedir (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002: 184). Bu bağlamda bölgesel kalkınmada alternatif turizm, turizm hizmetlerinin ve ürünlerinin çeşitlendirilmesi yoluyla bölgede istihdam olanaklarının artması, turizmin tüm yıla yayılması ve bölgenin bir cazibe merkezine dönüştürülmesi gibi birçok katkıyı beraberinde getirmektedir (DPT, 2008: 29). Alternatif turizmin genel bir tanımı bulunmamaktadır. Ancak en genel ifadesiyle alternatif turizm, kitle turizmi (deniş-kum-güneş) dışında faaliyet gösteren turizm türleri olarak ifade edilmektedir (Aydın, 2017: 20). Bölgesel kalkınmada uygulanan bazı alternatif turizm faaliyetleri: golf turizmi, spor turizmi, macera turizmi, kongre turizmi, termal turizm, kültür turizmi, eko turizm, gençlik turizm vb. şeklinde sıralanmaktadır (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002: 184).

Kitle turizminin gelişmediği az gelişmiş bölgelerin kalkınmasında uygulanan alternatif turizm faaliyetleri hem bölgenin ekonomik kalkınmasında hem de bölgenin turizm kaynaklarının korunmasına katkıda bulunmaktadır (Şeyhanlıoğlu ve Kınır, 2021: 620). Bununla birlikte alternatif turizm kitle turizminden farklı olarak yerel paydaşları önemseyen, sürdürülebilir öğeleri barındıran, turizm yatırımlarının daha verimli gerçekleştirilmesini, yerel halkın önceliklerini temel alan ve toplumun tarihini, kültürünü, doğasını korumayı amaçlayan bireysel olarak ya da küçük gruplar halinde gerçekleştirilen turizm faaliyetlerini içermektedir (Patarchanov, 2012: 150; Zengin vd., 2019: 254).

2.2.2.2. Konferans, Sergi ve Fuar Merkezleri

Konferans, sergi ve fuar gibi etkinlikler bölgelere hem ekonomik canlılık kazandırmakta hem de bölgenin bir cazibe merkezi haline gelmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca, turizm faaliyetlerinin tüm yıla yayılmasında da konferans, sergi ve fuar organizasyonları etkili bir araç olarak ortaya çıkmaktadır (DPT, 2008: 30). Şehir pazarlamasında etkili bir yöntem olarak kabul edilen konferans, sergi ve fuar organizasyonları (Giritlioğlu ve Avcıkurt, 2010: 82), bir ürüne ya da hizmete yönelik üretici ve tüketiciyi bir araya getiren faaliyetlerdir (Şengel vd., 2017: 8).

Kongre turizmi, belirli zamanlarda düzenlenen kongre, konferans, seminer gibi faaliyetlerin katılımı amacıyla kişilerin yapmış olduğu seyahatler sonrası ortaya çıkan turistik faaliyetlerinin bütünü şeklinde tanımlanmıştır (Cömert ve Azbaz, 2021: 2262). Belirli dönemlerde ürün ve eser tanımlarının yapıldığı sergi ve fuarlar, destinasyonların tanıtımının yanında kişilerin turistik mal veya hizmetleri kullanımına imkân sağladığından turizmin gelişmesine önemli katkılar sağlamaktadırlar (Şengel vd., 2017: 7). Bu bağlamda kongre, fuar ve sergilerin bölgesel kalkınmanın sağlanmasının yanında bölgenin pazarlanmasında da önemli role sahip olduğu görülmektedir. Belçika'nın-Bürüksel kentinin destinasyon pazarlama strateji olarak kongre, fuar, sergi ve sanatsal faaliyetleri tercih etmesi kentin kalkınmasına ve imajına sağladığı katkıların yanında kentin turizmin gelişmesine de katkıda bulunmaktadır (Giritlioğlu ve Avcıkurt, 2010: 82).

2.2.2.3. Rekreasyon / Eğlence Parkları

Günümüzde artan boş zamanla birlikte kişilerin bu zamanlarını değerlendirdikleri aktiviteleri içeren rekreasyon faaliyetleri kentlerin çekiciliğinin artmasında da önemli bir etkiye sahiptir (Güner, 2018: 38). Hem turizm hem de bilimsel amaçlı yapılan bu faaliyetler, bazen özel sektör bazen de kamu eliyle gerçekleştirilebilmektedir (DPT, 2008: 30). Rekreasyon alanlarının temel özellikleri şu şekilde sıralanmaktadır (Aylan ve Şalvarcı, 2018: 52):

- ❖ Kişilere özgürlük hissi yaşatır,
- ❖ Kişilerin boş zamanlarında yaptıkları bir aktivitedir,
- ❖ Kişilerdeki neşe ve zevk hissi, yaşamlarına katkıda bulunur,

- ❖ Kişileri tembellikten alıkoyar,
- ❖ Kişilerin rutin hayatlarının değişmesini sağlar,
- ❖ Kişilerin yapılan aktivitenin hemen içinde olmasından dolayı kişilere anlık tatmin hissi yaşatır,
- ❖ Bireysel bir faaliyettir ve gönüllülük esastır ve
- ❖ Hem toplumsal hem de bireysel yarar sağlamanın yanında sosyal açıdan da uygun olmalı sağlaması, şeklinde sıralanmıştır.

Tüm yaş gruplarına ait aktiviteleri içeren rekreasyon/eğlence parkları hem yerel halkın hem de turistlerin katılımının sağlandığı faaliyetlerdir. Bu bağlamda bölgenin kalkınmasında bir araç olarak kullanılan rekreasyon/eğlence parkları, bölge turizminin gelişimine önemli katkılar sağlamaktadır. Her yıl milyonlarca turist çeken Walt Disney'in tema parklarının bölge ekonomilerine önemli katkılar sağladığı ve turizmin gelişiminde etkili olduğu görülmektedir (Mutlubaş vd., 2020: 825). 2019 yılında dünyada en fazla ziyaretçi çeken tema parkları Tablo 2.1'de gösterilmiştir.

Tablo 2.1: Dünyada En Fazla Ziyaret Edilen Tema Parkları

Sıra	Tema Parkı	Bulundu İl/Ülke	Toplan Ziyaretçi (2019)
1	Magic Kingdom Theme Park at Walt Disney World Resort	Florida/ABD	20.963.000
2	Disneyland Park at Disneyland Resort	Kaliforniya/ABD	18.666.000
3	Tokyo Disneyland at Tokyo Disney Resort	Tokyo, Japonya	17.910.000
4	Tokyo Disneysea at Tokyo Disney Resort	Tokyo, Japonya	14.650.000
5	Universal Studios Japan	Osaka, Japonya	14.500.000
6	Disney's Animal Kingdom at Walt Disney World	Florida/ABD	13.888.000
7	Epcot At Walt Disney World	Florida/ABD	12.444.000
8	Chimelong Ocean Kingdom	Hengqin/Çin	11.736.000
9	Disney's Hollywood Studios at Walt Disney World	Florida/ABD	11.483.000
10	Shanghai Disneyland At Shanghai Disney Resort	Şangay/Çin	11.210.000

Kaynak: Theme Index and Museum Index (2020).

2.2.2.4. Bölgesel Doğa Parkları

Kentleşmenin artması ile kırsal alanlardan kentlere göç artmış ve doğal alanların korunması ve toplumun kullanımına açılması önemli hale gelmiştir (Atmış vd., 2012: 148-149). Doğa (tabiat) parkları hem bitki örtüsü hem de yaban hayatı

özelliğine sahip alanları bünyesinde barındırmaktadır. Kişilerin dinlenme ve eğlenme alanları olarak da kullanıldıkları doğa (tabiat) parkları, bölgelerin cazibe merkezi haline gelmelerine ve turizm faaliyetleri gerçekleştirmelerine olanak sağlamaktadır. Fransa’da Camargue ve İtalya’da Aosta kentleri, bölgesel kalkınmada doğa (tabiat) parklarını etkin bir şekilde kullanan bölgeler arasında yer almaktadır (DPT, 2008: 31). Türkiye’de Tarım ve Orman Bakanlığı verilerine göre 250 adet doğa (tabiat) parkı bulunmaktadır. Bu parkların 47’si “Doğal Sit”, 7’si “Arkeolojik Sit”, 2’si “Doğal Sit+Arkeolojik Sit”, 1’i “Doğal Sit+Tescilli Kültür Varlığı ve Koruma Alanı”, 1’i “Doğal Sit+Tarihi Sit”, 1’i “Doğal Sit+ Nitelikli Doğal Koruma Alanı” ve 1’i de “Doğal Sit+ Nitelikli Doğal Koruma Alanı+ Kesin Korunacak Hassas Alanı” olarak tescil edilmiştir (www.tarimorman.gov.tr: Erişim Tarihi: 23.11.2021).

2.2.2.5. Kültür Merkezleri

Kültür merkezlerin temel amacı, bir toplumun sahip olduğu kültürel varlıkları korumak, değerlendirmek ve sergilemektir (Güner, 2018: 39). Kültür ve Turizm Bakanlığı; kültür merkezlerini,

“milli kültürün tanıtılması çerçevesinde, toplantılar, sergiler, kurslar, gösteriler, yarışmalar, sesli ve görüntülü programlar düzenlemek; okuma alışkanlığını ve fikir faaliyetlerini geliştirici çalışmalar yapmak, hologram ve yerel etnografya galerileri açmak ve bu amaçla özel ve tüzel kişiliği haiz kurum ve kuruluşlarla ulusal ve uluslararası düzeyde işbirliği yapmak üzere tasarlanmış üstyapılar” şeklinde tanımlamaktadır (www.ktb.gov.tr, Erişim Tarihi: 23.11.2021).

Bölgenin sahip olduğu kültürel varlıkların yurt içinde ve yurt dışında tanıtımında önemli olan kültür merkezleri, aracılığı gerçekleştirilecek etkili organizasyonları, bölgenin ekonomik kalkınmasında ve imajında etkili olabilecek bir araç olarak kabul edilmektedir (DPT, 2008: 31). Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olarak Türkiye’de 78 faal kültür merkezi bulunmaktadır (www.ktb.gov.tr, Erişim Tarihi: 23.11.2021).

2.2.3. Turizmin Bölgesel Kalkınmadaki Ekonomik Etkileri

Dünyanın en hızlı büyüyen endüstrileri içerisinde yer alan turizm endüstrisi (Ertuğrul ve Mangir, 2015: 633;), hem arz hem de talep yönü ile ülke ekonomilerinin gelişimine katkı sağlamaktadır (Unur, 2004: 114). İstihdam sağlama, döviz geliri elde

etme, yabancı yatırımcıyı çekme, bilgi ve teknoloji transferi sağlama gibi doğrudan turizm işletmelerin gelişimini desteklemenin yanında tarım, imalat, sanayi gibi diğer sektörlerin de gelişimine katkıda bulunmaktadır (Kumar ve Singh, 2019: 49). Bu durum özellikle gelişmekte olan ülkelerin turizm endüstrisini potansiyel bir bölgesel büyüme ve kalkınma aracı olarak kullanmalarına neden olmaktadır (Akadiri ve Akadiri, 2021: 236-237; Jenkins, 2020: 205).

Turizm endüstrisinin hükümetler için ulusal/bölgesel kalkınmada bir araç olarak kullanılmasındaki temel hedefleri; döviz geliri elde etme, ulusal geliri artırma, istihdamı artırma, gelir dağılımındaki eşitsizlikleri azaltma, yerel halkın sosyo-kültürel ve çevresel faydalar elde etmesi şeklinde sıralanmıştır (Dwyer ve Fosyth, 1997: 224). Siyaset yapımcıların turizm endüstrisini bir kalkınma aracı olarak kullanmalarındaki temel dürtüleri ekonomik faydalar olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde, turizm endüstrinin bölge ekonomileri için sağlamış olduğu olumlu ya da olumsuz ekonomik etkilerinin neler olduğunun tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

2.2.3.1. Turizmin Bölgesel Kalkınmadaki Olumlu Ekonomik Etkileri

2.2.3.1.1. Turizmin Döviz Gelirleri Üzerine Etkisi

Ülkelerin ya da bölgelerin turizm endüstrinin gelişmesini desteklemelerindeki temel amaçları içerisinde döviz geliri elde etmek yer almaktadır (Jenkins 2020: 205). Ülke ekonomileri için turizm gelirlerinden elde ettikleri döviz gelirleri, ödemeler bilançosundaki cari işlemler hesabında kaydedilmektedir (Thano, 2015: 530-531). Cari işlemler, bir ülkenin mal, hizmet ve sermaye akımı işlemleri aracılığıyla diğer ülkelerden elde ettiği döviz geliri ve giderlerinin kaydedildiği hesaptır. Ülkelerin döviz geliri ve giderleri arasındaki açık ya da fazlalık, ülkelerin uluslararası alandaki mali ve ekonomik gücünün bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Kaya, 2016: 52).

Türkiye gibi gelişmiş ülkelerde cari açığın kapatılmasında turizm endüstrisinden elde edilen döviz gelirleri önemli bir yere sahiptir (Hepaktan ve Çınar, 2010: 153). Bu durum gelişmekte olan ülkelerin %83'ünde turizm endüstrisini başlıca sektörlerden biri haline getirmiştir (Ertuğrul ve Mangir, 2015: 634). Çoğu gelişmekte olan ülke ve ada ülkeleri için en önemli ihracat gelirleri arasında yer alan turizm gelirleri dünyadaki toplam ihracatın %7'sini oluşturmanın yanı sıra toplam hizmet

ihracatının da %30'unu oluşturmaktadır (Karacıl ve Özcan, 2021: 127). Geleneksel ihracattan farklı özellikleri barındıran turizm, bölgesel büyümede ve kalkınmada büyük bir potansiyeli bünyesinde barındıran stratejik bir sektör olarak değerlendirilmektedir (Chang vd., 2010: 4).

Bölgesel ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde bölgenin ihtiyaç duyduğu finansal gelirin sağlanmasında turizmden elde edilen döviz gelirleri, bölge ekonomileri için oldukça önemlidir (Nissan vd., 2011: 1568). Bölgelerin döviz gelirlerini büyük ölçekli yatırımlara ihtiyaç duymadan da gerçekleştirilebilmesine olanak sağlayan turizm endüstrisi, sermaye birikimi az olan bölgelerin kalkınmasında en önemli endüstriler başında yer almaktadır (Sequeira ve Nunes, 2008: 2431).

2.2.3.1.2. Turizmin İstihdam Üzerine Etkisi

Az gelişmiş bölgelerin genel özelliklerine bakıldığında az gelişmişliğin ortak sorunlarının başında istihdam sorunu gelmektedir (Tütengil, 1971: 13). Bu bağlamda bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için öncelikle bölgenin istihdam olanaklarının artırılması gerekmektedir (Gündüz, 2013: 66). İnsan odaklı emek yoğun bir sektör olan turizm endüstrisi, bölgedeki işgücünün istihdam edilmesine katkıda bulunmaktadır (Demirezen, 2020: 53).

Bir bölgede turizm endüstrisinin gelişimi, bölgenin istihdam olanaklarını artırdığına dair çalışmalar oldukça fazladır (Akadiri ve Akadiri, 2021; Birda vd., 2016; Brohman, 1996; Ertuğrul ve Mangir, 2015; Harb ve Bassil, 2021; Hye ve Khan, 2013; Kozic vd., 2021; Schubert vd., 2011; Zhu ve He, 2021). Ancak turizmin mevsimsellik özelliği, işgücü devir oranının yüksek olması, diğer sektörlerle olan dolaylı ve uyarılmış etkileri gibi nedenlerden dolayı endüstrinin istihdama olan etkisini kesin olarak belirlemek ya da ölçmek oldukça zordur (Demirezen, 2020: 53).

2.2.3.1.3. Turizmin Çarpan Etkisi

Çarpan etkisi, bir ülke/bölge ekonomisine dışardan giren bir paranın ülke/bölge içerisindeki dolaşımı sonrasında ortaya çıkan birincil ve ikincil etkilerin tamamının ortaya çıkartılmasını amaçlamaktadır (Unur, 2004: 124). Çarpan kavramı, "Nihai talepte ortaya çıkan otonom bir değişiklik, sadece söz konusu nihai malı üreten endüstriyi değil, o endüstrinin ara malı, hammadde, üretim faktörü için ilişkide

bulunduğu diğer tüm alanları da etkilemesi” şeklinde tanımlanmaktadır (Ulutürk, 1998: 33).

Turizmde çarpan etkisi en genel ifadeyle, turizm işletmelerinin sunduğu mal ve hizmetlerin satın alınması sonrası paranın ülke ekonomisi içerisinde diğer işletmelerde kaç defa dolaştığıdır (Rusu, 2011: 70). Çarpan etkisi, bir ülkedeki tüm sektörlerin birbirleriyle bağlantılı/bağımlı olduğu varsayımına dayandırılmaktadır. Toplam talepteki otonom bir değişiklik hem nihai malı ya da hizmeti üreten endüstriyi hem de bu endüstriye hammadde, ara malı ve üretim ve tüketim aşamasında ihtiyaç duyduğu tüm faktörleri sağlayan endüstrileri de etkilemektedir (Mayer ve Vogt, 2016; Ulutürk, 1998: 33). Turizm endüstrisi doğası gereği birçok farklı endüstri ile ilintili olduğundan istihdamın çeşitlenmesine/artmasına, turizmden elde edilen gelirin bölgesel kalkınmanın ve refah düzeyinin artırılmasında oldukça etkili olabilmektedir (Trebicka, 2016: 20).

Çarpan katsayısı (K), “Marjinal Tüketim Eğilimi (MTE)” ve “Marjinal Tasarruf Eğilimi (MTsE)” oranlarına göre hesaplanmaktadır. “Marjinal Tüketim Eğilimi” 0,60 olan bir ekonomide 100 birimlik bir harcamanın 60 birimi, diğer işletmelerden mal veya hizmet satışı yapan diğer işletmelere gitmekte, kalan 40 birimi de “Marjinal Tasarruf Eğilimi” olarak adlandırılmaktadır (Uşaklı ve Ünlüönen, 2015: 1593).

$K=1/(1-MTE)$ formülüne göre, “Marjinal Tüketim Eğilimi (MTE)” 0,60 olan bir ekonomide çarpan katsayısı:

$$K=1/(1-0,60)=2,5 \text{ olarak hesaplanır.}$$

2,5 olan çarpan katsayısı $2,5 \times 100 = 250$ olarak hesaplanır. Başlangıçta 100 birimlik bir harcama “Marjinal Tüketim Eğilimi (MTE)” 0,60 olan bir ekonomide 250 birimlik bir gelir oluşturur (Uşaklı ve Ünlüönen, 2015: 1593):

Turizmde çarpan etkisi, turistlerden elde edilen döviz gelirinin sızıntılar (turizm işletmelerinin sahiplerinin yabancı yatırımcı olması, turizm işletmelerinin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri ithal etmesi gibi) ile başka ülke/bölge ekonomilerine gitmesi, turizmin çarpan etkisinin azalmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda sızıntılarla ters orantılı olarak bölgelerde turizmin bölgesel kalkınmaya

etkisi artmakta ya da azalmaktadır (Korkmaz, 1988: 398-399). Turizmde yaygın olarak kullanılan dört çarpan bulunmaktadır. Bunlar (Ulutürk, 1998: 33-34; Uşaklı ve Ünlüöner, 2015: 1594):

Satış (ticari faaliyet) Çarpanı: İlave yapılan turizm harcamalarından kaynaklı meydana gelen ticari satışlardaki değişiklikleri ölçer.

Çıktı Çarpanı: İlave yapılan turizm harcamalarından kaynaklı meydana gelen toplam çıktıdaki değişiklikleri ölçer.

İstihdam Çarpanı: İlave yapılan turizm harcamalarından kaynaklı meydana gelen istihdam değişikliklerini ölçer.

Gelir Çarpanı: İlave yapılan turizm harcamalarından kaynaklı meydana gelen ekonomideki toplam gelir değişikliklerini ölçer.

2.2.3.1.4. Turizmin Alt ve Üstyapının Gelişimine Etkisi

Bir bölgenin sahip olduğu alt ve üstyapı düzeyi bölgesel kalkınmanın desteklenmesini ve gerçekleştirilmesini mümkün kılan faktörlerdendir (Demirezen, 2020: 57). Bir ekonomik büyüme ve kalkınma aracı olan turizmde de alt ve üstyapı hizmetlerinin durumu turizmin hem geliştirilmesini hem de turistlerin destinasyon karar süreçlerini etkileyen önemli faktörlerin içerisinde yer almaktadır (Türkay ve Saraç, 2019: 99). Öyle ki ulaşım sistemlerinin geliştiği bölgelerde turizm, daha fazla gelişme göstermenin yanında (Haller vd., 2021: 1122) yeni alt ve üstyapı yatırımlarının teşvik edilmesinde de önemli bir rol üstlenmektedir (Tang ve Abosedra, 2014: 234-235).

Bir bölgede turizm endüstrinin gelişimi için orada ulaşım olanakları, jeopolitik koşulları, kültürel ve doğal kaynakları, turistik tesis sayıları/düzeyleri, doğal çevre, ekonomik büyüme/kalkınma düzeyi, kültür, barış, güvenlik, vize, fiyat düzeyi gibi birçok ekonomik, sosyal ve çevresel faktörün biraya gelmesi gerekmektedir (Haller vd., 2021: 1123). Aynı şekilde turizmin bir bölgede gelişmesiyle birlikte bölgede; ekonomik çeşitlilik, yabancı sermaye yatırımları, teknoloji ve bilgi transferi (Ertuğrul ve Mangir, 2015: 634), girişimcilik faaliyetleri (Ateljevic, 2009: 283; Dana vd., 2014: 358) gibi faktörlerin gelişiminde artışlar yaşanmaktadır. Aynı zamanda bölgeye altyapı, telefon, elektrik, temiz içme suyu, hastane, ulaşım olanaklarında çeşitlilik gibi

bölgesel kalkınmaya doğrudan katkı sağlayan yatırımların gerçekleştirilmesinde etkili olabilmektedir (K C ve Gewali, 2014: 36; Özcan, 2015: 180).

Bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesinde ihtiyaç duyulan alt ve üstyapı yatırımlarının mevcut durumu, turizmin gelişmesinde etkili olduğu gibi turizmin gelişmesiyle birlikte alt ve üst yapı yatırımlarında iyileştirmeler/artışlar meydana gelmektedir. Bu bağlamda turizm, alt ve üstyapının gelişiminin hem nedeni hem de sonucu olarak değerlendirilebilir.

2.2.3.1.5. Turizmin Yatırımlar Üzerine Etkisi

Gelişmişlik düzeyi düşük olan bölgelerin kalkınmasında ekonomik, sosyal ve çevresel birçok sorun, bölgede kalkınmanın gerçekleştirilebilmesine engel olmaktadır. Yerel kaynak ve yeteneklerinin kalkınmanın gerçekleştirilebilmesinde yetersiz kalması, turizm gibi büyük yatırım gerektirmeyen sektörlere yönelimi artırmaktadır (Lun vd., 2016: 391). Birçok farklı endüstri ile ilişkisi olduğundan turizmin gelişmesi bölgede farklı sektörlerin de gelişimini ve ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Trebicka, 2016: 20). Bununla birlikte bölgede girişimcilik faaliyetlerinin de artmasına katkıda bulunmaktadır (Ateljevic, 2009: 283; Dana vd., 2014: 358).

Bölgedeki girişimcilik faaliyetlerinin artmasının bölgeye yapılacak yatırımların artmasına ve yeni istihdam olanaklarının ortaya çıkmasına, dolayısıyla bölgesel kalkınmanın hızlanmasına katkıda bulunacaktır. Bölgenin turizm endüstrisi ile kalkındırılması, bölgenin uluslararası bilinirlik düzeyinin artmasına ve bölgede yabancı sermaye yatırımlarının gerçekleşmesine de olanak sağlayacaktır (Clarke ve Chen, 2007: 178-207). Ancak, yabancı sermaye yatırımları sızıntılara neden olduğundan bazı durumlarda bölgesel kalkınmada istenilen ekonomik faydaların elde edilmesine engel olabilmektedir (Dwyer ve Fosyth, 1997: 228).

2.2.3.1.6. Turizmin Diğer Sektörlerin Gelişimine Etkisi

Turizm endüstrisinin diğer sektörlerle olan yakın ilişkisi ve bölge ekonomilerine yeni döviz girişi sağlamasından dolayı diğer sektörlerin doğrudan ya da dolaylı olarak gelişimine katkı sağlamaktadır (Lundberg vd., 1995: 4; Narayan, 2004: 420). Bu gelişim daha çok diğer sektörlerde istihdam ve üretim/satış miktarlarında meydana gelen artışlar şeklindedir (Dwyer ve Fosyth, 1997: 230). Ayrıca bölgede yeni

iş olanaklarının ortaya çıkmasına, vasıfsız ve eğitimsiz kadın ve gençlerin de istihdamına katkıda bulunmaktadır (Lama, 2012: 22).

Turizm endüstrisinin doğrudan etkileşim halinde olduğu 55 farklı sektör bulunmaktadır (Demirezen, 2020: 59). Turizm endüstrisinin bölgesel kalkınmada kullanılması, tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerindeki farklı birçok sektörün hem gelişimini hem de yeni sektörlerin ortaya çıkmasına aracılık sağlamaktadır (Bayazıt Hayta, 2008: 31; Bölük ve Karkacier, 2019: 392).

2.2.3.2. Turizmin Bölgesel Kalkınmadaki Olumsuz Ekonomik Etkileri

Turizmin etkileri içerisinde en fazla araştırılan alanlar içerisinde, turizmin olumlu ekonomik etkileri gelmesine rağmen bazen bölgelerde turizm endüstrisinin gelişmesiyle birlikte bazı olumsuz ekonomik etkilerin de meydana geldiği görülmektedir (Mason, 2003: 40). Turizm endüstrisinin bazı destinasyonlarda mevsimsellik özelliği sergilemesi, yapılan/yapılacak yatırımların olumsuz olarak etkileyebilmektedir. Bununla birlikte bu durum, istihdamın da genellikle düşük vasıflı, düşük ücretli ve düşük statülü olmasına ve endüstride işgücü devir hızının yüksek olmasına yol açmaktadır. Turizm talebi krizlerden (savaş, terör, siyasi istikrarsızlık, iklim ve çevresel olaylar gibi) kolayca etkilenmektedir. Ayrıca turizm talebinin hem fiyat esnekliği hem de gelir esnekliği bulunmaktadır. Bu durum turistlerin harcanabilir gelirlerinde ya da mal veya hizmetin fiyatında meydana gelebilecek küçük değişikliklerden kolayca etkilenebildiğini ifade etmektedir (Page, 2019: 421). Bölgesel ekonomik kalkınma perspektifinde turizm endüstrisinde ortaya çıkan olumsuz ekonomik etkiler: enflasyon, fırsat maliyetleri, turizme aşırı bağımlılık ve sızıntılar olmak üzere dört başlık altında incelenmiştir.

2.2.3.2.1. Enflasyon

En genel ifadesiyle enflasyon, fiyatlar genel seviyesinde sürekli meydana gelen artışları ifade etmektedir (TCMB, 2004: 3). Turizmin gelişmesiyle birlikte bölgelerde meydana gelen arazi, ev ve temel tüketim malzemelerindeki fiyat artışları bölgelerde enflasyonun artmasına yol açmaktadır (Mason, 2003: 35). Bu durum, turizm talebinin fiyat esnekliğinden bölgeye olan talebin azalmasına ve bölge halkının alım gücünün azalmasına neden olacaktır (Page, 2019: 421). Özellikle bölgedeki yiyecek, içecek, ev

ve arazi gibi ürünlerin fiyatlarındaki artışlar, bölgedeki yerel halkın zaman içerisinde bu mal veya hizmetlere erişimini azaltacak ve bölgeden ayrılmalarına neden olacaktır (Holloway vd., 2009: 97).

2.2.3.2.2. Fırsat Maliyetleri

Fırsat maliyeti en genel ifadesiyle, “Herhangi bir alternatifin seçilmesinden dolayı, seçilmeyen alternatiften veya alternatiflerden vazgeçilen fedakârlık” şeklinde tanımlanmıştır (Güneş, 1997: 80). Bölgenin arz kaynaklarının büyük bir kısmını turizm kaynaklarından oluşması durumunda, bölgenin turizm endüstrisini kalkınma aracı olarak kullanması bir tercih değil bir zorunluluktur. Ancak bölgede farklı alternatif arz kaynakları bulunmasına rağmen bölgenin kalkınmada turizm endüstrisini tercih etmesi fırsat maliyetini meydana getirir. Bu durumda bölgesel kalkınmada diğer arz kaynaklarının yerine turizm arz kaynaklarına yapılan yatırımlar hem daha maliyetli hem de daha düşük verimlilikte olabilir (Mason, 2003: 35).

2.2.3.2.3. Turizme Aşırı Bağımlılık

Fırsat maliyeti ile ilişkili olarak gelişen aşırı bağımlılık bir bölgenin kalkınmasının turizm endüstrisine dayandırılmasıdır. Özellikle az gelişmiş bölgelerde turizmin temel ekonomik kalkınma aracı olarak kullanılması kalkınmanın turizme bağımlı olmasına neden olmaktadır (Soyak, 2006: 2). Bu durum turizm talebinde meydana gelen küçük talep değişikliklerinden olumsuz etkilenmesine yol açmakta ve bölgede ekonomik krizlerin yaşanmasına neden olabilmektedir (Mason, 2003: 35; Page, 2019: 422). Nitekim 2019 yılının aralık ayında tüm dünyayı etkisi altına alan, sokağa çıkma ve seyahat kısıtlamalarına neden olan COVID-19 Pandemisi, turizm endüstrisine bağımlı ülkelerde/bölgelerde yıkıcı ekonomik etkilerin yaşanmasına yol açmıştır (Karacıl ve Özcan, 2021; UNWTO, 2021).

2.2.3.2.4. Sızıntılar

Turizm endüstrisinde sızıntı, bir bölgeye gelen turistlerin yapmış olduğu harcamaların o bölgeye hiç ulaşmaması ya da ulaşması halinde bölgede kalmaması olarak ifade edilmektedir (Boz, 2003: 57). Özellikle yabancı sermaye yatırımlarının yoğun olduğu bölgelerde gerçekleşen turizm faaliyetlerinin bölge ekonomisi dışına çıkması, bölgesel kalkınmada turizm endüstrisinin etkisinin azalmasına veya ortadan

kalkmasına yol açmaktadır (Page, 2019: 423). Gelişmiş ülkelerde turizm gelirlerinin sızıntı oranı %10 ila 20 arasında gerçekleşirken, gelişmekte olan ülkelerde bu oran %50'lere kadar yükselmektedir (Tezioğlu ve Gökovaı, 2017: 30).

Turizm endüstrisindeki sızıntıların bölgesel kalkınmaya engel olduğu diğer hususlar; istihdam ve ithal ürünlerin kullanımınıdır. Bölgede yabancı sermaye yatırımları sonucunda bölgedeki turizm işletmelerinde istihdam edilen personellerin bölge hatta ülke dışından temin edilmesi, yerel halkın turizm işletmelerindeki istihdam oranının azalmasına yol açmaktadır. Bununla birlikte hem yabancı sermaye yatırımcılarının hem de bölge/ülke yatırımcısının turistlerin ihtiyaç duyduğu mal ve malzemeleri ithal etmesi, bölge ekonomisinin turizmden elde etmeyi amaçladığı etkileri gerçekleştirilememesine neden olmaktadır (Tribe, 2004: 318-319). Turizm endüstrisinden elde edilen gelirlerin sızıntı yolu ile ülkeden çıkması hem bölgesel kalkınmada turizm endüstrisinin etkisinin azalmasına hem de turizmin çarpan etkisinin azalmasına yol açmaktadır. Turizm endüstrisindeki sızıntıların başlıca nedenleri şu şekilde sıralanmıştır (Frent, 2016: 33; Holloway vd., 2009: 97):

- ❖ Özellikle yiyecek ve içecek mallarında ithal ürünlerin tercih edilmesi,
- ❖ Yabancı sermaye yatırımcılarına ait işletmelerin kârlarının yurt dışına çıkartması,
- ❖ Yurtdışı ulaşım hizmeti veren şirketlere ve seyahat acentelerine yapılan ödemeler,
- ❖ Yurtdışından yapılan istihdamlara yapılan ödemeler,
- ❖ İşletmelerin geliştirilmesi için ithal edilen döviz maliyetleri,
- ❖ Franchising ödemeleri,
- ❖ Yurtdışı tanıtım ve pazarlama ödemeleri,
- ❖ Turizm işletmelerinden doğrudan ya da dolaylı olan yararlanan sektörlerin yapmış oldukları ithalat giderleri şeklinde sıralanmıştır.

2.2.4. Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi

Turizm, dünyadaki en hızlı büyüyen endüstrilerden biridir ve yalnızca gelişmekte olan ülkeler için değil, aynı zamanda birçok gelişmiş ülke için de ekonomik büyüme ve sosyo-ekonomik ilerlemenin önde gelen itici gücü içerisinde yer

almaktadır (Shahzad vd., 2017: 224). Turizm endüstrisi, çoğunlukla emek yoğun bir sektör olması nedeniyle birçok bölgede/ülkede istihdamın temel kaynağıdır (Balaguer ve Cantavella-Jordá 2002: 877; Brida vd., 2016: 397). Bununla birlikte, turizm endüstrisi ülke ekonomilerinin ihtiyaç duyduğu makine ve teknoloji ithalatının finanse edilmesinde (Balaguer ve Cantavella-Jordá 2002: 877; Brida vd., 2016: 396), dış ticaret açığının kapatılmasında (Shahzad vd., 2017: 224), beşeri ve fiziksel sermayenin geliştirilmesinde (Hye vd Khan, 2013: 303-304), yeni alt ve üst yapıların ortaya çıkmasında (Brida vd., 2016: 396), vergi gelirlerinin artırılmasında (Shahzad vd., 2017: 224), doğrudan, dolaylı ve uyarılmış gibi (Brida vd., 2016: 397) birçok olumlu etkisi ile bölge/ülke ekonomileri için büyümenin ve kalkınmanın gerçekleşmesinde temel bir rol oynamaktadır (Hye ve Khan, 2013: 304).

Olumlu birçok ekonomik etkisi sebebiyle birçok araştırmacı, ekonomist ve politika yapıcısı için turizm sektörünü ekonomik büyümenin/kalkınmanın önemli bir aracı olarak kabul edilmektedir (Balaguer ve Cantavella-Jordá 2002: 877; Xia vd., 2021: 2). Bir ülkede turizmin gelişiminin ekonomi üzerindeki olumlu etkileri ve diğer endüstriler üzerindeki etkisi, turizme dayalı büyüme hipotezinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Shahzad vd., 2017: 224). Özellikle uzun vadeli ekonomik büyümeye olan etkisi üzerine ortaya çıkan turizme dayalı büyüme hipotezi (Chingarande ve Saayman, 2018: 800), ekonomik büyümenin yalnızca bir ekonomideki emek ve sermaye miktarını artırarak değil, aynı zamanda ihracatı genişleterek de üretilebileceğini öne süren ihracata dayalı büyüme hipotezinden doğrudan türetilmiştir (Perles-Ribes vd., 2017: 96).

Turizmin bir destinasyonda gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında dört nedensellik ilişkisi bulunmaktadır (Al-mulali,2014: 291; Kyophilavong vd. 2018: 243; Suryandaru, 2020: 29). Turizm ve ekonomik faaliyet arasındaki nedensellik şu şekilde sıralanmıştır:

- ❖ Birincisi, tek yönlü nedensellik veya turizme dayalı büyüme hipotezidir. Bu hipotez, turizmin gelişiminin ekonomik büyümeye katkı sağladığına dayanan hipotezdir (Al-mulali,2014: 291; Kyophilavong vd. 2018: 243; Suryandaru, 2020: 29).

- ❖ İkincisi, turizmin gelişiminin ekonomik büyümeye neden olduğunun görüldüğü ters turizm güdümlü büyüme hipotezidir. Tek yönlü nedensellik veya koruma hipotezidir. Ekonomik büyümenin turizmin gelişmesine neden olduğu hipotezdir (Al-mulali,2014: 291; Kyophilavong vd. 2018: 243; Suryandaru, 2020: 29).
- ❖ Üçüncüsü, çift yönlü nedensellik veya geri besleme hipotezidir. Turizmin ekonomik büyümeye neden olduğunu, aynı zamanda ekonomik büyümenin de turizmin gelişmesine neden olduğu hipotezidir (Al-mulali,2014: 291; Kyophilavong vd. 2018: 243; Suryandaru, 2020: 29).
- ❖ Dördüncüsü, nedensel bir ilişkinin olmadığı tarafsızlık hipotezidir. Turizmin gelişmesinin ekonomik büyüme veya ekonomik büyümenin turizmin gelişmesine neden olmadığı hipotezdir (Al-mulali,2014: 291; Kyophilavong vd. 2018: 243; Suryandaru, 2020: 29).

Turizme dayalı büyüme hipotezi ilk olarak Balaguer ve Cantavella-Jorda'nın 2002 yılında yayımlanmış oldukları çalışmada ortaya atılmıştır (Birida vd., 2016: 394; Chingarandel ve Saayman, 2018: 800; Fonseca ve Sanchez-Rivero, 2020: 137; Hatemi-J, 2016: 424; Hye ve Khan, 2013: 303; Kumar vd., 2021; Lee, 2021: 882; Merida ve Golpe, 2016: 39; Mitra, 2019: 616; Perez-Rodriguez vd., 2021: 771; Perles-Ribes vd., 2017: 96; Shahzad vd., 2017: 224). Teorik olarak, turizme dayalı büyüme hipotezi doğrudan ihracata dayalı büyüme hipotezinden türetilmiştir. İhracata dayalı büyüme hipotezi ekonomik büyümenin, yalnızca ekonomi içindeki sermaye ve emek miktarını artırmaya yönelik geleneksel inançla olmayıp aynı zamanda ihracatın genişletilmesi yoluyla gerçekleşebileceğini varsaymaktadır (Chingarandel ve Saayman, 2018: 800).

Turizme dayalı büyüme hipotezi, bir ülkede/bölgede turizm endüstrisinin gelişiminin ekonomik büyümeye katkı sağladığına dayanan hipotezdir (Kyophilavong vd. 2018: 243; Al-mulali,2014: 291; Suryandaru, 2020: 29). İlk kez Balaguer ve Cantavella-Jorda'nın (2002) İspanya için test ettiği hipotez, sonraki yıllarda birçok farklı araştırmacı tarafından farklı ülkeler için de test edilmiş ve turizmin gelişmesinin ekonomik büyümeye katkı sağladığı sonuçlar elde edilmiştir (Birida vd., 2016).

Turizm gelirleri finansman, sermaye malları ithalatı, mal veya hizmet üretimi için temel girdiler için kullanılıyorsa, turizmden elde edilen kazançların ekonomik genişlemede temel bir rol üstlenir. Aynı zamanda turizm endüstrisinden elde edilen döviz ödemeler dengesine katkıda bulunmakta, çarpan etkisi sayesinde ekonomik büyümeyi hızlandırmakta ve bölgeler arası gelişmişlik farklılıkların azaltılmasında da etkili olmaktadır (Hye ve Khan, 2013: 303).

Bir bölgede/ülkede turizmin gelişebilmesi için bazı kritik faktörlerin bir arada bulunması gerekmektedir. Bu faktörlerin başarılı bir şekilde tespit edilmesi ve yönetilmesi bölgeye/ülkeye önemli rekabet avantajları sağlamaktadır. Bu kritik faktörler şu şekilde sıralanmıştır (Chingarande ve Saayman, 2018: 801):

- ❖ *Turizm yatırımları:* Turizmin gelişiminin gerçekleşmesi için turizm endüstrisine yatırım yapılması gerekmektedir. Turizmle ilgili altyapıya yatırım, turizm tesislerinin yükseltilmesini gerektirir ve bu da destinasyonu turistler için daha çekici hale getirecektir. Turizmde artan kamu yatırımları turizm ürününün geliştirilmesine, istihdamın artmasına ve ülkede daha iyi yaşam standartlarını sağlayan insan sermayesine yatırım için gerekli bir ön koşulu oluşturmaktadır.
- ❖ *Destinasyonun ve turistlerin güvenliği:* Bir destinasyonda güvenlik unsuru hem turistlerin hem turizm personellerinin hem de genel olarak toplumun tüm üyelerinin yaşamlarının, sağlıklarının, fiziksel, psikolojik ve ekonomik bütünlüğünün korunmasını içermektedir. Turistlerin bir destinasyona yönelik güvenlik algılarının olumsuz olması seyahat kararlarını ertelemelerine, değiştirmelerine ve iptal etmelerine neden olmaktadır.
- ❖ *İnsan kaynakları:* Turizmin özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki gizli yüksek işsizlik sorununun üstesinden gelmeye yardımcı olan emek yoğun bir endüstri olduğu kabul edilmektedir. Bu emek yoğun endüstri içerisinde yer alan iyi yetişmiş insan kaynağı, endüstrinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, bir destinasyonda turizmin gelişmesiyle birlikte kişilerin yeni beceriler ve bilgiler elde etmesine katkıda bulunmaktadır.

- ❖ *İyi gelişmiş bir finansal sistem:* İyi gelişmiş ve işleyen bir finans sektörü hem ekonomide hem de turizm sektöründe büyüme ve gelişmeyi kolaylaştırmaktadır. İyi işleyen finansal araçlar ve piyasalar, verimli kaynak tahsisini teşvik etmekte ve nihayetinde uzun vadeli ekonomik büyümeyi hızlandıran bilgi ve işlem maliyetlerini azaltmaktadır.
- ❖ *Teknolojik gelişme:* Teknolojik ilerleme ile pazarlama ve yönetim için yeni yollar elde edilmekte ve turizm endüstrisini değiştiren bilgi ve iletişim teknolojisi gelişmektedir. Teknolojik ilerlemeyle turizm işletmelerinin müşterilerle etkileşim kurma biçimlerinde daha yenilikçi olmalarını sağlar. Bununla birlikte, teknolojik gelişme ile turizm işletmeleri farklı ürün çeşitleri ortaya çıkartarak üretkenlik artışı meydana getirebilmektedirler.
- ❖ *Uygun iklim koşulları:* Turistlerin bir destinasyona karar vermelerinde, o destinasyonun çekici bir faktör olarak hizmet eden iklim ve hava koşulları etkili olmaktadır. İklim, turizm için önemli bir itici güç ve aynı zamanda kritik bir destinasyon özelliği olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle iklimin sadece bir destinasyonun imajını değil, aynı zamanda destinasyon talebini ve harcama kararlarını da etkilemektedir.
- ❖ *Çevrenin korunması:* Turizm endüstrisinin hızla genişlemesi, dünyanın birçok bölgesinde olumsuz çevresel etkilere neden olmaktadır. Özellikle kitle turizminin artmasıyla birlikte, arazilerde bozulma, çölleşme, kirlilik, doğal türlere ve yaban hayatına zarar verme, atık sorunu ve doğal kaynakların yetersiz kullanımı gibi çevresel sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu sorunlar, destinasyon imajının olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Özellikle sürdürülebilir öğelerin önemli olduğu turistler için bir destinasyon tercihlerinde çevresel hassasiyetlerin gözetilip gözetilmediği önemli bir etken olarak kabul edilmektedir.
- ❖ *Ticari açıklık:* Bir destinasyon için ticari açıklık turizm endüstrisinin gelişmesinde etkilidir. Ticari açıklık uluslararası seyahati kolaylaştırmakta ve uluslararası iş turizmini teşvik etme eğilimi olan sınır ötesi firma faaliyetlerini olumlu etkilemektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TRC BÖLGESİ SOSYO-EKONOMİK VE TURİZM YAPISI

Çalışmanın üçüncü bölümü; istatistiki bölge birimleri sınıflandırması ve TRC Bölgesi ve literatür incelemesi olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. İstatistiki bölge birimleri sınıflandırılmasında Avrupa Birliğinde 1970’li yıllardan itibaren uygulanan ve Avrupa Birliğine üye, aday ve Avrupa Serbest Ticaret Birliğinde (Norveç, İsviçre, İzlanda ve Liechtenstein) yer ülkeler yer almaktadır. Nüfus büyüklüklerine göre sınıflandırılan bölgesel ayrımların amaçları ve Türkiye’nin dâhil edilme süreci ve TRC Bölgesinin nasıl sınıflandırıldığına dair bilgiler açıklanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan TRC Bölgesi alt başlığında TRC Bölgesinin sosyal, ekonomik ve turizm yapıları ele alınmıştır. TRC Bölgesinin sosyal yapısı; nüfus ve göç, eğitim ve sağlık alt başlıklarından, ekonomik yapısı; dış ticaret, GSYH, kişi başına GSYH, sektörler, istihdam, işsizlik, gelir dağılımı ve yoksulluk alt başlıkları altında incelenmiştir. TRC Bölgesinin turizm yapısının değerlendirilmesinde TRC Bölgesinde yer alan iller ayrı ayrı incelenmiştir. Son olarak konu ile ilgili daha önceden bölgesel kalkınma turizm ilişkisinin incelendiği çalışmalar amaç, yöntem ve sonuçları itibarıyla değerlendirilmiştir.

3.1. İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması-İBBS

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması-İBBS (Nomenclature of Units of Territorial Statistics- NUTS), Avrupa Birliği İstatistik Bürosu (Eurostat) tarafından 1970’li yılların başında geliştirilmiştir. Avrupa Birliğine üye ülkelerin bölgesel istatistiki verilerini toplamak, sınıflandırmak ve geliştirmek vb. amaçları ile üye ülkelerin bölgeleri sosyo-ekonomik yapılarına göre sınıflandırılmıştır. Üye ülkeler dışında Avrupa Birliğine aday ülkeler (Kuzey Makedonya, Türkiye, Sırbistan, Karadağ ve Arnavutluk) ile Avrupa Serbest Ticaret Birliğinde (Norveç, İsviçre, İzlanda ve Liechtenstein) yer alan ülkeler de İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması sistemine dâhil edilmiştir (Eurostat, 2021).

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılmasına göre her ülkedeki bölgeler; Düzey 1, Düzey 2 ve Düzey 3 olmak üzere üç sınıfta listelenmektedir. 1 Ocak 2021 tarihinden itibaren Düzey 1 içinde yer alan bölge sayısı 92, Düzey 2 içinde yer alan alt

bölge sayısı 242 ve Düzey 3 içinde yer alan alt bölge sayısı ise 1166'dır. Bu bölgelerin sosyo-ekonomik sınıflandırılması şu şekilde yapılmaktadır (Eurostat, 2021):

- ❖ Düzey 1: 3 ila 7 milyon nüfusa sahip başlıca sosyo-ekonomik bölgeler,
- ❖ Düzey 2: 800 bin ile 3 milyon arası nüfusa sahip bölgesel politikaların uygulandığı alt bölgeler,
- ❖ Düzey 3: 150 bin ile 800 bin nüfusa sahip daha spesifik politikaların uygulandığı küçük bölgeler şeklinde sınıflandırılmıştır.

Türkiye'de İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması, 1999 yılında Helsinki Zirvesinde Avrupa Birliğine aday ülke olarak kabul edilmesi sonrasında gerçekleşmiştir. Aday ülke olarak kabul edilmesi sonrası Avrupa Komisyonunun Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer alan Bölgesel Kalkınma Ajanslarının oluşturulması amacıyla İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması yapılmıştır (Berber ve Çelebi, 2005: 146).

28.8.2002 tarihli ve 2002/4720 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesine göre; *“Bölgesel istatistiklerin toplanması, bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesi ve Avrupa Birliği Bölgesel İstatistik sistemine uygun karşılaştırılabilir istatistiki veri tabanı oluşturulması amacıyla”* ülke genelinde İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması oluşturulmuştur. Oluşturulan bu İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması, “Düzey 1”, “Düzey 2” ve “Düzey 3” olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Türkiye, “Düzey 1”de 12 alt bölgeye ayrılmış ve bu 12 alt bölge ise “Düzey 2”de 26 alt bölgeye ayrılmıştır. “Düzey 3” kapsamında İstatistiki Bölge Birimleri 81 adet olup il düzeyindedir. Her il bir İstatistiki Bölge Birimini tanımlamaktadır. (Resmî Gazete: 22 Eylül 2002). Aşağıdaki Tablo 3.1'de TRC Bölgesi Düzey 1, Düzey 2 ve Düzey 3'e göre İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması ve Düzey 2 kapsamında kurulan Bölgesel Kalkınma Ajansları yer almaktadır.

Tablo 3. 1: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırılması ve Kalkınma Ajanslar

KOD	DÜZEY 1	KOD	DÜZEY 2	KOD	DÜZEY 3	KALKINMA AJANSI
TR	TÜRKİYE					
TR1	İstanbul	TR10	İstanbul	TR100	İstanbul	İstanbul Kalkınma Ajansı
TR2	Batı Marmara	TR21	Tekirdağ	TR211	Tekirdağ	Tekirdağ Kalkınma Ajansı
				TR212	Edirne	
				TR213	Kırklareli	
		TR22	Balıkesir	TR221	Balıkesir	Güney Marmara Kalkınma Ajansı
TR222	Çanakkale					
TR3	Ege	TR31	İzmir	TR310	İzmir	İzmir Kalkınma Ajansı
				TR32	Aydın	TR321
		TR322	Denizli			
		TR323	Muğla			
		TR33	Manisa	TR331	Manisa	Zafer Kalkınma Ajansı
				TR332	Afyon	
				TR333	Kütahya	
TR334	Uşak					
TR4	Doğu Marmara	TR41	Bursa	TR411	Bursa	Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı
				TR412	Eskişehir	
				TR413	Bilecik	
		TR42	Kocaeli	TR421	Kocaeli	Doğu Marmara Kalkınma Ajansı
				TR422	Sakarya	
				TR423	Düzce	
				TR424	Bolu	
				TR425	Yalova	
TR5	Batı Anadolu	TR51	Ankara	TR510	Ankara	Ankara Kalkınma Ajansı
		TR52	Konya	TR521	Konya	Mevlâna Kalkınma Ajansı
				TR522	Karaman	
TR6	Akdeniz	TR61	Antalya	TR611	Antalya	Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı
				TR612	Isparta	
				TR613	Burdur	
		TR62	Adana	TR621	Adana	Çukurova Kalkınma Ajansı
				TR622	Mersin	
		TR63	Hatay	TR631	Hatay	Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı
				TR632	Kahramanmaraş	
TR633	Osmaniye					

TR7	Orta Anadolu	TR71	Kırıkkale	TR711	Kırıkkale	Ahiler Kalkınma Ajansı		
				TR712	Aksaray			
				TR713	Niğde			
				TR714	Nevşehir			
				TR715	Kırşehir			
TR72	Kayseri	TR721	Kayseri	TR722	Sivas	Orta Anadolu Kalkınma Ajansı		
		TR723	Yozgat					
TR8	Batı Karadeniz	TR81	Zonguldak	TR811	Zonguldak	Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı		
				TR812	Karabük			
				TR813	Bartın			
		TR82	Kastamonu	TR821	Kastamonu	TR822	Çankırı	Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı
				TR823	Sinop			
		TR83	Samsun	TR831	Samsun	TR832	Tokat	Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı
				TR833	Çorum			
				TR834	Amasya			
TR9	Doğu Karadeniz	TR90	Trabzon	TR901	Trabzon	Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı		
				TR902	Ordu			
				TR903	Giresun			
				TR904	Rize			
				TR905	Artvin			
				TR906	Gümüşhane			
TRA	Kuzeydoğu Anadolu	TRA1	Erzurum	TRA11	Erzurum	Kuzey Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı		
				TRA12	Erzincan			
				TRA13	Bayburt			
		TRA2	Ağrı	TRA21	Ağrı	TRA22	Kars	Serhat Kalkınma Ajansı
				TRA23	Iğdır			
				TRA24	Ardahan			
TRB	Ortadoğu Anadolu	TRB1	Malatya	TRB11	Malatya	Fırat Kalkınma Ajansı		
				TRB12	Elâziğ			
				TRB13	Bingöl			
				TRB14	Tunceli			
		TRB2	Van	TRB21	Van	TRB22	Muş	Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı
				TRB23	Bitlis			
				TRB24	Hakkâri			
TRC		TRC1	Gaziantep	TRC11	Gaziantep			

Güneydoğu Anadolu	TRC1		TRC12	Adıyaman	İpek Yolu Kalkınma Ajansı
			TRC13	Kilis	
	TRC2	Şanlıurfa	TRC21	Şanlıurfa	Karacadağ Kalkınma Ajansı
			TRC22	Diyarbakır	
	TRC3	Mardin	TRC31	Mardin	Dicle Kalkınma Ajansı
			TRC32	Batman	
			TRC33	Şırnak	
			TRC34	Siirt	

Kaynak: Resmî Gazete, 28/08/2002 Tarihli ve 2002/4720 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi.

3.2. TRC Bölgesinin Sosyo-Ekonomik ve Turizm Yapısı

En eski medeniyetlerin hüküm sürdüğü ve en verimli coğrafyalar içerisinde yer alan Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölge Mezopotamya olarak adlandırılmaktadır (Mieroop 2007: 1). Mezopotamya'ya bildiğimiz ilk adı verenler antik Yunan gezginleri ve tarihçileridir (Bertman, 2003: 3). Anlamı "nehirler arasındaki ülke" olan Mezopotamya Yunanca "ara" veya "ortadaki" anlamına gelen "mesos" ile "nehir" anlamına gelen "potamos" sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmektedir (Bertman, 2003: 3; Güneş, 2017: 3; Köroğlu, 2012: 12; Kuiper, 2011: 17). Bununla birlikte Mezopotamya bölgesini oluşturan Fırat ve Dicle nehirlerinin isimleri Yunancadaki İdiglat (Dicle) ve Buranum (Fırat)'dan gelmektedir (Bertman, 2003: 3).

Tarihin hemen her devrinde verimli topraklar istilalara maruz kalmıştır. Mezopotamya toprakları da tarihin her döneminde farklı birçok kavim tarafından istila edilmiş ve bölgedeki etnik yapının da sürekli bir değişime uğramasına neden olmuştur (Memiş, 2015: 6). Özellikle antik Mezopotamya'da Sümer, Babil, Asur, Hitit, Akad, Mintani, Elam, Pers, Makedonya gibi dünyanın en eski uygarlıklarının bölgede egemenlik mücadelesi vermeleri bölgede farklı birçok kültürün ve medeniyetin izlerin görülmesine yol açmıştır (Kuiper, 2011: 17; Memiş, 2015: 1). Bu durum günümüzde Mezopotamya isminin bölgede egemenlik kurmuş farklı birçok kültürün ve medeniyetin oluşturduğu bileşik kültürel bir kimliği ifade etmektedir (Köroğlu, 2012: 12).

Eski Mezopotamya'nın ilk dönemleri için tüm toprak için bir isim bulunmamaktadır. Bunun yerine toplumların yaşadıkları şehirlerin veya krallıklarının (Sümer, Babilonya, Asur gibi) adlarıyla anılmaktaydı (Bertman, 2003: 3; Köroğlu,

2012: 12). Antik Mezopotamya'nın sınırları, bugünkü Irak sınırlarının büyük bir çoğunluğu, Suriye'nin doğusu ve Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan sınırları içermektedir (Kuiper, 2011: 17). Coğrafi olarak, doğuda Zagros Dağları, batıda Suriye Çölü, kuzeyde Toros Dağları ve güneyde de Basra Körfezini çevreleyen alanı kapsamaktadır (Köroğlu, 2012: 12).

Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan kısımlar Yukarı Mezopotamya olarak kabul edilmektedir (Konuk, 2013: 176). Yukarı Mezopotamya bölgesi Türkiye siyasi ve coğrafi bölgesi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesini kapsamaktadır (GAP Eylem Planı, 2014: 14). Güneydoğu Anadolu Bölgesi İstatistikî Bölge Sınıflandırmasına göre de TRC Bölgesi olarak isimlendirilmektedir. TRC Bölgesi Düzey 2 grubunda TRC1, TRC2 ve TRC3 olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. TRC1; Adıyaman (TRC12), Gaziantep (TRC11) ve Kilis (TRC13) illerini, TRC2; Şanlıurfa (TRC21) ve Diyarbakır (TRC22) illerini ve TRC3 ise Mardin (TRC31), Batman (TRC32), Şırnak (TRC33) ve Siirt (TRC34) illerinden oluşmaktadır. TRC Bölgesinin yer aldığı iller ve Düzey 2 kapsamında kurulan Kalkınma Ajansları Tablo 3.2'de gösterilmiştir.

Tablo 3. 2: İstatistikî Bölge Sınıflamasına Göre TRC Bölgesi ve Kalkınma Ajansları

İstatistikî Bölge Sınıflaması- Düzey- 1	İstatistikî Bölge Sınıflaması- Düzey- 2	Kalkınma Ajansı / Merkezi
TRC – Güneydoğu Anadolu Bölgesi	TRC1 (Adıyaman, Gaziantep, Kilis)	İpekyolu Kalkınma Ajansı / Gaziantep
	TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa)	Karacadağ Kalkınma Ajansı / Diyarbakır
	TRC3 (Batman, Mardin, Siirt, Şırnak)	Dicle Kalkınma Ajansı / Mardin

Kaynak: GAP Eylem Planı, 2021: 18

TRC Bölgesinde yer alan dokuz ilin yüzölçümü 76.014 km² ile Türkiye'nin toplam yüzölçümünün 9,74'ünü kapsamaktadır. TRC Bölgesinde yer alan illerden dördü (Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin) büyükşehir belediyesi statüsündeyken beşi (Adıyaman, Batman, Siirt, Kilis, Şırnak) il belediyesi statüsündedir (GAP Eylem Planı, 2021: 18). TRC Bölgesi illerinin ilçe belediye ve köy sayıları Tablo 3.3'te gösterilmiştir.

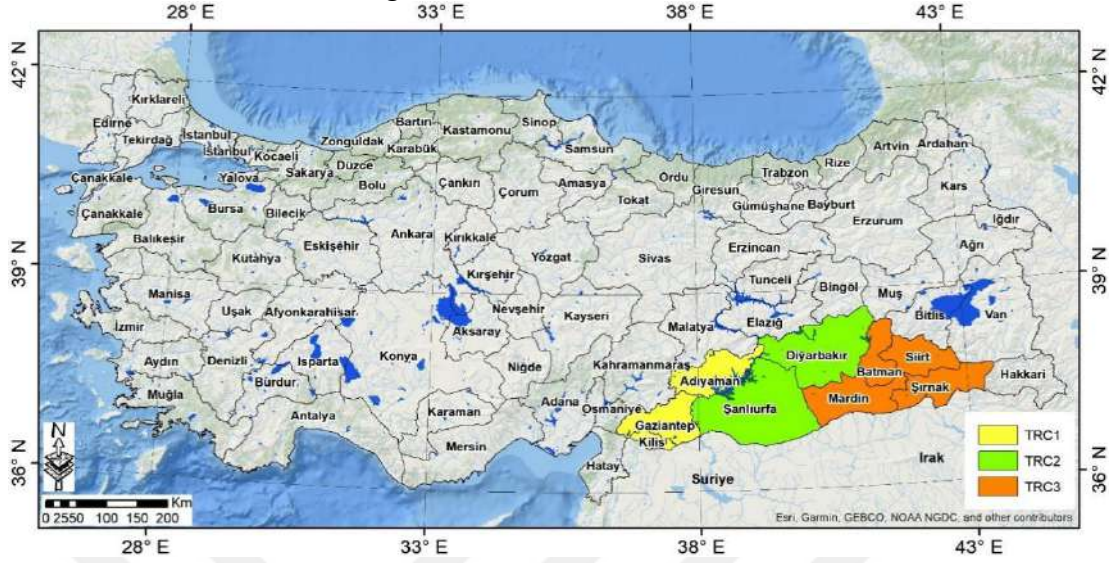
Tablo 3. 3: TRC Bölgesi İllerinin İlçe, Belediye ve Köy Sayıları

İller	Yüzölçümü (km ²)	İlçe Sayısı	Belediye Statüsü	Belediye Sayısı	Köy Sayısı
TRC11	6.803	9	Büyükşehir B.	9	
TRC12	7.337	9	İl Belediyesi	23	453
TRC13	1.412	4	İl Belediyesi	4	137
TRC21	19.242	13	Büyükşehir B.	13	
TRC22	15.168	17	Büyükşehir B.	17	
TRC31	8.780	10	Büyükşehir B.	10	
TRC32	4.477	6	İl Belediyesi	11	284
TRC33	7.078	7	İl Belediyesi	19	240
TRC34	5.717	7	İl Belediyesi	12	279
TRC	76.014	82		118	1.393
TR	780.043	973		1.359	18.280

Kaynak: GAP Eylem Planı, 2021: 19

Tablo 3.3'te görüldüğü üzere TRC Bölgesinde 82 ilçe, 118 belediye ve 1393 köy bulunmaktadır. Bölgenin en büyük yüzölçümüne sahip il, 19.242 km² alana sahip olan TRC21 ve en küçük yüz ölçümüne sahip il, 1.412 km² alana sahip TRC13'tür. En fazla ilçe TRC22'de ve en az ilçe sayısı ise TRC13 ilindedir. Belediye sayısı en fazla olan il TRC12 ve en az belediyeye sahip il ise TRC13 ilidir. Köy sayısı en fazla TRC12 ilindedir. Ancak 5216 Sayılı "Büyükşehir Belediyesi Kanunu"na göre büyükşehir statüsündeki illerin köyleri "mahalle" statüne geçtiğinden Büyükşehir statüsündeki illerde köy bulunmamaktadır (5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu; Madde Ek 3).

TRC Bölgesi Türkiye'nin en düzlük bölgeleri içerisinde yer almaktadır. 1952 m ortalama yükseltiye sahip olan bölge, güneyde Suriye ve Irak ülkelerine, batıda Akdeniz Bölgesine, kuzey ve doğudan ise Doğu Anadolu Bölgesi ile çevrilidir. TRC Bölgesinin yer aldığı illerin Düzey 2 kapsamında renklendirilen Haritası aşağıda gösterilmiştir.

Harita 3. 1: TRC Bölgesi Haritası

Kaynak: Harita ArcGIS 10.4.1 Programı kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

3.2.1. TRC Bölgesinin Sosyal Yapısı

3.2.1.1. Nüfus ve Göç

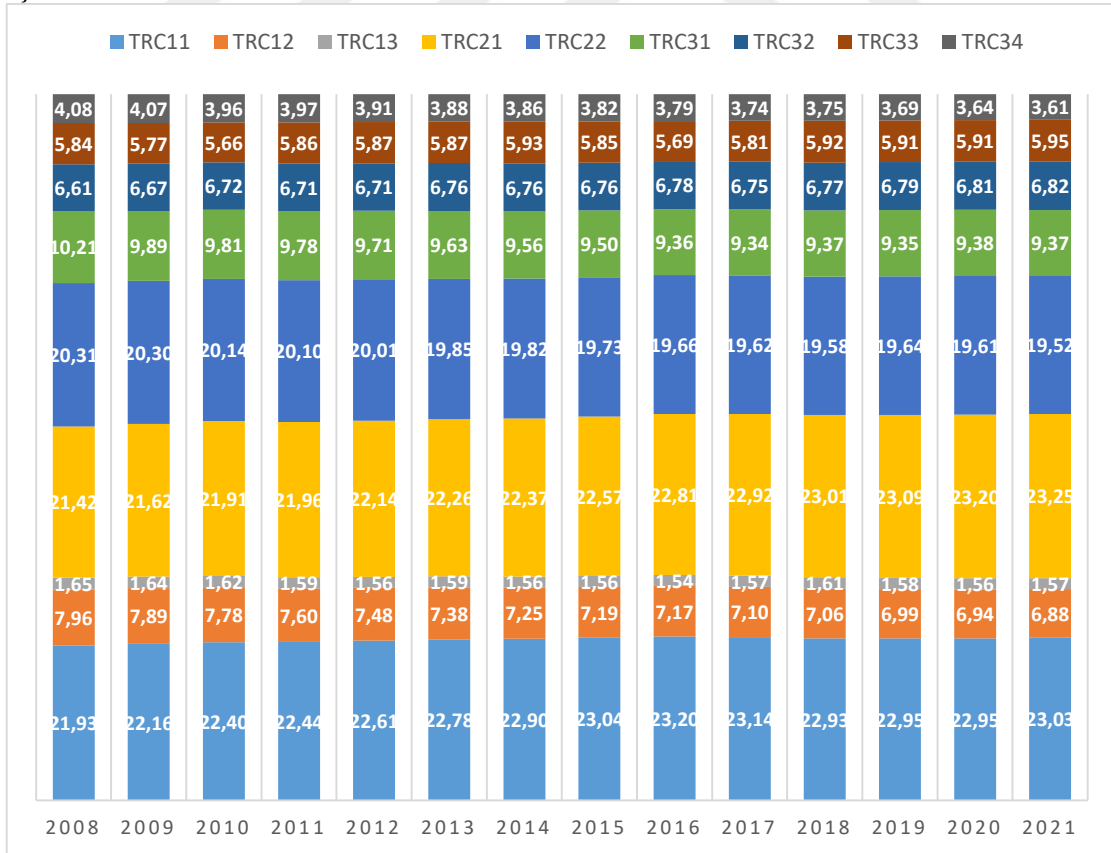
“Kişi”, “Bir ülkede, bir bölgede, bir evde belirli bir anda yaşayanların oluşturduğu toplam sayı, popülasyon” ve “Ortak bir özellik gösteren kimselerin bütünü” (TDK Sözlük, 2021: Erişim Tarihi: 04.04.2022) anlamlarında tanımlanan nüfus, toplumların sosyal yapılarının belirlenmesinde önemli bir araçtır (Doğan, 2011: 295). Bir ülkenin/bölgenin nüfus yapısı ülke/bölge için kalkınmışlık düzeyinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Şahin, 2016: 432).

Bir ülkede / bölgede nüfus iki şekilde artış göstermektedir: birinci bölgedeki doğum oranlarının fazla oluşu sonucu ortaya çıkan nüfus, ikincisi ise doğum oranlarının fazla olmasına rağmen göçler sonucu ülke / bölge nüfusunun artış göstermesidir. İlk durum daha çok gelişmekte olan ülke/bölgelerde ortaya çıkarken ikinci durum gelişmiş ülke / bölgelerde meydana gelmektedir (Doğan, 2011: 295). TRC Bölgesinin nüfus verileri Tablo 3.4’te gösterilmiştir.

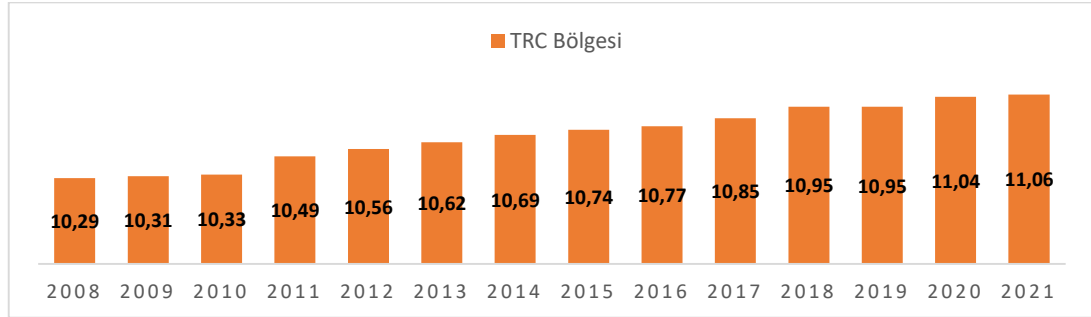
Tablo 3. 4: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin Nüfus Verileri

	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	1.612.223	585.067	120.991	1.574.224	1.492.828	750.697	485.616	429.287	299.819	7.350.752	71.412.659
2009	1.653.670	588.475	122.104	1.613.737	1.515.011	737.852	497.998	430.424	303.622	7.462.893	72.393.968
2010	1.700.763	590.935	123.135	1.663.371	1.528.958	744.606	510.200	430.109	300.695	7.592.772	73.532.457
2011	1.753.596	593.931	124.452	1.716.254	1.570.943	764.033	524.499	457.997	310.468	7.816.173	74.482.141
2012	1.799.558	595.261	124.320	1.762.075	1.592.167	773.026	534.205	466.982	310.879	7.958.473	75.348.720
2013	1.844.438	597.184	128.586	1.801.980	1.607.437	779.738	547.581	475.255	314.153	8.096.352	76.211.358
2014	1.889.466	597.835	128.781	1.845.667	1.635.048	788.996	557.593	488.966	318.366	8.250.718	77.177.625
2015	1.931.836	602.774	130.655	1.892.320	1.654.196	796.591	566.633	490.184	320.351	8.385.540	78.090.745
2016	1.974.244	610.484	130.825	1.940.627	1.673.119	796.237	576.899	483.788	322.664	8.508.887	78.998.461
2017	2.005.515	615.076	136.319	1.985.753	1.699.901	809.719	585.252	503.236	324.394	8.665.165	79.891.464
2018	2.028.563	624.513	142.541	2.035.809	1.732.396	829.195	599.103	524.190	331.670	8.847.980	80.792.848
2019	2.051.268	624.890	141.186	2.064.026	1.755.220	835.964	607.358	528.701	330.280	8.938.893	81.623.817
2020	2.085.795	631.039	141.454	2.108.013	1.782.256	851.922	619.021	536.990	330.374	9.086.864	82.280.952
2021	2.112.412	630.523	143.817	2.132.404	1.789.716	859.648	625.072	545.723	331.259	9.170.574	82.888.237

Kaynak: Data Turkey, 2016; TÜİK, 2022

Grafik 3. 1: Yıllara Göre TRC İçerisinde Yer Alan İllerin Nüfusunun TRC İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 2: Yıllara Göre TRC Bölgesi Toplam Nüfusunun TR İçerisindeki Oranı

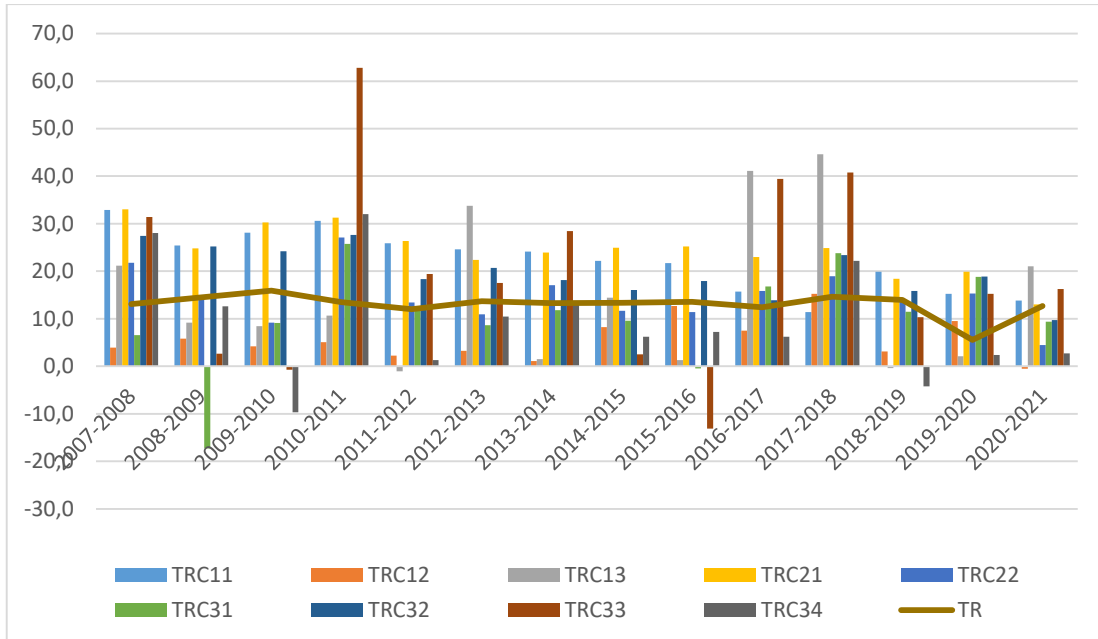

Tablo 3.4'te de görüldüğü üzere TRC Bölgesi içerisinde en fazla nüfus 2017 yılına kadar TRC11 ilindeyken, 2018 yılından itibaren bölge içerisindeki en fazla nüfusa sahip ilin TRC21 ili olduğu görülmektedir. TRC11, TRC21 ve TRC22 illerinin toplam nüfusun yüzde %60'ından fazlasına sahip oldukları Grafik 3.1'de görülmektedir. Bununla birlikte 2008-2021 yılları arasında bölge içerisindeki en az nüfusa sahip olan ilin TRC31 ilinin olduğu görülmektedir. TRC Bölgesinin toplam nüfusunun TR içerisinde oranına bakıldığında 2008 yılında %10,29 iken, yıllar itibariyle bölge nüfusunun ülke nüfusundan daha fazla artış gösterdiği ve 2021 yılında bu oranının %11,06 seviyelerine kadar çıktığı Grafik 3.2'de görülmektedir. TRC Bölgesinin nüfus artış hızlarına ve nüfus yoğunluğuna ait veriler Tablo 3.5 ve Tablo 3.6'da gösterilmiştir.

Tablo 3. 5: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin Nüfus Artış Hızı

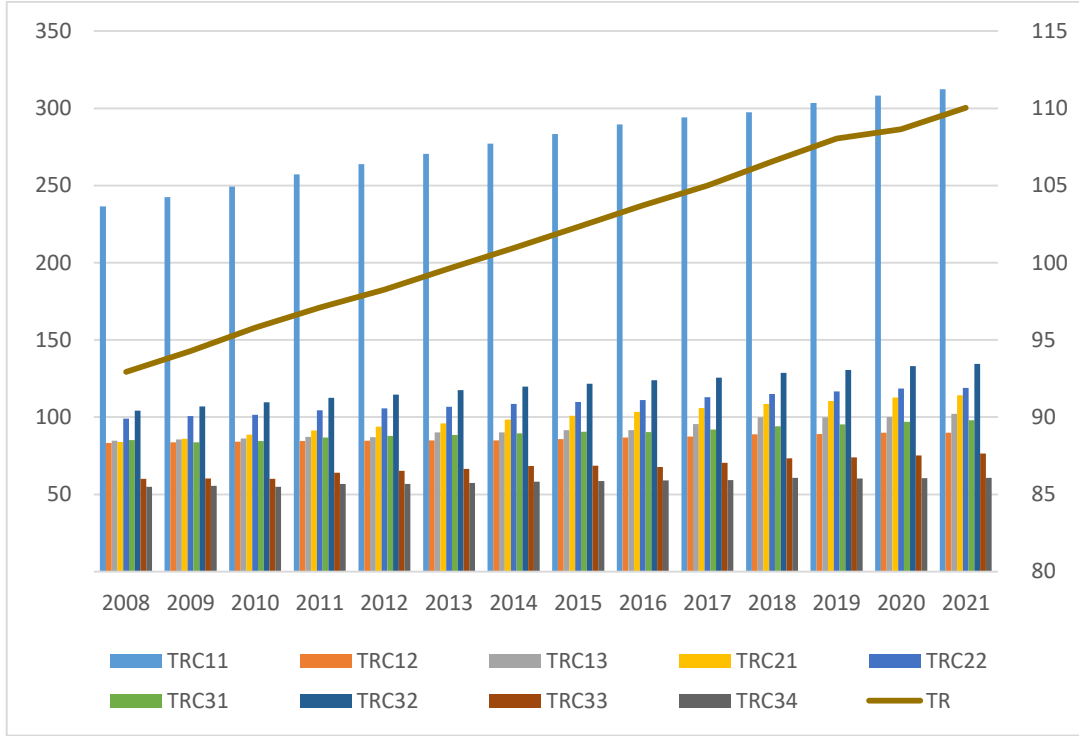
Yıllar	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TR
2007-2008	32,9	3,9	21,2	33,0	21,7	6,6	27,4	31,4	28,0	13,1
2008-2009	25,4	5,8	9,2	24,8	14,8	-17,3	25,2	2,6	12,6	14,5
2009-2010	28,1	4,2	8,4	30,3	9,2	9,1	24,2	-0,7	-9,7	15,9
2010-2011	30,6	5,1	10,6	31,3	27,1	25,8	27,6	62,8	32,0	13,5
2011-2012	25,9	2,2	-1,1	26,3	13,4	11,7	18,3	19,4	1,3	12,0
2012-2013	24,6	3,2	33,7	22,4	10,9	8,6	20,7	17,6	10,5	13,7
2013-2014	24,1	1,1	1,5	24,0	17,0	11,8	18,1	28,4	13,3	13,3
2014-2015	22,2	8,2	14,4	25,0	11,6	9,6	16,1	2,5	6,2	13,4
2015-2016	21,7	12,7	1,3	25,2	11,4	-0,4	18,0	-13,1	7,2	13,5
2016-2017	15,7	7,5	41,1	23,0	15,9	16,8	13,9	39,4	6,2	12,4
2017-2018	11,4	15,2	44,6	24,9	18,9	23,8	23,4	40,8	22,2	14,7
2018-2019	19,9	3,1	-0,4	18,4	13,7	11,5	15,8	10,3	-4,2	13,9
2019-2020	15,2	9,5	2,1	19,9	15,3	18,8	18,9	15,3	2,4	5,5
2020-2021	13,8	-0,5	21,0	13,0	4,5	9,4	9,7	16,3	2,7	12,7

Kaynak: TÜİK, 2022

Grafik 3. 3: TRC Bölgesi Yıllık Nüfus Artış Hızı**Tablo 3. 6:** Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin Nüfus Yoğunluğu

	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TR
2008	236	83	85	84	99	85	104	60	55	93
2009	243	84	86	86	101	84	107	60	55	94
2010	249	84	86	89	102	85	110	60	55	96
2011	257	84	87	91	104	87	113	64	57	97
2012	264	85	87	94	106	88	115	65	57	98
2013	270	85	90	96	107	89	118	66	57	100
2014	277	85	90	98	109	90	120	68	58	101
2015	283	86	91	101	110	90	122	69	59	102
2016	290	87	92	103	111	90	124	68	59	104
2017	294	87	95	106	113	92	126	70	59	105
2018	297	89	100	108	115	94	129	73	61	107
2019	303	89	100	111	117	95	131	74	60	108
2020	308	90	100	113	118	97	133	75	60	109
2021	312	90	102	114	119	98	134	76	61	110

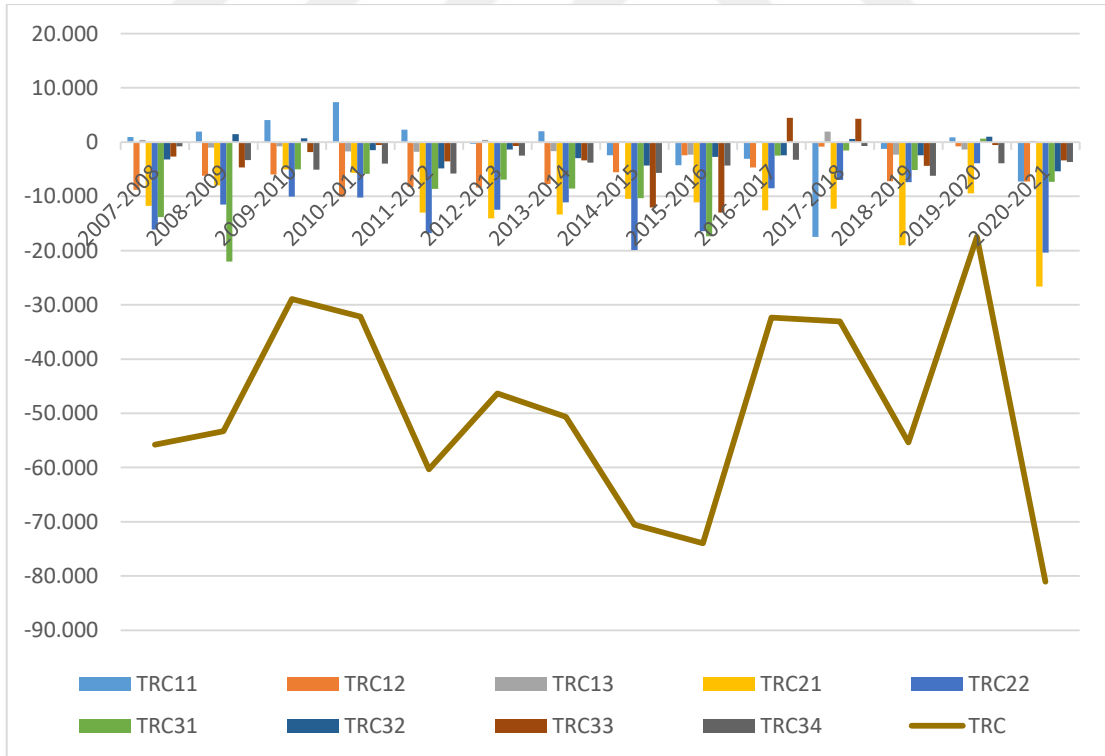
Kaynak: TÜİK, 2022

Grafik 3. 4: TRC Bölgesi Nüfus Yoğunluğu

Tablo 3.5’de görüldüğü üzere TRC Bölgesinde yer alan illerin nüfus artış hızında yıllara göre dalgalanmalar meydana gelmektedir. En yüksek nüfus artış hızına sahip olan ilin TRC21 ili olduğu, en düşük nüfus artış hızına sahip olan ilin ise TRC12 ili olduğu görülmektedir. TRC21, TRC31 ve TRC34 illerinin nüfus artış oranlarının genel olarak TR nüfus artış hızından düşük olduğu ve diğer illerinin nüfus artış hızlarının ise TR nüfus artış hızından yüksek olduğu görülmektedir. Tablo 3.6’da yer alan TRC Bölgesinin nüfus yoğunluğuna bakıldığı 2008-2021 yılları arasında TRC11 ili dışındaki tüm illerin nüfus yoğunluklarının TR ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Nüfus artış hızının ve nüfus yoğununun belirlenmesinde etkili olan bir diğer parametre de ülkenin / bölgenin göç verileridir. Bu bağlamda TRC Bölgesine ait net göç ve net göç hızı verileri Tablo 3.7 ve Tablo 3.8’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 7: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerin Net Göç Oranları

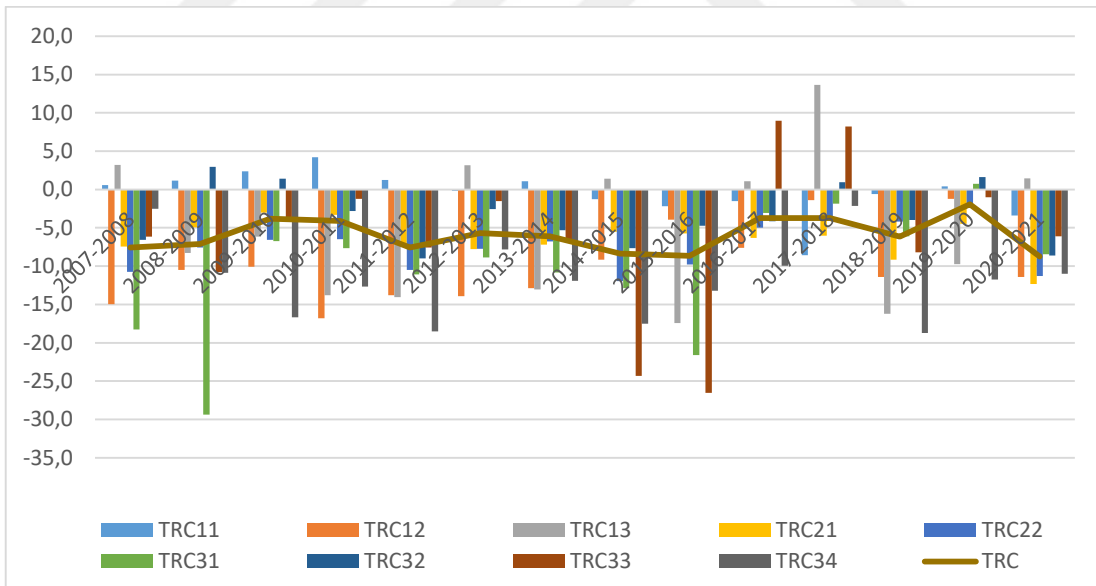
Yıllar	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC
2007-2008	955	-8.816	387	-11.772	-16.100	-13.826	-3.202	-2.654	-755	-55.783
2008-2009	1.950	-6.204	-1.015	-7.964	-11.534	-22.012	1.471	-4.669	-3.322	-53.299
2009-2010	4.053	-5.985	-759	-5.000	-10.048	-5.017	722	-1.821	-5.062	-28.917
2010-2011	7.357	-10.066	-1.728	-5.682	-10.212	-5.855	-1.473	-554	-3.954	-32.167
2011-2012	2.262	-8.268	-1.760	-12.988	-16.786	-8.623	-4.833	-3.542	-5.805	-60.343
2012-2013	-313	-8.362	405	-14.046	-12.483	-6.929	-1.393	-722	-2.473	-46.316
2013-2014	2.023	-7.752	-1.692	-13.360	-11.099	-8.589	-2.972	-3.393	-3.815	-50.649
2014-2015	-2.423	-5.541	183	-10.445	-19.901	-10.337	-4.344	-12.061	-5.661	-70.530
2015-2016	-4.277	-2.412	-2.303	-11.127	-16.427	-17.384	-2.732	-13.020	-4.293	-73.975
2016-2017	-3.054	-4.701	149	-12.590	-8.490	-2.479	-2.434	4.486	-3.243	-32.356
2017-2018	-17.502	-863	1.932	-12.300	-6.986	-1.522	574	4.294	-709	-33.082
2018-2019	-1.249	-7.202	-2.328	-19.044	-7.401	-5.149	-2.423	-4.359	-6.236	-55.391
2019-2020	861	-773	-1.397	-9.474	-3.891	629	1.005	-547	-3.914	-17.501
2020-2021	-7.272	-7.262	212	-26.616	-20.347	-7.316	-5.409	-3.359	-3.670	-81.039

Kaynak: TÜİK, 2022**Grafik 3. 5:** TRC Bölgesindeki İllerin Net Göç Oranları

Tablo 3. 8: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerin Net Göç Hızları

Yıllar	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC
2007-2008	0,6	-15,0	3,2	-7,5	-10,7	-18,2	-6,6	-6,2	-2,5	-7,6
2008-2009	1,2	-10,5	-8,3	-4,9	-7,6	-29,4	3,0	-10,8	-10,9	-7,1
2009-2010	2,4	-10,1	-6,1	-3,0	-6,6	-6,7	1,4	-4,2	-16,7	-3,8
2010-2011	4,2	-16,8	-13,8	-3,3	-6,5	-7,6	-2,8	-1,2	-12,7	-4,1
2011-2012	1,3	-13,8	-14,1	-7,3	-10,5	-11,1	-9,0	-7,6	-18,5	-7,6
2012-2013	-0,2	-13,9	3,2	-7,8	-7,7	-8,8	-2,5	-1,5	-7,8	-5,7
2013-2014	1,1	-12,9	-13,1	-7,2	-6,8	-10,8	-5,3	-6,9	-11,9	-6,1
2014-2015	-1,3	-9,2	1,4	-5,5	-12,0	-12,9	-7,6	-24,3	-17,5	-8,4
2015-2016	-2,2	-3,9	-17,5	-5,7	-9,8	-21,6	-4,7	-26,6	-13,2	-8,7
2016-2017	-1,5	-7,6	1,1	-6,3	-5,0	-3,1	-4,2	9,0	-9,9	-3,7
2017-2018	-8,6	-1,4	13,6	-6,0	-4,0	-1,8	1,0	8,2	-2,1	-3,7
2018-2019	-0,6	-11,4	-16,2	-9,1	-4,2	-6,1	-4,0	-8,2	-18,7	-6,2
2019-2020	0,4	-1,2	-9,7	-4,5	-2,2	0,7	1,6	-1,0	-11,8	-1,9
2020-2021	-3,4	-11,4	1,5	-12,3	-11,3	-8,4	-8,6	-6,1	-11,0	-8,8

Kaynak: TÜİK, 2022

Grafik 3. 6: TRC Bölgesindeki İllerin Net Göç Hızları

Tablo 3.7’de görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki net göç 2007-2008 ile 2020-2021 yıllarının tamamında negatif düzeydedir. Bölgenin toplamda aldığı göç verdiği göçten daha düşük düzeydedir. TRC Bölgesinde en az göçün 2019-2020 yılında gerçekleştiği, en fazla göçün ise bir sonraki yılda 2020-2021 yılında gerçekleştiği Grafik 3.5’de görülmektedir. Net göç miktarının nüfusa bölüldükten sonra elde edilen sonucunun 1000 ile çarpımından elde edilen göç miktarının pozitif olması durumunda

ülkenin / bölgenin göç aldığı, negatif olduğu durumda ülkenin / bölgenin göç verdiği sonucu elde edilmektedir. Grafik 3.6'da görüldüğü üzere TRC bölgesinin 2007-2008 ile 2020-2021 yılları arasındaki net göç hızının da negatif olduğu görülmektedir. Net göç hızının 5'in üzerinde sadece 2016-2017 yılında TRC33 ilinde ve 2017-2018 yılında TRC33 ve TRC13 illerinde meydana geldiği görülmüştür.

3.2.1.2. Eğitim

Eğitimin, kalkınmanın bir göstergesi olarak kabul edilmesi daha çok İkinci Dünya Savaşından sonraki yıllarda gündeme gelmiştir (Öztürk, 2005: 28). Ülkelerin işgücü potansiyelinin eğitim seviyesinin ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı hızlandırdığına dair çalışmaların ortaya çıkması üzerine birçok gelişmiş ülke eğitim sistemlerinde reformlar gerçekleştirmiştir. İşgücünün eğitim seviyesinin büyüme katkısına bakıldığında Kanada'da %25, ABD'de %15 ve İngiltere'de %7 civarlarındadır (Çakmak, 2008: 35). Beşerî sermaye düzeyinin ülke kalkınmasına pozitif katkısı, eğitimi kalkınmanın en önemli unsurlarından biri haline getirmiştir.

Almanya ve Japonya gibi ülkelerin hem Birinci hem de İkinci Dünya Savaşından yenik olarak ayrılmasına rağmen kısa sürede eski kalkınmışlık seviyelerine ulaşmalarında bu ülkelerin beşerî sermaye birikimlerinin etkili olduğu savunulmaktadır (Taban ve Kar, 2015). Günümüz gelişmiş ülkelerin hemen hemen tamamı sahip oldukları ekonomik, sosyal, kültürel ve teknolojik ilerlemenin sonuçlarını sahip oldukları beşerî sermaye yatırımlarına borçludurlar (Günkör, 2017: 15). Bu bağlamda ulusal veya bölgesel kalkınmanın gerçekleşebilmesi için en önemli unsurun içerisinde beşerî sermayeyi oluşturan eğitim faktörü gelmektedir. TRC Bölgesinde okur-yazar sayıları Tablo 3.9'da ve okuma yazma bilenlerin oranları (%) Tablo 3.10'da gösterilmiştir.

Tablo 3. 9: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki okur-Yazar Sayılar

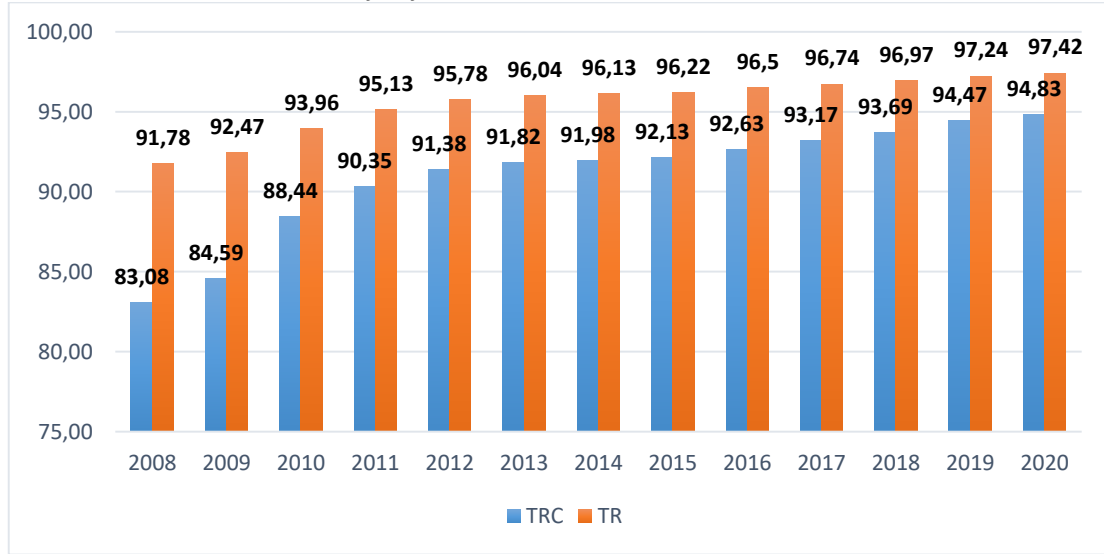
	Gaziantep	Adıyaman	Kilis	Şanlıurfa	Diyarbakır	Mardin	Batman	Şırnak	Siirt	TRC	TR
2008	1.141.812	409.741	86.029	936.126	952.506	479.471	310.138	250.015	184.589	4.750.427	55.061.785
2009	1.208.538	427.115	90.272	1.022.464	1.012.909	49.278	333.285	266.250	196.037	5.048.148	57.344.379
2010	1.281.541	442.988	94.475	1.113.240	1.080.856	522.252	366.880	286.662	207.522	5.396.416	59.525.746
2011	1.345.974	455.082	100.131	1.184.755	1.157.277	555.487	392.200	324.092	227.755	5.742.753	61.889.739
2012	1.436.057	474.564	101.624	1.233.474	1.205.632	568.106	404.210	336.701	231.612	5.991.980	63.347.643
2013	1.475.695	478.143	105.121	1.272.649	1.224.872	576.449	417.633	345.977	236.536	6.133.075	64.374.134
2014	1.523.355	481.629	106.241	1.336.694	1.263.869	590.628	430.556	362.284	242.707	6.337.963	66.066.330
2015	1.562.115	487.333	108.264	1.386.280	1.287.041	600.285	441.485	366.515	245.791	6.485.109	67.255.997
2016	1.603.857	496.914	109.119	1.433.047	1.310.755	605.892	454.480	366.004	250.124	6.630.519	68.370.147
2017	1.635.849	501.507	112.536	1.476.025	1.340.518	620.164	465.379	386.286	253.341	6.791.605	69.278.753
2018	1.661.815	511.794	118.146	1.524.751	1.378.596	640.046	480.449	406.569	162.227	6.983.393	70.316.685
2019	1.705.310	517.498	118.601	1.574.893	1.413.324	654.600	494.267	416.789	263.164	7.158.446	71.385.330
2020	1.750.135	527.373	119.605	1.625.302	1.450.846	674.482	509.027	426.562	265.978	7.349.310	72.316.069

Kaynak: TÜİK, 2022**Tablo 3. 10:** TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma Bilenlerin Oranı

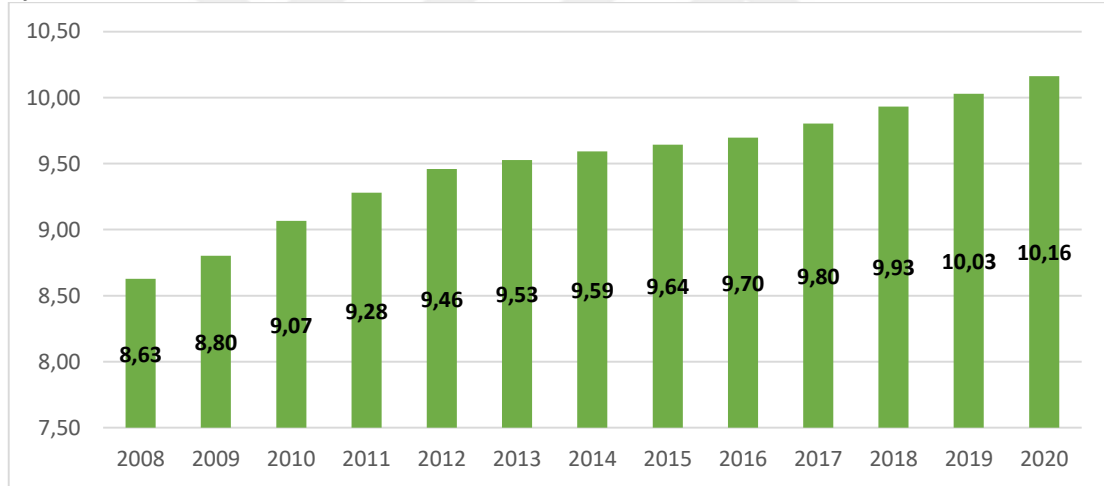
Okuma Yazma Bilenlerin Oranı (%)											
	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	89,68	85,24	87,37	81,64	81,04	81,52	82,74	78,68	79,82	83,08	91,78
2009	90,55	86,81	88,76	83,46	82,72	82,96	84,06	80,42	81,55	84,59	92,47
2010	92,68	89,09	91,39	87,36	86,84	86,75	89,36	86,16	86,31	88,44	93,96
2011	93,52	90,1	93,41	88,97	89,35	88,52	91,39	88,98	88,89	90,35	95,13
2012	95,26	92,09	94,22	89,64	90,98	89,06	91,96	89,58	89,62	91,38	95,78
2013	95,52	92,37	94,64	90,24	91,4	89,53	92,4	90,11	90,14	91,82	96,04
2014	95,68	92,51	94,83	89,79	91,26	89,88	92,75	90,6	90,48	91,98	96,13
2015	95,7	92,57	95,03	90,05	91,35	90,11	92,76	90,77	90,8	92,13	96,22
2016	96,03	93,1	95,48	90,7	91,91	90,64	93,25	91,24	91,33	92,63	96,5
2017	96,3	93,44	95,89	91,37	92,58	91,21	93,77	92,13	91,88	93,17	96,74
2018	96,53	93,84	96,37	92,01	93,21	91,78	94,24	92,82	92,45	93,69	96,97
2019	96,82	94,35	96,97	92,99	93,98	92,55	95,04	94,18	93,34	94,47	97,24
2020	97,07	94,73	97,26	93,42	94,37	93,02	95,4	94,5	93,68	94,83	97,42

Kaynak: TÜİK, 2022

Grafik 3. 7: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma Bilenlerin Oranının TR Karşılaştırması

Grafik 3. 8: TRC Bölgesi Toplam Okuma Yazma Bilenlerin Sayısının TR İçerisindeki Oranı

Tablo 3.10'da gösterildiği üzere TRC Bölgesindeki illerin tamamında okuma yazma bilenlerin oranları her yıl bir önceki yıla göre artış göstermektedir. Ancak Grafik 3.7'de görüldüğü üzere TRC Bölgesinin okuma yazma oranının, TR okuma yazma oranından tüm yıllardan düşük olmuştur. 2008 yılında TRC Bölgenin okuma yazma bilenlerin oranı %83,08 iken bu oran 2020 yılında %94,83'e yükselmiştir. Grafik 3.8'e baktığımız zaman TRC Bölgesinde okuma yazma bilenlerin TR içerisindeki oranı sürekli artış göstermektedir. Ancak TRC Bölgesinin nüfusunun TR içerisindeki oranlarına bakıldığında (Grafik 3.2) nüfus ile aynı oranlara sahip olmadığı, nüfusa göre daha düşük seviyelerde olduğu görülmektedir.

Tablo 3. 11: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma Bilmeyenlerin Sayısı

	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	131.406	70.930	12.432	210.589	222.863	108.707	64.688	67.761	46.675	936.051	4.930.012
2009	126.054	64.877	11.429	202.614	211.537	100.923	63.222	64.836	44.360	889.852	4.672.257
2010	101.171	54.247	8.901	161.046	163.757	79.773	43.662	46.053	32.927	691.537	3.825.644
2011	93.283	50.006	7.062	146.920	137.937	72.009	36.938	40.144	28.467	612.766	3.171.270
2012	71.504	40.787	6.237	142.586	119.528	69.766	35.336	39.183	26.833	551.760	2.788.757
2013	69.132	39.496	5.951	137.677	115.309	67.387	34.365	37.961	25.872	533.150	2.654.643
2014	68.801	38.982	5.787	152.019	120.967	66.509	33.660	37.598	25.529	549.852	2.663.096
2015	70.211	39.123	5.667	153.189	121.910	65.899	34.454	37.269	24.908	552.630	2.644.144
2016	66.371	36.848	5.164	146.882	115.345	62.560	32.913	35.149	23.732	524.964	2.482.432
2017	62.896	35.228	4.822	139.493	107.498	59.762	30.933	32.993	22.377	496.002	2.336.847
2018	59.684	33.580	4.450	132.476	100.430	57.290	29.347	31.439	21.328	470.024	2.198.088
2019	56.064	31.005	3.712	118.777	90.583	52.721	25.777	25.740	18.770	423.149	2.024.979
2020	52.780	29.335	3.372	114.510	86.503	50.621	24.554	24.826	17.940	404.441	1.914.783

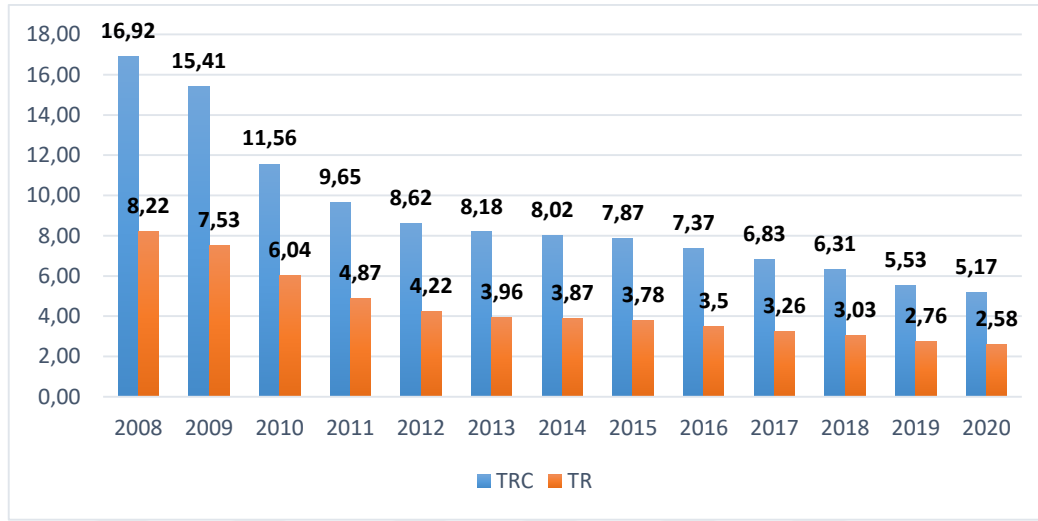
Kaynak: TÜİK, 2022

Tablo 3. 12: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma Bilmeyenlerin Oranı

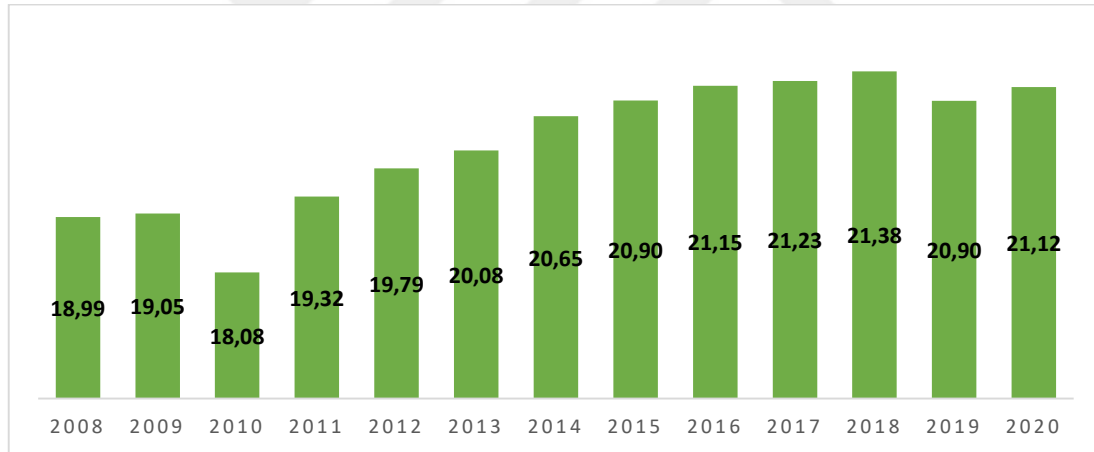
	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	10,32	14,76	12,63	18,36	18,96	18,48	17,26	21,32	20,18	16,92	8,22
2009	9,45	13,19	11,24	16,54	17,28	17,04	15,94	19,58	18,45	15,41	7,53
2010	7,32	10,91	8,61	12,64	13,16	13,25	10,64	13,84	13,69	11,56	6,04
2011	6,48	9,9	6,59	11,03	10,65	11,48	8,61	11,02	11,11	9,65	4,87
2012	4,74	7,91	5,78	10,36	9,02	10,94	8,04	10,42	10,38	8,62	4,22
2013	4,48	7,63	5,36	9,76	8,6	10,47	7,6	9,89	9,86	8,18	3,96
2014	4,32	7,49	5,17	10,21	8,74	10,12	7,25	9,4	9,52	8,02	3,87
2015	4,3	7,43	4,97	9,95	8,65	9,89	7,24	9,23	9,2	7,87	3,78
2016	3,97	6,9	4,52	9,3	8,09	9,36	6,75	8,76	8,67	7,37	3,5
2017	3,7	6,56	4,11	8,63	7,42	8,79	6,23	7,87	8,12	6,83	3,26
2018	3,47	6,16	3,63	7,99	6,79	8,22	5,76	7,18	7,55	6,31	3,03
2019	3,18	5,65	3,03	7,01	6,02	7,45	4,96	5,82	6,66	5,53	2,76
2020	2,93	5,27	2,74	6,58	5,63	6,98	4,6	5,5	6,32	5,17	2,58

Kaynak: TÜİK, 2022

Grafik 3. 9: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma bilmeyenler

Grafik 3. 10: TRC Bölgesindeki Okuma Yazma Bilmeyenlerin TR İçerisindeki Oranı

Tablo 3.12’de görüldüğü üzere TRC Bölgesinde okuma yazma bilmeyenlerin oranında sürekli bir azalış meydana gelmektedir. Ancak Grafik 3.9’a bakıldığında, TRC Bölgesinde okuma yazma bilmeyenlerin oranının TR ortalamasının iki katı olduğu ve TR ortalamasından daha yüksek seviyelerde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte TR içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin yaklaşık %20’sini TRC Bölgesindeki okuma yazma bilmeyenlerin oluşturduğu Grafik 3.10’da görülmektedir. Bu oran 2008 yılında %18,99 iken 2020 yılında %21,12’ye çıkmıştır. Bu durumda, TR içerisinde okuma yazma bilmeyenlerindeki hızlı düşüş TRC Bölgesinden daha fazla olmuştur.

3.2.1.3. Sağlık

Sağlık, beşerî sermayenin bir diğer en temel belirleyicisi arasında yer almaktadır (Kızıl ve Ceylan, 2018: 198). Beşerî sermayenin gelişmesine katkıda bulunan toplumun sağlık düzeyi (Taban, 2006: 33) hem doğrudan hem de dolaylı olarak ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Kişilerin mevcut işgücü verimliliklerinin artması doğrudan, sağlıklı nesillerin yetiştirilmesi ile gelecek nesillerin gelir artışına katkıda bulunması ise dolaylı katkı olarak kabul edilmektedir (Alataş, 2014: 16).

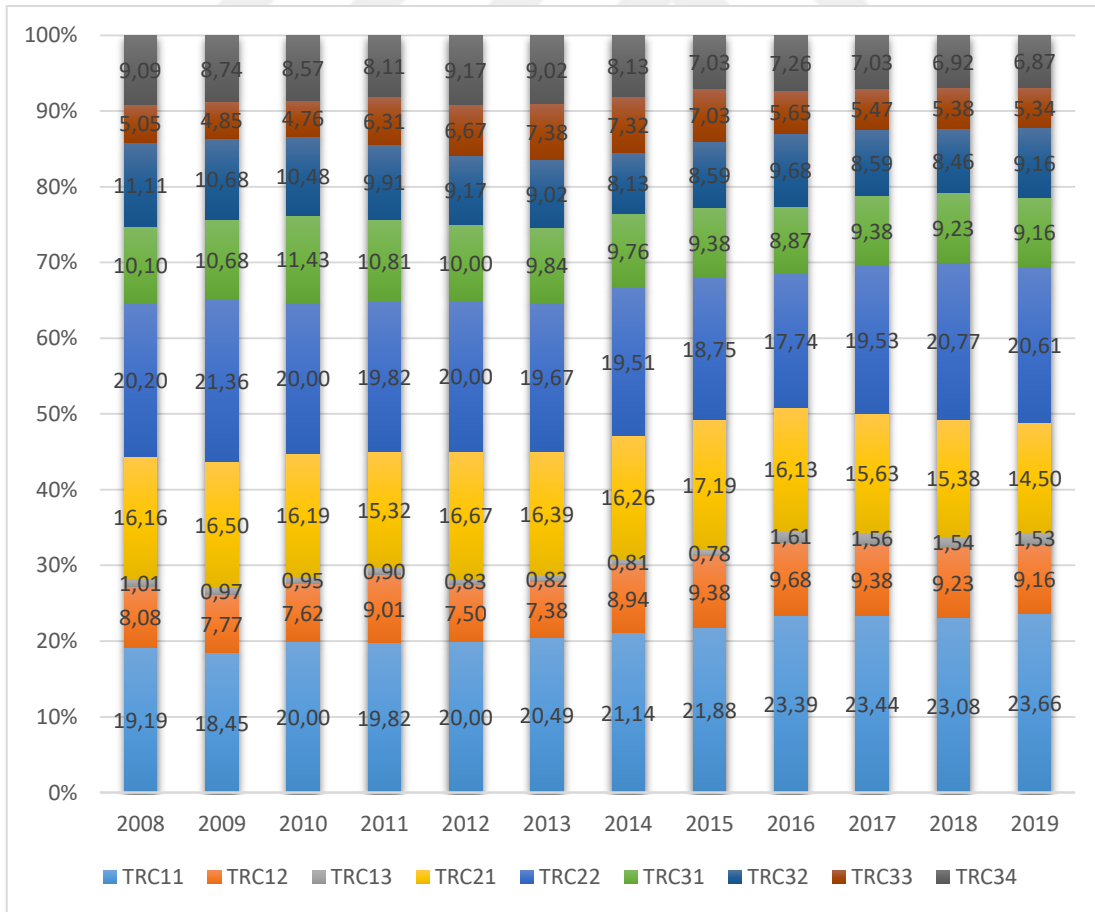
Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınmış düzeyleri karşılaştırıldığında gelişmiş ülkelerdeki sağlık seviyelerinin daha iyi olduğu ve toplumun sağlık düzeyinin kalkınmada önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir (Altun vd., 2018: 225). Örneğin bir toplumda yaşam süresinde meydana gelen artışın toplumun tasarruf oranlarında da bir artış sağladığı tespit edilmiştir (Blom vd., 2003: 336).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından geliştirilen Beşerî Kalkınma Endeksinin üç göstergesi bulunmaktadır. Bunlar: ortalama ömür, eğitim durumu ve satın alma gücü paritesidir. İlk gösterge olan ortalama ömür, bir toplumda yeni doğan bir kişinin beklenen ortalama yaşam süresini içermektedir (Keskin, 2011: 129). Beklenen ortalama yaşam süresinin yüksek olmasının en temel göstergesi de hiç şüphesiz o toplum sahip olduğu sağlık alt yapısı geçmektedir. TRC Bölgesine ait sağlık göstergeleri “hastane sayıları”, “hekim sayıları”, “yatak sayıları” ve “yüz bin kişiye düşen yatak sayılarına” ait veriler aşağıda gösterilmiştir.

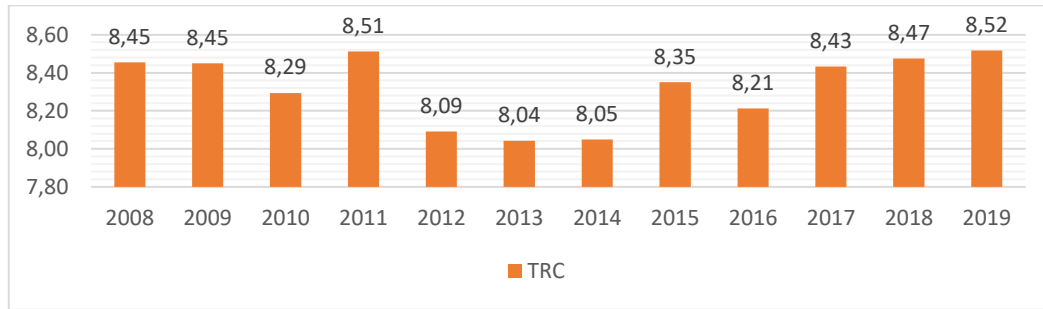
Tablo 3. 13: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki Hastane Sayıları

Hastane Sayıları											
	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	19	8	1	16	20	10	11	5	9	99	1.171
2009	19	8	1	17	22	11	11	5	9	103	1.219
2010	21	8	1	17	21	12	11	5	9	105	1.266
2011	22	10	1	17	22	12	11	7	9	111	1.304
2012	24	9	1	20	24	12	11	8	11	120	1.483
2013	25	9	1	20	24	12	11	9	11	122	1.517
2014	26	11	1	20	24	12	10	9	10	123	1.528
2015	28	12	1	22	24	12	11	9	9	128	1.533
2016	29	12	2	20	22	11	12	7	9	124	1.510
2017	30	12	2	20	25	12	11	7	9	128	1.518
2018	30	12	2	20	27	12	11	7	9	130	1.534
2019	31	12	2	19	27	12	12	7	9	131	1.538

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri Yıllığı

Grafik 3. 11: TRC Bölgesinde Yer Alan İllerin Hastane Sayılarının TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 12: TRC Bölgesindeki Toplam Hastane Sayısının TR İçindeki Oranı

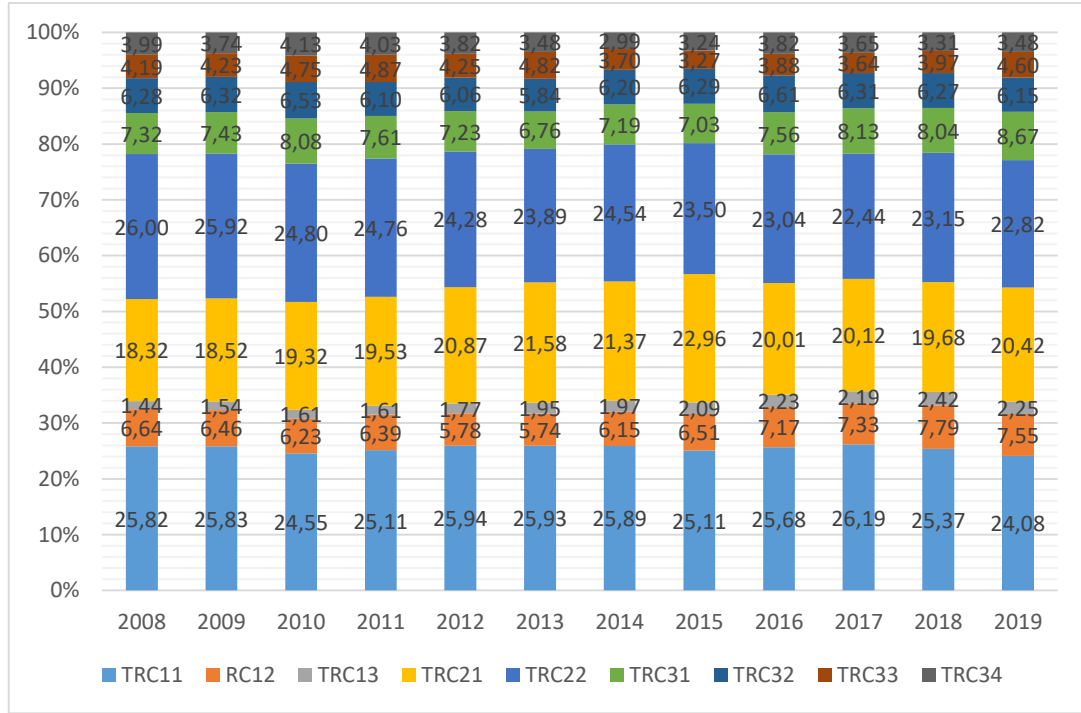
Tablo 3.13'te görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki toplam hastane sayısında her yıl artış yaşanmakta ancak il bazında düzenli bir artışın olmadığı aksine bazı yıllarda hastane sayılarında azalmaların yaşandığı görülmektedir. Grafik 3.11'de görüldüğü üzere, illerin hastane sayılarına bakıldığında bölgenin nüfus olarak en büyük illeri olan TRC11, TRC21 ve TRC22 illerinin 2019 yılına ait toplam hastane sayılarının TRC Bölgesindeki hastane sayılarının yaklaşık %58'ini oluşturduğu görülmektedir. Grafik 3.1'deki nüfus verilerine bakıldığında bu üç ilin TRC Bölgesinin toplam nüfusunun yaklaşık %66'sını oluşturduğu görülmektedir. Bu durum nüfus ile hastane sayılarının orantılı olmadığı bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte Grafik 3.12'de görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki tüm hastane sayılarının TR içerisindeki oranına bakıldığında %8 civarında olduğu ancak TRC Bölgesinin TR içerisindeki nüfusun %10'dan fazla olmasının, nüfus ile hastane sayılarındaki oranın dengeli olmadığı söylenebilir. TRC Bölgesine ait hekim sayıları Tablo 3.14'te gösterilmiştir

Tablo 3. 14: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki Hekim Sayıları

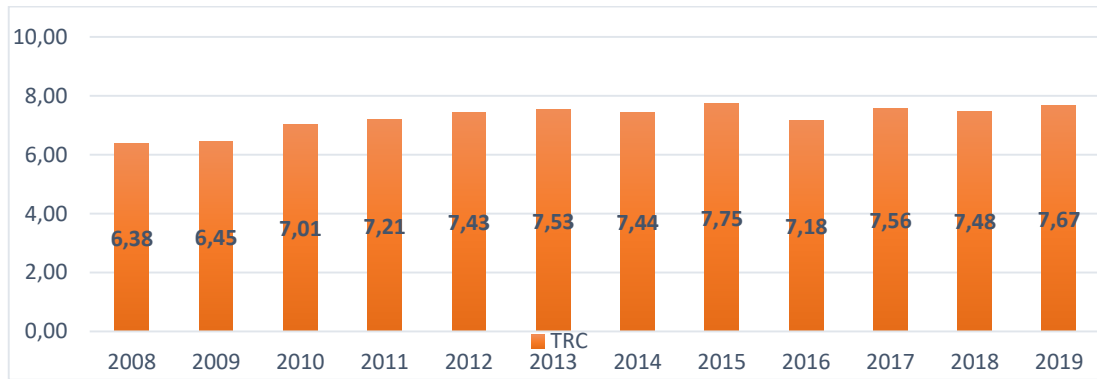
	TRC11	RC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	1.863	479	104	1.322	1.876	528	453	302	288	7.215	113.151
2009	1.978	495	118	1.418	1.985	569	484	324	286	7.657	118.641
2010	2.124	539	139	1.671	2.145	699	565	411	357	8.650	123.447
2011	2.281	580	146	1.774	2.249	691	554	442	366	9.083	126.029
2012	2.502	557	171	2.013	2.342	697	584	410	368	9.644	129.772
2013	2.613	579	197	2.175	2.408	681	589	486	351	10.079	133.775
2014	2.611	620	199	2.155	2.475	725	625	373	302	10.085	135.616
2015	2.748	713	229	2.513	2.572	770	688	358	355	10.946	141.259
2016	2.669	745	232	2.079	2.394	786	687	403	397	10.392	144.827
2017	2.972	832	248	2.283	2.546	923	716	413	414	11.347	149.997
2018	2.907	893	277	2.255	2.653	921	718	455	379	11.458	153.128
2019	2.970	931	277	2.518	2.815	1.069	758	567	429	12.334	160.810

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri Yıllığı

Grafik 3. 13: TRC İçerisinde Yer Alan İllerin Hekim Sayılarının TRC İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 14: TRC Bölgesindeki Toplam Hekim Sayılarının TR İçerisindeki Oranı

Tablo 3.14'te görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki toplam hekim sayısında, 2016 yılı dışında her yıl artış yaşanmıştır. 2016 yılında TRC21 ilinde bir önceki yıla göre yaklaşık %20 civarında, hekim sayısında bir düşüş yaşanmıştır. Grafik 3.13'te görüldüğü üzere, illerin hekim sayılarına bakıldığında bölgenin nüfus olarak en büyük illeri olan TRC11, TRC21 ve TRC22 illerinin 2019 yılına ait toplam hekim sayılarının TRC Bölgesindeki hekim sayılarının %67,32'sini oluşturduğu görülmektedir. Grafik 3.1'de (Nüfus Grafiği) nüfus verilerine bakıldığında bu üç ilin TRC Bölgesinin toplam

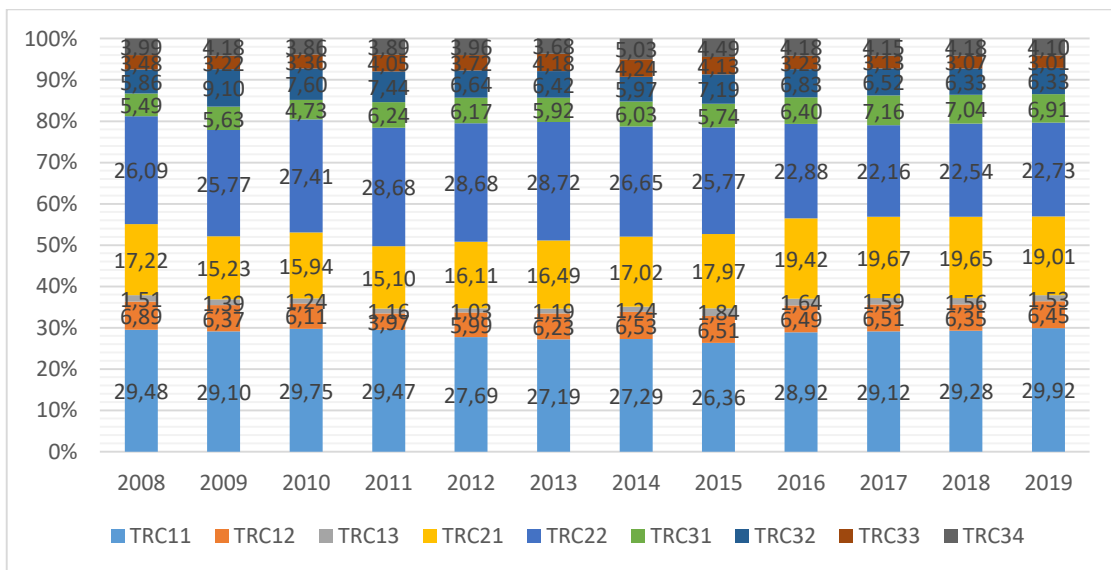
nüfusunun yaklaşık %66'sını oluşturduğu görülmektedir. Bu durum nüfus ile hekim sayılarının orantılı olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak Grafik 3.14'te görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki tüm hekim sayılarının TR içerisindeki oranına bakıldığında %7 civarında olduğu ancak TRC Bölgesinin TR içerisindeki nüfusun %10'dan fazla olmasının nüfus ile hekim sayılarındaki oranın dengeli olamadığı söylenebilir. TRC Bölgesine ait yatak sayıları Tablo 3.15 de gösterilmiştir.

Tablo 3. 15: Yıllara Göre TRC Bölgesi Yatak Sayıları

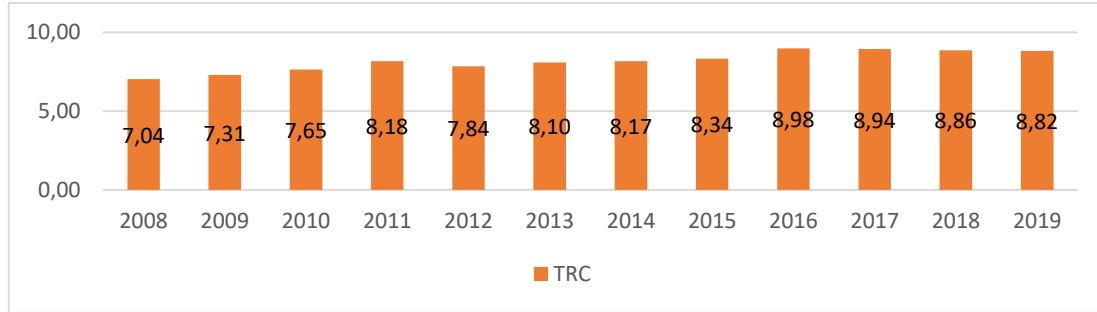
Yatak Sayıları											
	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	3.171	741	162	1.853	2.807	591	630	374	429	10.758	152.896
2009	3.383	741	162	1.771	2.996	655	1.058	374	486	11.626	159.091
2010	3.892	800	162	2.086	3.586	619	994	439	505	13.083	170.999
2011	4.101	552	162	2.101	3.991	868	1.036	563	542	13.916	170.063
2012	4.342	939	162	2.527	4.498	968	1.042	583	621	15.682	200.072
2013	4.450	1.019	194	2.698	4.699	968	1.050	684	602	16.364	202.031
2014	4.611	1.103	210	2.876	4.502	1.018	1.009	716	850	16.895	206.836
2015	4.611	1.139	321	3.144	4.508	1.004	1.257	722	786	17.492	209.648
2016	5.653	1.269	321	3.797	4.472	1.252	1.335	631	818	19.548	217.771
2017	5.878	1.314	321	3.971	4.474	1.446	1.316	631	837	20.188	225.863
2018	6.015	1.304	321	4.037	4.629	1.446	1.300	631	858	20.541	231.913
2019	6.265	1.351	321	3.980	4.759	1.446	1.325	631	858	20.936	237.504

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri Yıllığı

Grafik 3. 15: TRC Bölgesinde Yer Alan İllerin Yatak Sayılarının TRC İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 16: TRC Bölgesinde Yer Alan Toplam Yatak Sayısının TR İçerisindeki Oranı

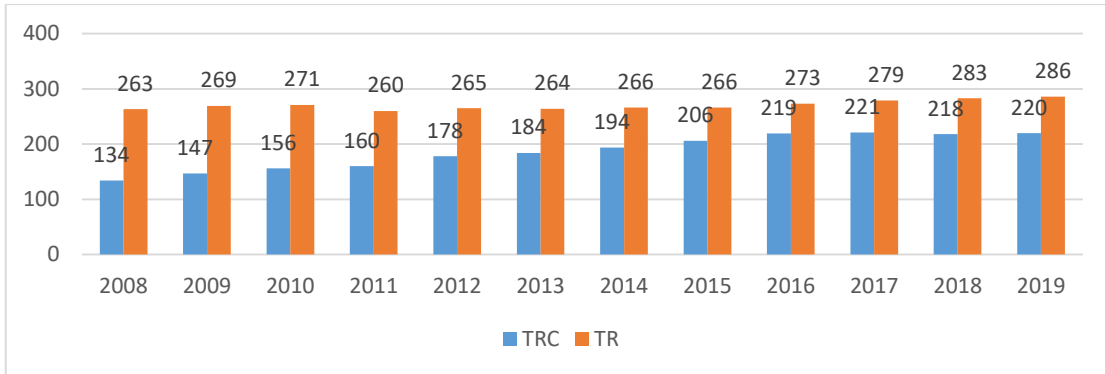

Tablo 3.15’te görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki toplam yatak sayısında her yıl artış yaşanmıştır. Grafik 3.15’te görüldüğü üzere, illerin yatak sayılarına bakıldığında bölgenin nüfus olarak en büyük illeri olan TRC11, TRC21 ve TRC22 illerinin 2019 yılına ait toplan hekim sayılarının TRC Bölgesindeki yatak sayılarının %76,66’sını oluşturduğu görülmektedir. Grafik 3.1’de (Nüfus Grafiği) nüfus verilerine bakıldığında bu üç ilin TRC Bölgesinin toplam nüfusun yaklaşık %66’sını oluşturduğu görülmektedir. Bu durum nüfus ile yatak sayılarının orantılı olmadığı bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak Grafik 3.16’da görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki tüm yatak sayılarının TR içerisindeki oranına bakıldığında %8 civarında olduğu ancak TRC Bölgesinin TR içerisindeki nüfusun %10’dan fazla olmasının nüfus ile yatak sayılarındaki oranın dengeli olmadığı söylenebilir. TRC Bölgesine ait yüz bin kişiye yatak sayıları Tablo 3.16 da gösterilmiştir.

Tablo 3. 16: Yıllara Göre TRC Bölgesinde 100 Bin Kişiye Yatak Sayısı

	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	197	127	134	118	188	79	130	87	143	134	263
2009	205	126	133	110	198	89	212	87	160	147	269
2010	229	135	132	125	235	83	195	102	168	156	271
2011	234	93	130	122	254	114	198	123	175	160	260
2012	241	158	130	143	283	125	195	125	200	178	265
2013	241	171	151	150	292	124	192	144	192	184	264
2014	244	184	163	156	275	129	181	146	267	194	266
2015	239	189	246	166	273	126	222	147	245	206	266
2016	286	208	245	196	267	157	231	130	254	219	273
2017	293	214	235	200	263	179	225	125	258	221	279
2018	297	209	225	198	267	174	217	120	259	218	283
2019	303	216	225	192	271	172	218	119	260	220	286

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri Yıllığı

Grafik 3. 17: TRC Bölgesi ve TR Yüz Bin Kişiyeye Yatak Sayıları

Tablo 3.16’da görüldüğü üzere 2008 yılında TRC Bölgesindeki tüm illerin yüz bin kişiye düşen yatak sayılarının, TR’de yüz bin kişiye düşen yatak sayısından daha düşük olduğu görülmektedir. 2008 ile 2019 yılları arasındaki TRC Bölgesi ve TR’deki yüz bin kişiye yatak sayıları karşılaştırıldığında tüm yıllarda TRC Bölgesindeki yüz bin kişiye yatak sayılarının TR’den daha düşük olduğu Grafik 3.17’de görülmektedir.

3.2.2. TRC Bölgesinin Ekonomik Yapısı

3.2.2.1. Dış Ticaret

Dış ticaret göstergeleri ekonomik kalkınmanın önemli göstergeleri içerisinde yer almaktadır. Bunun en temel nedeni ülkenin / bölgenin iç dinamiklerini harekete geçiren ve kalkınma için ihtiyaç duyulan finansal desteğinin dış ticaret ile elde edilebiliyor olmasından kaynaklanmaktadır (Ersungur ve Doru, 2014: 229). Öyle ki küreselleşen dünyada dış ticaretin katkısı olmadan kalkınmanın gerçekleşmesinin oldukça zor olduğu (Aslan ve Yörük, 2008: 34) ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin kalkınmada ihtiyaç duyduğu teknoloji, makine, teçhizat ve hammadde ihtiyacını dış ticaret ile sağlayabilmektedir (Ersungur ve Noyan Yalman, 2009: 82).

Gelişmekte olan ülkeler dış ticaret ile sadece ekonomik büyümeyi değil aynı zamanda toplumdaki beşerî sermayenin de gelişmesine yardımcı olmaktadır. Örneğin eğitim faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan modern teknolojik materyallerin elde edilmesi, daha iyi tıbbi malzemelerin ithal edilmesi gibi faaliyetler aracılığı ile iyi eğitilmiş ve donatılmış kadroların oluşmasına yardımcı olmaktadır (Güngör ve Kurt, 2007: 198). Bu bağlamda bölgesel ekonomik kalkınmada dış ticaret faaliyetleri hem ekonomik büyümeyi hem de kalkınmanın gerçekleştirilebilmesinde önemli rol oynayacaktır.

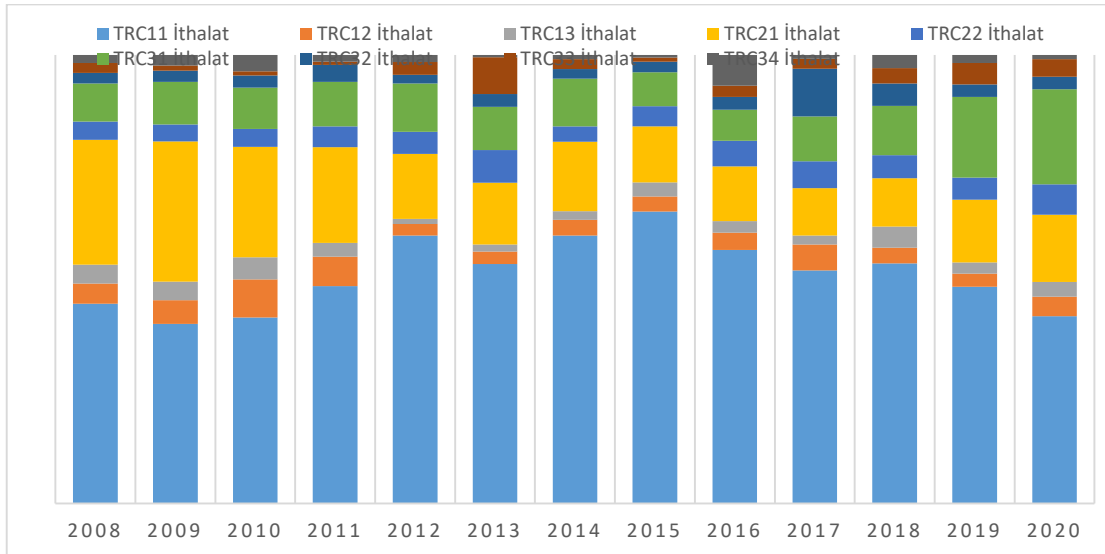
TRC Bölgesine ait 2008-2020 yıllarına ait ithalat ve ihracat verileri Tablo 3.17 ve Tablo 3.18’de gösterilmiştir. Bununla birlikte TRC Bölgesindeki illerin ithalat (Grafik 3.18) ve ihracat (Grafik 3.20) gelirlerinin TRC Bölgesindeki oranları ile TRC Bölgesinin toplam ithalat (Grafik 3.19) ve toplam ihracat (Grafik 3.21) gelirlerinin TR içerisindeki oranı aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3. 17: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin İthalat Gelirleri (Bin dolar)

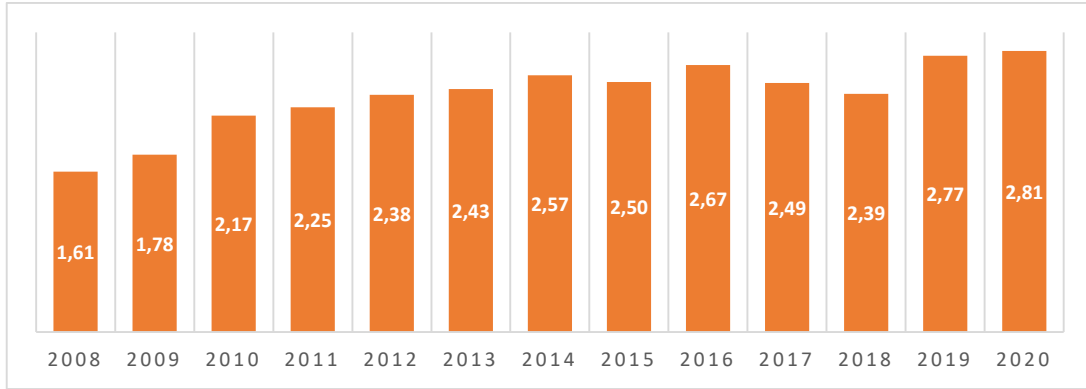
TRC Bölgesi İthalat (Bin dolar)											
BÖLGE ADI	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
Yıl	İthalat	İthalat	İthalat	İthalat	İthalat	İthalat	İthalat	İthalat	İthalat	İthalat	İthalat
2008	2.793.357	36.292	34.403	225.761	32.689	69.202	18.972	17.975	14.277	3.242.928	201.963.574
2009	2.128.417	33.336	25.840	195.541	23.810	59.619	15.590	7.214	14.588	2.503.955	140.928.421
2010	3.430.558	85.425	49.700	247.504	39.610	93.013	26.900	9.493	36.431	4.018.634	185.544.332
2011	4.723.312	88.959	42.423	288.954	62.816	134.443	51.611	9.835	19.912	5.422.265	240.841.676
2012	5.053.993	35.585	16.539	202.967	69.057	151.983	26.771	40.733	21.419	5.619.047	236.545.141
2013	5.608.041	44.037	24.736	218.626	116.223	152.445	45.338	130.645	7.451	6.347.542	260.822.803
2014	5.808.439	56.103	31.256	250.172	55.448	171.629	34.373	35.569	14.910	6.457.899	251.142.429
2015	4.884.123	44.987	41.542	167.880	59.709	101.307	31.128	12.910	7.303	5.350.889	213.619.211
2016	4.816.682	51.820	34.808	164.832	77.458	93.541	38.633	33.435	92.832	5.404.041	202.189.242
2017	5.236.442	86.507	29.061	157.433	89.337	148.545	159.002	32.141	12.969	5.951.437	238.715.128
2018	4.874.476	47.771	65.091	148.534	71.022	151.829	68.856	46.719	40.565	5.514.863	231.152.483
2019	5.065.632	42.078	36.984	203.018	72.234	261.592	40.407	69.205	25.944	5.817.094	210.345.203
2020	5.276.938	67.091	50.794	231.523	104.696	327.557	42.537	60.887	13.887	6.175.910	219.516.807

Kaynak: TUIK, 2022, Dış Ticaret İstatistikleri

Grafik 3. 18: TRC Bölgesindeki İllerin İthalat Gelirlerinin TRC İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 19: TRC Bölgesinin Toplam İthalat Gelirlerinin TR İçerisindeki Oranı

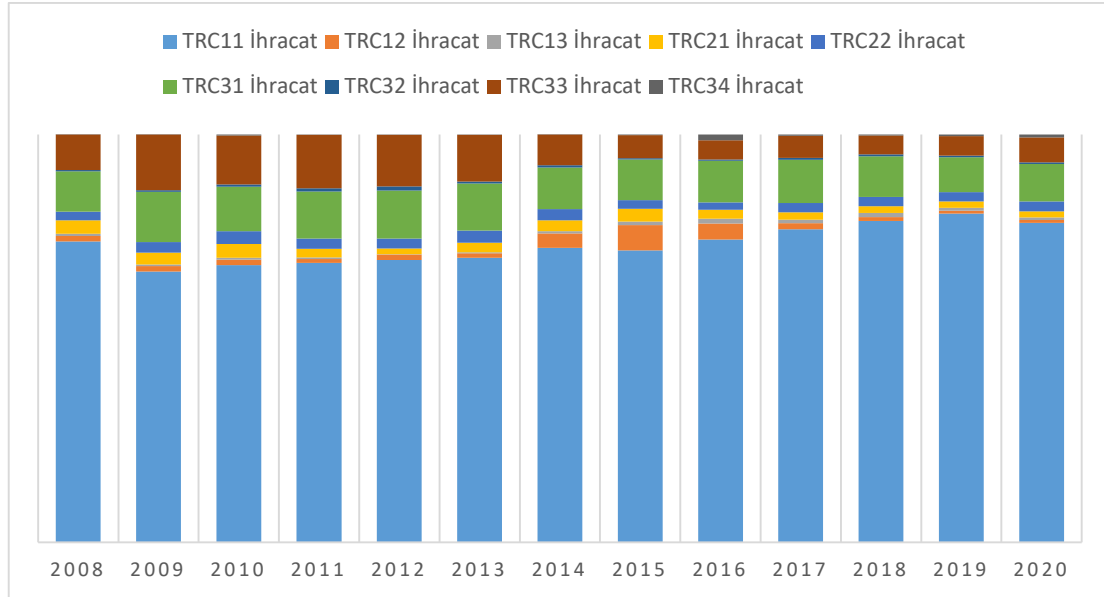
TRC Bölgesinin ithalat gelirlerine bakıldığında ithalat %85'inden fazlasının TRC11 ilinin yaptığı görülmektedir. En az ithalat ise TRC34 ve TRC13 illerinde olduğu görülmektedir. TRC Bölgesinin toplam ithalatının TR içerisindeki oranına bakıldığında ortalama %2,37 olduğu görülmektedir. 2008 yılında %1,61 olan oran 2020 yılında %2,81'e çıkmasına rağmen bölgenin nüfusunun TR içerisindeki oranına bakıldığında oldukça düşük düzeyde ithalatın yapıldığı görülmektedir. TRC Bölgesinin ihracat verileri aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3. 18: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin İthalat Gelirleri (Bin dolar)

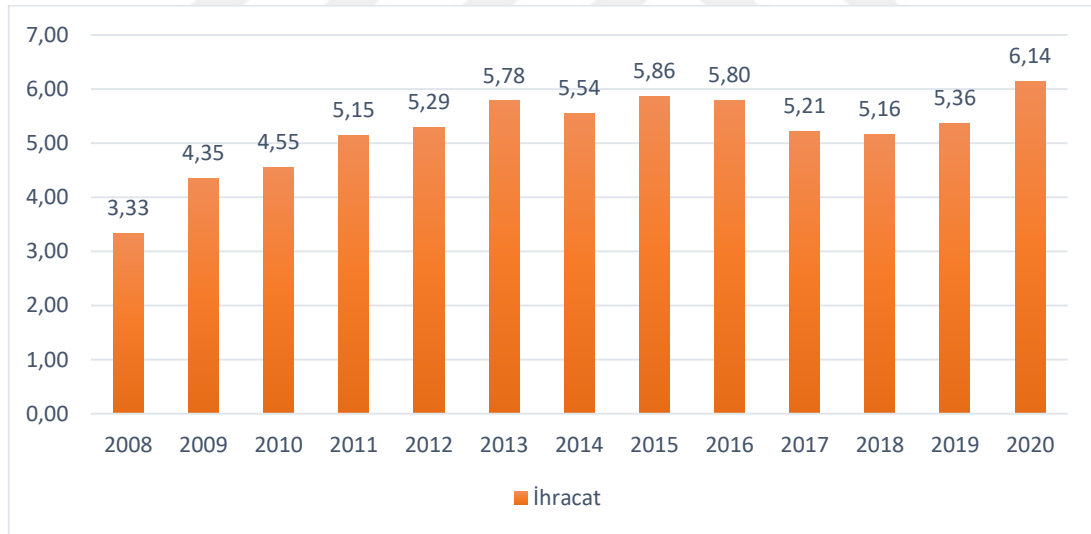
TRC Bölgesi İhracat (Bin dolar)											
Bölge Adı	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
Yıllar	İhracat	İhracat	İhracat	İhracat	İhracat	İhracat	İhracat	İhracat	İhracat	İhracat	İhracat
2008	3.237.061	59.103	23.907	147.445	92.091	434.210	12.737	382.885	914	4.390.353	132.027.196
2009	2.952.993	58.091	16.456	128.893	115.388	549.972	16.198	607.255	921	4.446.167	102.142.613
2010	3.518.434	71.639	23.320	173.079	165.055	564.205	27.213	625.402	11.324	5.179.671	113.883.219
2011	4.759.952	61.223	30.546	148.312	169.672	804.233	52.291	910.482	8.242	6.944.953	134.906.869
2012	5.579.875	104.826	11.671	109.818	198.959	948.394	83.513	1.018.062	6.226	8.061.344	152.461.737
2013	6.515.194	97.590	25.974	215.028	280.808	1.074.721	44.583	1.071.130	9.829	9.334.857	161.480.915
2014	6.658.802	332.435	45.071	251.490	254.119	940.802	46.698	697.225	1.481	9.228.123	166.504.862
2015	6.330.321	542.820	82.168	272.258	186.820	882.828	32.104	500.002	12.112	8.841.433	150.982.114
2016	6.418.991	338.329	105.204	190.804	158.300	877.922	26.381	407.324	125.769	8.649.024	149.246.999
2017	6.580.702	131.623	71.251	153.530	197.796	910.870	34.770	468.026	27.980	8.576.548	164.494.619
2018	7.208.951	85.269	94.543	150.115	212.778	905.276	44.443	429.143	19.762	9.150.280	177.168.756
2019	7.811.872	67.278	71.293	153.873	218.852	832.736	35.728	464.039	39.485	9.695.156	180.832.722
2020	8.164.823	68.957	68.211	153.142	255.134	957.761	36.852	642.017	75.151	10.422.048	169.637.755

Kaynak: TÜİK, 2022, Dış Ticaret İstatistikleri

Grafik 3. 20: TRC Bölgesindeki İllerin İthalat Gelirlerinin TRC İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 21: TRC Bölgesinin Toplam İthalat Gelirlerinin TR İçerisindeki Oranı

TRC illerin ihracat verilerine bakıldığında ithalatta olduğu gibi en fazla ihracatında ortalama %72,93 ile TRC11 ilinde gerçekleştirildiği görülmektedir. En az ihracat gerçekleştiren illerin ise TRC34, TRC32 ve TRC13 olduğu görülmektedir. TRC Bölgesinin toplam ihracatının TR içerisindeki oranına bakıldığında ortalama %5,19 olduğu görülmektedir. 2008 yılında %3,33 olan oran 2020 yılında %6,14'e çıkmasına rağmen bölgenin nüfusunun TR içerisindeki oranına bakıldığında oldukça düşük düzeyde ihracatın yapıldığı görülmektedir.

3.2.2.2. GSYH

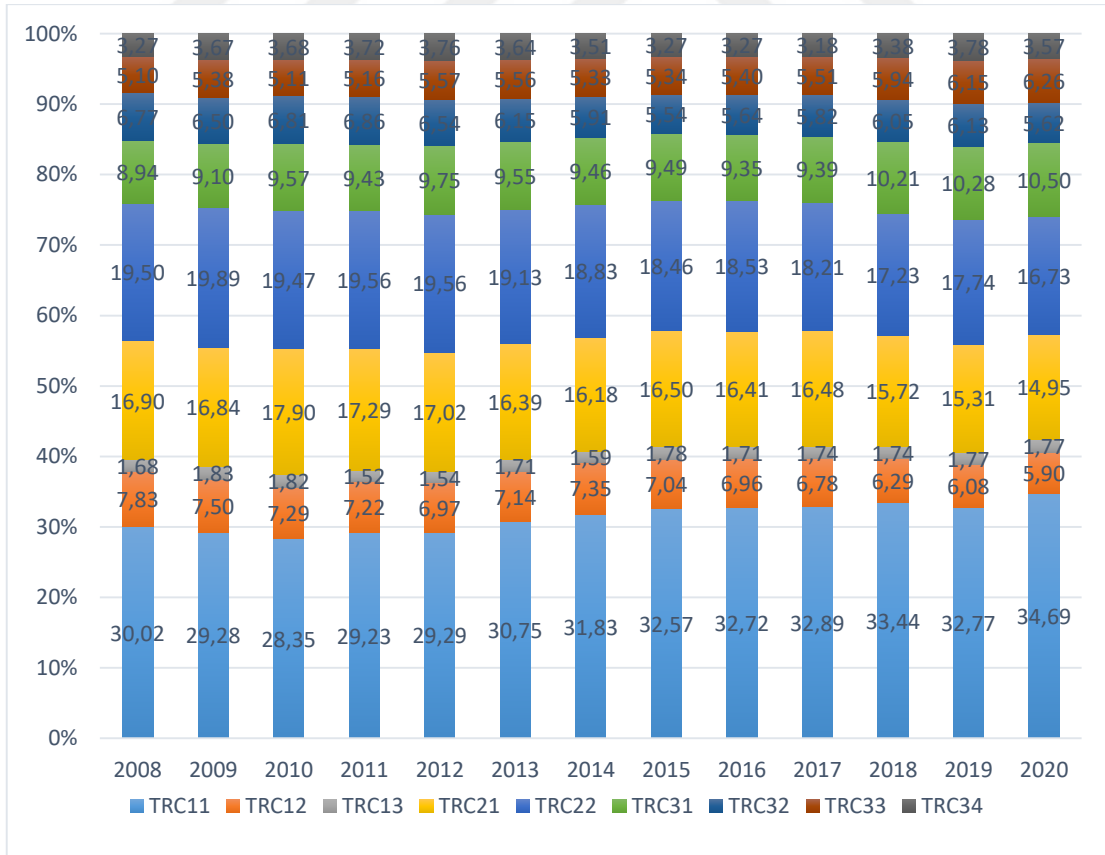
Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYH), “Bir ülke sınırları içerisinde belirli bir dönem (genellikle bir yıl) içerisinde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin toplam parasal değeri” olarak kabul edilmektedir (Erden Özsoy ve Tosunoğlu, 2017: 287). GSYH değeri, ülkelerin gelişmiş seviyelerinin belirlenmesinde en sık kullanılan ölçütlerin içerisinde yer almaktadır (Geçgil ve Akgül, 2020: 63). Genellikle GSYH değeri yüksek olan ülkeler gelişmiş ülke olarak kabul edilmekte ve ülkeler arasındaki karşılaştırmalar GSYH değerine göre yapılmaktadır (Erden Özsoy ve Tosunoğlu, 2017: 286).

GSYH; gelir dağılımı, yaşam memnuniyeti, refah düzeyi, ekolojik denge, çevre kirliliği, demokratikleşme, adalet, eğitim ve sağlık gibi sosyal ve çevresel ölçütleri içermediğinden tek başına kalkınmanın bir göstergesi olarak kabul edilememektedir (Erden Özsoy ve Tosunoğlu, 2017: 286). Ancak ekonominin mevcut durumunun tespit edilmesinde, geçmiş yıllara göre değerlendirmenin yapılmasında ve gelecek yıllara ait tahminlerin yapılmasında oldukça önemli bir ölçüt olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda ülke / bölge ekonomilerinin mal ve hizmet üretimlerinin kıyaslanmasında GSYH değerlerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. TRC Bölgesinde yer alan illerin 2008-2020 yılları arasındaki GSYH değerlerine ait veriler Tablo 3.19’da gösterilmiştir. Tablo 3.19’daki veriler ışığında TRC Bölgesindeki illerin GSYH miktarlarının TRC Bölgesindeki oranlarının yüzde değeri Grafik 3.22’de, TRC Bölgesindeki illerin GSYH miktarlarının TR içerisindeki oranlarının yüzde değeri Grafik 3.23’te ve TRC Bölgesinin toplam GSYH miktarının TR içerisindeki oranının yüzde değeri Grafik 3.24’te gösterilmiştir.

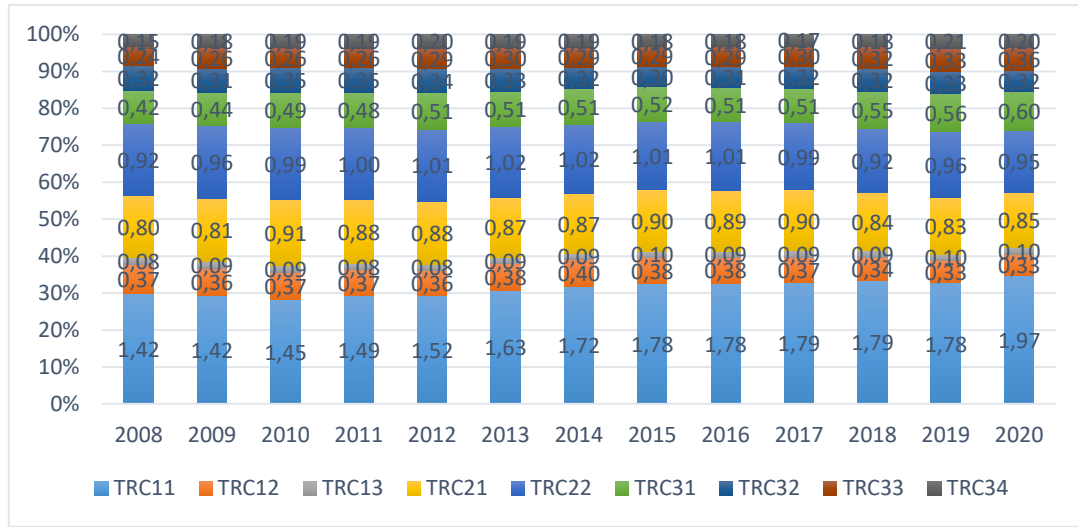
Tablo 3. 19: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerin GSYH Miktarları

TRC Bölgesindeki İllerin GSYH Miktarları											
Yıl- Bölge	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	14.116.867	3.679.644	787.654	7.947.815	9.170.025	4.201.798	3.182.908	2.398.889	1.536.130	47.021.730	994.782.858
2009	14.157.403	3.627.985	885.104	8.139.456	9.617.880	4.397.620	3.143.057	2.598.766	1.776.295	48.343.566	999.191.848
2010	16.768.645	4.313.467	1.075.775	10.588.081	11.514.779	5.661.450	4.027.872	3.024.898	2.174.228	59.149.195	1.160.013.978
2011	20.771.257	5.128.108	1.079.067	12.287.282	13.900.000	6.698.083	4.875.624	3.669.689	2.644.805	71.053.915	1.394.477.166
2012	23.834.087	5.674.267	1.251.884	13.853.496	15.916.186	7.933.742	5.326.596	4.532.278	3.063.488	81.386.024	1.569.672.115
2013	29.557.244	6.859.086	1.645.112	15.754.835	18.385.288	9.175.011	5.911.099	5.340.850	3.495.212	96.123.737	1.809.713.087
2014	35.077.012	8.095.882	1.756.295	17.824.505	20.751.651	10.420.739	6.517.186	5.874.947	3.868.573	110.186.790	2.044.465.876
2015	41.519.648	8.979.132	2.268.679	21.037.001	23.534.372	12.097.121	7.068.369	6.809.836	4.171.344	127.485.502	2.338.647.494
2016	46.461.540	9.888.180	2.428.785	23.306.682	26.305.464	13.279.195	8.013.325	7.663.767	4.642.088	141.989.026	2.608.525.749
2017	55.583.482	11.462.927	2.947.172	27.847.279	30.781.062	15.865.104	9.844.878	9.316.657	5.372.742	169.021.303	3.106.536.751
2018	67.402.191	12.684.671	3.501.542	31.693.747	34.736.081	20.581.132	12.203.553	11.966.093	6.805.953	201.574.963	3.758.773.727
2019	76.814.932	14.258.556	4.143.494	35.886.211	41.578.281	24.090.243	14.371.292	14.415.169	8.860.622	234.418.800	4.317.786.909
2020	99.273.776	16.877.423	5.066.162	42.769.538	47.884.272	30.041.036	16.094.394	17.918.902	10.210.814	286.136.317	5.046.883.307

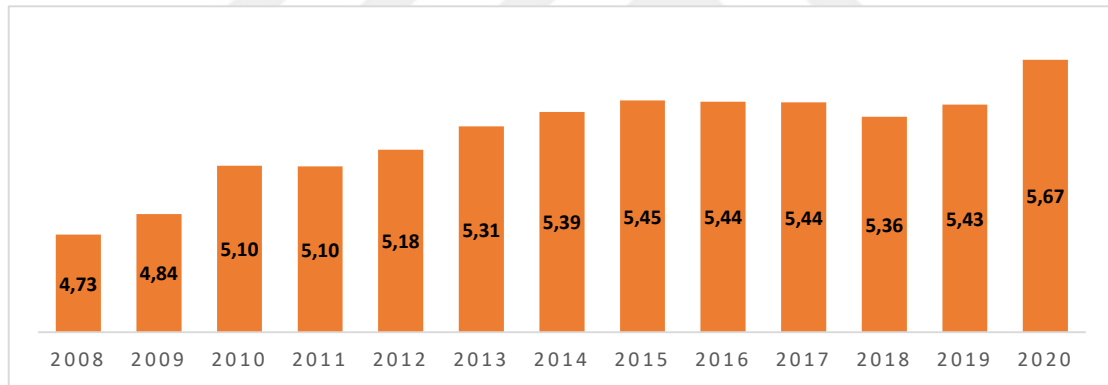
Kaynak: TÜİK, 2022, İl Bazında Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla

Grafik 3. 22: TRC Bölgesindeki İllerin GSYH Miktarlarının TRC Bölgesindeki Oranlarının Yüzde Değeri

Grafik 3. 23: TRC Bölgesindeki İllerin GSYH Miktarlarının TR İçerisindeki Oranlarının Yüzde Değeri

Grafik 3. 24: TRC Bölgesinin Toplam GSYH Miktarının TR İçerisindeki Oranının Yüzde Değeri

Tablo 3.19’de görüldüğü üzere TRC Bölgesinin toplam GSYH miktarında her yıl artış meydana gelmiştir. TRC Bölgesindeki illerin GSYH miktarlarının TRC Bölgesi içerisindeki oranının yer aldığı Grafik 3.22’ ye bakıldığında TRC11 ilinin 2008-2020 yılları arasında en fazla paya sahip olduğu görülmektedir. En az paya sahip olan ilin ise TRC13 ilinin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte TRC Bölgesinde yer alan illerin GSYH miktarlarının TR içerisindeki oranına bakıldığında en yüksek oranın TRC11 ili olduğu ancak 2020 yılına ait TRC11 ilinin oranının %2 den düşük olduğu Grafik 3.23’te görülmektedir. Aynı zamanda TRC Bölgesindeki tüm illerin GSYH miktarlarının toplamının TR içerisindeki en yüksek oranın 2020 yılında %5,67 olduğu Grafik 3.24’te görülmüştür.

3.2.2.3. Kişi Başına GSYH

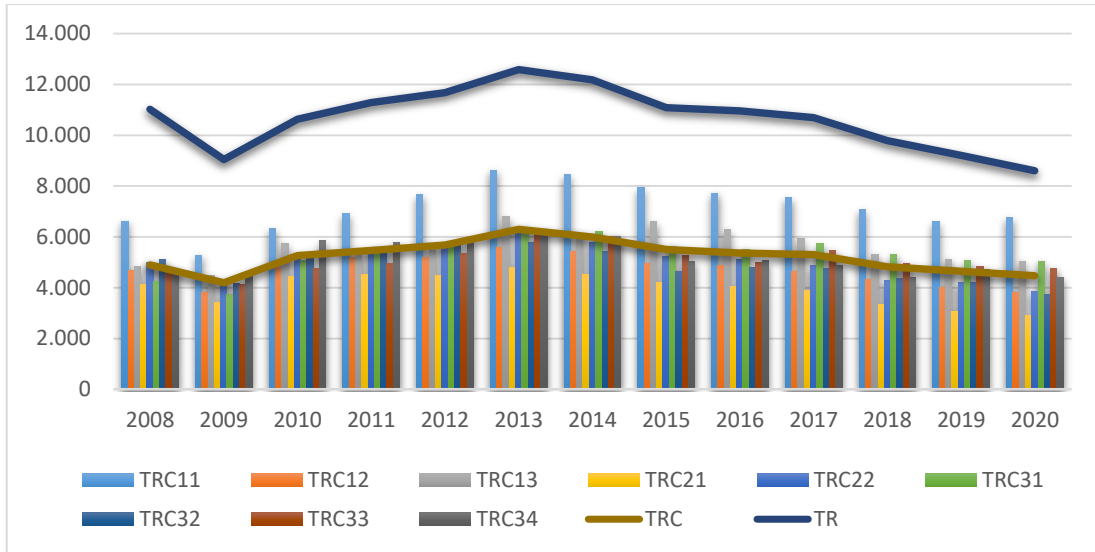
Kişi başına düşen GSYH, toplumların kalkınmışlık düzeyinin belirlenmesinde en sık kullanılan ölçütlerin başında yer almaktadır. Özellikle, ülkelerarası mukayeselerin yapılmasında sıklıkla kullanılan kişi başına düşen GSYH, kalkınmışlığın başlıca göstergelerindendir (Ekren vd., 2020: 494). Her ülkedeki ekonomik büyüme, enflasyon, döviz kuru ve nüfus artışı gibi faktörler kişi başına GSYH'yi etkilemektedir. Kişi başına düşen GSYH, aynı zamanda kalkınmışlığın sosyal göstergeleri ile yakın ilişki içerisindedir (Alataş, 2014: 7). Bu bağlamda Dünya Bankası her yılın temmuz ayında ülkeleri, kişi başına düşen gelir düzeyine sınıflandırmaktadır. Düşük gelir (<1.046), alt-orta gelir (1.046-4.095), üst-orta gelir (4.096-12.695) ve yüksek gelir (>12.695) olmak üzere dört grup altında sınıflandırılmıştır (The World Bank, 2021).

Bu bağlamda ülke / bölge ekonomilerinin kalkınmışlık seviyelerinin kıyaslanmasında kullanılan kişi başına GSYH değerlerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. TRC Bölgesinde yer alan illerin 2008-2020 yılları arasındaki kişi başına GSYH değerlerine ait veriler Tablo 3.20'de gösterilmiştir. Tablo 3.20'deki veriler ışığında TRC Bölgesindeki illerin kişi başına GSYH miktarlarının TRC Bölgesi ile TR kıyaslamalarının yer aldığı veriler Grafik 3.25'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 20: TRC Bölgesi Kişi Başına GSYH (\$)

	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34	TRC	TR
2008	6.624	4.682	4.816	4.108	5.008	4.245	5.107	4.785	4.755	4.903	11.018
2009	5.278	3.813	4.471	3.435	4.228	3.729	4.149	4.119	4.471	4.188	9.044
2010	6.335	4.797	5.733	4.421	5.128	5.068	5.231	4.758	5.853	5.258	10.629
2011	6.917	5.210	5.350	4.504	5.450	5.558	5.508	4.956	5.764	5.468	11.289
2012	7.660	5.191	5.613	4.473	5.699	5.711	5.656	5.347	5.791	5.682	11.675
2013	8.624	5.576	6.803	4.799	6.346	6.362	5.770	6.105	6.264	6.294	12.582
2014	8.454	5.429	6.158	4.503	5.776	6.202	5.427	6.011	6.029	5.999	12.178
2015	7.935	4.946	6.601	4.197	5.231	5.637	4.658	5.267	5.044	5.502	11.085
2016	7.710	4.859	6.276	4.039	5.113	5.492	4.785	4.983	5.072	5.370	10.964
2017	7.550	4.637	5.942	3.904	4.882	5.734	4.747	5.478	4.879	5.306	10.696
2018	7.087	4.341	5.326	3.343	4.293	5.327	4.371	4.940	4.401	4.825	9.793
2019	6.602	4.014	5.120	3.076	4.197	5.087	4.191	4.818	4.714	4.647	9.208
2020	6.763	3.809	5.045	2.901	3.843	5.040	3.721	4.769	4.386	4.475	8.598

Kaynak: TÜİK, 2022, İl Bazında Kişi Başına Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla (İBBS 3. Düzey) (2009 bazlı)

Grafik 3. 25: TRC Bölgesi Kişi Başına GSYH (\$)

Tablo 3.20’de görüldüğü üzere TRC Bölgesinde kişi başına GSYH miktarı yıllara göre farklılaşmaktadır. Kişi başına GSYH miktarının en yüksek 2013 yılında 6.294 dolar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Grafik 3.25’te görüldüğü üzere hem TRC Bölgesinin ortalaması hem de TRC Bölgesindeki tüm illerde kişi başına GSYH miktarının TR ortalamasının altında olduğu görülmektedir. TRC11 ilindeki kişi başına GSYH miktarı tüm yıllarda TRC Bölgesinin ortalamasının üstünde ve en yüksek miktarda olduğu görülmektedir. Yıllara göre en düşük ortalamanın ise TRC21 ilinde olduğu görülmektedir.

3.2.2.4. Sektörel Yapı

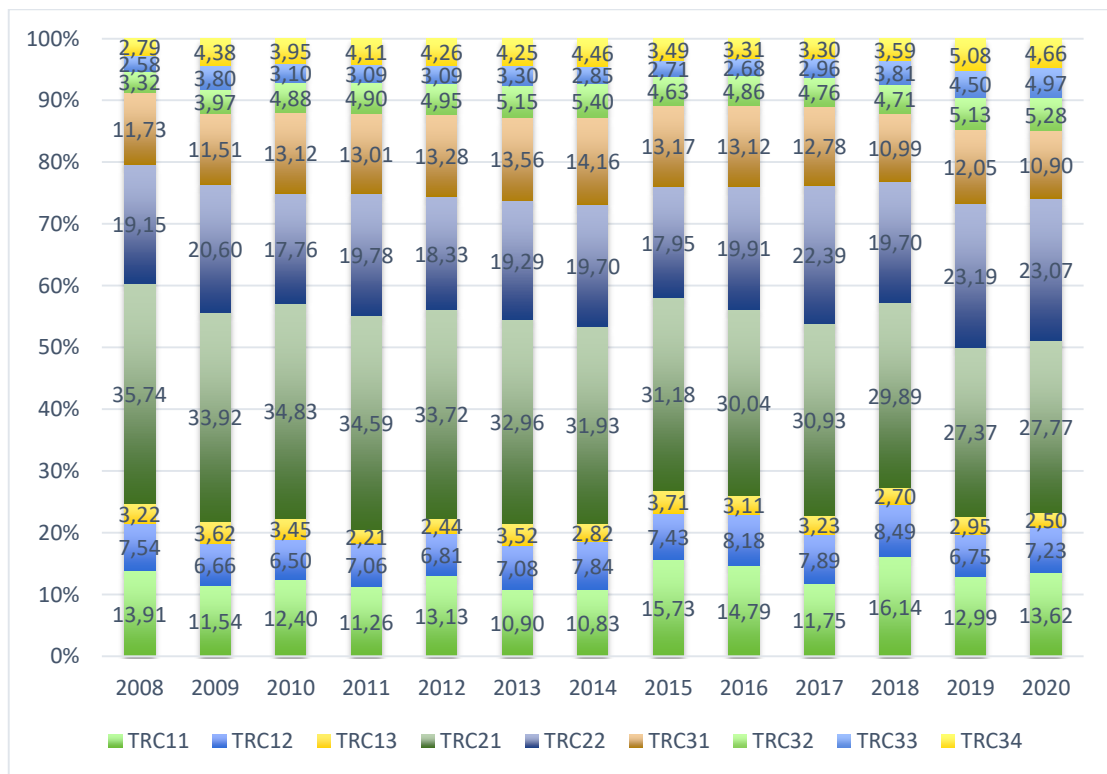
Ülkelerin / bölgelerin kalkınmışlık seviyelerine bakıldığında GSYH içerisinde sektörlerin oranı oldukça önemli olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde / bölgelerde daha çok tarım sektörünün ağırlığı söz konusudur (Alataş, 2014: 21). Ancak özellikle gelişmiş ülkelerin GSYH miktarlarında sanayi ve hizmetler sektörünün ağırlığı ve önemi oldukça fazladır (Bayat vd., 2015: 61). Küreselleşme ile ülkeler arasındaki sınırlar kalkmış ve özellikle son yıllarda teknolojik alanda meydana gelen değişimlerle birlikte sektörlerin ülke ekonomilerindeki yeri ve önemi de giderek artış göstermiştir.

Az gelişmiş bölgelerde egemen olan tarım sektörü, bölgede istihdam edilen kişilerinden düşük düzeyde verim elde edilmesine neden olmaktadır. Ancak bölge ekonomisinin gelişmesiyle birlikte tarım sektöründe çalışan kişilerin sanayi ya da

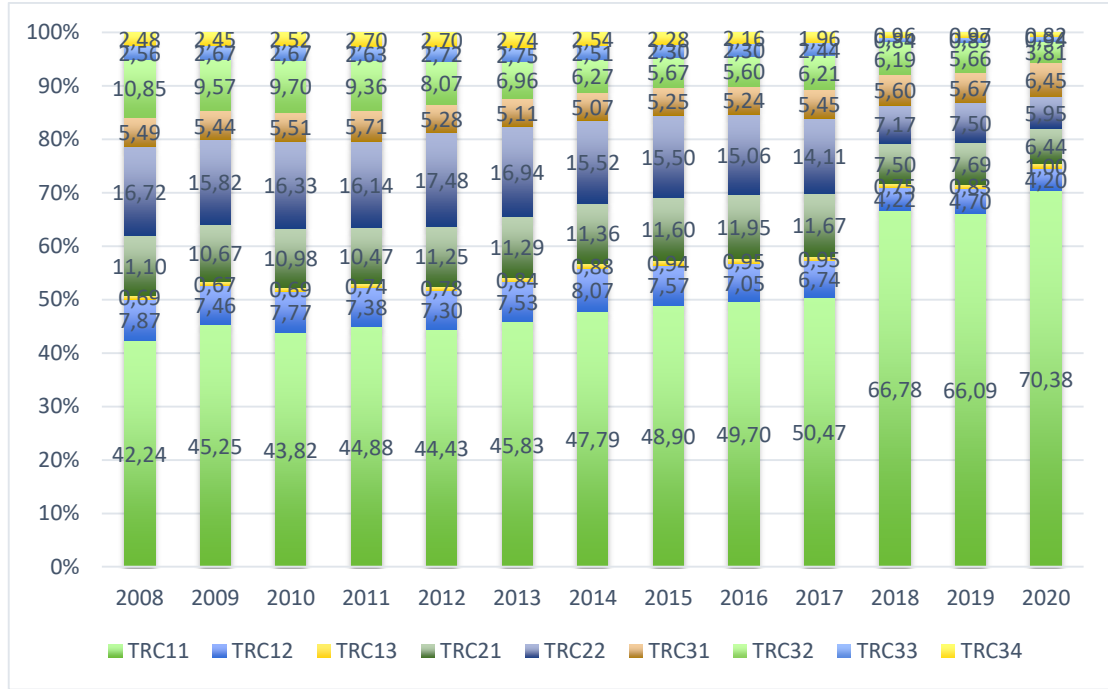
hizmetler sektöründe istihdam edilmesi, kişilerin verimliliğinin artmasının yanı sıra bölgenin kalkınmasına da önemli bir rol üstlenmektedir (Alataş, 2014: 32). Bir toplumun gelişmişlik evresinin başlangıcını tarım sektörü oluşturmaktadır. Tarım sektörünün gelişmesi ile toplumda sanayiler gelişmekte ve toplum sanayi toplumuna doğru gelişme göstermektedir. Sanayi evresindeki ülkede / bölgede artan gelir ve boş zaman ile hizmetler sektörü gelişme göstermekte ve ekonomi içerisindeki payı ve önemi giderek artış göstermektedir.

Günümüzde kalkınmışlık göstergesi içerisinde ülkenin / bölgenin sektörel dağılımı önemli bir ölçüt olarak kabul edilmektedir (Zengin ve Erdal, 2000: 44). Bu bağlamda TRC illerinin tarım sektörü gelirlerinin TRC Bölgesi içerisindeki oranı Grafik 3.26'da sanayi sektörü gelirlerinin TRC Bölgesi içerisindeki oranı Grafik 2.27'de ve hizmetler sektörü gelirlerinin TRC Bölgesi içerisindeki oranı Grafik 3.28'de gösterilmiştir. Bununla birlikte TRC Bölgesindeki illerin sektör gelirlerinin tamamının oranlarına ait veriler Grafik 3.29'de gösterilmiştir.

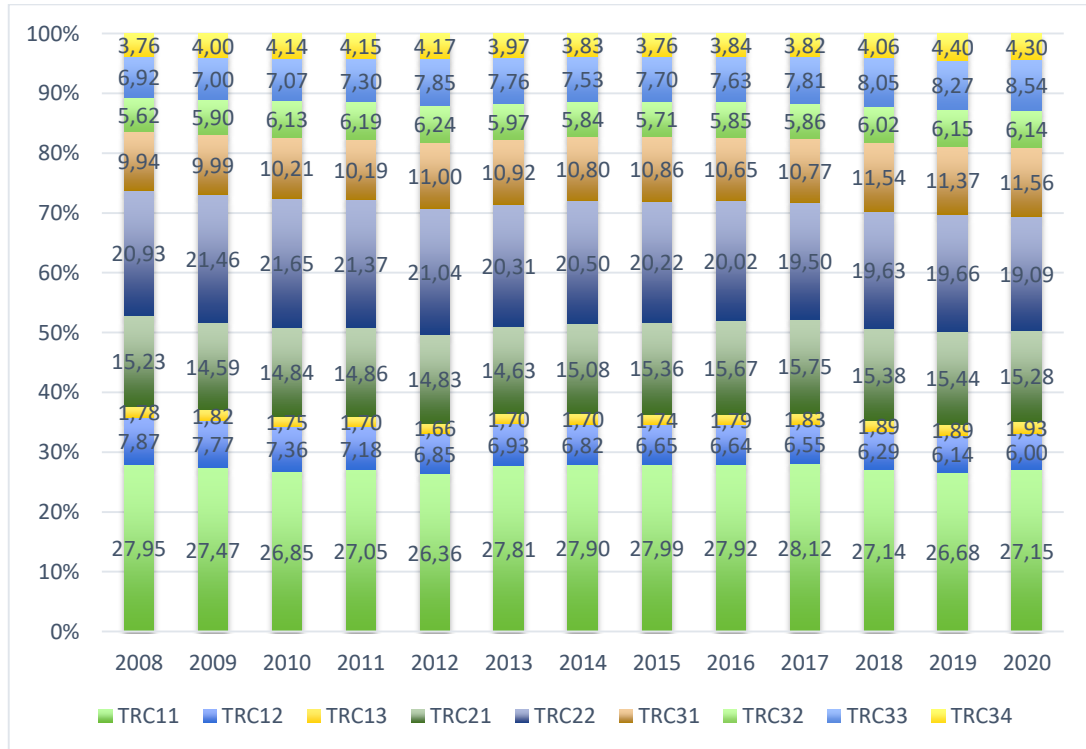
Grafik 3. 26: TRC İllerinin Tarım Sektörü Gelirlerinin TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı

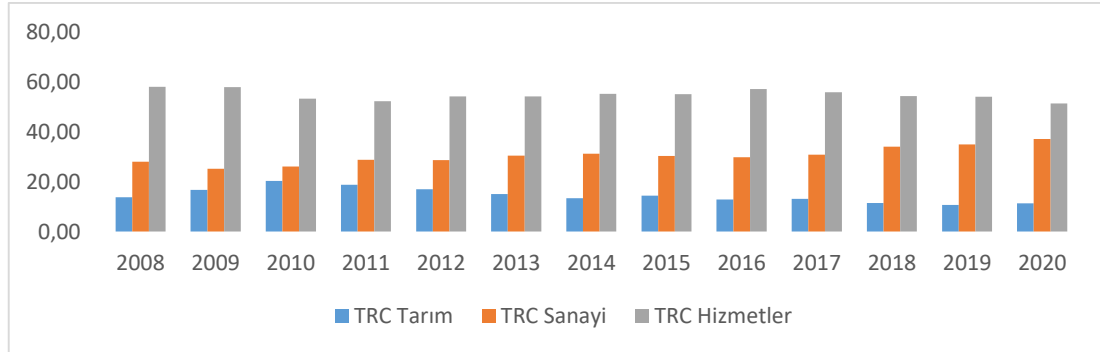
Grafik 3. 27: TRC İllerinin Sanayi Sektörü Gelirlerinin TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 28: TRC İllerinin Hizmetler Sektörü Gelirlerinin TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 29: TRC Bölgesindeki İllerin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Miktarlarının Oranı

Grafik 3.26’da görüldüğü üzere TRC Bölgesinde tarım sektöründeki en yüksek gelirin TRC21 iline ait olduğu tespit edilmiştir. Sanayi ve hizmetler sektöründeki en yüksek gelirin TRC11 ilinde olduğu Grafik 3.27 ve Grafik 3.28’de görülmektedir. Bununla birlikte 2020 yılında TRC Bölgesindeki sanayi gelirlerinin %70’inden fazlasının TRC11 ilinde olduğu görülmektedir. TRC Bölgesindeki sektörlerin yüzde dağılımına bakıldığında 2008-2020 yıllarının tamamında hizmetler sektörünün oranının %50’den fazla olduğu görülmektedir. Ancak 2008 yılında hizmetler sektörünün oranı %58,14 olmasına rağmen bu oran 2020 yılında %51,47’ye düşmüştür. Tarım sektörünün oranı 2010 yılında %20,37 olmasına rağmen 2019 yılında yaklaşık %50 oranında düşüş göstermiş ve %10,78 seviyelerine kadar gerilemiştir. Sanayi sektörünün 2009 yılındaki oranı %25,2 iken bu oran 2020 yılında yaklaşık %45 artış göstererek %37,21 seviyelerine kadar yükselmiştir.

3.2.2.5. İstihdam ve İşsizlik

Kalkınmanın göstergeleri arasındaki istihdam ya da işsizlik gibi temel işgücü verileri, bir ülkenin / bölgenin kalkınmışlık seviyesini göstermektedir. Eğer ekonomik büyüme istihdamı artırmıyor ya da işsizliği azaltılmasında etkili olamıyorsa ülke / bölge için kalkınmadan söz edilemez (Kubar, 2016: 67). İstihdam olanaklarının sınırlı ve işsizlik oranlarının yüksek olduğu durumlarda bölgelerdeki nitelikli işgücü, bölgeden göç etme eğilimi içerisine girer. Bu durum, bölgenin beşerî sermaye birikiminin de azalmasına neden olmaktadır (Karataş ve Çankaya, 2010: 30; Yüceol, 2011: 33). TRC Bölgesinin Düzey 2’ye göre istihdam edilen kişi sayısı Tablo 3.21’de ve istihdam oranları da Tablo 3.22’de gösterilmiştir. Tablo 3.20 deki verilere göre

hazırlanmış Grafik 3.30'da TRC içerisinde yer alan illerin istihdam sayılarının TRC içerisindeki oranı ve TRC Bölgesindeki toplam istihdamın TR içerisindeki oranı da Grafik 3.31'de gösterilmiştir. Tablo 22'deki verilere göre de TRC Bölgesi istihdam oranlarının TRC Bölgesi oranı ile TR oranları Grafik 3.32'de gösterilmiştir.

Tablo 3. 21: Yıllara Göre TRC Bölgesi İstihdam Edilen Kişi Sayısı

	TRC1	TRC2	TRC3	TRC	TR
2008	530	464	264	1.258	21.194
2009	531	505	293	1.329	21.277
2010	614	563	370	1.547	22.594
2011	581	608	365	1.554	24.110
2012	631	569	340	1.540	24.821
2013	707	664	373	1.744	25.524
2014	684	730	364	1.778	25.933
2015	704	784	376	1.864	26.621
2016	710	846	381	1.937	27.205
2017	731	959	388	2.078	28.189
2018	764	900	436	2.100	28.738
2019	756	843	432	2.031	28.080
2020	790	736	389	1.915	26.812
2021	871	854	453	2.178	28.797

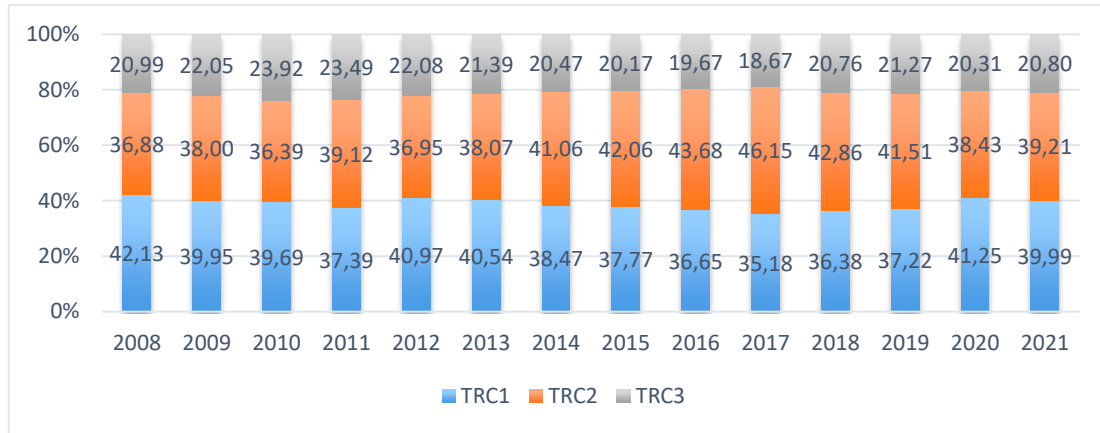
Kaynak: TÜİK, 2022, Temel işgücü göstergeleri

Tablo 3. 22: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İstihdam Oranları

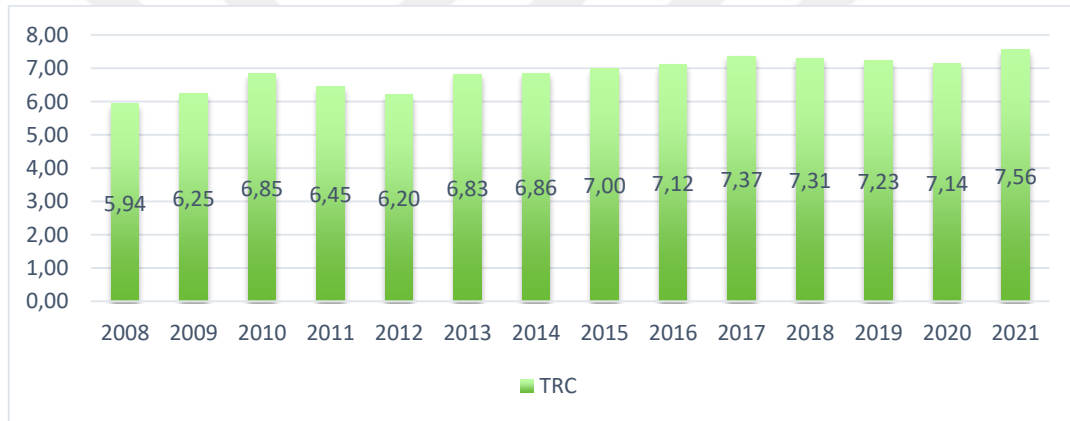
	TRC1	TRC2	TRC3	TRC	TR
2008	36,6	27,3	25,4	30,1	41,7
2009	34,8	27,9	26,8	30	41,2
2010	39,4	29,1	31,8	33,2	43
2011	36,5	30,1	29,6	32,1	45
2012	38,5	26,8	27,5	30,8	45,4
2013	42	31,2	29,2	34,3	45,9
2014	39,7	35	28,2	34,8	45,5
2015	38,8	36,1	28,7	35,2	46
2016	38,7	37,4	28	35,5	46,3
2017	39,8	41,4	28,2	37,6	47,1
2018	40,9	38,9	30,5	37,4	47,4
2019	40,2	35,7	30	35,7	45,7
2020	41,6	30,7	26	33,1	42,8
2021	45	34,5	29,9	36,8	45,2

Kaynak: TÜİK, 2022, Temel işgücü göstergeleri

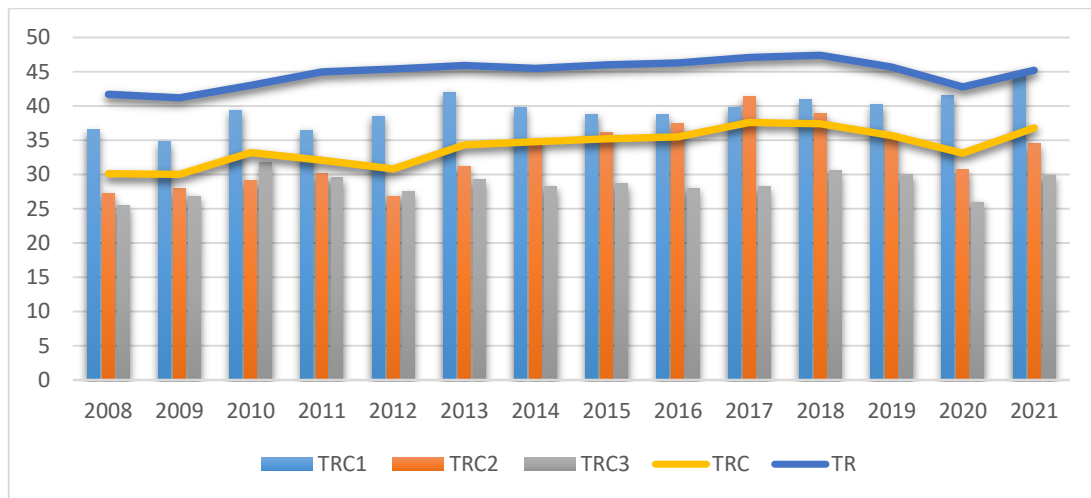
Grafik 3. 30: TRC İçerisinde Yer Alan İllerin İstihdam Sayılarının TRC İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 31: TRC Bölgesindeki Toplam İstihdamın TR İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 32: TRC Bölgesinin Düzey 2'ye Göre İstihdam Oranının TRC ve TR Karşılaştırması

Tablo 3.21'de görüldüğü üzere TRC Bölgesinde istihdam edilen kişi sayısı 2008 yılında 1.258 bin kişi iken bu sayı 2020 yılında %73,1 artış göstererek 2.178 bin

kişiyeye çıkmıştır. İstihdam oranına bakıldığında 2008 yılında %30.1 olan oran 2020 yılında %20'den fazla artış göstererek %36,8'e yükselmiştir. TR'nin istihdam oranına bakıldığında 2008'de 41.7 iken 2020 yılında %8.4 artış göstererek %45.2'e çıkmıştır. TRC1 ve TRC2 bölgelerinin toplam istihdam edilen kişilerin yaklaşık %80'nini kapsamasına rağmen bu iki bölgenin toplan istihdam oranı %70 ile %75 civarında olduğu görülmektedir. TRC Bölgesinde istihdam edilen toplam kişi sayısının TR içerisindeki oranına bakıldığı 2008 yılında 5.94 ve 2020 yılında 7,56 olduğu Grafik 3.30'da görülmektedir. Bu oranın bölge nüfusunun ülke genel nüfusuna oranla düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte hem Düzey 2'de hem de TRC Bölgesinin genel istihdam oranlarının TR istihdam oranından düşük olduğu Grafik 3.31'de görülmektedir. Kalkınmışlığın işgücü verilerine ait bir diğer gösterge de işsizlik verileridir. TRC Bölgesinin Düzey 2 kapsamında işsiz sayısına ait veriler Tablo 3.23'te ve işsizlik oranlarına ait verilerde Tablo 3.24'te gösterilmiştir. Tablo 3.23'teki verilere göre hazırlanan Grafik 3.33'te TRC Düzey 2 kapsamında bölgelerin işsiz sayılarının TR içerisindeki oranı, Grafik 3.34'te TRC Bölgesindeki toplam işsiz sayısının TR içerisindeki işsiz sayısına oranına yer verilmiştir. Tablo 3.24'teki verilere göre de TRC Düzey 2 kapsamında işsizlik oranlarının TR ve TR içerisindeki karşılaştırmalarına ait veriler Grafik 3.35'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 23: TRC Düzey 2 Kapsamında İşsiz Sayısı (Bin kişi)

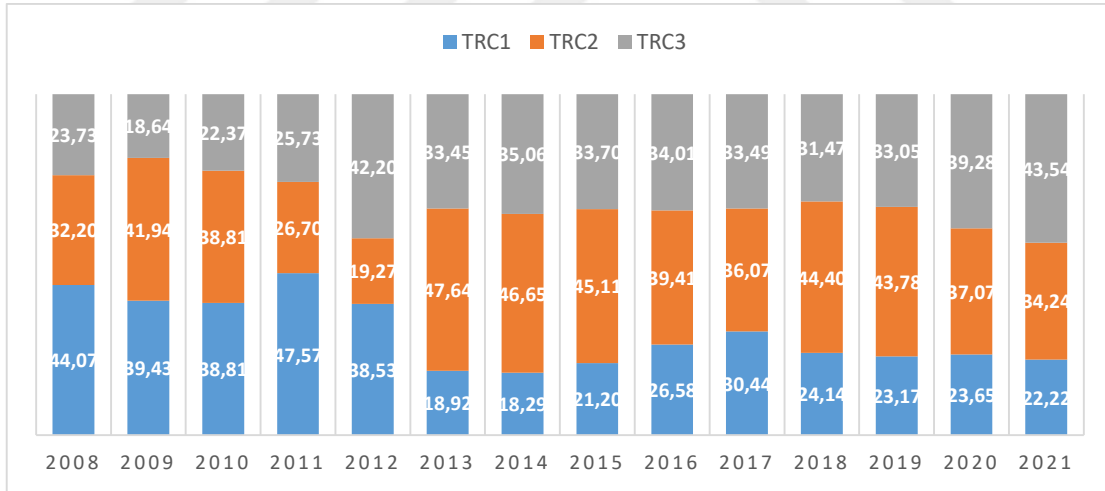
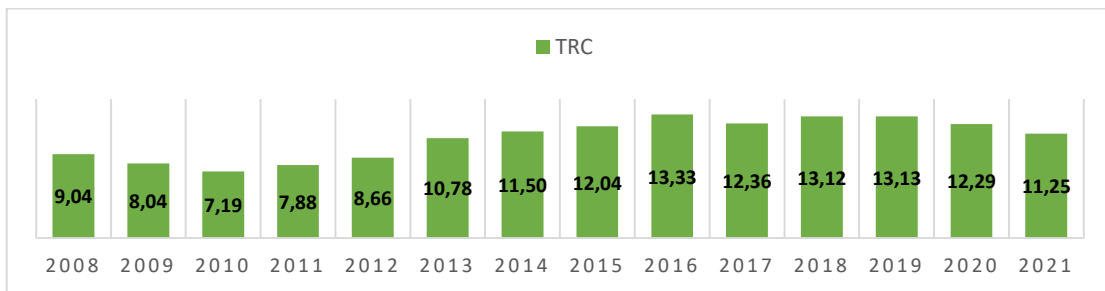
	TRC1	TRC2	TRC3	TRC	TR
2008	104	76	56	236	2.611
2009	110	117	52	279	3.471
2010	85	85	49	219	3.046
2011	98	55	53	206	2.615
2012	84	42	92	218	2.518
2013	56	141	99	296	2.747
2014	60	153	115	328	2.853
2015	78	166	124	368	3.057
2016	118	175	151	444	3.330
2017	130	154	143	427	3.454
2018	112	206	146	464	3.537
2019	136	257	194	587	4.469
2020	118	185	196	499	4.061
2021	98	151	192	441	3.919

Kaynak: TÜİK, 2022, Temel işgücü göstergeleri

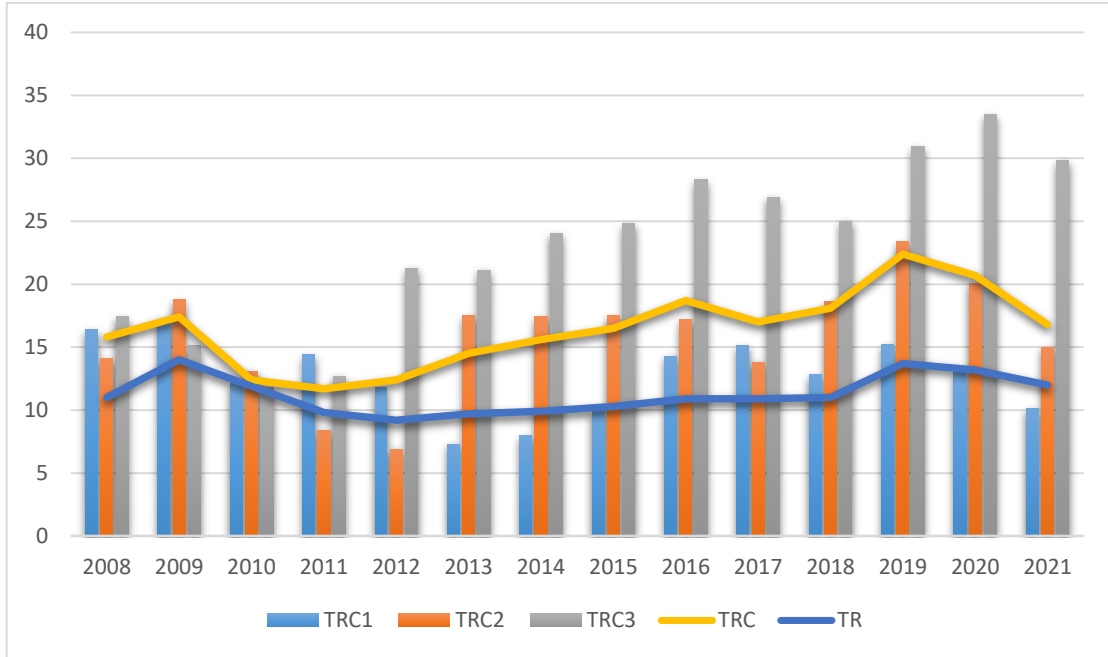
Tablo 3. 24: TRC Düzey 2 Kapsamında İşsizlik Oranı

	TRC1	TRC2	TRC3	TRC	TR
2008	16,4	14,1	17,4	15,8	11
2009	17,2	18,8	15,1	17,4	14
2010	12,1	13,1	11,8	12,4	11,9
2011	14,4	8,4	12,7	11,7	9,8
2012	11,8	6,9	21,3	12,4	9,2
2013	7,3	17,5	21,1	14,5	9,7
2014	8	17,4	24	15,6	9,9
2015	9,9	17,5	24,8	16,5	10,3
2016	14,3	17,2	28,3	18,7	10,9
2017	15,1	13,8	26,9	17	10,9
2018	12,8	18,6	25	18,1	11
2019	15,2	23,4	30,9	22,4	13,7
2020	13	20,1	33,5	20,7	13,2
2021	10,1	15	29,8	16,8	12

Kaynak: TÜİK, 2022, Temel işgücü göstergeleri

Grafik 3. 33: TRC Düzey 2 Kapsamında İşsiz Sayılarının TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı**Grafik 3. 34:** TRC Bölgesinin İşsiz Sayısının TR İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 35: TRC Düzey 2 Kapsamında İşsizlik Oranlarının TRC Bölgesi ve TR Karşılaştırması

Tablo 3.23'teki verilere göre 2008 yılında TRC Bölgesindeki işsiz sayısı 236 bin olmasına rağmen bu sayı 2021 yılında %86,87 oranında artış göstererek 441 bin kişiye ulaşmıştır. TR işsizlik sayısına bakıldığında 2008 yılında 2611 bin olan sayı 2021 yılında %50,1 artış göstererek 3.919 bin kişiye ulaşmıştır. Düzey 2 kapsamında işsizlik oranlarına bakıldığında 2009, 2010 ve 2011 yıllarında en yüksek işsizlik oranının TRC1 bölgesinde, geri kalan yılların tamamında ise TRC3 bölgesinde olduğu görülmektedir. TRC Bölgesinin toplam işsiz sayısının TR içerisindeki oranına bakıldığında 2010 yılında %7,19 ile en düşük ve 2016 yılında %13,33 ile en yüksek oran olduğu Grafik 3.34'te görülmektedir. Bununla birlikte TRC Bölgesinin işsizlik oranının tüm yıllarda TR ortalamasından yüksek olduğu Grafik 3.35'te görülmektedir. 2011 yılından itibaren TRC3 bölgesinin işsizlik oranının TRC ortalamasının üstüne çıktığı ve TRC1 bölgesinin işsizlik oranının 2013, 2014, 2015, 2020 ve 2021 yıllarında TR ortalamasının altında olduğu görülmektedir.

3.2.2.6. Gelir Dağılımı

Kalkınmanın sağlanabilmesinde kişi başına milli gelir oldukça önemli bir göstergedir. Ancak kişi başına düşen milli gelirin toplum içerisinde adaletli bir şekilde dağılması da milli gelirin artması kadar önemli bir husustur (Güneş, 2016: 479). Öyle

ki eğer bir toplumda gelir adaletli bir şekilde dağılmıyorsa o toplumdaki vatandaşlar toplam gelirden eşit bir şekilde yararlanmazlar. Bu durum toplumlarda düalist yapıların ortaya çıkmasının yanı sıra toplumsal huzursuzluklara ve ekonomik çöküntülere neden olmaktadır (Şaşmaz ve Yayla, 2018: 262). Bununla birlikte toplumun elde ettiği toplam gelirin, vatandaşları arasında eşit bir şekilde dağıtılması yoksulluk sorununun da ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Çabuk, 2003: 42).

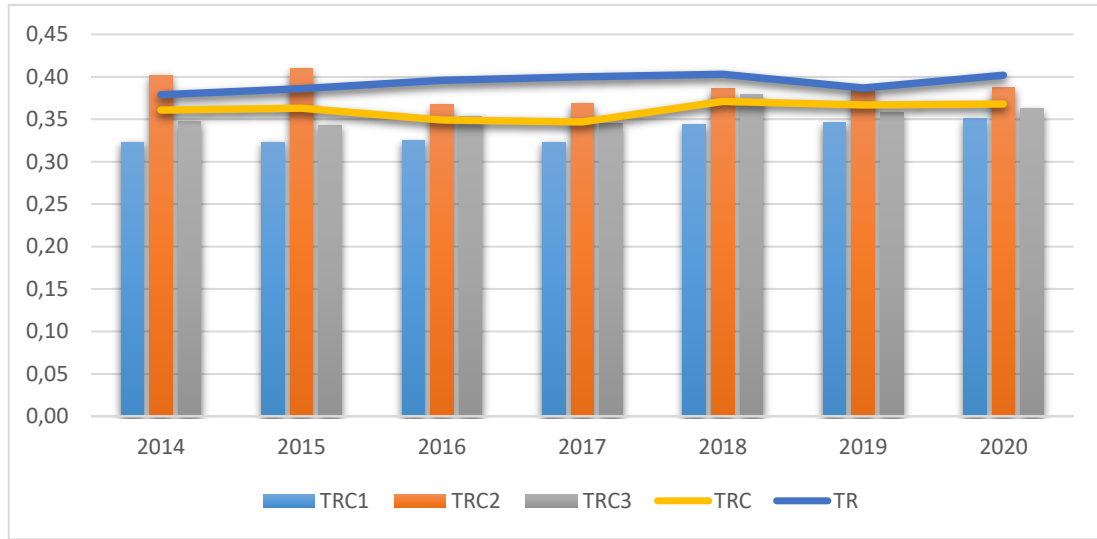
Gelir dağılımının ölçülmesinde Lorenz Eğrisi, Gini Katsayısı, Kafa Sayım Oranı, Yoksulluk Açığı Endeksi, Sen Yoksulluk Endeksi, Leyden Yoksulluk Sınırı gibi farklı ölçüm yöntemleri kullanılmaktadır (Temiz, 2013). Gelir dağılımının ölçülmesinde en sık kullanılan yöntemlerin başında Gini Katsayısı gelmektedir. Gini Katsayısı, toplumlardaki gelir eşitsizliğini 0 ile 1 arasında değişen değer ile ölçmektedir. Gini Katsayısının 0'a yakın olması durumunda gelir dağılımının eşit olduğu, 1'e yaklaştığı durumunda ise gelir dağılımının eşit bir şekilde dağılmadığı, bazı grup veya çevrelerin toplumun geri kalanından daha fazla gelir elde ettiklerini ifade etmektedir (Temiz, 2013: 23). TRC Düzey 2 kapsamında hane halkı kullanılabilir gelire göre Gini Katsayıları Tablo 3.25'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 25: TRC Düzey 2 Kapsamında Hane Halkı Kullanılabilir Gelire Göre Gini Katsayıları

Hane Halkı Kullanılabilir Gelire Göre					
	TRC1	TRC2	TRC3	TRC	TR
2008				0,39	0,39
2009				0,40	0,39
2010				0,38	0,38
2011				0,38	0,38
2012				0,35	0,38
2013				0,36	0,38
2014	0,32	0,40	0,35	0,36	0,38
2015	0,32	0,41	0,34	0,36	0,39
2016	0,33	0,37	0,35	0,35	0,40
2017	0,32	0,37	0,35	0,35	0,40
2018	0,34	0,39	0,38	0,37	0,40
2019	0,35	0,39	0,36	0,37	0,39
2020	0,35	0,39	0,36	0,37	0,40

Kaynak: TÜİK, 2022, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması

Grafik 3. 36: TRC Düzey 2 Kapsamında Hane Halkı Kullanılabilir Gelire Göre Gini Katsayıları

Tablo 3.25'e göre hane halkı kullanılabilir gelire göre TRC Bölgesinin Gini Katsayısı sadece 2009 yılında TR'den daha yüksektir. Bunun dışında kalan tüm yıllarda TRC Bölgesinin Gini Katsayısı ya TR ile aynı ya da TR'den daha düşüktür. Grafik 3.36'da de görüldüğü Düzey 2 kapsamında TRC2 bölgesi tüm yıllarda hem TRC1 ve TRC3 bölgelerinin hem de TRC Bölgesinin ortalamasından daha yüksek Gini Katsayısına sahiptir. Tüm yıllarda en düşük Gini Katsayısının TRC1 bölgesi olduğu ve gelirin bu bölgede diğer bölgelere göre daha adil dağıtıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Ayrıca 2014 ve 2015 yıllarında TRC2 bölgesindeki Gini Katsayısı TR ortalamasının üstündedir.

3.2.2.7. Yoksulluk

İster gelişmiş ülke olsun isterse gelişmekte olan ülke olsun tüm toplumların ortak sorunları içerisinde yoksulluk sorunu gelmektedir (Temiz, 2013: 7). TDK Sözlüğüne göre yoksul, "Geçinmekte çok sıkıntı çeken (kimse, toplum, ülke), parasız, yoksul, varlıksız, varyetsiz, fakir, fukara, zengin, varsıl karşıtı" şeklinde tanımlanmıştır. Farklı kalkınmışlık düzeyine sahip tüm ülkelerde temel hedef ekonominin kalkınmanın olmasına rağmen bu ekonomik kalkınmanın temel amaçları arasında da yoksulluk düzeyinin azaltılması gelmektedir (Dağdemir, 1998: 47).

Bir toplumdaki yoksulluk derecesi o toplumdaki bireyleri sosyal, psikolojik ve sağlık sorunlarına maruz kalmalarına neden olmaktadır. Çünkü bir toplumun en alt

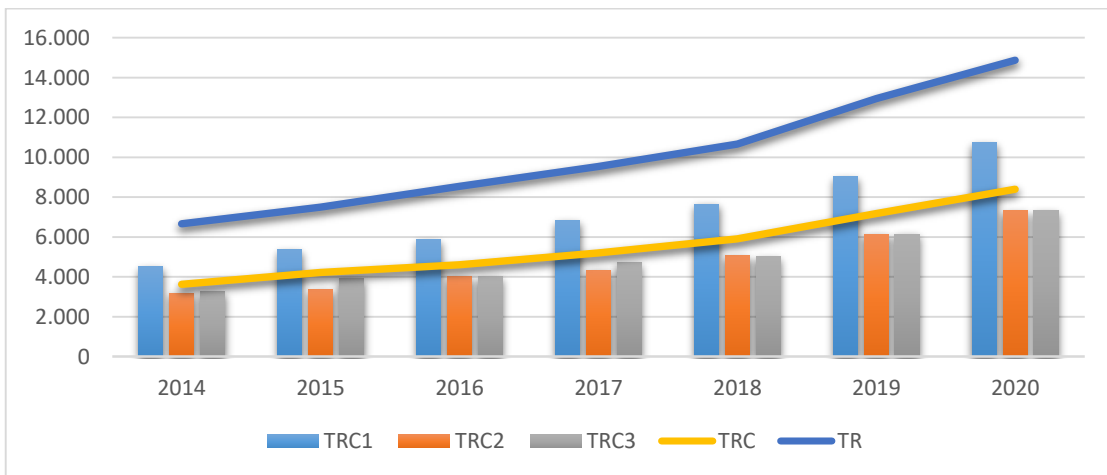
sınıfı içerisinde yaşayanlar yani yoksullar daha az sosyal yaşam, daha fazla psikolojik sorun ve daha az sağlık hizmetlerinden yararlanırlar. Bununla birlikte yoksulluk oranının fazla olduğu bölgelerde suç, toplumsal çatışma ve şiddet olayları daha yaygın bir şekilde görülmektedir (Çabuk, 2003: 43). Yoksulluk sınırı genellikle bir kişinin asgari beslenme, giyim ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanamadığı sınırı yansıtmaktadır. Ancak bu sınır ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılaşmaktadır. Gelişmiş ülkelerde yoksulluk sınırı yüksekken gelişmekte olan ülkelerde bu oran daha düşük seviyelerdedir (Dünya Bankası, 2021). Bu kapsamda TRC Bölgesinin yoksulluk sınırı Tablo 3.26’da gösterilmiştir.

Tablo 3. 26: TRC Bölgesi Yoksulluk Sınırı (TL)-(Yoksulluk riski: %60)

	TRC1	TRC2	TRC3	TRC	TR
2008				1.860	3.797
2009				2.041	4.227
2010				2.180	4.457
2011				2.422	4.883
2012				2.715	5.418
2013				3.120	6.012
2014	4.505	3.194	3.258	3.622	6.665
2015	5.360	3.368	3.927	4.225	7.495
2016	5.879	4.021	4.023	4.603	8.539
2017	6.825	4.350	4.718	5.198	9.532
2018	7.649	5.080	5.014	5.902	10.670
2019	9.021	6.137	6.141	7.184	12.952
2020	10.753	7.330	7.322	8.403	14.873

Kaynak: TÜİK, 2022. Yoksulluk İstatistikleri

Grafik 3. 37: TRC Bölgesi Yoksulluk Sınırı (TL)-(Yoksulluk riski: %60)

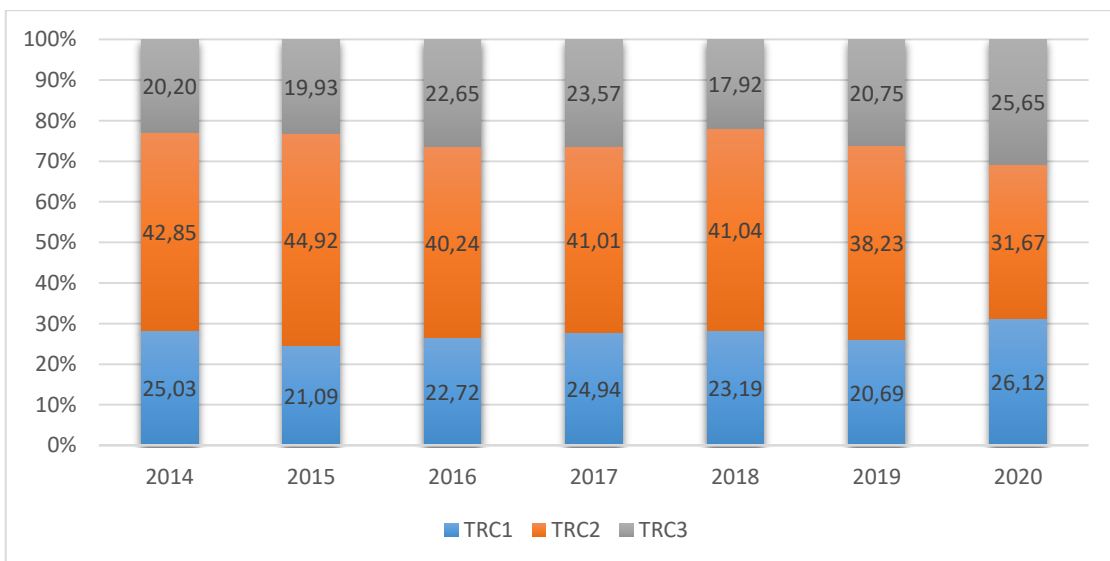
Tablo 3.26’da görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki yoksulluk sınırı TR ortalamasının altındadır. TRC2 ve TRC3 bölgelerinin yoksulluk sınırı TR’nin yarısından daha az seviyededir. TRC1 bölgesinin yoksulluk sınırı tüm yıllarda TRC Bölgesinin ortalamasının üstünde ve TR’nin ise altındadır. TRC Bölgesinin yoksul sayısı Tablo 3.27’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 27: TRC Bölgesi Düzey 2 Kapsamında Yoksul Sayısı (Bin Kişi) (Yoksulluk riski: %60)

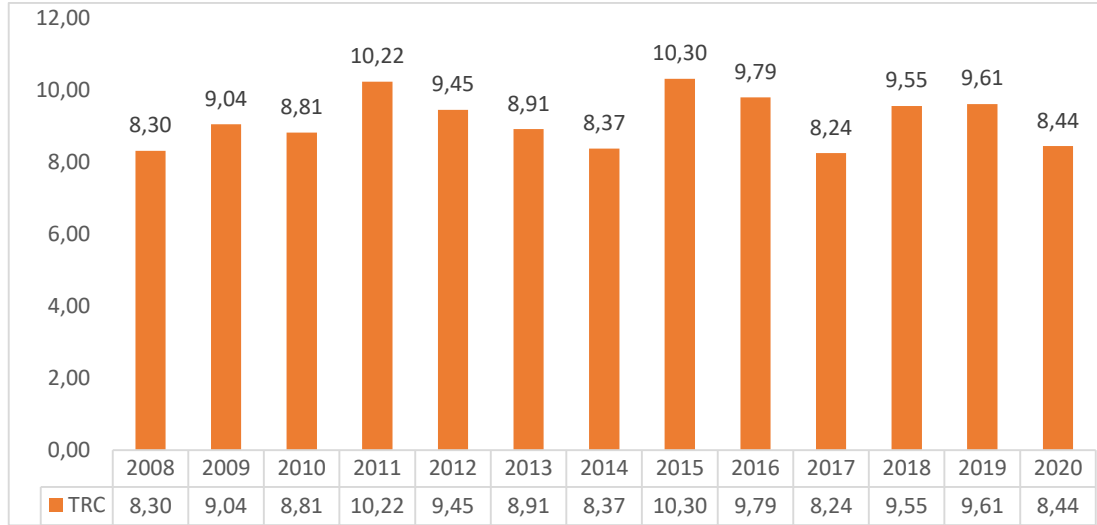
	TRC1	TRC2	TRC3	TRC	TR
2008				1.387	16.714
2009				1.548	17.123
2010				1.495	16.963
2011				1.694	16.569
2012				1.581	16.741
2013				1.488	16.706
2014	346	592	279	1.381	16.501
2015	363	773	343	1.721	16.706
2016	363	643	362	1.598	16.328
2017	326	536	308	1.307	15.864
2018	374	662	289	1.613	16.888
2019	342	632	343	1.653	17.207
2020	395	479	388	1.512	17.921

Kaynak: TÜİK, 2022. Yoksulluk İstatistikleri

Grafik 3. 38: TRC İçerisinde Yer Alan İllerin Yoksul Sayılarının (Bin Kişi) TRC İçerisindeki Oranı

Grafik 3. 39: TRC Bölgesindeki Toplam Yoksul Sayısının TR İçerisindeki Oranı

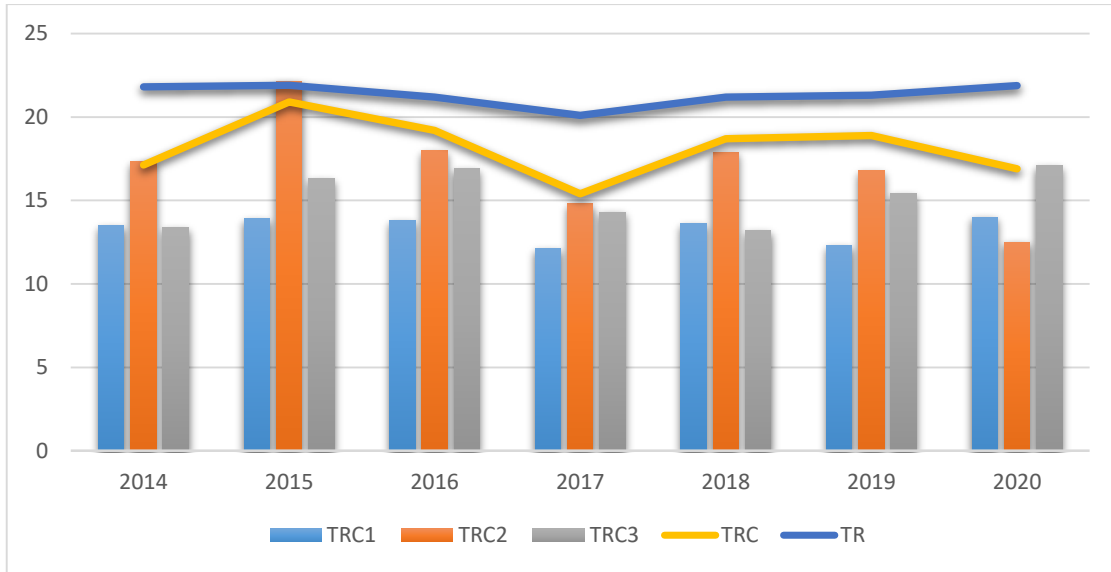

Tablo 3.27’de görüldüğü üzere Düzey 2 kapsamında en fazla yoksul kişi TRC2 bölgesinde yer almaktadır. TRC Bölgesinde en fazla yoksul kişinin 2015 yılında, en az yoksul kişinin ise 2017 yılında olduğu görülmektedir. TRC Bölgesinin toplam yoksul sayısının TR içerisindeki oranına bakıldığında, 2017 yılında en düşük (%8,24) ve 2015 yılında ise en yüksek seviyede olduğu Grafik 3.39’da görülmektedir. TRC Bölgesinin yoksulluk oranı Tablo 3.28’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 28: TRC Bölgesi Düzey 2 Kapsamında Yoksulluk Oranı (%) (Yoksulluk riski: %60)

	TRC1	TRC2	TRC3	TRC	TR
2008				19,68	24,14
2009				21,2	24,27
2010				19,98	23,78
2011				22,2	22,89
2012				20,06	22,74
2013				18,42	22,44
2014	13,51	17,31	13,38	17,13	21,8
2015	13,9	22,1	16,3	20,9	21,9
2016	13,8	18	16,9	19,2	21,2
2017	12,1	14,8	14,3	15,4	20,1
2018	13,6	17,9	13,2	18,7	21,2
2019	12,3	16,8	15,4	18,9	21,3
2020	14	12,5	17,1	16,9	21,89

Kaynak: Tuiik, 2022. Yoksulluk İstatistikleri

Grafik 3. 40: TRC Bölgesi Yoksulluk Oranı (Yoksulluk Riski %60)

Tablo 3.28’de görüldüğü üzere Düzey 2 kapsamında en fazla yoksulluk oranının 2020 yılında TRC3 bölgesinde geri kalan diğer yıllarda ise TRC2 bölgesindedir. TRC Bölgesinin yoksulluk oranının ortalamasının TR ortalamasından düşük olduğu durum Grafik 3.40’ta görülmektedir. TR yoksulluk oranının 2008-2020 yılları arasında %20’nin üzerinde olduğu görülmektedir. Düzey 2 kapsamında sadece 2015 yılında TRC2 bölgesinde yoksulluk oranı %20’nin üstüne çıkmıştır.

3.2.3. TRC Bölgesinin Turizm Yapısı

TRC Bölgesi, Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılan bölgede yer almaktadır. İnsanlık tarihinin en kadim yerleşim alanları içerisinde yer almaktadır. TRC Bölgesi, aralarında; Arami, Guti, Hurri, Sümer, Hitit, Akad, Urartu, Mintani, Asur, Babil, Keldani, Med, Pers, Frig, Makedonya, Kommangene, Part, Roma, Sasani, Bizans, Artuklu, Emevi, Abbasi, Hamdani, Mervani, Büyük Selçuklu, Artuklu, Eyyubi, Anadolu Selçuklu, Moğol, İlhanlı, Akkoyunlu, Safevi, Memluk ve Osmanlı gibi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Çoban vd., 2017: 439; Gaziantep İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022; Karacıl, 2019: 2; Kurt ve Göler, 2017: 1111; Mutlu, 2006: 4-5; Siirt İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022; Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2022; Şırnak Belediyesi, 2022; Uçar, 2018: 23).

Coğrafi konumu itibariyle birçok kültürün egemenlik kurduğu TRC Bölgesi tarih boyunca farklı din, dil ve milletin harmanlandığı bir kültürel mozaigi

barındırmaktadır. Birçok ilkin yaşandığı bölgede yapılan arkeolojik kazılar tarihin seyrini de değiştirmektedir. Bölgede yer alan Göbekli Tepe’de yapılan arkeolojik kazılarda tarihin seyri değişmiş ve insanlık tarihinin ilk yapılarının mabetler olduğu ortaya çıkmıştır (Kurt ve Göler, 2017: 1111). Göbekli Tepe öncesi insanlık tarihinde avcı toplayıcı olan insanlığın, yerleşik yaşama geçtikten sonra ilk yapıları inşa ettikleri yönündeydi. Ancak Göbekli Tepe ile insanlığın avcı toplayıcı olduğu dönemlerde de yapılar inşa ettiklerini katlanmış ve insanlığın ilk yapıtlarının tapınaklar olduğu ortaya çıkartılmıştır (Yağmurlu, 2020: 55). Bununla birlikte Hallan Çemi ve Çayönü Höyüklerinde ortaya çıkartılan arkeolojik kanıtlar insanlığın ilk yerleşim yerinin de TRC Bölgesi olduğunu göstermektedir (Batman Valiliği, 2022; Uçar, 2018: 23).

UNESCO Dünya Mirası Listesinde 3 (Nemrut Dağı, Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı ve Göbekli Tepe) ve UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirası Geçici Listesinde ise 9 (Harran ve Şanlıurfa, Mardin Kültürel Peyzajı, Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi, Zeugma Arkeolojik Alanı, Zeynel Abidin Camii ve Mor Yakup (St. Jacob) Kilisesi, İsmail Fakirullah Türbesi ve Işık Kırılma Mekanizması, Malabadi Köprüsü, Gaziantep Yeraltı Suyu Yapıları: Livas ve Kasteller, Zerzevan Kalesi ve Mithraeum, Mardin Midyat Çevresi (Tur Abdin) Geç Antik ve Orta Çağ Kilise-Manastırları) tarihi, kültürel ve doğal zenginlik bulunmaktadır (UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, 2022). 2021 yılı sonu itibariyle TRC Bölgesi genelinde tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanlarına ait bilgiler Tablo 3.29’da yer almıştır.

Tablo 3. 29: TR Genelinde Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanlarına

TR Genelinde Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları		
Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
Korumaya Alınan Sokaklar	79	0,07
Anıt ve Abideler	409	0,34
İdari Yapılar	3.319	2,78
Kültürel Yapılar	14.221	11,92
Şehitlikler	322	0,27
Askeri Yapılar	1.497	1,26
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	4.756	3,99
Dinsel Yapılar	10.986	9,21

Mezarlıklar	6.034	5,06
Sivil Mimarlık Örneği	74.424	62,40
Kalıntılar	3.216	2,70
Toplam	119.263	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	21.512	96,76
Kentsel Sit Alanı	352	1,58
Tarihi Sit Alanı	217	0,98
Kentsel Arkeolojik Sit Alanı	38	0,17
Karma Sit Alanı	114	0,51
Toplam	22.233	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

Tablo 3.29’da görüldüğü üzere TR genelinde tescilli taşınmaz kültür varlıkları 119.263 adettir. Bu tescilli taşınmaz kültür varlıklarının %62,40’ını sivil mimari örnekleri, %11,92’sini kültürel yapılar ve %9,21’ini de dinsel yapılar oluşturmaktadır. Bununla birlikte, toplamda 22.233 olan sit alanının %96,76’sını arkeolojik sit alanları oluşturmaktadır. 2021 yılı sonu itibarıyla TRC Bölgesi genelinde tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanlarına ait bilgiler Tablo 3.30’da yer almıştır

Tablo 3. 30: TRC Bölgesi Genelinde Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%	TR İçerisindeki Oranı (%)
Korumaya Alınan Sokaklar	14	0,22	17,72
Anıt ve Abideler	8	0,12	1,96
İdari Yapılar	162	2,50	4,88
Kültürel Yapılar	760	11,71	5,34
Şehitlikler	7	0,11	2,17
Askeri Yapılar	96	1,48	6,41
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	155	2,39	3,26
Dinsel Yapılar	780	12,02	7,10
Mezarlıklar	234	3,61	3,88
Sivil Mimarlık Örneği	4146	63,89	5,57
Kalıntılar	127	1,96	3,95
Toplam	6489	100,00	5,44
Sit Türü	Sayısı	%	TR İçerisindeki Oranı (%)
Arkeolojik Sit Alanı	2.169	98,73	10,08
Kentsel Sit Alanı	14	0,64	3,98
Tarihi Sit Alanı	3	0,14	1,38
Kentsel Arkeolojik Sit Alanı	8	0,36	21,05

Karma Sit Alanı	3	0,14	2,63
Toplam	2.197	100,00	9,88

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

Tablo 3.30’da görüldüğü üzere TRC Bölgesinde 6.489 taşınmaz kültür varlığı bulunmaktadır. Bu taşınmaz kültür varlıklarının %63,89’u sivil mimarlık örneği, %12,02’si dinsel yapı ve %11,71’i de kültürel yapıdır. Korumaya alınan sokakların sayısı 14 ve bu sayı TR’deki korumaya alınan sokakların %17,72’sini kapsamaktadır. Bununla birlikte TRC Bölgesinde 2.197 yer sit alanı olarak tescillenmiş ve tescillenen bu sit alanlarının %98,73’ü arkeolojik sit alanıdır. Ayrıca TR genelinde yer alan kentsel arkeolojik sit alanlarının %21,05’i TRC Bölgesinde yer almaktadır.

Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Belgesi’nde, TRC Bölgesi 9 tematik bölgeden biri olan GAP Kültür ve Turizm Gelişim Bölgesi olarak önerilmiştir. TRC Bölgesi illerinde (Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) kültür turizmiyle birlikte sağlık turizmi, inanç turizmi, golf turizmi, eko-turizm, su sporları, kanoculuk, yamaç paraşütü, kuş gözleme ve kongre turizmi gibi alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2010: 4). 2006-2021 yılları arasında TR genelinde yer alan konaklama işletmelerine ait veriler Tablo 3.31’de yer almaktadır.

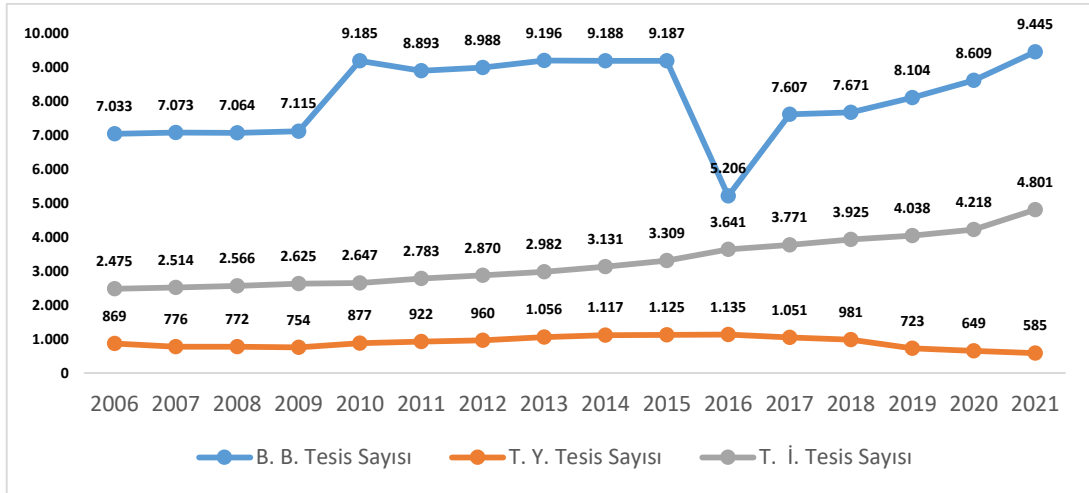
Tablo 3. 31: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006- 2021)

	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	7.033	174.632	395.671	869	123.326	274.687	2.475	241.702	508.632	10.377	539.660	1.178.990
2007	7.073	175.261	399.110	776	112.541	254.191	2.514	251.987	532.262	10.363	539.789	1.185.563
2008	7.064	174.859	397.684	772	113.487	258.287	2.566	268.633	567.470	10.402	556.979	1.223.441
2009	7.115	176.637	402.289	754	103.119	231.456	2.625	289.383	608.765	10.494	569.139	1.242.510
2010	9.185	232.658	527.712	877	114.771	252.984	2.647	299.621	629.465	12.709	647.050	1.410.161
2011	8.893	223.025	504.877	922	122.364	267.900	2.783	319.319	668.829	12.598	664.708	1.441.606
2012	8.988	226.954	497.728	960	126.592	273.877	2.870	336.447	706.019	12.818	689.993	1.477.624
2013	9.196	224.469	497.728	1.056	139.928	301.862	2.982	357.440	749.299	13.234	721.837	1.548.889
2014	9.188	224.191	496.697	1.117	145.648	309.556	3.131	384.454	807.316	13.436	754.293	1.613.569
2015	9.187	224.157	496.574	1.125	146.162	314.194	3.309	404.462	850.089	13.621	774.781	1.660.857
2016	5.206	159.159	345.267	1.135	144.616	312.912	3.641	426.981	899.881	9.982	730.756	1.558.060
2017	7.607	230.219	506.934	1.051	122.228	263.033	3.771	446.228	935.286	12.429	798.675	1.705.253

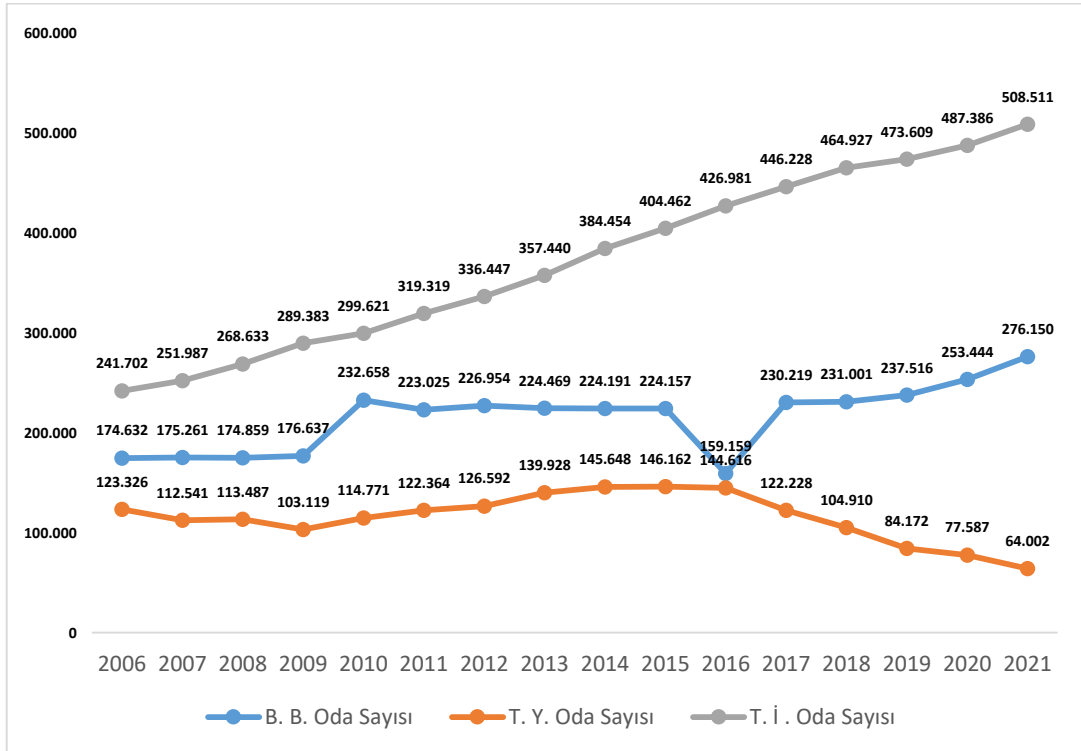
2018	7.671	231.001	511.076	981	104.910	225.421	3.925	464.927	974.574	12.577	800.838	1.711.071
2019	8.104	237.516	545.669	723	84.172	180.852	4.038	473.609	992.341	12.865	795.297	1.718.862
2020	8.609	253.444	575.682	649	77.587	167.673	4.218	487.386	1.020.985	13.476	818.417	1.764.340
2021	9.445	276.150	620.349	585	64.002	139.703	4.801	508.511	1.065.537	14.831	848.663	1.825.589

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri.

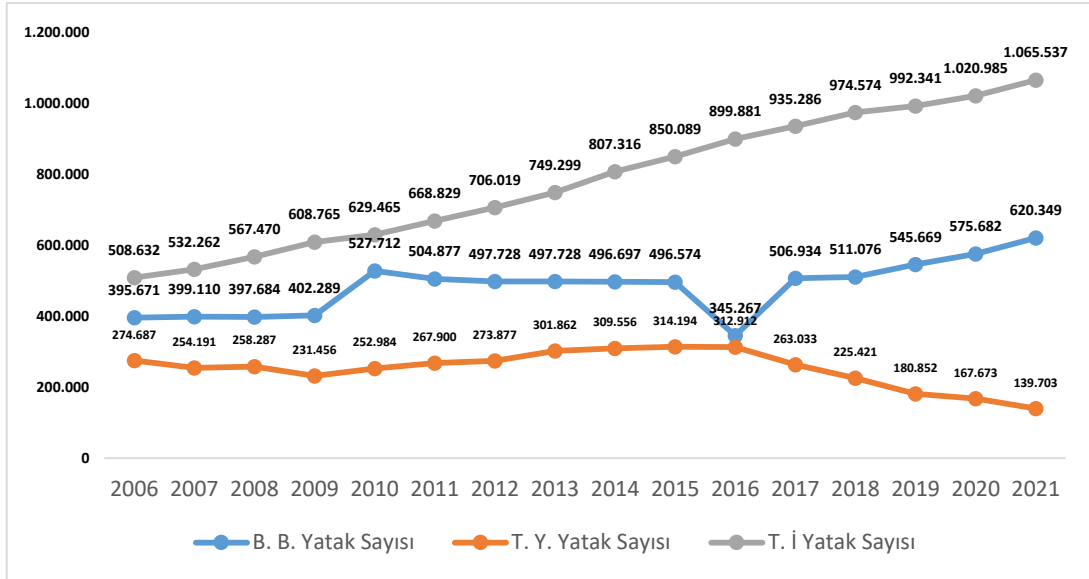
Grafik 3. 41: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Tesis Sayıları (2006- 2021)

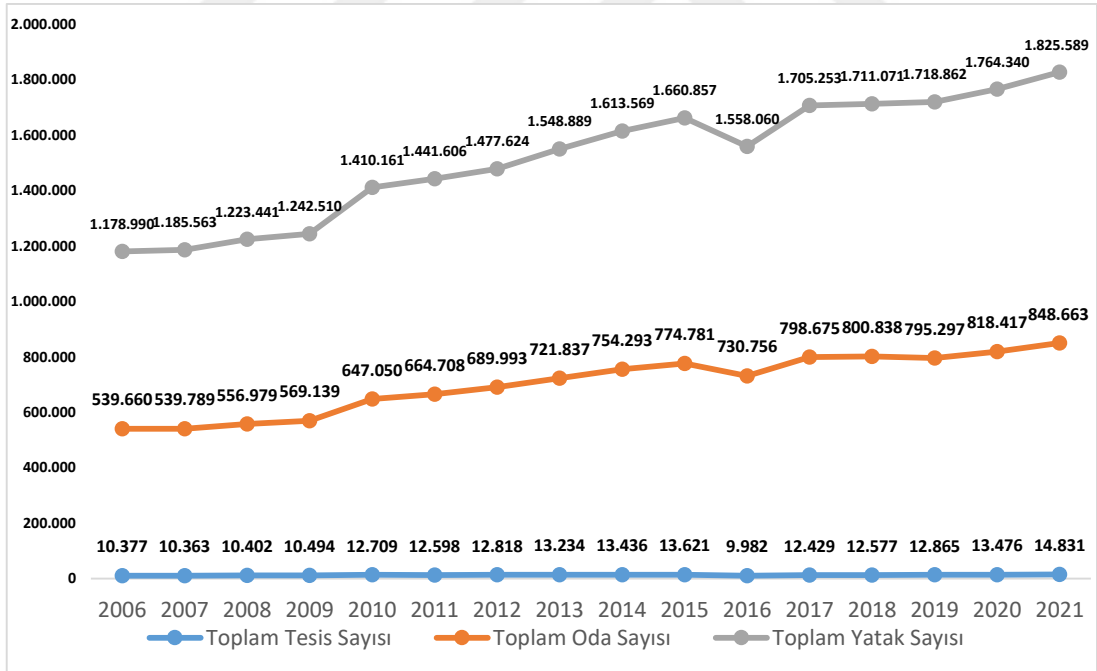
Grafik 3. 42: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Oda Sayısı (2006- 2021)

Grafik 3. 43: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Yatak Sayısı (2006- 2021)

Grafik 3. 44: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Toplam Tesis, Oda ve Yatak Sayıları (2006- 2021)

Tablo 3.31’de görüldüğü üzere TR genelinde Belediye ve Bakanlık belgeli konaklama tesisi sayısı 2006 yılında 10.377 iken 2021 yılında %43 oranında artarak 14.831 seviyelerine yükselmiştir. 2006 yılında 539.660 olan oda sayısı %57 oranında artarak 848.663’e, yatak sayısı ise 1.178.990’dan %55 oranının artış göstererek 1.825.589’a yükselmiştir. Grafik 3.41’de görüldüğü üzere TR genelindeki konaklama

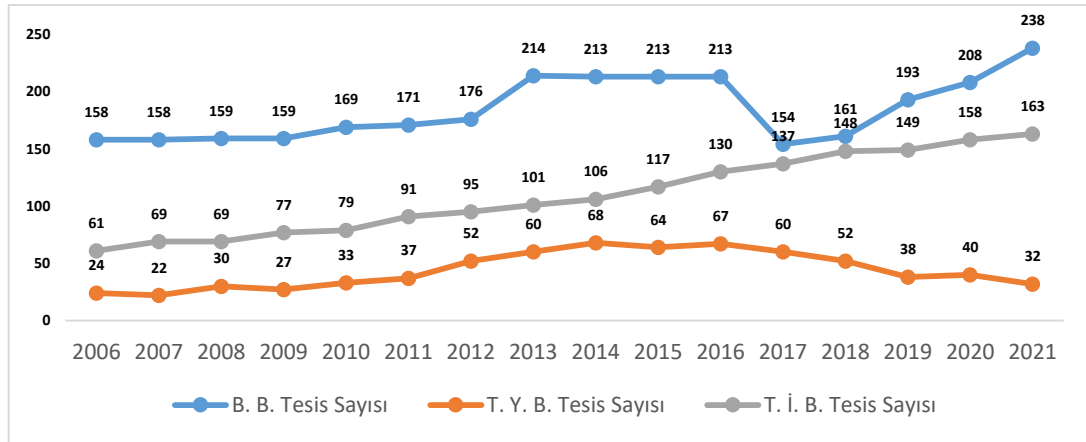
tesislerinin sayısına bakıldığında turizm işletme belgeli tesis sayısında sürekli bir artış yaşanmıştır. Belediye belgeli tesis sayısının 2006 yılında 7.033, 2021 yılında 9.445 olmasına rağmen 2016 yılında bir önceki yıla göre %45 oranında azalmıştır. Grafik 3.42’de görüldüğü üzere yıllar itibariyle en fazla tesis sayısı belediye işletme belgesine sahiptir. Oysaki oda ve yatak sayıları bakımından tüm yıllarda turizm işletme belgeli tesislerin yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumda turizm işletme belgeli konaklama tesislerinin oda ve yatak kapasitelerinin daha büyük olduğu sonucu elde edilebilir. TRC Bölgesinin yıllara göre belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006- 2021) Tablo 3.32’de yer almaktadır.

Tablo 3. 32: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006- 2021)

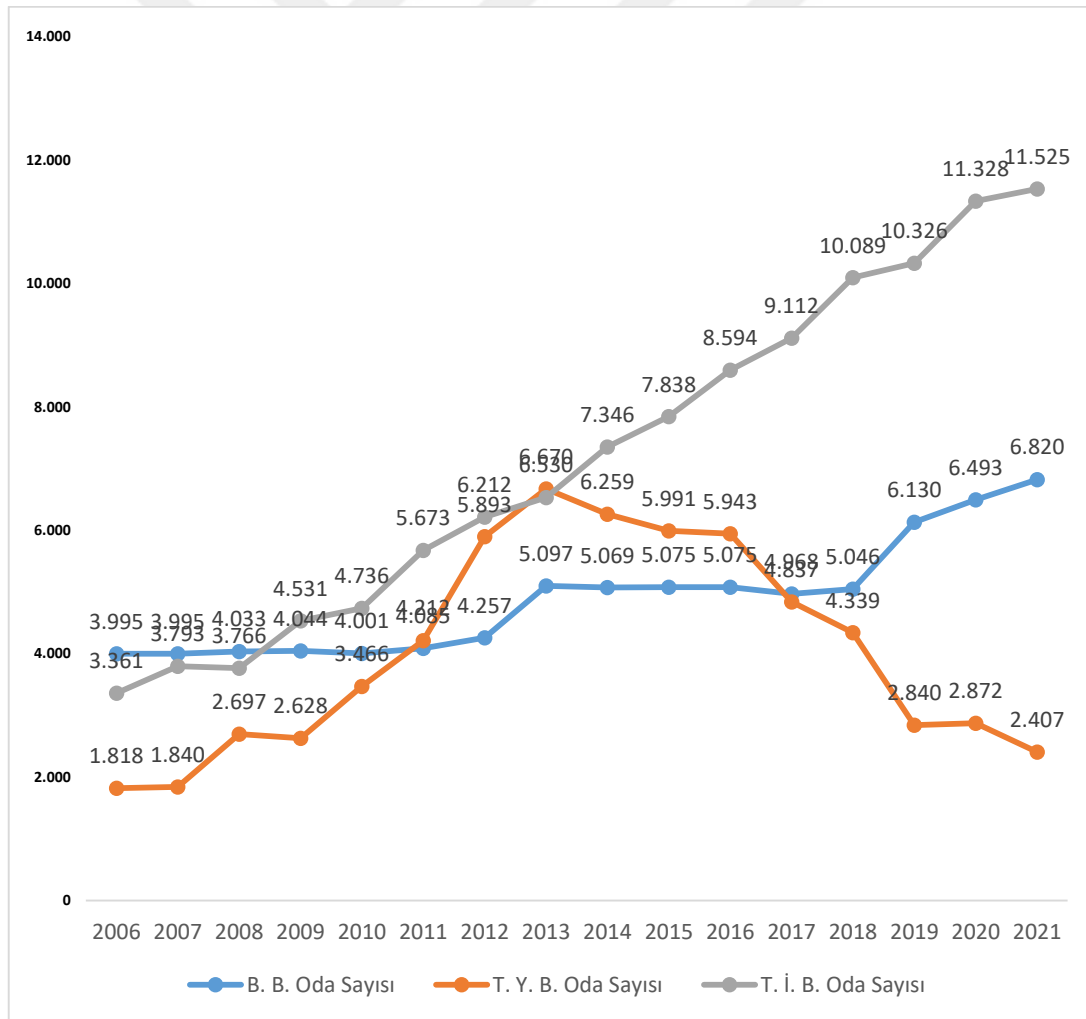
	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	158	3.995	7.727	24	1.818	3.923	61	3.361	6.837	243	9.174	18.487
2007	158	3.995	7.727	22	1.840	4.004	69	3.793	7.749	249	9.628	19.480
2008	159	4.033	7.805	30	2.697	5.675	69	3.766	7.672	258	10.496	21.152
2009	159	4.044	7.820	27	2.628	5.417	77	4.531	9.113	263	11.203	22.350
2010	169	4.001	8.056	33	3.466	7.182	79	4.736	9.513	281	12.203	24.751
2011	171	4.085	8.215	37	4.212	8.662	91	5.673	11.412	299	13.970	28.289
2012	176	4.257	8.578	52	5.893	12.108	95	6.212	12.373	323	16.362	33.059
2013	214	5.097	10.216	60	6.670	13.446	101	6.530	12.993	375	18.297	36.655
2014	213	5.069	10.160	68	6.259	12.529	106	7.346	14.586	387	18.674	37.275
2015	213	5.075	10.168	64	5.991	11.938	117	7.838	15.673	394	18.904	37.779
2016	213	5.075	10.168	67	5.943	11.933	130	8.594	20.274	410	19.612	42.375
2017	154	4.968	10.535	60	4.837	9.727	137	9.112	18.092	351	18.917	38.354
2018	161	5.046	10.689	52	4.339	8.869	148	10.089	20.056	361	19.474	39.614
2019	193	6.130	12.969	38	2.840	5.915	149	10.326	20.589	380	19.296	39.473
2020	208	6.493	13.695	40	2.872	6.070	158	11.328	22.594	406	20.693	42.359
2021	238	6.820	14.576	32	2.407	4.993	163	11.525	23.007	433	20.752	42.576

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

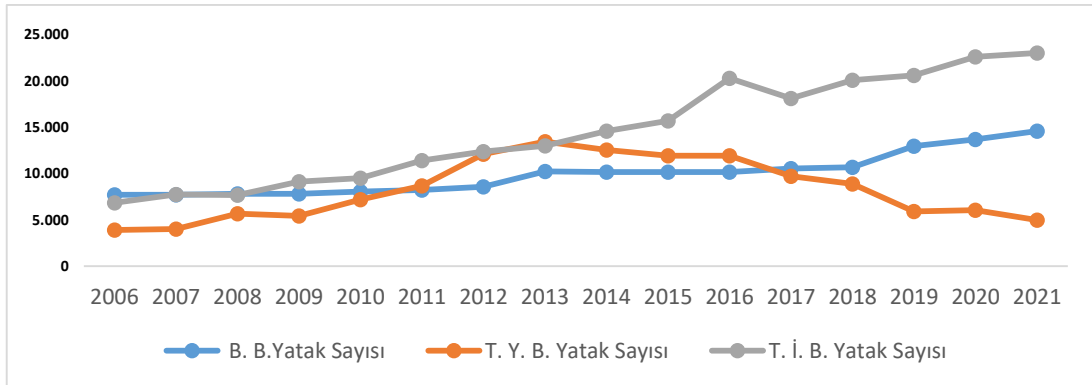
Grafik 3. 45: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Tesis Sayıları (2006- 2021)

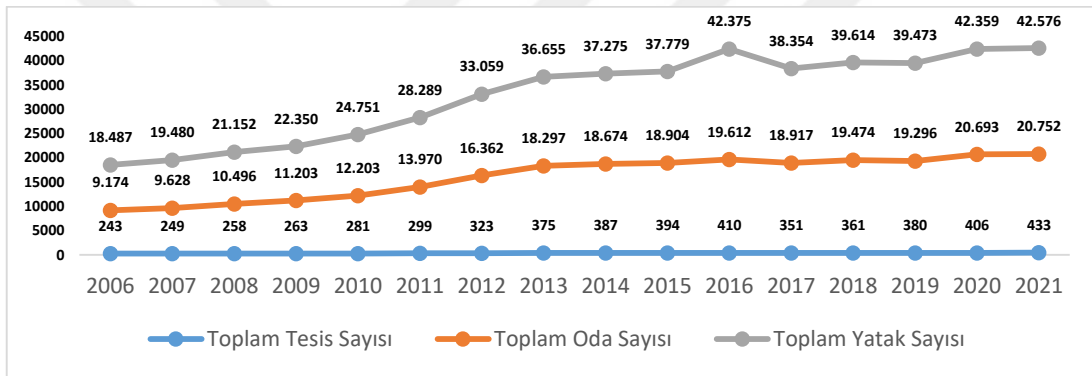
Grafik 3. 46: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Oda Sayıları (2006 – 2021)

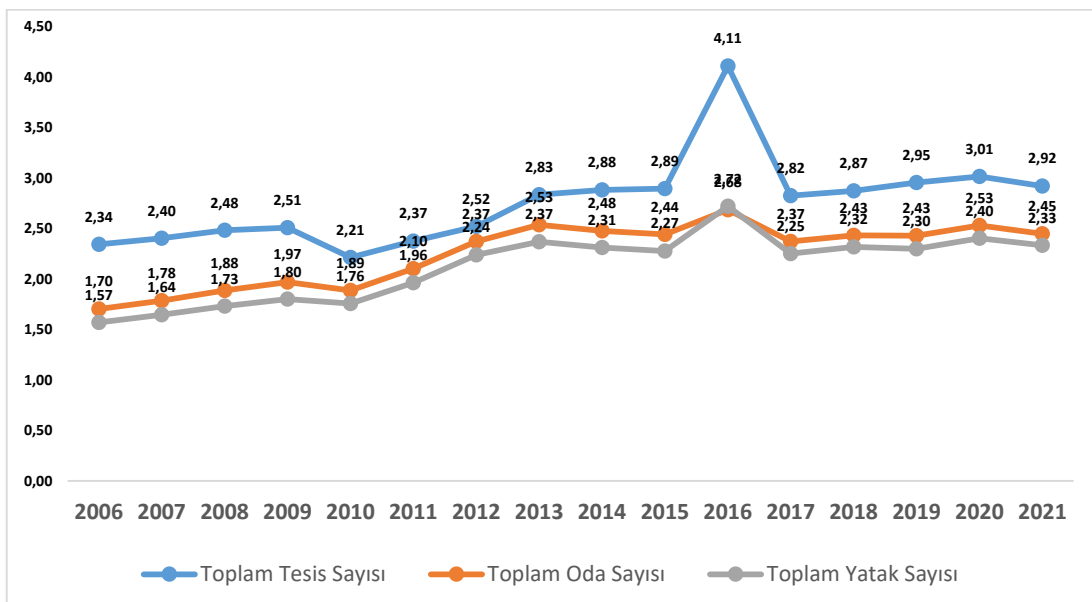
Grafik 3. 47: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Yatak Sayıları (2006 – 2021)

Grafik 3. 48: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Toplam Tesis, Oda ve Yatak Sayıları (2006 – 2021)

Grafik 3. 49: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Toplam Tesis, Oda ve Yatak Sayılarının TR İçerisindeki Oranı (2006 – 2021)

Tablo 3.32’de görüldüğü üzere TRC Bölgesindeki toplam tesis sayısı 2006 yılında 243 iken 2021 yılında %78,2 artış göstererek 433’e ulaşmıştır. Oda sayısı 9.174’ten %126,2 artış ile 20.752’ye ulaşmış ve 2006 yılında 18.487 olan yatak sayısı ise %130,3 artış göstererek 42.576’ya ulaşmıştır. Bununla birlikte Grafik 3.45’te görüldüğü üzere yıllar itibariyle en fazla tesis Belediye Belgeli tesisler oluşturmasına rağmen 2017 yılında bir önceki yıla göre %27,7 azalış göstermiştir. Bununla birlikte özellikle Turizm İşletme Belgeli tesisler yıllar itibariyle sürekli artış göstermiştir. TRC Bölgesinin oda sayılarının yer aldığı Grafik 3.46 ve yatak sayılarının yer aldığı Grafik 3.47’de görüldüğü üzere 2006-2008 yılları arası en fazla oda Belediye Belgeli işletmelerde yer almasına rağmen 2008 yılından sonra en fazla oda ve yatak sayısının (2013 yılı hariç) Turizm İşletme Belgeli işletmelerde olduğu görülmektedir. TRC Bölgesindeki toplam tesis, oda ve yatak sayılarının TR içerisindeki oranlarının yer aldığı Grafik 3.48’e bakıldığında, tesis sayılarının oranı 2016 yılında %4,11 ve 2020 yılında %3,01 iken geri kalan tüm yıllarda tesis sayılarının oranı %3’ün altında olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, oda sayılarının oranı 2006 yılında %1,70 iken 2021 yılında %2,45’e yükseldiği ve yatak sayılarının oranının ise 2006 yılında %1,57’den 2021 yılında %2,33’e yükseldiği görülmektedir. 2006-2021 yılları arasında TR genelindeki konaklama işletmelerine gelen ziyaretçilere ait bilgiler Tablo 3.33’te ve bu ziyaretçilerin konaklama işletmelerinde kalış sürelerini belirten geceleme sayıları Tablo 3.34’te gösterilmiştir.

Tablo 3. 33: Yıllara Göre TR Genelindeki Konaklama İşletmelerine Gelen Ziyaretçilerin Sayısı (2006- 2021)

	Belediye Belgeli			Bakanlık Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam Geliş
	Tesis Geliş Sayısı			Tesis Geliş Sayısı			
Yıllar	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	
2006	8.029.047	2.254.510	10.283.557	11.570.101	11.843.254	23.413.355	33.696.912
2008	11.468.804	4.106.325	15.575.129	11.286.396	13.636.613	24.923.009	40.498.138
2009	13.622.917	4.908.369	18.531.286	12.137.822	14.388.664	26.526.486	45.057.772
2010	15.665.190	7.830.950	23.496.140	12.338.602	17.415.364	29.753.966	53.250.106
2011	15.565.115	6.845.206	22.410.321	14.350.129	19.264.058	33.614.187	56.024.508
2012	16.249.597	6.388.604	22.638.201	15.701.931	20.481.231	36.183.162	58.821.363
2013	15.588.528	5.630.310	21.218.838	17.100.765	21.180.495	38.281.260	59.500.098
2014	18.415.741	6.736.161	25.151.902	17.292.422	23.609.016	40.901.438	66.053.340
2015	20.092.593	4.475.993	24.568.586	20.221.542	23.138.428	43.359.970	67.928.556

2016	18.659.732	3.778.493	22.438.225	22.676.261	14.269.376	36.945.637	59.383.862
2017	14.845.256	4.059.168	18.904.424	24.178.981	18.868.600	43.047.581	61.952.005
2018	15.519.369	6.093.469	21.612.838	25.302.742	25.042.076	50.344.818	71.957.656
2019	16.833.007	7.919.378	24.752.385	25.179.991	30.934.386	56.114.377	80.866.762
2020	12.264.130	2.431.894	14.696.024	16.820.727	10.345.703	27.166.430	41.862.454
2021	17.465.215	5.991.407	23.456.622	24.750.798	22.530.341	47.281.139	70.737.761

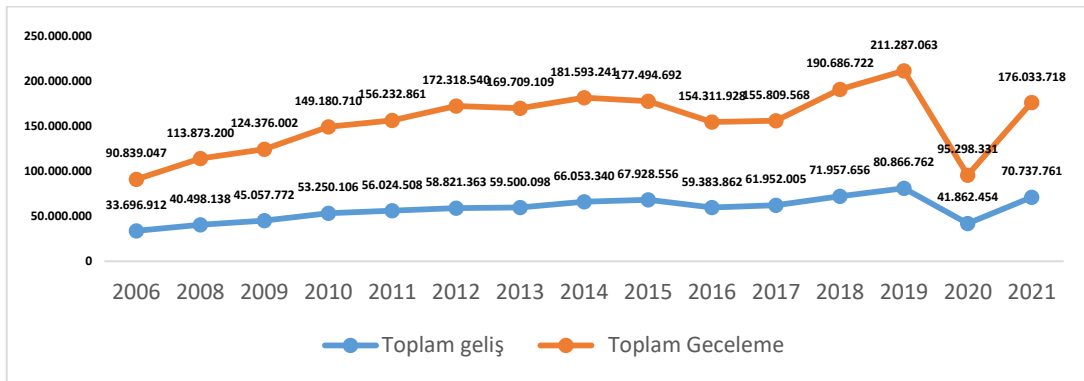
Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

Tablo 3. 34: Yıllara Göre TR Genelindeki Konaklama İşletmelerine Gelen Ziyaretçilerin Geceleme Sayısı (2006- 2021)

Yıllar	Belediye Belgeli			Bakanlık Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam Geceleme
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	
2006	12.654.788	10.245.201	22.899.989	21.502.638	46.436.420	67.939.058	90.839.047
2008	19.494.427	16.658.690	36.153.117	20.832.444	56.887.639	77.720.083	113.873.200
2009	21.788.769	19.671.659	41.460.428	22.929.508	59.986.066	82.915.574	124.376.002
2010	25.214.853	25.807.850	51.022.703	23.832.337	74.325.670	98.158.007	149.180.710
2011	27.066.987	22.660.393	49.727.380	27.616.616	78.888.865	106.505.481	156.232.861
2012	28.656.168	22.508.287	51.164.455	30.332.132	90.821.953	121.154.085	172.318.540
2013	26.672.647	20.353.980	47.026.627	33.090.923	89.591.559	122.682.482	169.709.109
2014	30.205.507	21.357.817	51.563.324	32.448.842	97.581.075	130.029.917	181.593.241
2015	30.758.003	12.855.383	43.613.386	37.480.990	96.400.316	133.881.306	177.494.692
2016	30.099.393	11.667.057	41.766.450	46.752.171	65.793.307	112.545.478	154.311.928
2017	28.441.074	11.140.798	39.581.872	47.305.826	68.921.870	116.227.696	155.809.568
2018	29.135.694	17.135.761	46.271.455	49.305.889	95.109.378	144.415.267	190.686.722
2019	31.508.433	20.629.646	52.138.079	46.970.422	112.178.562	159.148.984	211.287.063
2020	23.686.771	6.807.138	30.493.909	31.518.111	33.286.311	64.804.422	95.298.331
2021	34.777.131	17.601.876	52.379.007	48.133.008	75.521.703	123.654.711	176.033.718

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

Grafik 3. 50: Yıllara Göre TR Genelindeki Konaklama İşletmelerindeki Toplam Geliş ve Geceleme Sayıları (2006- 2021)

Tablo 3.33'te görüldüğü üzere 2006 yılında TR genelinde konaklama işletmelerine 33.696.912 kişi gelmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %109,9 oranında artış göstererek 70.737.761 kişiye ulaşmıştır. En fazla konaklamanın gerçekleştiği yıl 2019 yılı olmasına rağmen COVID-19 Pandemisi sonrası uygulanan sokağa çıkma ve seyahat kısıtlamaları sonucunda 2020 yılında %48,2 azalarak 41.862.454 kişiye gerilemiştir. Geceleme verilerin yer aldığı Tablo 3.34'e bakıldığında 2006 yılında 90.839.047 toplam geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %93,8 oranında artış göstererek 176.033.718 kişiye ulaşmıştır. 211.287.063 kişi ile en yüksek geceleminin yaşandığı 2019 yılından sonra ortaya çıkan COVID-19 etkisi sonucunda geceleme oranı 2020 yılında %54,9 azalarak 95.298.331'e gerilemiştir. Grafik 3.50'de de görüldüğü üzere COVID-19'un etkisi sonucunda geceleme oranındaki azalışın geliş miktarından daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda seyahatlere oranla konaklama işletmelerinde kalış sürelerinde daha fazla azalmaların yaşandığı sonucu elde edilmektedir. 2006-2021 yılları arasında TRC genelindeki konaklama işletmelerine gelen ziyaretçilere ait bilgiler Tablo 3.35'te ve bu ziyaretçilerin konaklama işletmelerinde kalış sürelerini belirten geceleme sayıları Tablo 3.36'de gösterilmiştir.

Tablo 3. 35: Yıllara Göre TRC Genelindeki Konaklama İşletmelerine Gelen Ziyaretçilerin Sayısı (2006-2021)

Yıllar	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam Geceleme
	Tesise Geliş Sayısı			Tesise Geliş Sayısı			
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	
2006	421.416	17.242	438.658	479.917	44.356	524.273	962.931
2007	690.795	35.362	726.157	626.479	51.443	677.922	1.404.079
2008	659.442	33.812	693.254	592.001	51.962	643.963	1.337.217
2009	624.446	30.218	654.664	637.983	68.821	706.804	1.361.468
2010	502.436	39.495	541.931	719.367	84.716	804.083	1.346.014
2011	537.751	47.060	584.811	804.739	118.689	923.428	1.508.239
2012	618.618	40.056	658.674	901.255	139.823	1.041.078	1.699.752
2013	787.212	111.607	898.819	1.090.573	192.195	1.282.768	2.181.587
2014	607.585	138.623	746.208	1.072.799	183.130	1.255.929	2.002.137
2015	495.152	114.456	609.608	889.882	156.894	1.046.776	1.656.384
2016	401.539	51.600	453.139	920.643	92.903	1.013.546	1.466.685
2017	638.320	25.080	663.400	1.370.088	142.802	1.512.890	2.176.290
2018	836.138	30.141	866.279	1.677.310	179.853	1.857.163	2.723.442
2019	1.036.729	47.413	1.084.142	1.770.368	212.747	1.983.115	3.067.257

2020	691.480	25.916	717.396	1.079.472	91.244	1.170.716	1.888.112
2021	992.358	44.920	1.037.278	1.717.111	184.994	1.902.105	2.939.383

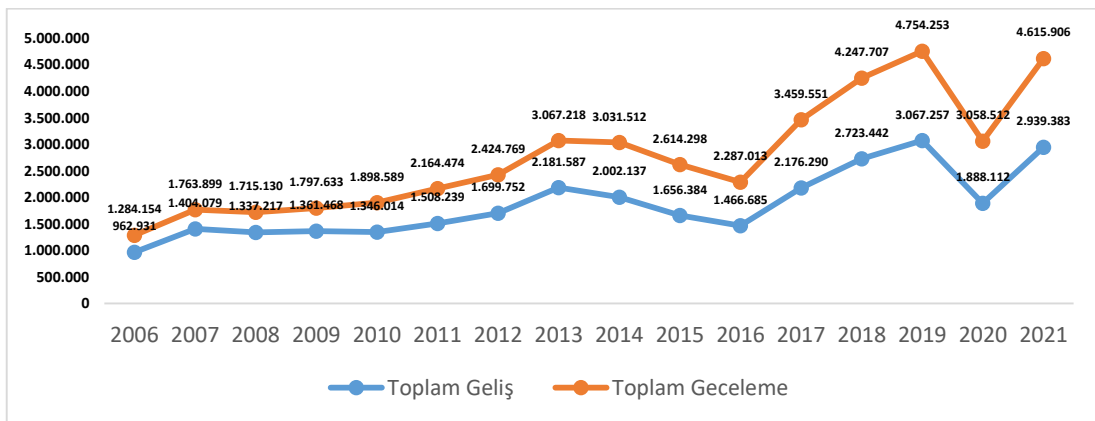
Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

Tablo 3. 36: Yıllara Göre TRC Genelindeki Konaklama İşletmelerine Gelen Ziyaretçilerin Geceleme Sayıları (2006-2021)

Yıllar	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam Geceleme
	Geceleme			Geceleme			
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	
2006	521.661	29.050	550.711	663.208	70.235	733.443	1.284.154
2007	803.847	59.430	863.277	820.017	80.605	900.622	1.763.899
2008	789.422	56.532	845.954	787.180	81.996	869.176	1.715.130
2009	746.632	59.332	805.964	879.162	112.507	991.669	1.797.633
2010	688.717	68.942	757.659	999.327	141.603	1.140.930	1.898.589
2011	755.547	84.073	839.620	1.131.568	193.286	1.324.854	2.164.474
2012	848.317	62.155	910.472	1.289.692	224.605	1.514.297	2.424.769
2013	1.034.844	164.078	1.198.922	1.556.634	311.662	1.868.296	3.067.218
2014	926.419	224.409	1.150.828	1.568.148	312.536	1.880.684	3.031.512
2015	829.866	197.694	1.027.560	1.318.620	268.118	1.586.738	2.614.298
2016	641.700	92.298	733.998	1.385.707	167.308	1.553.015	2.287.013
2017	1.108.452	40.960	1.149.412	2.073.344	236.795	2.310.139	3.459.551
2018	1.392.408	45.572	1.437.980	2.521.193	288.534	2.809.727	4.247.707
2019	1.712.515	72.580	1.785.095	2.624.140	345.018	2.969.158	4.754.253
2020	1.193.750	38.001	1.231.751	1.674.404	152.357	1.826.761	3.058.512
2021	1.608.294	68.551	1.676.845	2.615.202	323.859	2.939.061	4.615.906

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

Grafik 3. 51: Yıllara Göre TRC Genelindeki Konaklama İşletmelerindeki Toplam Geliş ve Geceleme Sayıları (2006-2021)

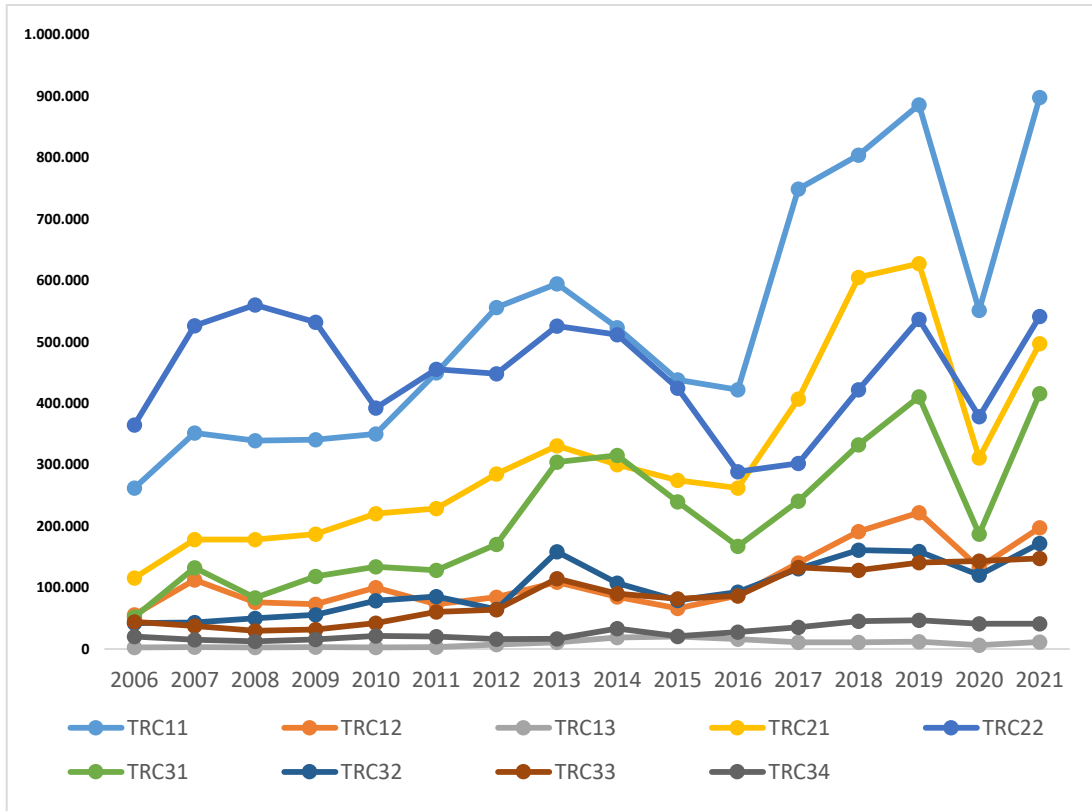
Tablo 3.35'te görüldüğü üzere 2006 yılında TRC genelinde konaklama işletmelerine 962.931 kişi gelmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %205,3 oranında artış göstererek 2.939.383 kişiye ulaşmıştır. En fazla konaklamanın gerçekleştiği yıl 2019 yılı olmasına rağmen COVID-19 Pandemisi sonrası uygulanan sokağa çıkma ve seyahat kısıtlamaları sonucunda 2020 yılında %38,4 oranında azalarak 1.888.112 kişiye gerilemiştir. Geceleme verilerin yer aldığı Tablo 3.36'ya bakıldığında 2006 yılında 1.284.154 toplam geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %259,5 oranında artış göstererek 4.615.906 kişiye ulaşmıştır. 4.754.253 kişi ile en yüksek geceleminin yaşandığı 2019 yılından sonra ortaya çıkan COVID-19 etkisi sonucunda geceleme oranı 2020 yılında bir önceki yıla göre %35,7 oranında azalarak 3.058.512 geceleme gerilemiştir. Grafik 3.51'de de görüldüğü üzere, toplam geliş ile toplam geceleme arasında doğru orantılı bir gelişmenin olduğu görülmektedir. Ancak yıllar itibariyle geceleme ile geliş sayılarının arasındaki fark açılmaya ve ortalama kalış sürelerinde artışların yaşandığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan illerin toplam geliş sayılarına ait veriler Tablo 3.37'de gösterilmiştir.

Tablo 3. 37: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerde Yer Alan Konaklama Tesislerin Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

TRC Bölgesi İllerinin Toplam Geliş Sayıları									
	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34
2006	262.271	55.651	2.493	115.493	364.493	51.968	42.258	44.276	20.121
2007	351.769	112.558	2.953	178.049	526.170	132.432	43.161	37.682	15.272
2008	338.879	76.148	2.625	178.407	559.876	83.189	50.153	29.934	12.660
2009	340.661	72.761	3.077	186.781	532.056	118.177	55.557	31.602	15.655
2010	349.969	100.220	2.746	220.396	392.176	133.786	78.822	42.352	21.213
2011	449.672	73.028	3.411	228.483	455.280	128.386	85.278	60.605	20.601
2012	555.632	84.669	7.130	285.102	447.946	170.192	64.620	64.124	16.341
2013	594.529	108.883	11.000	330.811	525.332	304.430	158.355	114.636	16.455
2014	523.211	85.158	18.945	300.219	511.624	315.129	107.172	89.958	33.209
2015	437.909	65.979	20.199	274.663	424.336	239.832	79.263	81.882	20.662
2016	421.732	86.863	16.357	262.043	288.435	167.362	92.821	86.538	27.860
2017	748.433	140.252	11.201	406.689	302.223	240.771	130.676	132.918	35.520
2018	803.795	190.962	11.197	604.661	421.705	332.321	160.913	128.044	45.487
2019	885.428	221.871	12.149	627.345	536.696	410.376	159.066	140.464	47.094
2020	550.939	132.202	6.386	310.785	378.299	186.768	120.104	143.153	41.300
2021	897.618	197.282	11.615	497.021	541.065	415.542	171.721	147.460	41.377

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

Grafik 3. 52: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerde Yer Alan Konaklama Tesislerinin Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

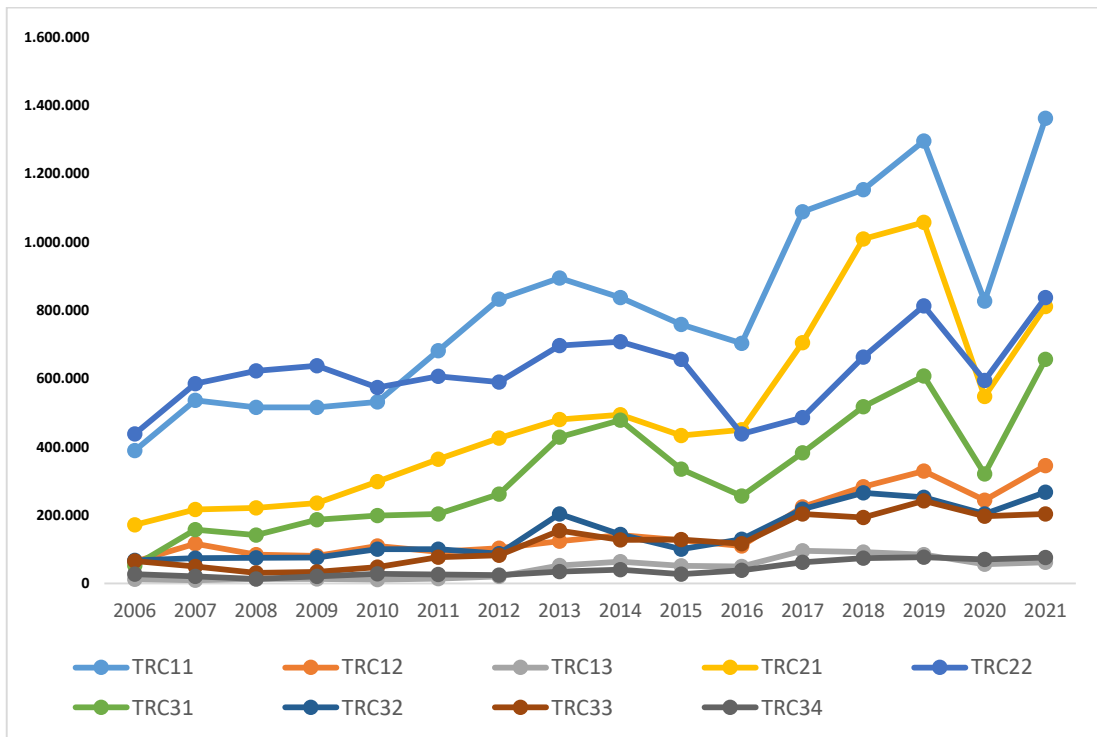
Tablo 3.37’de görüldüğü üzere TRC Bölgesinde en fazla ziyaretçinin geldiği il 2011 yılına kadar TRC22 ili olmasına rağmen 2011 yılından itibaren en fazla ziyaretçinin TRC11 iline geldiği görülmektedir. Bununla birlikte en az ziyaretçinin ise TRC13 ve TRC34 illerine geldiği görülmektedir. Grafik 3.52’ye bakıldığında 2006 yılında TRC31 ilinde 51.968 kişi konaklamış ve 2021 yılında 2006 yılına göre %700 oranında bir konaklama artışı ile 415.542 kişinin konaklama yaptığı görülmektedir. COVID-19 Pandemisi sonrasında ülke genelinde meydana gelen seyahat ve sokağa çıkma kısıtlamaları sonucunda TRC33 ili dışındaki tüm illere geliş sayılarında azalmalar meydana gelmiştir. TRC Bölgesinde yer alan illerin toplam geceleme sayılarına ait veriler Tablo 3.38’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 38: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerde Yer Alan Konaklama Tesislerinin Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

TRC Bölgesi İlleri Toplam Geceleme Sayıları									
	TRC11	TRC12	TRC13	TRC21	TRC22	TRC31	TRC32	TRC33	TRC34
2006	388.858	63.257	11.681	171.208	437.483	52.416	66.984	65.692	26.575
2007	535.792	115.641	9.684	216.166	585.030	157.054	74.012	49.631	20.889
2008	515.666	84.217	12.778	220.757	621.716	141.396	74.925	30.549	13.126
2009	515.145	80.472	12.961	235.333	637.269	186.583	75.794	33.584	20.492
2010	531.518	109.303	11.247	297.613	573.174	198.971	100.480	47.981	28.302
2011	681.530	93.004	13.621	363.514	606.667	203.046	99.937	76.791	26.364
2012	831.665	103.073	20.042	425.611	589.221	261.131	86.893	82.580	24.553
2013	893.755	123.993	52.514	480.135	696.488	428.522	203.093	154.346	34.372
2014	836.530	141.124	63.784	494.189	707.419	477.413	143.682	127.065	40.306
2015	757.619	126.730	51.424	432.624	655.885	334.583	99.986	127.944	27.503
2016	702.984	109.589	49.415	449.326	437.403	255.361	128.791	115.720	38.424
2017	1.087.668	223.626	95.288	704.515	485.199	382.184	216.853	202.902	61.316
2018	1.152.420	282.838	91.816	1.008.319	662.295	517.020	265.419	193.246	74.334
2019	1.294.725	328.393	83.745	1.057.333	812.541	607.592	251.916	241.478	76.530
2020	826.661	243.639	55.746	546.996	594.382	320.807	202.974	197.047	70.260
2021	1.361.692	344.296	61.275	810.366	837.204	655.642	266.664	203.164	75.603

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

Grafik 3. 53: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerde Yer Alan Konaklama Tesislerinin Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

TRC Bölgesinde yer alan illerin toplam geceleme sayılarının yer aldığı Tablo 3.38'e bakıldığında en fazla geceleminin 2010 yılına kadar TRC21 ilinde olduğu görülmektedir. TRC21 ilinin, 2011 yılında TRC11'in ve 2016 yılında da TRC21 ilinin gerisine düştüğü görülmektedir. 2011 yılı itibariyle en fazla geceleminin TRC21 ilinde olduğu ve en az geceleminin ise TRC13 ve TRC34 illerinde olduğu görülmektedir. TRC31 ilinde 2006 yılında 52.416 geceleme gerçekleştirilmesine rağmen 2021 yılında %1100 oranında bir artış yaşanmış ve toplam geceleme 655.642'ye ulaşmıştır. TRC33 ilinde COVID-19 Pandemisi sürecinde geliş sayılarında azalma yaşanmamasına rağmen geceleme sayılarında azalmanın yaşandığı görülmektedir.

3.2.3.1. TRC11 (Gaziantep)

TRC Bölgesi içerisinde en gelişmiş il konumunda bulunan TRC11 ili, TR içerisinde de oldukça önemli bir yere sahiptir (Bildir vd., 2015: 78). 6222 km² ile TR topraklarının yaklaşık %1'lik kısmını oluşturmaktadır (Gaziantep Valiliği, 2022). Anadolu'nun ilk yerleşim yerleri içerisinde yer alan Yukarı Mezopotamya sınırları içerisinde yer alan il, Doğu ile Batı'nın en önemli ticaret yolu olan tarihi İpek Yolu'nun geçtiği kavşak noktasında yer almaktadır (Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2022; Yerleşmiş, 2015: 127).

Kalkolitik, Paleolitik ve Neolitik dönemlere ait yerleşim alanlarının bulunduğu TRC11 ili, aralarında Hitit, Mintani, Asur, Pers, Makedonya ve Roma gibi antik birçok medeniyete ait eserlerin günümüze kadar ulaşmış tarihi ve kültürel zenginlikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bununla birlikte Bizans, İslam Devletleri, Türk-İslam Devletleri ve Osmanlı gibi modern birçok uygarlığın da egemenlik sahası içerisinde yer almaktadır (Gaziantep İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022). Antik ve modern birçok medeniyetin egemenlik sahası içerisinde yer alan TRC11 ili, özellikle Millî Mücadele döneminde göstermiş olduğu büyük direnişler ile "Gazi" unvanını almış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün nüfus kütüğü ilin Şahinbey ilçesine kaydedilmiştir (Bildir vd., 2015: 78).

TRC11: ili, kültür turizmi, av turizmi, inanç turizmi, gençlik turizmi, kuş gözlemciliği, kongre turizmi, spor turizmi gibi farklı alternatif turizm potansiyellerini bünyesinde barındırmaktadır (Bildir vd., 2015: 80). TRC11 ilinin UNESCO Dünya

Miras Geçici Listesinde Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi (2012), Zeugma Arkeolojik Alanı (2012) ve Gaziantep Yeraltı Suyu Yapıları: Livas ve Kasteller (2018) olmak üzere üç tarihi ve kültürel değeri bulunmaktadır (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 2022). Bununla birlikte özellikle 2015 yılında UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı kapsamında ilin “Gastronomi Şehri” olarak tescillenmesi ile ilin yemek kültürün dünyadaki yeri ve önemi de artmıştır (Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2022). Ayrıca TRC11 ilinde, T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 84 coğrafi işaretli ürün bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC11 ilinin, 2021 yılsonu itibariyle tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.39’da gösterilmiştir.

Tablo 3. 39: TRC11 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
Anıt ve Abideler	3	0,28
İdari Yapılar	34	3,20
Kültürel Yapılar	91	8,55
Askeri Yapılar	6	0,56
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	22	2,07
Dinsel Yapılar	72	6,77
Mezarlıklar	31	2,91
Sivil Mimarlık Örneği	797	74,91
Kalıntılar	8	0,75
Toplam	1064	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	316	98,75
Kentsel Sit Alanı	2	0,63
Tarihi Sit Alanı	1	0,31
Kentsel Arkeolojik Sit Alanı	1	0,31
Toplam	320	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

Tablo 3.39’da görüldüğü üzere TRC11 ilinde 1064 taşınmaz kültür varlığı ve 320 sit alanı bulunmaktadır. TRC11 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlığını sivil mimari örnekleri (%74,91), kültürel yapılar (%8,55) ve dinsel yapılar (%6,77); en az taşınmaz kültür varlığını ise anıt ve abideler (%0,28) ile askeri yapılar (%0,56) oluşturmaktadır. Bununla birlikte TRC11 ilinde bulunan sit alanlarının %98,75’ini de

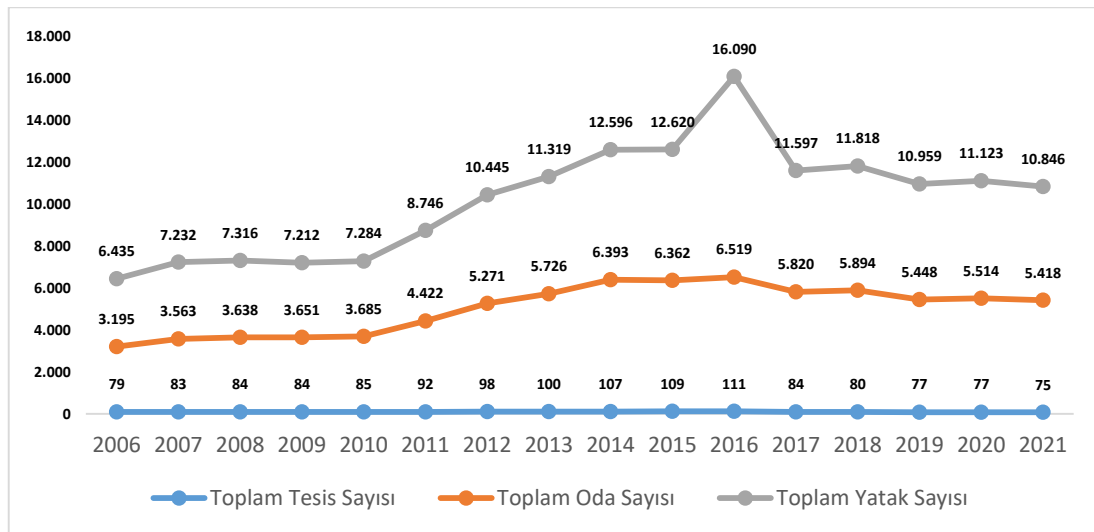
arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir. TRC11 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.40'ta gösterilmiştir.

Tablo 3. 40: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	46	1.146	2.154	9	695	1.545	24	1.354	2.736	79	3.195	6.435
2007	46	1.146	2.154	11	1.000	2.188	26	1.417	2.890	83	3.563	7.232
2008	46	1.146	2.154	12	1.119	2.373	26	1.373	2.789	84	3.638	7.316
2009	46	1.146	2.154	10	807	1.662	28	1.698	3.396	84	3.651	7.212
2010	45	1.097	2.060	9	607	1.263	31	1.981	3.961	85	3.685	7.284
2011	45	1.097	2.060	11	1.160	2.334	36	2.165	4.352	92	4.422	8.746
2012	45	1.097	2.060	16	1.873	3.792	37	2.301	4.593	98	5.271	10.445
2013	45	1.097	2.060	17	2.212	4.444	38	2.417	4.815	100	5.726	11.319
2014	45	1.097	2.060	24	2.670	5.324	38	2.626	5.212	107	6.393	12.596
2015	45	1.103	2.068	21	2.241	4.450	43	3.018	6.102	109	6.362	12.620
2016	45	1.103	2.068	22	2.184	4.409	44	3.232	9.613	111	6.519	16.090
2017	16	585	1.132	25	2.182	4.434	43	3.053	6.031	84	5.820	11.597
2018	16	539	1.063	19	2.004	4.128	45	3.351	6.627	80	5.894	11.818
2019	16	539	1.063	13	1.181	2.466	48	3.728	7.430	77	5.448	10.959
2020	16	554	1.074	9	677	1.499	52	4.283	8.550	77	5.514	11.123
2021	17	611	1.184	6	524	1.105	52	4.283	8.557	75	5.418	10.846

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 54: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

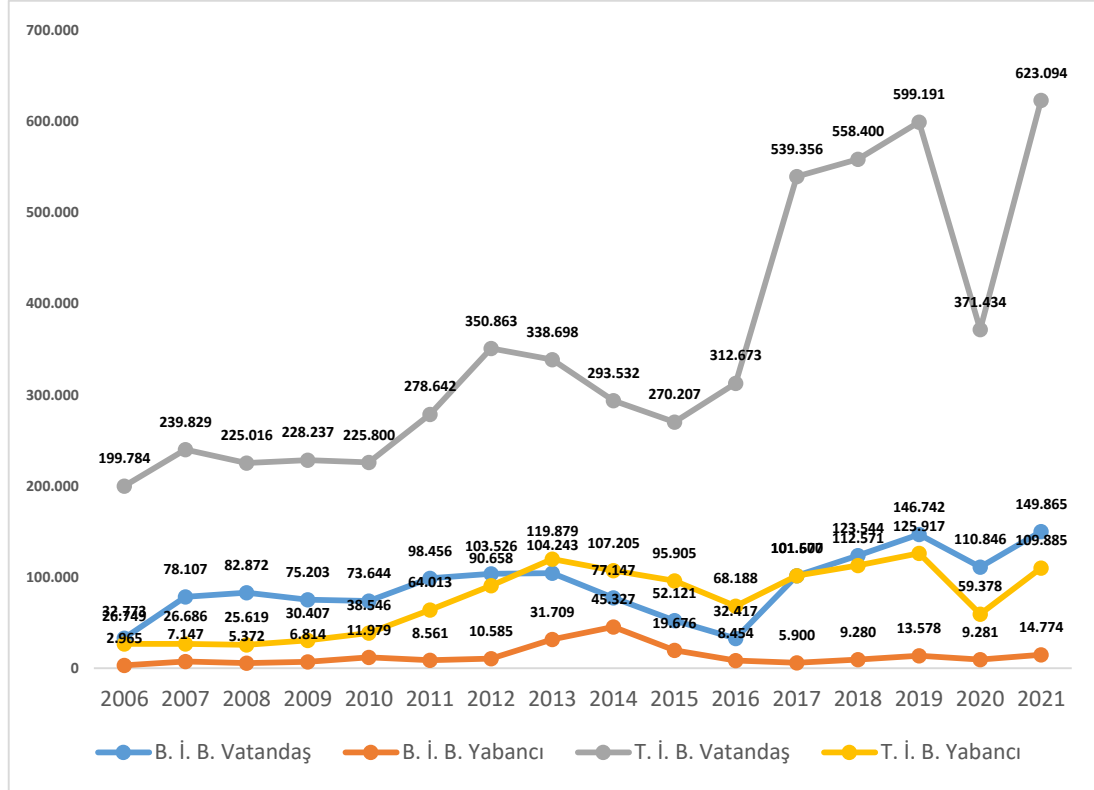
Tablo 3.40'ta görüldüğü üzere TRC11 ilindeki 2006 yılında konaklama tesislerin 46'sı belediye işletme belgeli, 9'u turizm yatırım belgeli ve 24'ü de turizm işletme belgelidir. 2021 yılında ise 17 belediye işletme belgeli, 6 turizm yatırım belgeli ve 52 turizm işletme belgeli tesisin bulunduğu görülmektedir. Bu tesislerde 2006 yılında toplam 3.195 oda ve 6.435 yatak, 2021 yılında 5418 oda, 10846 yatak bulunmaktadır. Grafik 3.54'te görüldüğü üzere, en fazla tesis, oda ve yatak sayısına 2016 yılında ulaşılmıştır. 2006-2021 yılları arasında en az tesis sayısının 2021 yılında bulunmasına rağmen 2006 yılına göre oda sayısının %70 ve yatak sayısının ise %68 oranında arttığı görülmektedir. TRC11 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.41'de gösterilmiştir.

Tablo 3. 41: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

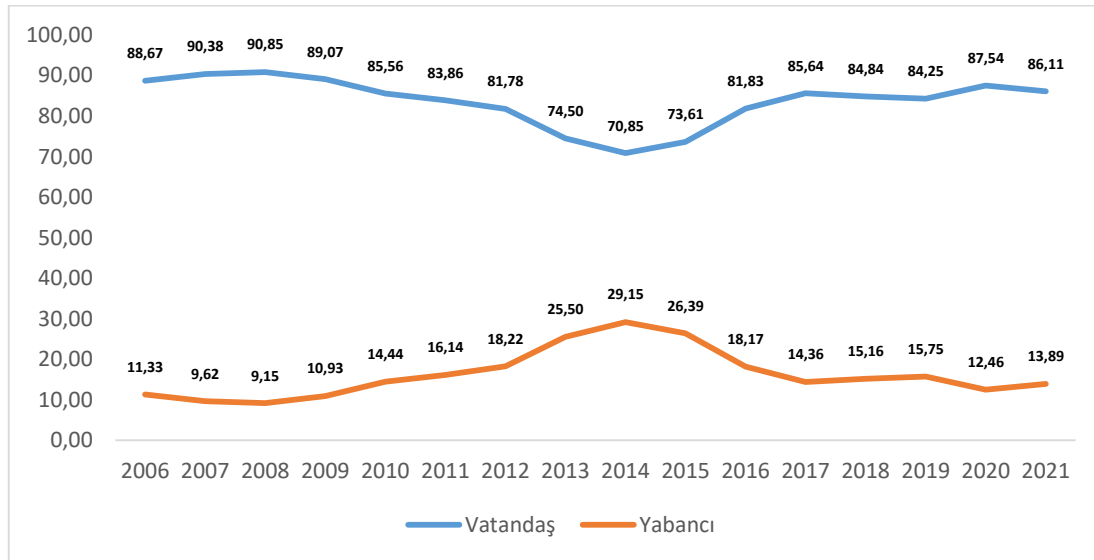
TRC11									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	32.773	2.965	35.738	199.784	26.749	226.533	232.557	29.714	262.271
2007	78.107	7.147	85.254	239.829	26.686	266.515	317.936	33.833	351.769
2008	82.872	5.372	88.244	225.016	25.619	250.635	307.888	30.991	338.879
2009	75.203	6.814	82.017	228.237	30.407	258.644	303.440	37.221	340.661
2010	73.644	11.979	85.623	225.800	38.546	264.346	299.444	50.525	349.969
2011	98.456	8.561	107.017	278.642	64.013	342.655	377.098	72.574	449.672
2012	103.526	10.585	114.111	350.863	90.658	441.521	454.389	101.243	555.632
2013	104.243	31.709	135.952	338.698	119.879	458.577	442.941	151.588	594.529
2014	77.147	45.327	122.474	293.532	107.205	400.737	370.679	152.532	523.211
2015	52.121	19.676	71.797	270.207	95.905	366.112	322.328	115.581	437.909
2016	32.417	8.454	40.871	312.673	68.188	380.861	345.090	76.642	421.732
2017	101.607	5.900	107.507	539.356	101.570	640.926	640.963	107.470	748.433
2018	123.544	9.280	132.824	558.400	112.571	670.971	681.944	121.851	803.795
2019	146.742	13.578	160.320	599.191	125.917	725.108	745.933	139.495	885.428
2020	110.846	9.281	120.127	371.434	59.378	430.812	482.280	68.659	550.939
2021	149.865	14.774	164.639	623.094	109.885	732.979	772.959	124.659	897.618

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

Grafik 3. 55: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

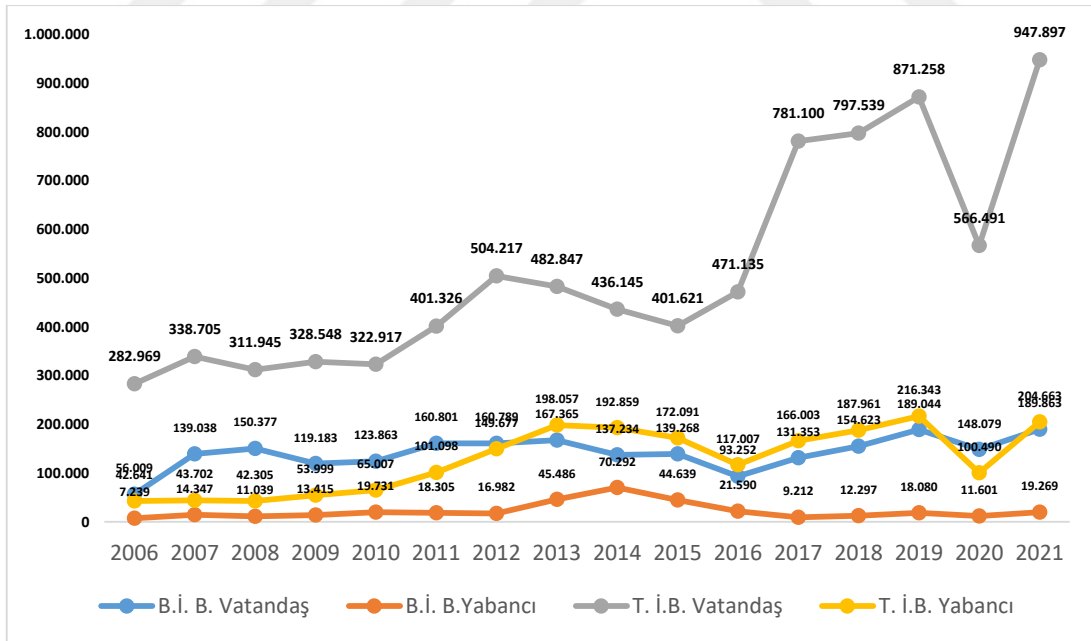
Grafik 3. 56: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

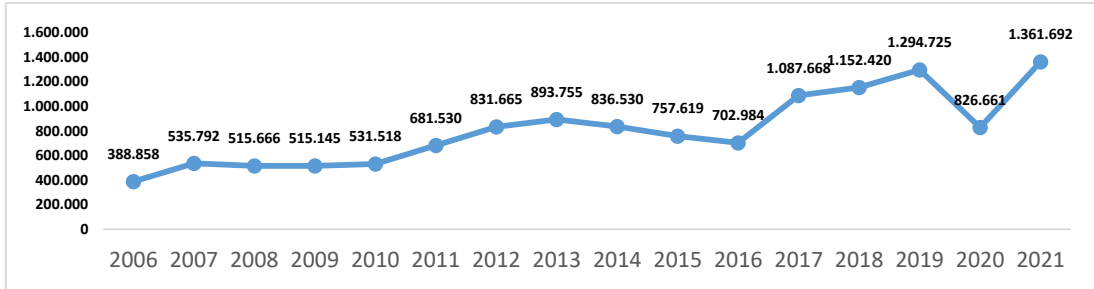
2006	56.009	7.239	63.248	282.969	42.641	325.610	1,46	1,68	1,48
2007	139.038	14.347	153.385	338.705	43.702	382.407	1,50	1,72	1,52
2008	150.377	11.039	161.416	311.945	42.305	354.250	1,50	1,72	1,52
2009	119.183	13.415	132.598	328.548	53.999	382.547	1,48	1,81	1,51
2010	123.863	19.731	143.594	322.917	65.007	387.924	1,49	1,68	1,52
2011	160.801	18.305	179.106	401.326	101.098	502.424	1,49	1,65	1,52
2012	160.789	16.982	177.771	504.217	149.677	653.894	1,46	1,65	1,50
2013	167.365	45.486	212.851	482.847	198.057	680.904	1,47	1,61	1,50
2014	137.234	70.292	207.526	436.145	192.859	629.004	1,55	1,73	1,60
2015	139.268	44.639	183.907	401.621	172.091	573.712	1,68	1,88	1,73
2016	93.252	21.590	114.842	471.135	117.007	588.142	1,64	1,81	1,67
2017	131.353	9.212	140.565	781.100	166.003	947.103	1,42	1,63	1,45
2018	154.623	12.297	166.920	797.539	187.961	985.500	1,40	1,64	1,43
2019	189.044	18.080	207.124	871.258	216.343	1.087.601	1,42	1,68	1,46
2020	148.079	11.601	159.680	566.491	100.490	666.981	1,48	1,63	1,50
2021	189.863	19.269	209.132	947.897	204.663	1.152.560	1,47	1,80	1,52

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

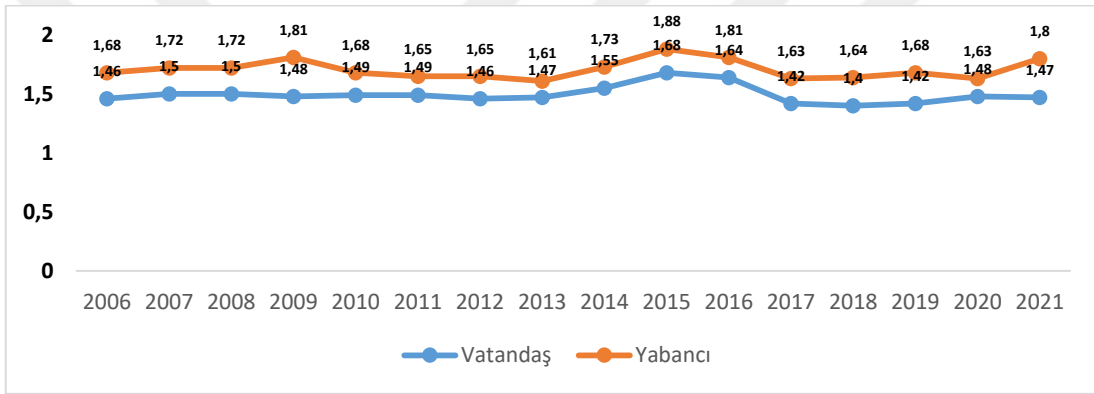
Grafik 3. 58: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 59: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 60: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.42’de görüldüğü üzere TRC11 ilindeki belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 63.248 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %231 oranında artış göstererek 209.132 gecelemeye yükselmiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 325.610 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %254 oranında artış göstererek 1.152.560 gecelemeye yükselmiştir. Grafik 3.58’de görüldüğü üzere en fazla geceleminin bakanlığa bağlı konaklama tesislerinde gerçekleştiği ve bu gecelemlerin 2021 yılı için %84’ü ülke vatandaşları tarafından yapıldığı görülmektedir. Ülke vatandaşı olmayan ziyaretçilerin en az geceleme süreleri belediye işletme belgeli tesislerde yapmışlardır. Belediye ve Bakanlık belgeli tesislerde gerçekleşen toplam geceleminin yer aldığı Grafik 3.59’e bakıldığında 2006 yılında 388.858 geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %250 oranında bir artış meydana gelmiş ve toplam 1.361.692 geceleme gerçekleşmiştir. Ülke vatandaşlarının ve yabancı ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin yer aldığı Grafik

3.60'a bakıldığında yabancı ziyaretçilerin ülke vatandaşlarından daha fazla TRC11 ilinde geceledikleri görülmektedir. Ayrıca ülke vatandaşları ve yabancı ziyaretçilerin 2006-2021 yılları arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,53 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3.2. TRC12 (Adıyaman)

TRC12 ilinde yapılan arkeolojik kazalarda ilin tarihinin M.Ö. 40.000 yılına kadar uzandığı ve tarihin ilk yerleşim yerleri arasında olduğu görülmektedir (Adıyaman Valiliği, 2022). Bir açık hava müzesi konumunda olan TRC12 ili aralarında Hitit, Asur, Frig, Pers, Makedonya, Kommangene, Roma, Bizans, Abbasi, Emevi, Eyyubi, Anadolu Selçuklu, Memluk ve Osmanlı gibi 19 farklı medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Karacıl, 2019: 2).

M.Ö. 69 ila M.S. 72 yılları arasında bölgede egemenlik kuran Kommangene Krallığı'nın başkenti Samosota (Samsat) TRC12 ili sınırları içerisinde yer almaktadır. Kommengane Kralı 1. Antikos'un mezarı aynı zamanda dünyanın 8. harikası olarak anılmakta ve 1988 yılında UNESCO Dünya Kültür Miras Listesine alınmıştır (Adıyaman Valiliği, 2022). TRC12 ili, Türkiye'deki 15 Marka kent (Yılmaz ve Çalışkan, 2015: 6587), GAP Kültür ve Turizm Gelişim Bölgesi ve Türkiye Turizm Stratejisi Eylem Planı içerisinde de yer alan 9 tematik bölgeden biri olarak yer almaktadır (Türkiye Turizm Stratejisi, 2007).

TRC12 ili sahip olduğu zengin tarihi, kültürel ve doğal güzellikleri birçok alternatif turizm potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır. Kültür turizmi, inanç turizmi, av turizmi, su sporları turizmi, kap-karavan turizmi, sağlık turizmi ve doğa sporları turizmi gibi farklı alternatif turizm potansiyeline sahiptir (Güven ve Kaygın, 2015: 78). TRC12 ilinin T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 9 coğrafi işaretli ürünü bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC12 ilinin, 2021 yıl sonu itibariyle tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.43'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 43: TRC12 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
Anıt ve Abideler	2	1,25
İdari Yapılar	2	1,25
Kültürel Yapılar	44	27,50
Askeri Yapılar	5	3,13
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	8	5,00
Dinsel Yapılar	55	34,38
Mezarlıklar	11	6,88
Sivil Mimarlık Örneği	8	5,00
Kalıntılar	25	15,63
Toplam	160	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	222	99,55
Karma Sit Alanı	1	0,45
Toplam	223	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

Tablo 3.43'de görüldüğü üzere TRC12 ilinde 160 taşınmaz kültür varlığı ve 223 sit alanı bulunmaktadır. TRC12 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlıklarının dinsel yapılar (%34,38), kültürel yapılar (%27,50) ile kalıntılar (%15,63) oluşturmaktadır. Bununla birlikte TRC12 ilinde bulunan sit alanlarının %99,55'ini de arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir. TRC12 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.44'te gösterilmiştir.

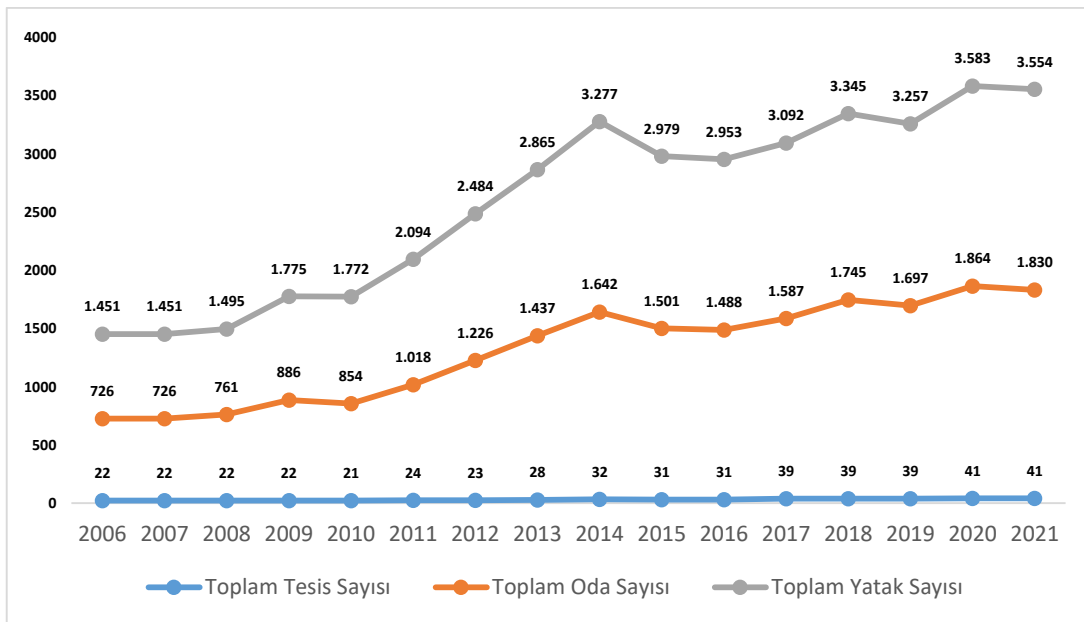
Tablo 3. 44: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	14	330	663	2	69	132	6	327	656	22	726	1.451
2007	14	330	663	2	69	132	6	327	656	22	726	1.451
2008	14	330	663	2	104	176	6	327	656	22	761	1.495
2009	14	330	663	3	257	512	5	299	600	22	886	1.775
2010	14	299	641	3	311	642	4	244	489	21	854	1.772
2011	15	337	717	3	321	656	6	360	721	24	1.018	2.094
2012	11	277	565	5	544	1.108	7	405	811	23	1.226	2.484
2013	13	378	735	7	633	1.286	8	426	844	28	1.437	2.865

2014	13	378	735	11	834	1.690	8	430	852	32	1.642	3.277
2015	13	378	735	9	670	1.346	9	453	898	31	1.501	2.979
2016	13	378	735	9	591	1.188	9	519	1.030	31	1.488	2.953
2017	22	638	1.210	4	286	564	13	663	1.318	39	1.587	3.092
2018	22	733	1.337	3	196	384	14	816	1.624	39	1.745	3.345
2019	23	748	1.375	2	133	258	14	816	1.624	39	1.697	3.257
2020	23	748	1.375	4	300	584	14	816	1.624	41	1.864	3.583
2021	22	639	1.193	4	300	584	15	891	1.777	41	1.830	3.554

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 61: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

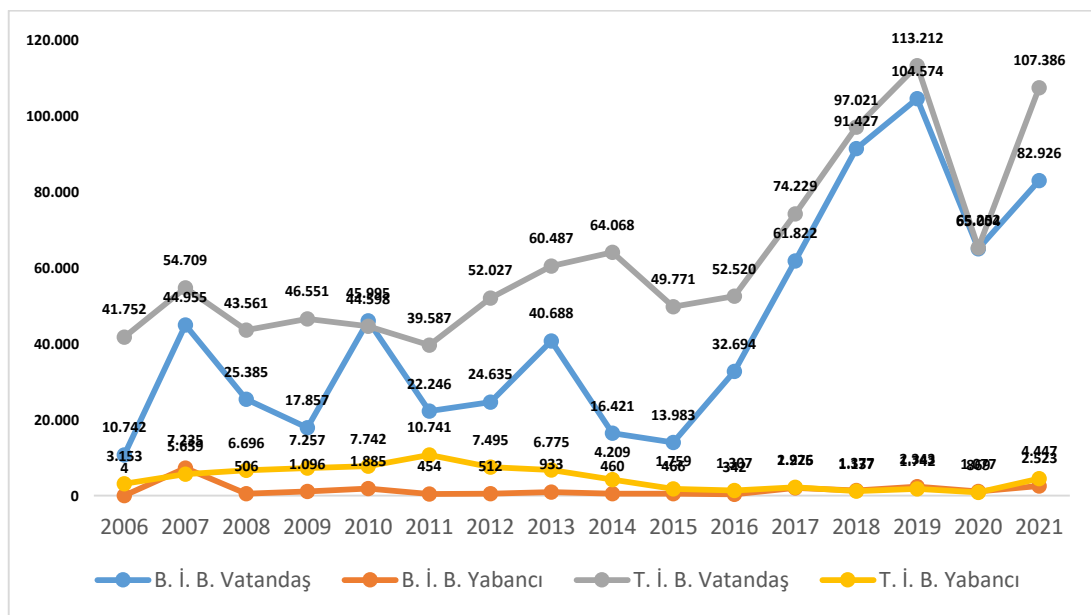
Tablo 3.44'te görüldüğü üzere TRC12 ilindeki 2006 yılında konaklama tesislerin 14'ü belediye işletme belgeli, 2'si turizm yatırım belgeli ve 6'sı da turizm işletme belgelidir. 2021 yılında ise 22 belediye işletme belgeli, 4 turizm yatırım belgeli ve 15 turizm işletme belgeli tesisin bulunmaktadır. Bu tesislerde 2006 yılında toplam 726 oda ve 1.451 yatak; 2021 yılında 1.830 oda, 3.554 yatak bulunmaktadır. Grafik 3.61'de görüldüğü üzere, en fazla tesis 2020 ve 2021 yıllarında, en fazla oda ve yatak sayısı ise 2020 yılında bulunmaktadır. 2021 yılında 2006 yılına göre tesis sayısı %86,36, oda sayısı %152,07 ve yatak sayısı ise %144,93 oranında artış göstermiştir. TRC12 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.45'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 45: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

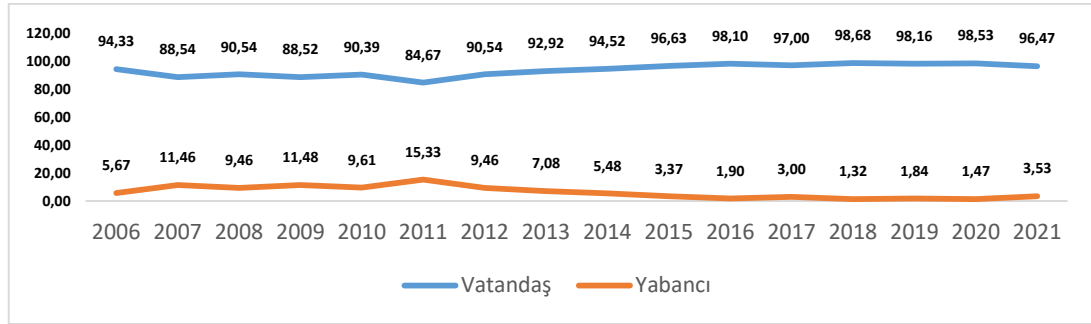
TRC12									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	10.742	4	10.746	41.752	3.153	44.905	52.494	3.157	55.651
2007	44.955	7.235	52.190	54.709	5.659	60.368	99.664	12.894	112.558
2008	25.385	506	25.891	43.561	6.696	50.257	68.946	7.202	76.148
2009	17.857	1.096	18.953	46.551	7.257	53.808	64.408	8.353	72.761
2010	45.995	1.885	47.880	44.598	7.742	52.340	90.593	9.627	100.220
2011	22.246	454	22.700	39.587	10.741	50.328	61.833	11.195	73.028
2012	24.635	512	25.147	52.027	7.495	59.522	76.662	8.007	84.669
2013	40.688	933	41.621	60.487	6.775	67.262	101.175	7.708	108.883
2014	16.421	460	16.881	64.068	4.209	68.277	80.489	4.669	85.158
2015	13.983	466	14.449	49.771	1.759	51.530	63.754	2.225	65.979
2016	32.694	342	33.036	52.520	1.307	53.827	85.214	1.649	86.863
2017	61.822	1.975	63.797	74.229	2.226	76.455	136.051	4.201	140.252
2018	91.427	1.377	92.804	97.021	1.137	98.158	188.448	2.514	190.962
2019	104.574	2.343	106.917	113.212	1.742	114.954	217.786	4.085	221.871
2020	65.004	1.077	66.081	65.252	869	66.121	130.256	1.946	132.202
2021	82.926	2.523	85.449	107.386	4.447	111.833	190.312	6.970	197.282

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

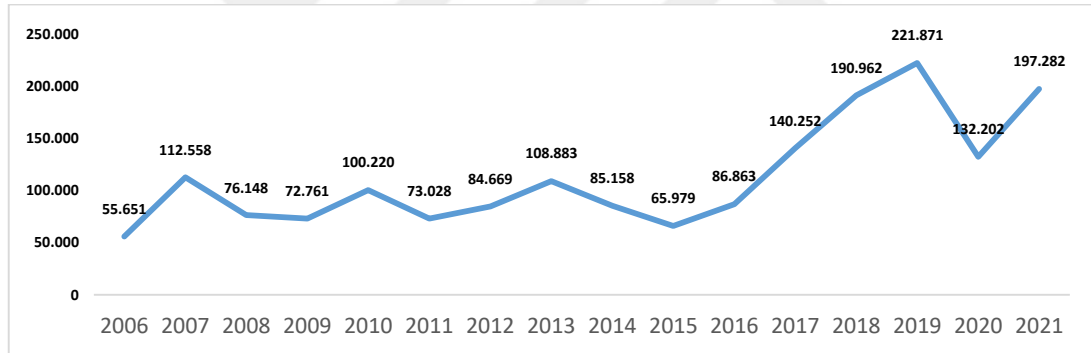
Grafik 3. 62: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 63: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

Grafik 3. 64: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

Tablo 3.45'te görüldüğü üzere 2006 yılında belediye işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı 10.746 iken 2021 yılında %695,17 oranında artış göstererek 85.449 kişiye ulaşmıştır. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama tesislerine gelen kişi sayısı 44.905 iken 2021 yılında %159,04 oranında artış göstererek 111.833 kişiye çıkmıştır. Grafik 3.62'de de görüldüğü üzere buraya gelen ziyaretçilerin tüm yıllarda en fazla bakanlık işletme belgeli tesisleri tercih ettikleri ve en fazla gelişin de ülke vatandaşları tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Ülke vatandaşları ile yabancı ziyaretçilerin geliş oranlarının yer aldığı Grafik 3.63'e bakıldığında yabancı ziyaretçilerin geliş oranının yüksek olduğu 2011 yılında %15,33 iken en düşük oran ise 2018 yılında %1,32 olduğu görülmektedir. Toplam geliş sayılarının yer aldığı Grafik 3.64'e bakıldığında 2006 yılında 55.651 olan geliş sayısı 2021 yılında 2006

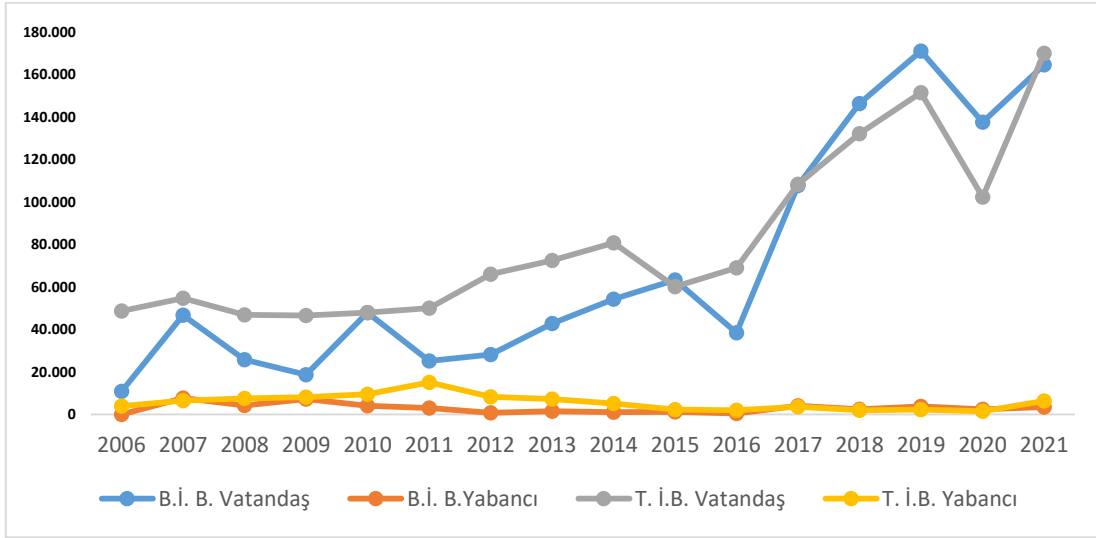
yılına göre %254 oranında artış göstererek 197.282 kişiye ulaşmıştır. COVID-19 Pandemisi ile seyahat ve sokağa çıkma kısıtlamaları sonucunda 2020 yılında geliş sayısı bir önceki yıla göre %40,41 oranında azalma göstermiştir. TRC12 ilinin 2006-2021 yılları arasına ait Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayıları ile ortalama kalış süreleri Tablo 3.46'de gösterilmiştir.

Tablo 3. 46: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

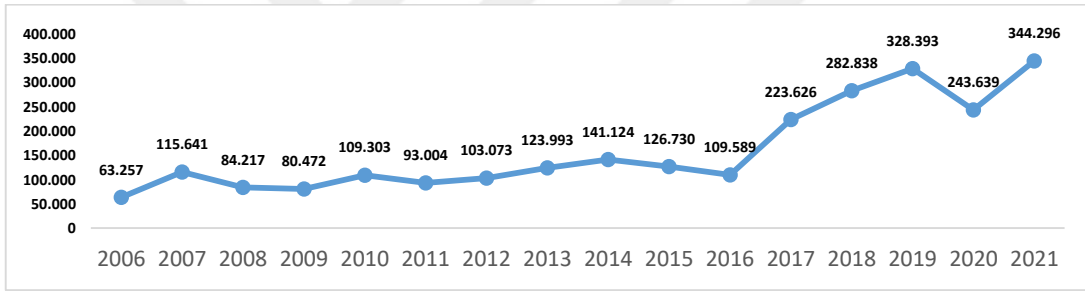
TRC12									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Ortalama Kalış Süresi		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	10.742	8	10.750	48.650	3.857	52.507	1,13	1,22	1,14
2007	46.753	7.708	54.461	54.709	6.471	61.180	1,02	1,10	1,03
2008	25.672	4.212	29.884	46.900	7.433	54.333	1,05	1,62	1,11
2009	18.717	7.149	25.866	46.551	8.055	54.606	1,01	1,82	1,11
2010	47.970	3.984	51.954	47.940	9.409	57.349	1,06	1,39	1,09
2011	25.152	2.922	28.074	49.953	14.977	64.930	1,21	1,60	1,27
2012	28.122	757	28.879	65.998	8.196	74.194	1,23	1,12	1,22
2013	42.792	1.515	44.307	72.496	7.190	79.686	1,14	1,13	1,14
2014	54.218	1.076	55.294	80.769	5.061	85.830	1,68	1,31	1,66
2015	63.217	1.221	64.438	60.139	2.153	62.292	1,93	1,52	1,92
2016	38.368	342	38.710	68.993	1.886	70.879	1,26	1,35	1,26
2017	107.726	4.033	111.759	108.348	3.519	111.867	1,59	1,80	1,59
2018	146.386	2.383	148.769	132.203	1.866	134.069	1,48	1,69	1,48
2019	171.072	3.706	174.778	151.427	2.188	153.615	1,48	1,44	1,48
2020	137.586	2.311	139.897	102.259	1.483	103.742	1,84	1,95	1,84
2021	164.572	3.408	167.980	170.028	6.288	176.316	1,76	1,39	1,75

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

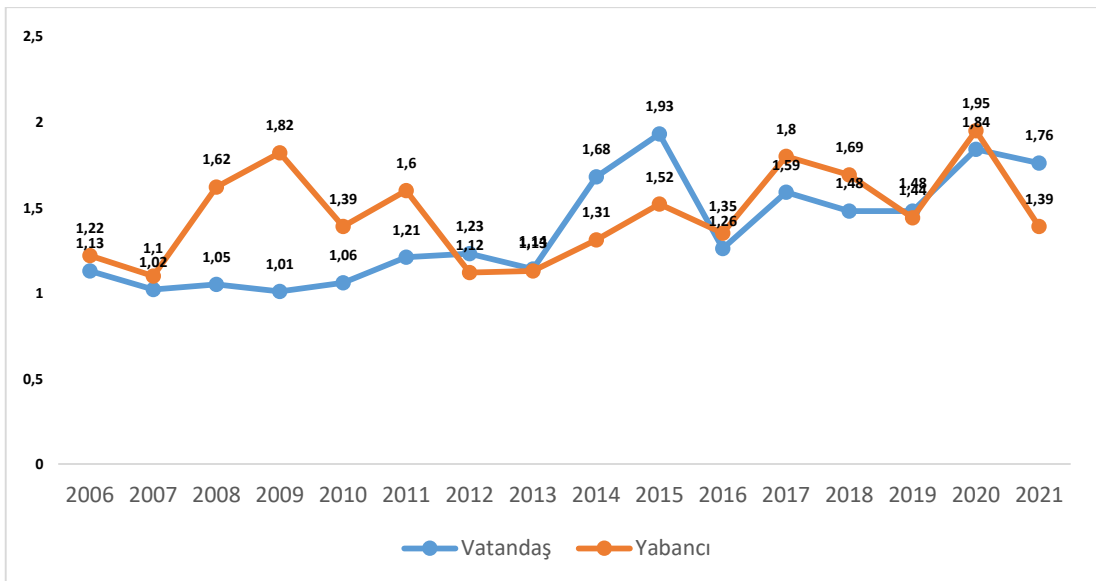
Grafik 3. 65: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 66: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 67: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.46’da görüldüğü üzere TRC12 ilindeki belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 10.750 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %1462,61 oranında artış göstererek 167.980 geceleme yükselmiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 52.507 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %335,8 oranında artış göstererek 176.316’ya yükselmiştir. Grafik 3.65’de görüldüğü üzere 2006-2021 yılları arasında en fazla geceleme ülke vatandaşlarının yaptığı görülmektedir. Toplam geceleme sayılarının yer aldığı Grafik 3.66’ya bakıldığında 2021 yılında 2006 yılına göre %444 oranında bir artış gerçekleşerek 344.296 geceleme sayısına ulaşılmıştır. 2012 yılına kadar yabancı ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin ülke vatandaşlarından daha fazla olmasına rağmen 2012 yılında ülke vatandaşlarının kalış sürelerinde artışlar görülmüştür. Ayrıca ülke vatandaşları ve yabancı ziyaretçilerin 2006-2021 yılları arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,38 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3.3. TRC13 (Kilis)

TRC13 ili 1.521 km² yüzölçümü ile TRC Bölgesinin en küçük, TR’nin ise en küçük ikinci ili konumundadır. 06.06.1995 yılına kadar TRC11 iline bağlı bir ilçe iken, bu tarihten itibaren 550 sayılı Kanunun Hükmünde Kararname ile il statüsüne kavuşmuş ve Türkiye’nin 79. ili olmuştur (Kilis Valiliği, 2022).

Hitit, Asur, Med, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi farklı birçok medeniyetin yaşadığı TRC13 ili, özellikle Hititler zamanında önemli bir sanat kenti olarak faaliyet göstermiştir. İlin kuzey batısında yer alan “Yesemek” dünyanın ilk ve tek heykel atölyesi örneğidir (Kilis Belediyesi, 2022). Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesini birbirine bağlayan bir konuma sahip olan TRC13 ili, Mezopotamya halklarının zengin tarihi ve kültürel örneklerinin görüldüğü önemli şehirlerin içerisinde yer almaktadır (Çelik, 2020: 206).

TRC13 ilinin sahip olduğu zengin tarihi, kültürel ve doğal güzellikleri birçok alternatif turizm potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır. Kültür turizmi, inanç turizmi, av turizmi, eko turizm gibi farklı alternatif turizm potansiyeline sahiptir (İpekyolu Kalkınma Ajansı, 2017: 31). Bununla birlikte TRC13 ili günümüzde

yorgancılık, çulhacılık (dokumacılık), debbağlık (tabaklık), saraçlık, hallaçlık, kalaycılık ve bakırcılık gibi farklı pek çok el sanatları ve zanaatkârlığın devam ettiği illerdendir (Harbalıoğlu vd., 2013: 58-59). TRC13 ilinin T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 4 adet coğrafi işaretli ürünü bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC13 ilinin, 2021 yılsonu itibariyle tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.47’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 47: TRC13 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
Anıt ve Abideler	2	0,45
İdari Yapılar	5	1,13
Kültürel Yapılar	28	6,31
Askeri Yapılar	4	0,90
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	13	2,93
Dinsel Yapılar	35	7,88
Mezarlıklar	3	0,68
Sivil Mimarlık Örneği	350	78,83
Kalıntılar	4	0,90
Toplam	444	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	58	98,31
Kentsel Sit Alanı	1	1,69
Toplam	59	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

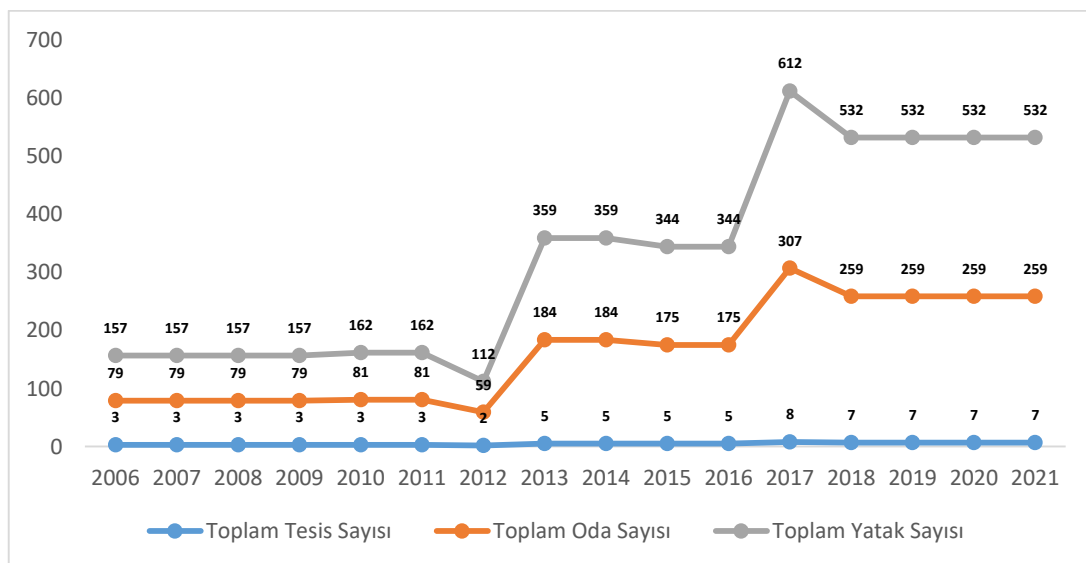
Tablo 3.47’de görüldüğü üzere TRC13 ilinde 444 taşınmaz kültür varlığı ve 59 sit alanının bulunduğu görülmektedir. TRC13 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlıklarının sivil mimari örnekleri (%78,83), dinsel yapılar (7,88) ve kültürel yapılar (6,31); en az taşınmaz kültür varlığını ise anıt ve abideler (0,45) oluşturmaktadır. Bununla birlikte TRC13 ilinde bulunan sit alanlarının %98,31’ini de arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir. TRC13 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.48’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 48: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

TRC13												
Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam			
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	2	57	112	0	0	0	1	22	45	3	79	157
2007	2	57	112	0	0	0	1	22	45	3	79	157
2008	2	57	112	0	0	0	1	22	45	3	79	157
2009	2	57	112	0	0	0	1	22	45	3	79	157
2010	2	59	117	0	0	0	1	22	45	3	81	162
2011	2	59	117	0	0	0	1	22	45	3	81	162
2012	2	59	112	0	0	0	0	0	0	2	59	112
2013	4	129	258	1	55	101	0	0	0	5	184	359
2014	4	129	258	1	55	101	0	0	0	5	184	359
2015	4	129	258	0	0	0	1	46	86	5	175	344
2016	4	129	258	0	0	0	1	46	86	5	175	344
2017	7	261	526	0	0	0	1	46	86	8	307	612
2018	6	213	446	0	0	0	1	46	86	7	259	532
2019	6	213	446	0	0	0	1	46	86	7	259	532
2020	6	213	446	0	0	0	1	46	86	7	259	532
2021	6	213	446	0	0	0	1	46	86	7	259	532

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 68: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

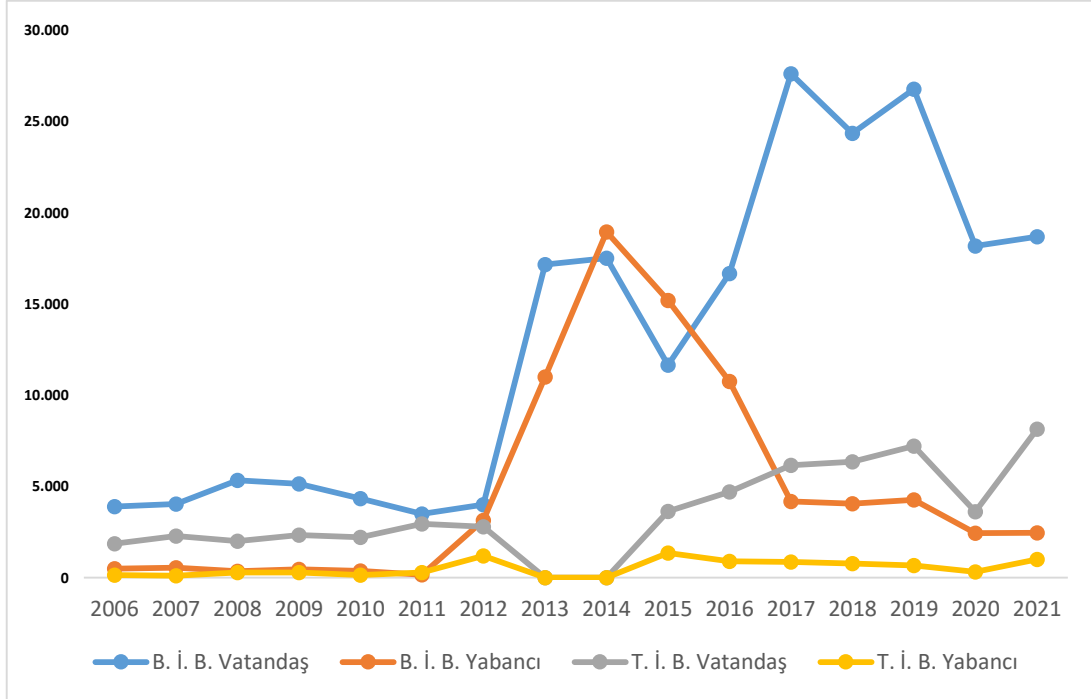
Tablo 3.48’de görüldüğü üzere TRC13 ilindeki 2006 yılında konaklama tesislerin 2’si belediye işletme belgeli ve 1’i de turizm işletme belgelidir. 2021 yılında ise 6 belediye işletme belgeli ve 1 turizm işletme belgeli tesisin bulunduğu görülmektedir. Bu tesislerde 2006 yılında toplam 79 oda ve 157 yatak; 2021 yılında 259 oda, 532 yatak bulunmaktadır. Grafik 3.68’de görüldüğü üzere, TRC13 ilinde 2006 yılında 3 olan toplam tesis sayısı 2021 yılında 2006 yılına göre %133 oranında bir artış göstererek 7 tesise ulaşmıştır. 79 olan toplam oda sayısı 2021 yılında 2006 yılına göre %228 oranında bir artış göstererek 259 odaya yükselmiştir. 2006 yılında 157 olan toplam yatak sayısı 2021 yılında 2006 yılına göre %239 oranında artış göstererek 532’ye yükselmiştir. TRC13 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.49’da gösterilmiştir.

Tablo 3. 49: Yıllara Göre TRC13 Bölgesindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

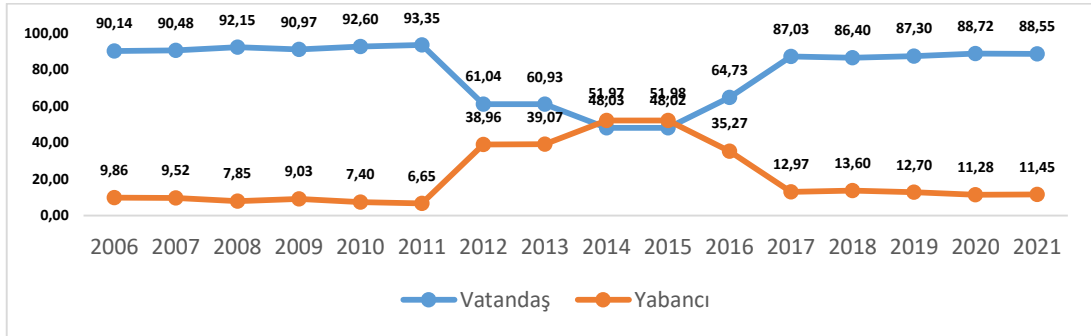
TRC13									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	3.907	492	4.399	1.862	139	2.001	5.769	631	6.400
2007	4.033	553	4.586	2.288	112	2.400	6.321	665	6.986
2008	5.346	349	5.695	1.999	277	2.276	7.345	626	7.971
2009	5.141	457	5.598	2.335	285	2.620	7.476	742	8.218
2010	4.334	371	4.705	2.222	153	2.375	6.556	524	7.080
2011	3.495	166	3.661	2.952	293	3.245	6.447	459	6.906
2012	3.996	3.143	7.139	2.795	1.192	3.987	6.791	4.335	11.126
2013	17.156	11.000	28.156	0	0	0	17.156	11.000	28.156
2014	17.512	18.945	36.457	0	0	0	17.512	18.945	36.457
2015	11.659	15.204	26.863	3.639	1.356	4.995	15.298	16.560	31.858
2016	16.674	10.758	27.432	4.707	892	5.599	21.381	11.650	33.031
2017	27.607	4.178	31.785	6.167	856	7.023	33.774	5.034	38.808
2018	24.357	4.064	28.421	6.361	772	7.133	30.718	4.836	35.554
2019	26.768	4.262	31.030	7.208	679	7.887	33.976	4.941	38.917
2020	18.176	2.442	20.618	3.616	328	3.944	21.792	2.770	24.562
2021	18.682	2.464	21.146	8.145	1.006	9.151	26.827	3.470	30.297

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

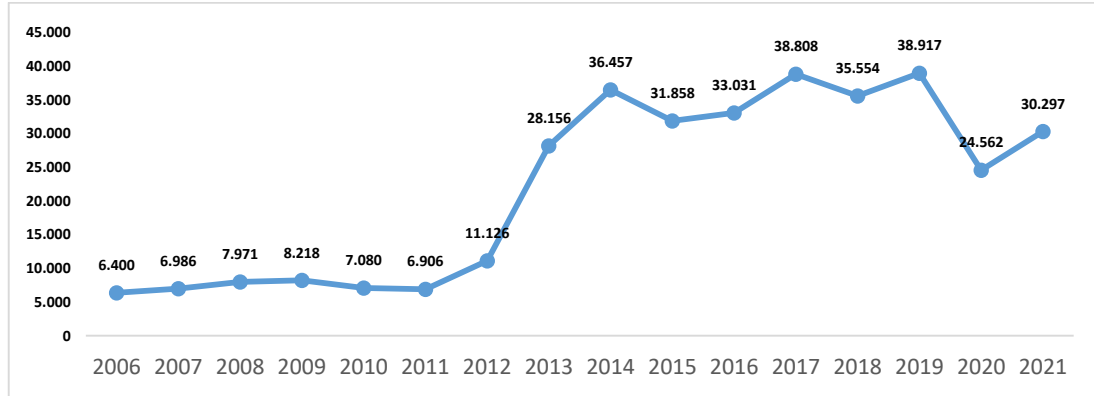
Grafik 3. 69: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 70: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

Grafik 3. 71: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

Tablo 3.49’da görüldüğü üzere 2006 yılında belediye işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı 4.399 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %381 oranında artış göstererek 21.146 kişiye ulaşmıştır. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama tesislerine gelen kişi sayısı 2.001 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %357 oranında artış göstererek 9.151 kişiye çıkmıştır. Grafik 3.69’da görüldüğü üzere tüm yıllarda belediye işletme belgeli tesislere geliş sayısının bakanlık işletme belgeli tesislere geliş sayısından fazla olduğu görülmektedir. Bununla birlikte gelen ziyaretçilerin 2014 ve 2015 yılları dışındaki tüm yıllarda TRC13 ilini ülke vatandaşları daha fazla ziyaret etmiştir. Toplam geliş sayılarının yer aldığı Grafik 3.71’de bakıldığında 2006 yılında 6.400 olan toplam geliş sayısı, 2021 yılında 2006 yılına göre %373 oranında artış göstererek 30.297 kişiye ulaşmıştır. COVID-19 Pandemisi ile seyahat ve sokağa çıkma kısıtlamaları sonucunda 2020 yılında geliş sayısı bir önceki yıla göre %37 oranında azalma göstermiştir. TRC13 ilinin 2006-2021 yılları arasında ait Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayıları ile ortalama kalış süreleri Tablo 3.50’de gösterilmiştir.

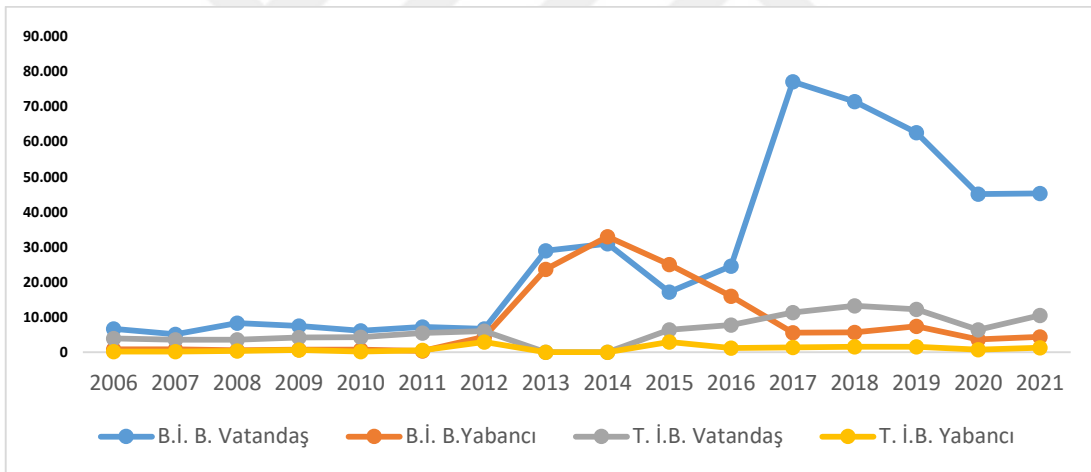
Tablo 3. 50: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006–2021)

TRC13									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Ortalama Kalış Süresi		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	6.695	852	7.547	3.920	214	4.134	1,84	1,69	1,83
2007	5.120	841	5.961	3.567	156	3.723	1,37	1,50	1,39
2008	8.274	550	8.824	3.586	368	3.954	1,61	1,47	1,60

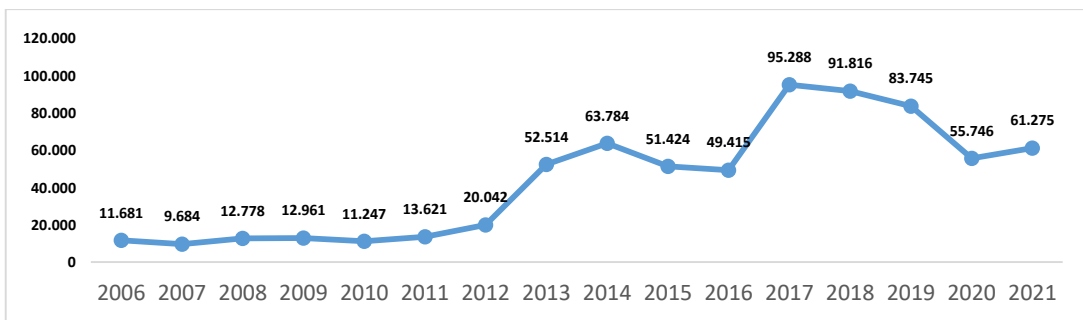
2009	7.441	711	8.152	4.164	645	4.809	1,55	1,83	1,58
2010	6.080	703	6.783	4.250	214	4.464	1,58	1,75	1,59
2011	7.228	397	7.625	5.422	574	5.996	1,96	2,12	1,97
2012	6.695	4.400	11.095	6.012	2.935	8.947	1,87	1,69	1,80
2013	28.923	23.591	52.514	0	0	0	1,69	2,14	1,87
2014	30.876	32.908	63.784	0	0	0	1,76	1,74	1,75
2015	17.122	24.996	42.118	6.408	2.898	9.306	1,54	1,68	1,61
2016	24.529	15.944	40.473	7.781	1.161	8.942	1,51	1,47	1,50
2017	77.057	5.545	82.602	11.321	1.365	12.686	2,62	1,37	2,46
2018	71.403	5.632	77.035	13.235	1.546	14.781	2,76	1,48	2,58
2019	62.580	7.385	69.965	12.195	1.585	13.780	2,20	1,82	2,15
2020	45.022	3.650	48.672	6.379	695	7.074	2,36	1,57	2,27
2021	45.186	4.346	49.532	10.445	1.298	11.743	2,07	1,63	2,02

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

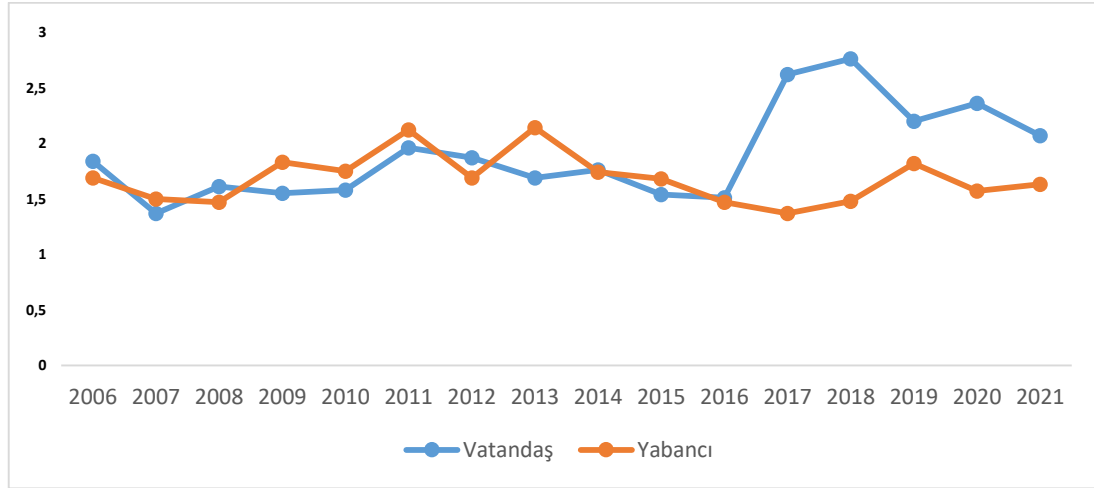
Grafik 3. 72: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 73: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 74: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.50’de görüldüğü üzere TRC13 ilindeki belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 7.547 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %556 oranında artış göstererek 49.532 gecelemeye yükselmiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 4.134 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %184 oranında artış göstererek 11.743 geceleme sayısına yükselmiştir. Grafik 3.72’de görüldüğü üzere en fazla gecelenin belediye işletme belgeli konaklama tesislerinde gerçekleştiği, 2014 ve 2015 yıllarında ise yabancı ziyaretçilerin ülke vatandaşlarından daha fazla geceleme gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir. Grafik 3.73’e bakıldığında 2006 yılında toplam 11.681 geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında ise 2006 yılına göre %425 oranında artış sağlayarak 61.275 toplam geceleme gerçekleşmiştir. Ortalama kalış sürelerinin yer aldığı Grafik 3.74’ bakıldığında 2016 yılına kadar ülke vatandaşları ile yabancı ziyaretçiler arasında önemli farklılıklar oluşmamasına rağmen 2016 yılından itibaren ülke vatandaşlarının yabancı vatandaşlara oranla konaklama sürelerinin daha uzun olduğu görülmektedir. Bununla birlikte 2006-2021 yılları arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,87 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3.4. TRC21 (Şanlıurfa)

Yüzölçümü 19.242 km² olan TRC21 ili Türkiye’nin yedinci, TRC Bölgesinin ise en büyük yüzölçümüne sahiptir (Şanlıurfa Valiliği, 2022). İlin adının kaynağının

ilk olarak Hz. Nuh'tan önce yaşamış Yunanlıların Enoch, İslam tarihçilerin insanlara şehir kurmayı öğrettiğine inanılan İdris Peygamberden geldiğidir. Nuh Tufanından önce kurulan 180 şehirden en küçüğü olan “Urhai (Orhay)” şehrinin TRC21 ili olduğu rivayet edilmektedir. Arach, Erech, Urhai (Orhay), Edessa ve Ruha gibi farklı isimlerle anılan ilin isminin Osmanlı Devleti ile Urfa olarak denilmeye başlanmış ve Millî Mücadele Döneminde ilin göstermiş olduğu kahramanlıktan dolayı 12.06.1984 tarihinde çıkartılan 3020 Sayılı Kanun'la “Şanlı” unvanı verilerek Şanlıurfa olarak değiştirilmiştir (Resmî Gazete, 22.06.1984; Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2022).

TRC21 ili; Arami, Hitit, Sümer, Babil, Akkad, Asur, Mintani, Asur, Med, Pers, Makedonya ve Roma gibi kadim milletlerin ve Bizans, Selçuklu, Eyyubi, Memluk, Timur, Safevi ve Osmanlı gibi modern medeniyetlerin egemenlik sahası içerisinde yer almış ve bu medeniyetlerin önemli bir kenti olarak kabul edilmektedir (Yaşarsoy ve Oktay, 2020: 61). Mezopotamya coğrafyasının en önemli şehirleri içerisinde yer almasının yanı sıra dünyanın da en özel ve kadim (Roma, Atina, Mekke, Medine, Kudüs, İskenderiye, Urfa) şehirleri arasında da yer almaktadır (Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2017).

Peygamberler Şehri olarak adlandırılan TRC21 ili aynı zamanda Dünyanın ilk inanç merkezinin de bulunduğu ildir (Değişgel ve Bingöl, 2018: 377). 2018 yılında UNESCO Dünya Miras Listesine alınan Göbekli Tepe, 12 bin yıllık tarihi ile Çanak Çömleksiz Neolitik dönem insanların inşa ettiği dünyanın ilk dini yapısıdır (Şanlıurfa Valiliği, 2022). Bununla birlikte, UNESCO Dünya Miras Geçici Listesinde Harran ve Şanlıurfa (2000) tarihi ve kültürel değeri bulunmaktadır (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 2022). Kültür turizmi, inanç turizmi, gastronomi turizmi, sağlık turizmi, kış turizmi, dağ turizmi, yayla turizmi, eko turizm, agro turizm, kongre turizmi ve su sporları turizmi gibi alternatif birçok turizm çeşidini bünyesinde barındırmaktadır (Eriş, 2019; Zengin vd., 2016: 189). TRC21 ilinin T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 34 coğrafi işaretli ürünü bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC21 ilinin, 2021 yılsonu itibariyle tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.51'de gösterilmiştir.

Tablo 3. 51: TRC21 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
Korumaya Alınan Sokaklar	14	0,81
Anıt ve Abideler	1	0,06
İdari Yapılar	25	1,45
Kültürel Yapılar	154	8,94
Şehitlikler	2	0,12
Askeri Yapılar	7	0,41
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	13	0,75
Dinsel Yapılar	122	7,08
Mezarlıklar	59	3,43
Sivil Mimarlık Örneği	1302	75,61
Kalıntılar	23	1,34
Toplam	1722	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	850	98,27
Kentsel Sit Alanı	7	0,81
Tarihi Sit Alanı	2	0,23
Kentsel Arkeolojik Sit Alanı	5	0,58
Karma Sit Alanı	1	0,12
Toplam	865	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

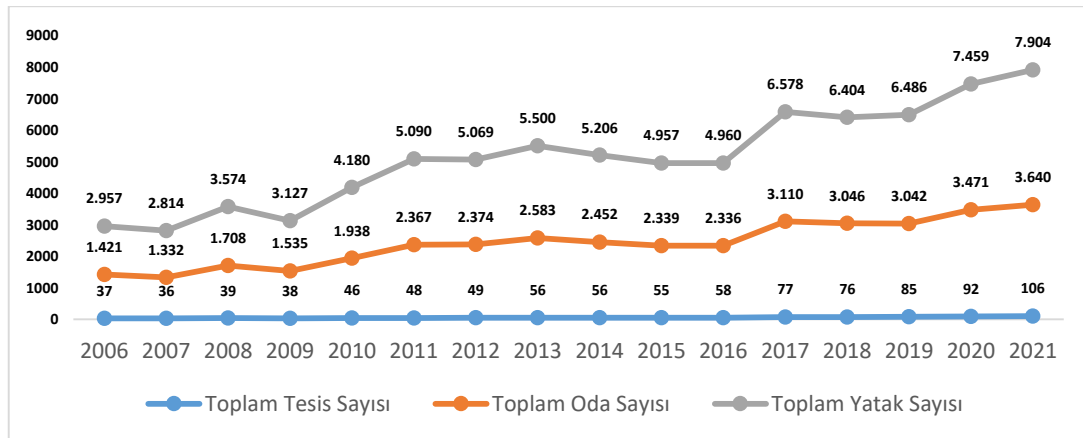
Tablo 3.51’de görüldüğü üzere TRC21 ilinde 1722 taşınmaz kültür varlığı ve 865 sit alanı bulunmaktadır. TRC21 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlıklarının sivil mimari örnekleri (%75,61), kültürel yapılar (8,94) ve dinsel yapılar (7,08) olduğu; en az taşınmaz kültür varlıklarının ise anıt ve abideler (0,06) ile şehitlikler (0,12) olduğu görülmektedir. Bununla birlikte TRC21 ilinde bulunan sit alanlarının %98,27’si arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir. TRC21 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.52’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 52: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye Ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	25	555	1.145	6	608	1.294	6	258	518	37	1.421	2.957
2007	25	555	1.145	3	347	784	8	430	885	36	1.332	2.814
2008	26	593	1.223	5	668	1.442	8	447	909	39	1.708	3.574
2009	26	593	1.223	3	362	729	9	580	1.175	38	1.535	3.127
2010	33	825	1.870	4	533	1.135	9	580	1.175	46	1.938	4.180
2011	33	829	1.872	4	681	1.468	11	857	1.750	48	2.367	5.090
2012	33	829	1.872	4	686	1.480	12	859	1.717	49	2.374	5.069
2013	37	848	1.955	7	879	1.829	12	856	1.716	56	2.583	5.500
2014	37	848	1.955	6	531	1.109	13	1.073	2.142	56	2.452	5.206
2015	37	848	1.955	3	346	700	15	1.145	2.302	55	2.339	4.957
2016	37	848	1.955	5	332	685	16	1.156	2.320	58	2.336	4.960
2017	55	1.595	3.519	6	359	739	16	1.156	2.320	77	3.110	6.578
2018	52	1.513	3.342	7	374	736	17	1.159	2.326	76	3.046	6.404
2019	64	2.037	4.463	4	50	95	17	955	1.928	85	3.042	6.486
2020	66	1.956	4.374	8	351	739	18	1.164	2.346	92	3.471	7.459
2021	83	2.101	4.739	6	457	983	17	1.082	2.182	106	3.640	7.904

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 75: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

Tablo 3.52’de görüldüğü üzere TRC21 ilindeki 2006 yılında konaklama tesislerin 25’i belediye işletme belgeli, 6’sı turizm yatırım belgeli ve 6’sı turizm işletme belgelidir. 2021 yılında ise 83 belediye işletme belgeli, 6 turizm yatırım belgeli ve 17 turizm işletme belgeli tesisin bulunduğu görülmektedir. Bu tesislerde 2006

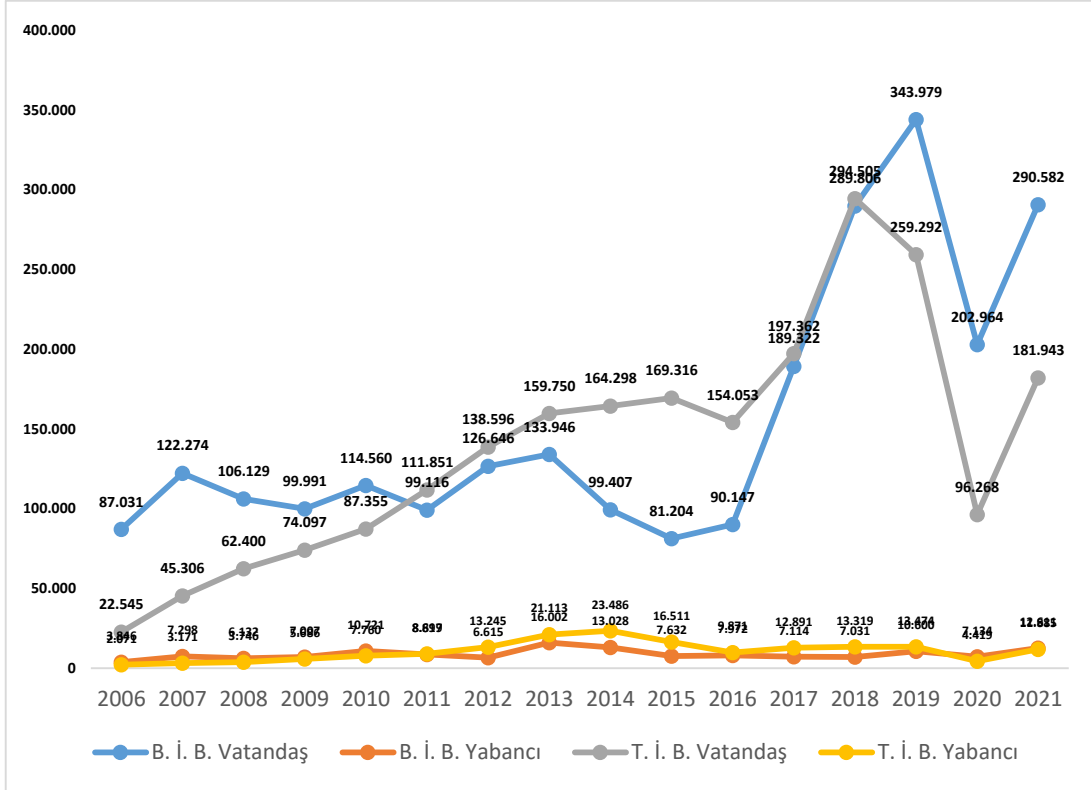
yılında toplam 1.421 oda ve 2.957 yatak; 2021 yılında ise 3.640 oda, 7.904 yatak bulunmaktadır. Grafik 3.75'te görüldüğü üzere, en fazla tesis, oda ve yatak sayısına 2021 yılında ulaşılmıştır. 2021 yılında 2006 yılına göre tesis sayısının %186, oda sayısının %156 ve yatak sayısının ise %164 oranında arttığı görülmektedir. TRC21 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.53'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 53: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

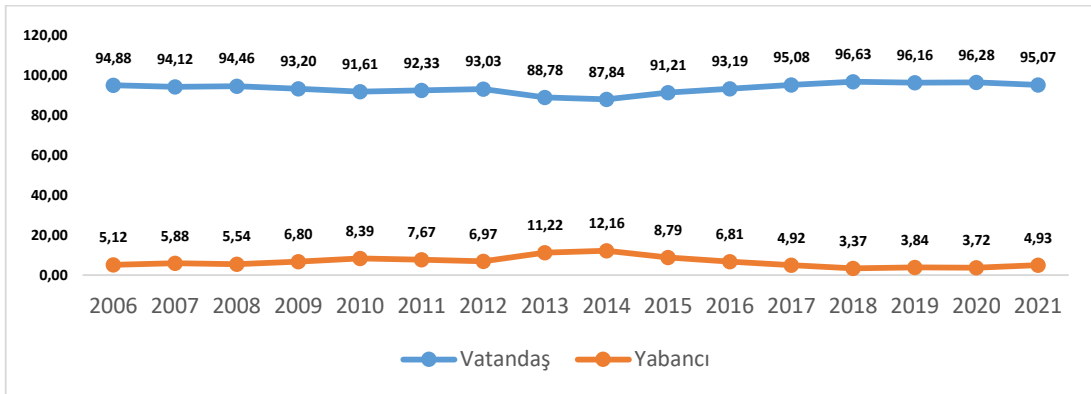
Trc21									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	87.031	3.846	90.877	22.545	2.071	24.616	109.576	5.917	115.493
2007	122.274	7.298	129.572	45.306	3.171	48.477	167.580	10.469	178.049
2008	106.129	6.132	112.261	62.400	3.746	66.146	168.529	9.878	178.407
2009	99.991	7.007	106.998	74.097	5.686	79.783	174.088	12.693	186.781
2010	114.560	10.721	125.281	87.355	7.760	95.115	201.915	18.481	220.396
2011	99.116	8.617	107.733	111.851	8.899	120.750	210.967	17.516	228.483
2012	126.646	6.615	133.261	138.596	13.245	151.841	265.242	19.860	285.102
2013	133.946	16.002	149.948	159.750	21.113	180.863	293.696	37.115	330.811
2014	99.407	13.028	112.435	164.298	23.486	187.784	263.705	36.514	300.219
2015	81.204	7.632	88.836	169.316	16.511	185.827	250.520	24.143	274.663
2016	90.147	7.972	98.119	154.053	9.871	163.924	244.200	17.843	262.043
2017	189.322	7.114	196.436	197.362	12.891	210.253	386.684	20.005	406.689
2018	289.806	7.031	296.837	294.505	13.319	307.824	584.311	20.350	604.661
2019	343.979	10.600	354.579	259.292	13.474	272.766	603.271	24.074	627.345
2020	202.964	7.134	210.098	96.268	4.419	100.687	299.232	11.553	310.785
2021	290.582	12.611	303.193	181.943	11.885	193.828	472.525	24.496	497.021

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

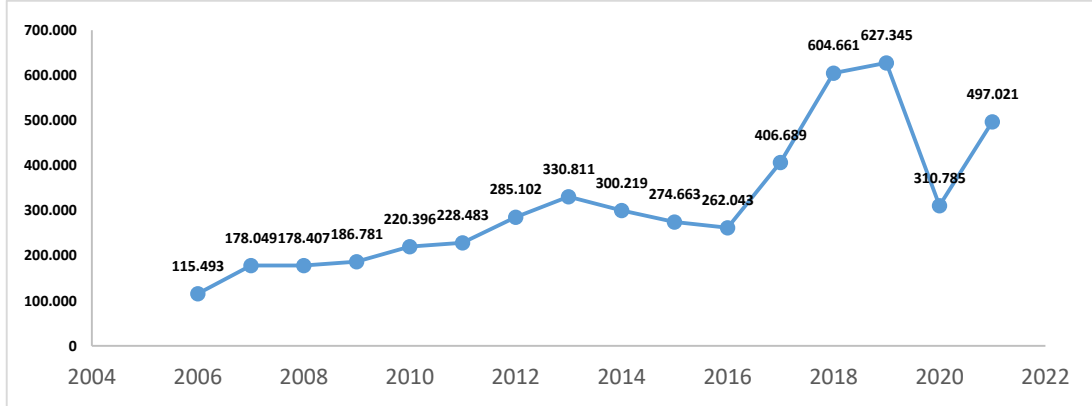
Grafik 3. 76: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 77: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

Grafik 3. 78: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

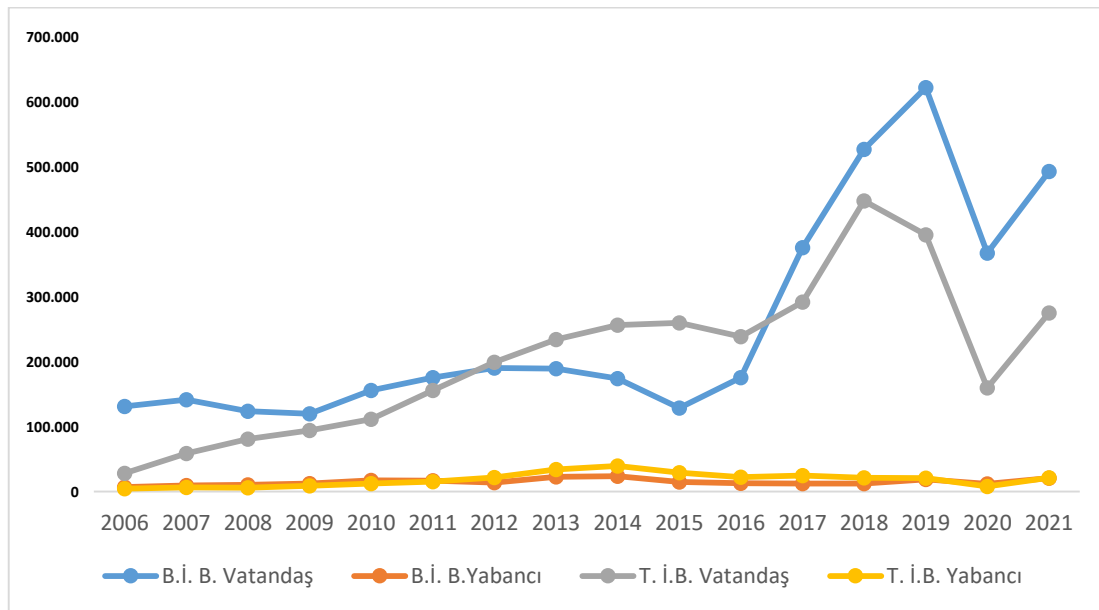
Tablo 3.53'te görüldüğü üzere 2006 yılında belediye işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı 90.877 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %234 oranında artış göstererek 303.193 kişiye ulaşmıştır. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama tesislerine gelen kişi sayısı 24.616 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %687 oranında artış göstererek 193.828 kişiye çıkmıştır. Grafik 3.76'da görüldüğü üzere 2006 yılında TRC21 ilinde gelen ziyaretçilerin %95'ini ülke vatandaşları oluşturmakta ve ülke vatandaşlarının da %75'i belediye işletme belgeli tesislerde konaklamışlardır. Bununla birlikte turizm işletme belgeli tesislere ülke vatandaşların geliş sayıları 2006 yılından 2015 yılına kadar sürekli bir artış göstermiştir. 2020 yılında TRC21 ilini ziyaret edenlerin %96,28'inin ülke vatandaşlarından oluştuğu Grafik 3.77'de görülmektedir. 2013 ve 2014 yıllarında yabancı ziyaretçilerin toplam ziyaretçiler içerisindeki oranlarının %10'un üzerinde olduğu diğer yıllarda ise daha düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Toplam geliş sayılarının yer aldığı Grafik 3.78'e bakıldığında 2006 yılında 115.493 olan geliş sayısı 2021 yılında 2006 yılına göre %330 oranında artış göstererek 497.021 kişiye ulaşmıştır. COVID-19 Pandemisi ile seyahat ve sokağa çıkma kısıtlamaları sonucunda 2020 yılında geliş sayısı bir önceki yıla göre %50 oranında azalma göstermiştir. TRC21 ilinin 2006-2021 yılları arasına ait Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayıları ile ortalama kalış süreleri Tablo 3.54'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 54: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

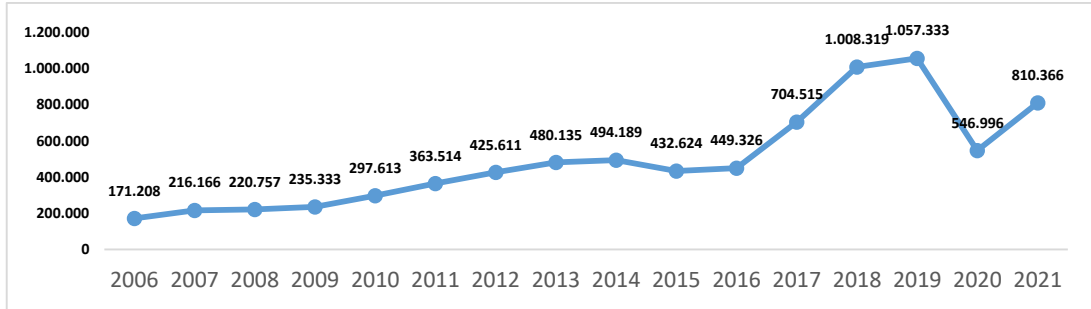
Trc21									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Ortalama Kalış Süresi		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	131.261	7.018	138.279	28.409	4.520	32.929	1,46	1,95	1,48
2007	141.377	9.699	151.076	58.772	6.318	65.090	1,19	1,53	1,21
2008	123.592	10.607	134.199	80.732	5.826	86.558	1,21	1,66	1,24
2009	119.668	12.346	132.014	94.212	9.107	103.319	1,23	1,69	1,26
2010	156.081	17.551	173.632	111.545	12.436	123.981	1,33	1,62	1,35
2011	175.396	17.108	192.504	155.665	15.345	171.010	1,57	1,85	1,59
2012	190.280	14.041	204.321	199.326	21.964	221.290	1,47	1,81	1,49
2013	189.263	22.746	212.009	234.005	34.121	268.126	1,44	1,53	1,45
2014	173.903	23.920	197.823	256.590	39.776	296.366	1,63	1,74	1,65
2015	128.526	15.099	143.625	259.639	29.360	288.999	1,55	1,84	1,58
2016	175.602	12.905	188.507	238.619	22.200	260.819	1,70	1,97	1,71
2017	375.570	12.358	387.928	291.732	24.855	316.587	1,73	1,86	1,73
2018	527.028	12.273	539.301	447.872	21.146	469.018	1,67	1,64	1,67
2019	622.236	18.730	640.966	395.339	21.028	416.367	1,69	1,65	1,69
2020	367.310	11.952	379.262	159.788	7.946	167.734	1,76	1,72	1,76
2021	492.919	20.796	513.715	275.277	21.374	296.651	1,63	1,72	1,63

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

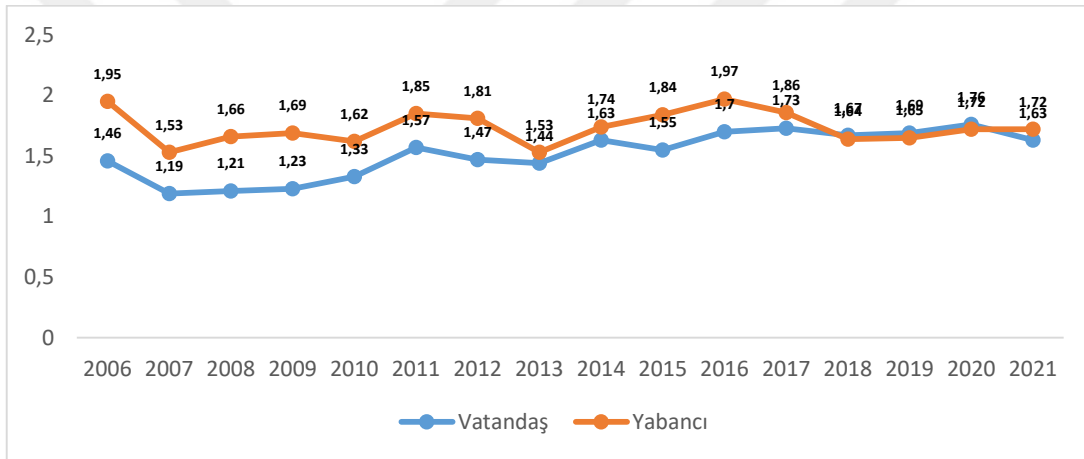
Grafik 3. 79: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 80: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 81: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.54'te görüldüğü üzere TRC11 ilindeki belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 138.279 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %272 oranında artış göstererek 513.715 geceleme yükselmiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 32.929 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %801 oranında artış göstererek 296.651 geceleme yükselmiştir. Grafik 3.79'de görüldüğü üzere en fazla geceleminin ülke vatandaşları tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Belediye ve Bakanlık belgeli tesislerde gerçekleşen toplam geceleminin yer aldığı Grafik 3.80'e bakıldığında 2006 yılında 171.208 geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %373 oranında bir artış meydana gelmiş ve toplam 810.366 geceleme gerçekleşmiştir. Ülke vatandaşlarının ve yabancı ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin yer aldığı Grafik 3.81'e bakıldığında yabancı ziyaretçilerin 2018 yılına kadar ülke vatandaşlarından daha fazla TRC11 ilinde geceledikleri görülmektedir. Ayrıca ülke

vatandaşları ve yabancı ziyaretçilerin 2006-2021 yılları arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,53 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3.5. TRC22 (Diyarbakır)

Jeopolitik konumu itibariyle tarih boyunca önemli bir geçiş bölgesi olan TRC22 ili dünyanın en eski ticaret ve kültür merkezlerinden birdir (Diyarbakır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022). Tarihi ve kültürel dokusunu en iyi koruyan kentlerden biri olan (Parla, 2005: 57), Asurluların “Amid”, Roma ve Bizanslıların “Amida” Arap Devletleri tarafından “Diyar-ı Bekr” ve Türkler tarafından da “Kara Amid” olarak adlandırılan TRC22 ili (Boran ve Aykaç, 2019: 274) 12.000 yıllık tarihi ile Yukarı Mezopotamya'nın en eski ve kadim şehirlerinin içerisinde yer almaktadır (Soyukaya, 2015: 1).

Yerleşik yaşam dair ilk izler M.Ö. 10.400-9.250 yıllarında Bismil ilçesindeki “Körtlik Tepe”de otaya çıkmıştır. Aynı zamanda Anadolu'nun en eski ve en güzel tarımcı köy topluluğu örneği olan Ergani yakınlarındaki “Çayönü Tepesi” hem bölge hem de uygarlık tarihine ışık tutmaktadır (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2022). 30'dan fazla uygarlığa dair izlerin bulunduğu TRC22 ilinde (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015) UNESCO Dünya Miras Listesinde bir (Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı 2015), UNESCO Dünya Miras Geçici Listesinde de iki (Malabadi Köprüsü 2016, Zerbevan Kalesi ve Mithraeum 2020) tarihi ve kültürel değeri bulunmaktadır (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 2022).

1,7 km'si doğudan batıya, 1,3 km'si ise kuzeyden güneye ve toplamda 5 km uzunluğundaki Diyarbakır surları (Diyarbakır Valiliği, 2022) tarih boyunca TRC22 ilinde egemenlik kurmuş birçok medeniyetin izlerini taşımaktadır. Kentin merkezini çevreleyen surların ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte 7.000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu tahmin edilmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022; Parla, 2015: 2466). Diyarbakır Kalesi ve surların ilk onarımı M.Ö. 4. yüzyılda Bit Zamani Krallığı döneminde yapılmış ve zaman içerisinde bölgede egemenlik kurmuş birçok medeniyet surları onarmış ve bunlar günümüze kadar büyük bir kısmının ulaştığı açık hava müzesi konumundadır (Diyarbakır Valiliği, 2022; Nabikoğlu ve Dalkılıç, 2013: 26).

UNESCO Dünya Miras Geçici Listesine 2016 yılında alınan Malabadi Köprüsü, 12. yüzyılda inşa edilmiş ve günümüze kadar ulaşmış dünyanın en büyük taş kemer köprüsüdür (Türkiye Kültür Portalı, 2022). 2020 yılında UNESCO Dünya Miras Geçici Listesine alınan Zerzevan Kalesi ve Mithraeum (Mithras Tapınağı) dünyanın günümüze kadar en iyi korunak ulaşan Roma garnizonu ve son Mithras Tapınağıdır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022). TRC22 ilinin T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 30 coğrafi işaretli ürünü bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC22 ilinin, 2021 yılsonu itibariyle tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.55’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 55: TRC22 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
İdari Yapılar	69	5,83
Kültürel Yapılar	253	21,37
Şehitlikler	3	0,25
Askeri Yapılar	9	0,76
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	5	0,42
Dinsel Yapılar	150	12,67
Mezarlıklar	80	6,76
Sivil Mimarlık Örneği	593	50,08
Kalıntılar	22	1,86
Toplam	1184	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	354	99,72
Kentsel Sit Alanı	1	0,28
Toplam	355	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

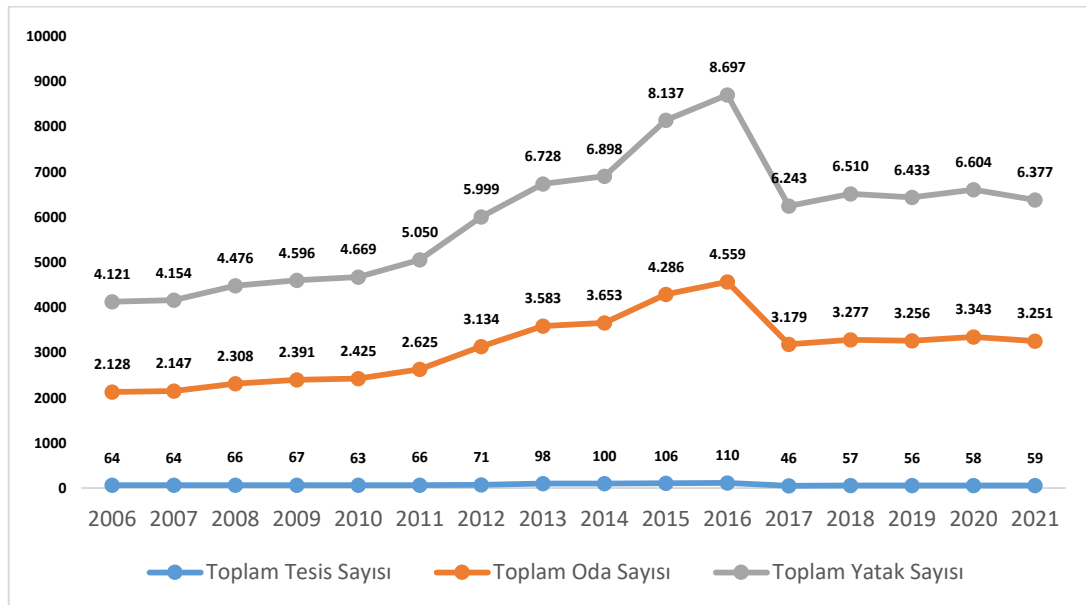
Tablo 3.55’te görüldüğü üzere TRC22 ilinde 1184 taşınmaz kültür varlığı ve 355 sit alanı bulunmaktadır. TRC22 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlıklarının sivil mimari örnekleri (%50,08), kültürel yapılar (21,37), dinsel yapılar (12,67); en az taşınmaz kültür varlığını ise şehitlikler (0,25) ile endüstriyel ve ticari yapılar (0,42) oluşturmaktadır. Bununla birlikte TRC22 ilinde bulunan sit alanlarının %99,72’si arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir. TRC22 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.56’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 56: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	49	1.240	2.303	2	65	151	13	823	1.667	64	2.128	4.121
2007	49	1.240	2.303	1	55	131	14	852	1.720	64	2.147	4.154
2008	49	1.240	2.303	3	216	453	14	852	1.720	66	2.308	4.476
2009	49	1.240	2.303	2	209	439	16	942	1.854	67	2.391	4.596
2010	45	1.061	1.975	3	460	921	15	904	1.773	63	2.425	4.669
2011	45	1.061	1.975	4	577	1.155	17	987	1.920	66	2.625	5.050
2012	45	1.061	1.975	8	1.041	2.030	18	1.032	1.994	71	3.134	5.999
2013	72	1.565	2.890	8	984	1.818	18	1.034	2.020	98	3.583	6.728
2014	72	1.565	2.890	7	753	1.388	21	1.335	2.620	100	3.653	6.898
2015	72	1.565	2.890	13	1.415	2.685	21	1.306	2.562	106	4.286	8.137
2016	72	1.565	2.890	13	1.390	2.649	25	1.604	3.158	110	4.559	8.697
2017	8	267	556	11	970	1.851	27	1.942	3.836	46	3.179	6.243
2018	20	528	1.020	8	635	1.304	29	2.114	4.186	57	3.277	6.510
2019	21	615	1.173	5	374	768	30	2.267	4.492	56	3.256	6.433
2020	21	560	1.076	5	369	742	32	2.414	4.786	58	3.343	6.604
2021	21	560	1.078	5	333	625	33	2.358	4.674	59	3.251	6.377

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 82: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

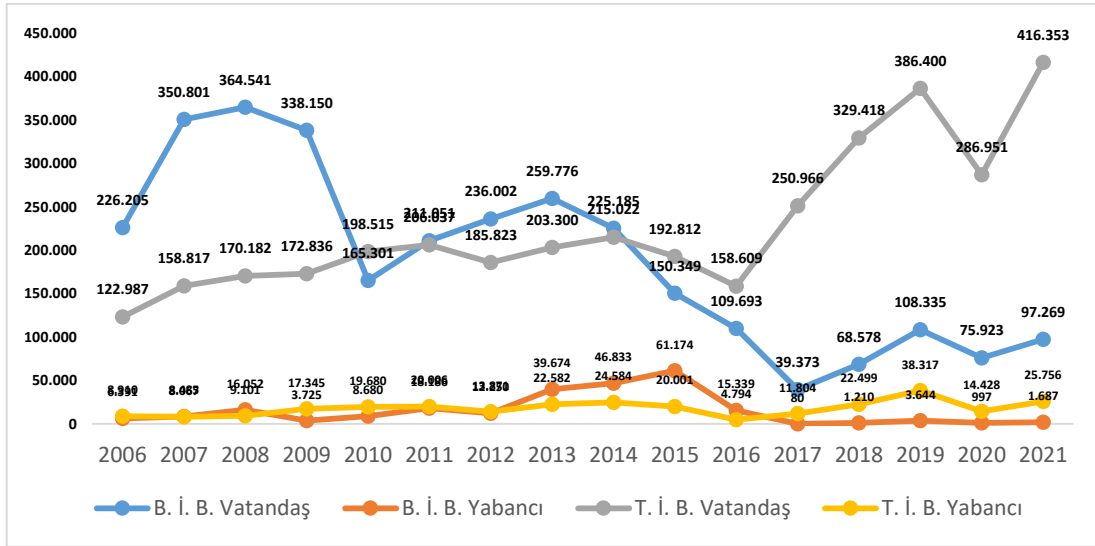
Tablo 3.56’da görüldüğü üzere TRC22 ilindeki 2006 yılında konaklama tesislerin 49’u belediye işletme belgeli, 2’si turizm yatırım belgeli ve 13’ü de turizm işletme belgelidir. 2021 yılında ise 21 belediye işletme belgeli, 5 turizm yatırım belgeli ve 33 turizm işletme belgeli tesisin bulunduğu görülmektedir. Bu tesislerde 2006 yılında toplam 2.128 oda ve 4.121 yatak; 2021 yılında 3.251 oda, 6.377 yatak bulunmaktadır. Grafik 3.82’de görüldüğü üzere, en fazla tesis, oda ve yatak sayısına 2016 yılında ulaşılmıştır. 2021 yılında 2006 yılına göre toplam tesis sayısının %8 oranında azalmasına rağmen, oda sayısının %53 ve yatak sayısının ise %55 oranında arttığı görülmektedir. TRC22 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.57’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 57: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

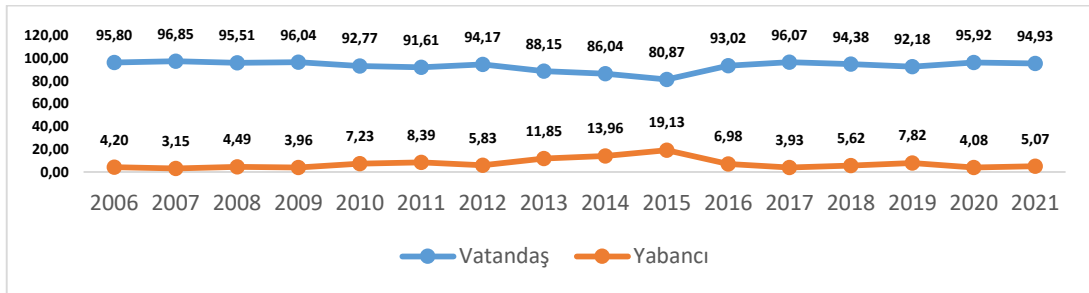
TRC22									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	226.205	6.391	232.596	122.987	8.910	131.897	349.192	15.301	364.493
2007	350.801	8.485	359.286	158.817	8.067	166.884	509.618	16.552	526.170
2008	364.541	16.052	380.593	170.182	9.101	179.283	534.723	25.153	559.876
2009	338.150	3.725	341.875	172.836	17.345	190.181	510.986	21.070	532.056
2010	165.301	8.680	173.981	198.515	19.680	218.195	363.816	28.360	392.176
2011	211.051	18.186	229.237	206.037	20.006	226.043	417.088	38.192	455.280
2012	236.002	12.250	248.252	185.823	13.871	199.694	421.825	26.121	447.946
2013	259.776	39.674	299.450	203.300	22.582	225.882	463.076	62.256	525.332
2014	225.185	46.833	272.018	215.022	24.584	239.606	440.207	71.417	511.624
2015	150.349	61.174	211.523	192.812	20.001	212.813	343.161	81.175	424.336
2016	109.693	15.339	125.032	158.609	4.794	163.403	268.302	20.133	288.435
2017	39.373	80	39.453	250.966	11.804	262.770	290.339	11.884	302.223
2018	68.578	1.210	69.788	329.418	22.499	351.917	397.996	23.709	421.705
2019	108.335	3.644	111.979	386.400	38.317	424.717	494.735	41.961	536.696
2020	75.923	997	76.920	286.951	14.428	301.379	362.874	15.425	378.299
2021	97.269	1.687	98.956	416.353	25.756	442.109	513.622	27.443	541.065

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

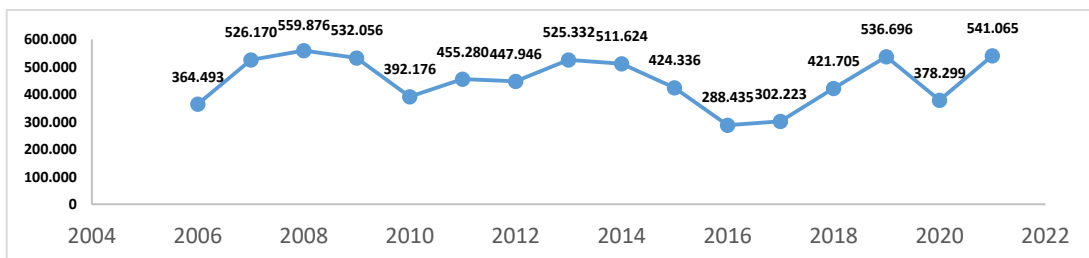
Grafik 3. 83: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 84: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

Grafik 3. 85: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

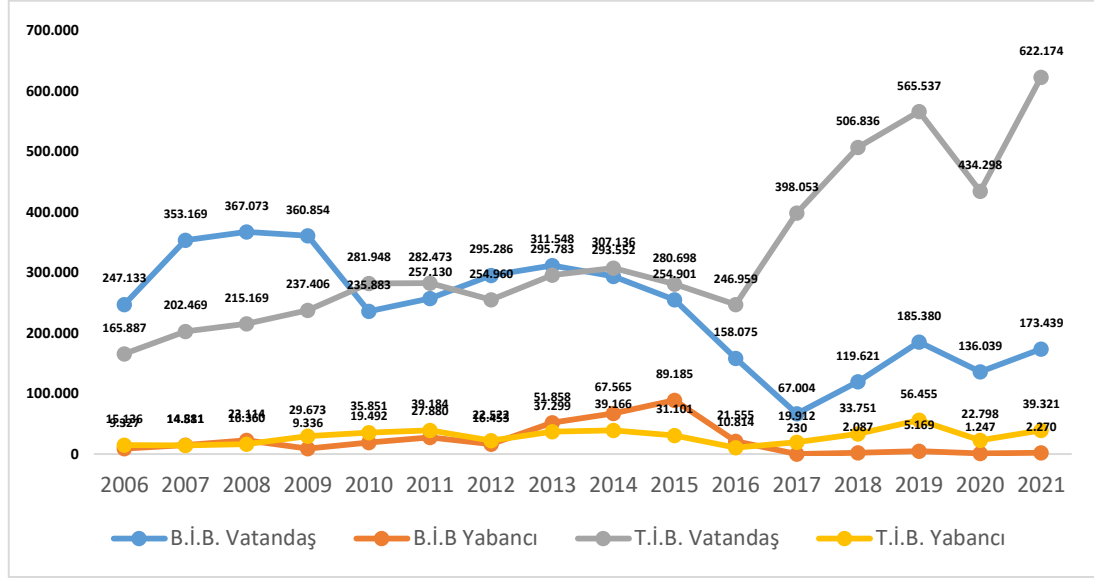
Tablo 3.57’de görüldüğü üzere 2006 yılında belediye işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı 232.596 iken 2021 yılında %57 oranında azalış göstererek 98.956 kişiye gerilemiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama tesislerine gelen kişi sayısı 131.897 iken 2021 yılında %235 oranında artış göstererek 442.109 kişiye çıkmıştır. Grafik 3.83’te de görüldüğü üzere tüm yıllarda en fazla ziyaretçi ülke vatandaşlarından oluşmaktadır. Ülke vatandaşları ile yabancı ziyaretçilerin geliş oranlarının yer aldığı Grafik 3.84’e bakıldığında yabancı ziyaretçilerin geliş oranının en yüksek olduğu 2015 yılında %19,13 iken en düşük 2007 yılında %3,15 olduğu görülmektedir. Toplam geliş sayılarının yer aldığı Grafik 3.85’e bakıldığında 2006 yılında 364.493 olan geliş sayısı 2021 yılında 2006 yılına göre %48 oranında artış göstererek 541.065 kişiye ulaşmıştır. TRC22 ilinin 2006-2021 yılları arasına ait Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayıları ile ortalama kalış süreleri Tablo 3.58’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 58: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

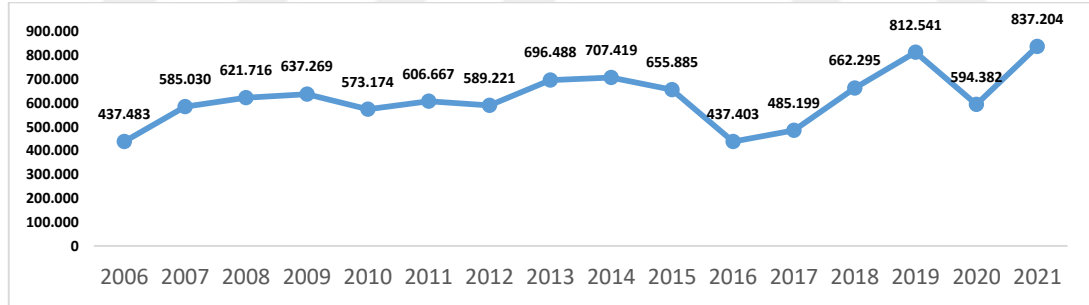
TRC22									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Ortalama Kalış Süresi		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	247.133	9.327	256.460	165.887	15.136	181.023	1,18	1,60	1,20
2007	353.169	14.811	367.980	202.469	14.581	217.050	1,09	1,78	1,11
2008	367.073	23.114	390.187	215.169	16.360	231.529	1,09	1,57	1,11
2009	360.854	9.336	370.190	237.406	29.673	267.079	1,17	1,85	1,20
2010	235.883	19.492	255.375	281.948	35.851	317.799	1,42	1,95	1,46
2011	257.130	27.880	285.010	282.473	39.184	321.657	1,29	1,76	1,33
2012	295.286	16.453	311.739	254.960	22.522	277.482	1,30	1,49	1,32
2013	311.548	51.858	363.406	295.783	37.299	333.082	1,31	1,43	1,33
2014	293.552	67.565	361.117	307.136	39.166	346.302	1,36	1,49	1,38
2015	254.901	89.185	344.086	280.698	31.101	311.799	1,56	1,48	1,55
2016	158.075	21.555	179.630	246.959	10.814	257.773	1,51	1,61	1,52
2017	67.004	230	67.234	398.053	19.912	417.965	1,60	1,69	1,61
2018	119.621	2.087	121.708	506.836	33.751	540.587	1,57	1,51	1,57
2019	185.380	5.169	190.549	565.537	56.455	621.992	1,52	1,47	1,51
2020	136.039	1.247	137.286	434.298	22.798	457.096	1,57	1,56	1,57
2021	173.439	2.270	175.709	622.174	39.321	661.495	1,55	1,52	1,55

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

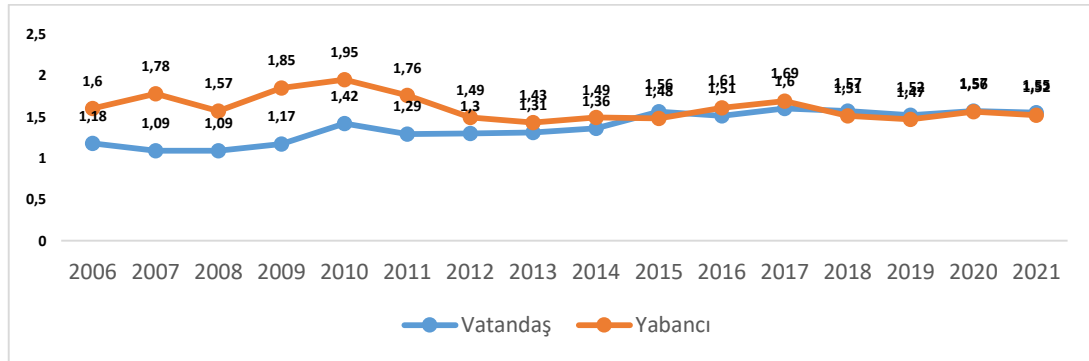
Grafik 3. 86: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 87: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 88: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.58’de görüldüğü üzere TRC22 ilinde yer alan belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 256.460 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %31 oranında azalış göstererek 175.709 geceleme gerilemiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 181.023 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %265 oranında artış göstererek 661.495 geceleme yükselmiştir. Grafik 3.86’da görüldüğü üzere 2006 yılında en fazla gecelenin ülke vatandaşları tarafından belediye işletme belgeli tesislerde gerçekleşmiştir. 2021 yılında 2006 yılına göre belediye belgeli tesislerde ülke vatandaşlarının geceleme sayısı %30, yabancı ziyaretçilerin geceleme ise %76 oranında azalmıştır. Ancak 2021 yılında turizm işletme belgeli tesislerde ülke vatandaşlarının geceleme sayısı 2006 yılına göre %275, yabancı ziyaretçilerin geceleme sayısı da %160 oranında artış göstermiştir. Belediye ve Bakanlık belgeli tesislerde gerçekleşen toplam gecelenin yer aldığı Grafik 3.87’ye bakıldığında 2006 yılında 437.483 geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %91 oranında bir artış meydana gelmiş ve toplam 837.204 geceleme gerçekleşmiştir. Ülke vatandaşlarının ve yabancı ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin yer aldığı Grafik 3.88’e bakıldığında yabancı ziyaretçilerin 2015 yılına kadar ülke vatandaşlarından daha fazla TRC22 ilinde bulunan konaklama tesislerinde geceledikleri görülmektedir. Ayrıca ülke vatandaşları ve yabancı ziyaretçilerin 2006-2021 yılları arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,4 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3.6. TRC31 (Mardin)

Yukarı Mezopotamya bölgesinin kuzeyinde yer alan TRC31 ilin medeniyetini özetleyen simgeler “taş ve kil” olmuştur. Birçok taş abidenin bulunduğu ve başka hiçbir medeniyetin elinde bulunmayan “Kil Mührü” elinde tutan TRC31, farklı birçok din, dil ve kültürün harmanlandığı en önemli Mezopotamya şehirleri içerisinde yer almaktadır (Mardin İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

TRC31 ilinde İslam, Hristiyanlık, Yahudilik, Ezidilik, Şemsilik gibi dini inanışların yanında Türk, Arap, Kürt, Süryani ve Ermeni gibi çeşitli etnik gruplar bir arada yaşamaktadır (Işık ve Güneş, 2014: 449). Farklı kültürel zenginlikleri bünyesinde barındıran TRC31 hem dünyanın hem de Türkiye’nin en karakteristik illerinden biri olarak kabul edilebilir.

Çok dinli ve kültürlü bir yapıda olan il tarihi, etnoğrafik, görsel ve arkeolojik değerlerin yaşandığı dünyanın yaşanır “sit” kentleri içerisinde (Işık ve Güneş, 2014: 449). Bu bağlamda Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 1974 yılında “Kentsel Sit” (Toprak, 2014: 5), 1979 yılında da “Koruma Alanı” (Mardin Turizm Strateji Planı, 2014: 6) olarak ilan edilmiştir.

Özellikle kültür ve inanç turizmi açısından oldukça zengin bir potansiyele sahip olan TRC31 ili (Günel, 2005: 118), Türkiye Turizm Stratejisi 2023’te inanç turizmi ve kültür turizmi kapsamında “Marka Kent” olarak belirlenmiştir (Turizm Stratejileri 2023, 2007)

TRC31 ilinde UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesinde; Mardin Kültürel Peyzajı (2000), Zeynel Abidin Camii ve Mor Yakup (St. Jacob) Kilisesi (2014), Mardin Midyat Çevresi (Tur Abdin) Geç Antik ve Orta Çağ Kilise-Manastırları (2021) bulunmaktadır (Toprak, 2014: 5; UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 2022). TRC31 ilinin tarihi kent merkezi UNESCO tarafından “halen yaşamın devam ettiği tarihi kentler” kategorisinde yer almaktadır (Işık ve Güneş, 2014: 450). TRC31 ilinin T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 14 coğrafi işaretli ürünü bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC31 ilinin, 2021 yılsonu itibariyle tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.59’da gösterilmiştir.

Tablo 3. 59: TRC31 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
İdari Yapılar	14	0,94
Kültürel Yapılar	101	6,76
Şehitlikler	1	0,07
Askeri Yapılar	3	0,20
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	92	6,16
Dinsel Yapılar	201	13,45
Mezarlıklar	26	1,74
Sivil Mimarlık Örneği	1043	69,81
Kalıntılar	13	0,87
Toplam	1494	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	260	97,74

Kentsel Sit Alanı	3	1,13
Kentsel Arkeolojik Sit Alanı	2	0,75
Karma Sit Alanı	1	0,38
Toplam	266	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

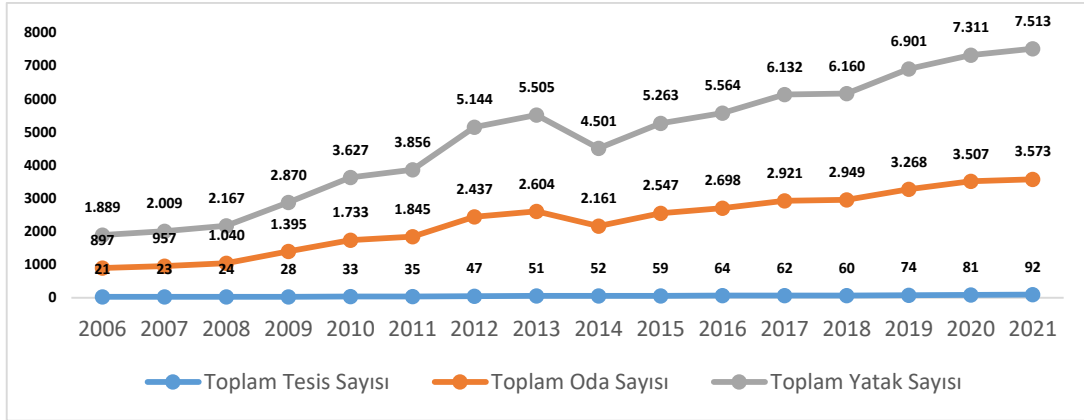
Tablo 3.59’da görüldüğü üzere TRC31 ilinde 1494 taşınmaz kültür varlığı ve 266 sit alanı bulunmaktadır. TRC31 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlıklarının sivil mimari örnekleri (%69,81), dinsel yapılar (13,45) ve kültürel yapılar (6,76); en az taşınmaz kültür varlığını ise şehitlikler (0,07) ile askeri yapılar (0,20) oluşturmaktadır. Bununla birlikte TRC31 ilinde bulunan sit alanlarının %97,74’ünü arkeolojik sit alanları oluşturmaktadır. TRC31 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.60’da gösterilmiştir.

Tablo 3. 60: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	12	367	757	3	254	565	6	276	567	21	897	1.889
2007	12	367	757	3	194	445	8	396	807	23	957	2.009
2008	12	367	757	4	277	603	8	396	807	24	1.040	2.167
2009	12	378	772	6	489	1.027	10	528	1.071	28	1.395	2.870
2010	12	185	430	10	1.005	2.099	11	543	1.098	33	1.733	3.627
2011	13	227	511	10	798	1.693	12	820	1.652	35	1.845	3.856
2012	23	510	1.114	12	1.040	2.262	12	887	1.768	47	2.437	5.144
2013	26	656	1.438	8	861	1.905	17	1.087	2.162	51	2.604	5.505
2014	25	628	1.382	9	436	937	18	1.097	2.182	52	2.161	4.501
2015	25	628	1.382	15	896	1.845	19	1.023	2.036	59	2.547	5.263
2016	25	628	1.382	16	1.107	2.258	23	963	1.924	64	2.698	5.564
2017	26	937	2.085	11	806	1.689	25	1.178	2.358	62	2.921	6.132
2018	23	858	1.895	11	892	1.861	26	1.199	2.404	60	2.949	6.160
2019	42	1.330	2.895	9	828	1.780	23	1.110	2.226	74	3.268	6.901
2020	47	1.467	3.138	9	824	1.744	25	1.216	2.429	81	3.507	7.311
2021	56	1.564	3.440	8	577	1.214	28	1.432	2.859	92	3.573	7.513

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 89: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

Tablo 3.60'ta görüldüğü üzere TRC31 ilinde yer alan 2006 yılındaki konaklama tesislerin 12'si belediye işletme belgeli, 3'ü turizm yatırım belgeli ve 6'sı da turizm işletme belgelidir. 2021 yılında ise 56 belediye işletme belgeli, 8 turizm yatırım belgeli ve 28 turizm işletme belgeli tesisin bulunduğu görülmektedir. Bu tesislerde 2006 yılında toplam 897 oda ve 1.889 yatak, 2021 yılında 3.573 oda, 7.513 yatak bulunmaktadır. Grafik 3.89'da görüldüğü üzere, en fazla tesis, oda ve yatak sayısına 2021 yılında ulaşılmıştır. 2021 yılında 2006 yılına göre tesis sayısının %338, oda sayısının %298 ve yatak sayısının ise %298 oranında artış göstermiştir. TRC31 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.61'de gösterilmiştir.

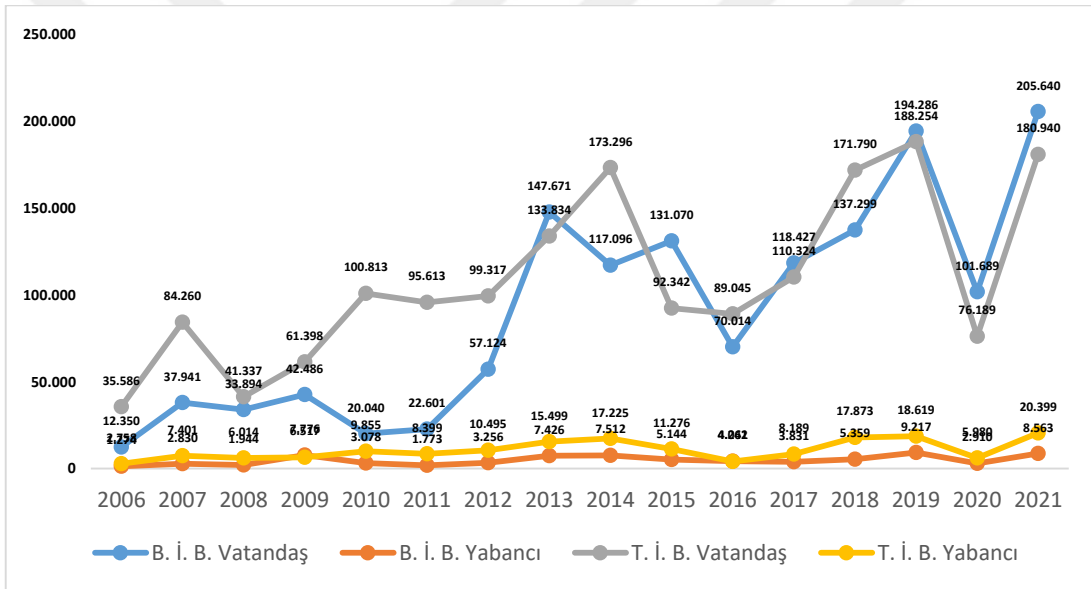
Tablo 3. 61: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

Trc31									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	12.350	1.274	13.624	35.586	2.758	38.344	47.936	4.032	51.968
2007	37.941	2.830	40.771	84.260	7.401	91.661	122.201	10.231	132.432
2008	33.894	1.944	35.838	41.337	6.014	47.351	75.231	7.958	83.189
2009	42.486	7.776	50.262	61.398	6.517	67.915	103.884	14.293	118.177
2010	20.040	3.078	23.118	100.813	9.855	110.668	120.853	12.933	133.786
2011	22.601	1.773	24.374	95.613	8.399	104.012	118.214	10.172	128.386
2012	57.124	3.256	60.380	99.317	10.495	109.812	156.441	13.751	170.192
2013	147.671	7.426	155.097	133.834	15.499	149.333	281.505	22.925	304.430

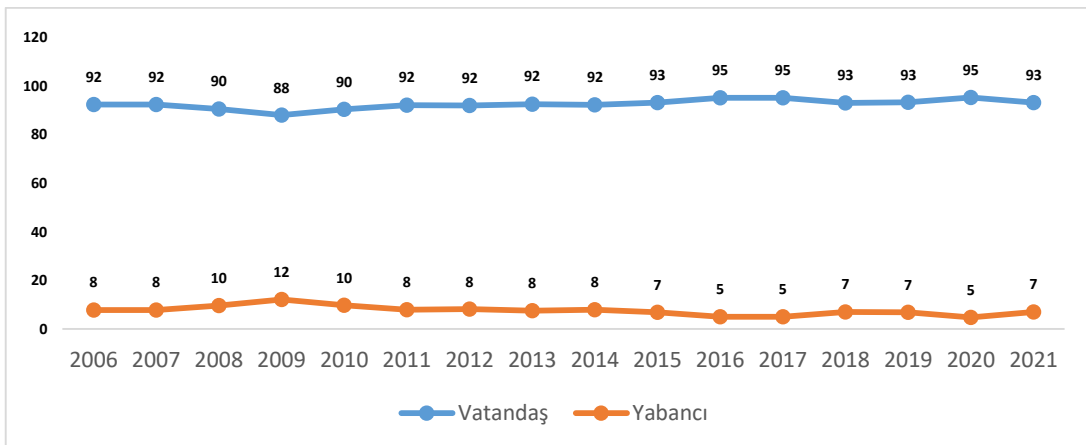
2014	117.096	7.512	124.608	173.296	17.225	190.521	290.392	24.737	315.129
2015	131.070	5.144	136.214	92.342	11.276	103.618	223.412	16.420	239.832
2016	70.014	4.261	74.275	89.045	4.042	93.087	159.059	8.303	167.362
2017	118.427	3.831	122.258	110.324	8.189	118.513	228.751	12.020	240.771
2018	137.299	5.359	142.658	171.790	17.873	189.663	309.089	23.232	332.321
2019	194.286	9.217	203.503	188.254	18.619	206.873	382.540	27.836	410.376
2020	101.689	2.910	104.599	76.189	5.980	82.169	177.878	8.890	186.768
2021	205.640	8.563	214.203	180.940	20.399	201.339	386.580	28.962	415.542

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

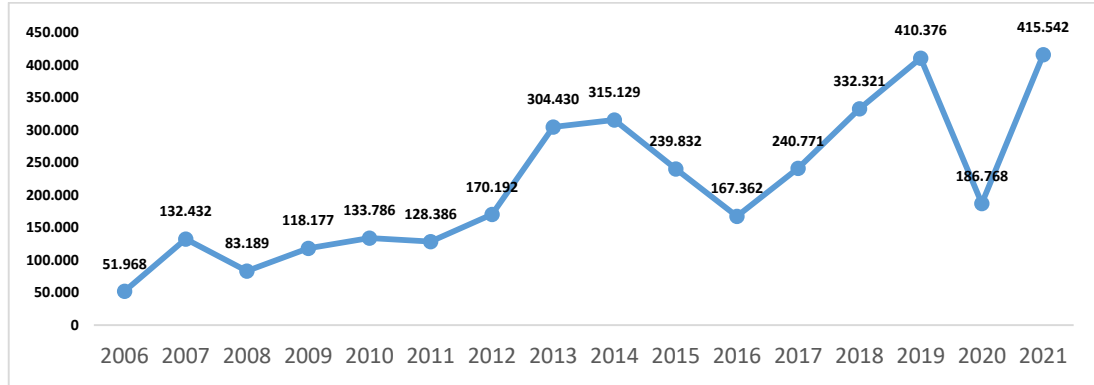
Grafik 3. 90: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 91: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

Grafik 3. 92: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

Tablo 3.61’de görüldüğü üzere 2006 yılında belediye işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı 13.624 iken 2021 yılında %1472 oranında artış göstererek 214.203 kişiye ulaşmıştır. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama tesislerine gelen kişi sayısı 38.344 iken 2021 yılında %425 oranında artış göstererek 201.339 kişiye çıkmıştır. Grafik 3.91’de de görüldüğü üzere TRC31 ilinde 2006-2021 yılları arasında konaklayanların ortalama %92’sini ülke vatandaşları oluşturmaktadır. Bununla birlikte yabancı ziyaretçiler, 2009 ve 2016 yılları dışında en az belediye işletme belgeli tesislerde konaklamışlardır. 2006-2021 yıllarına ait toplam gelişlerin yer aldığı Grafik 3.92’de görüldüğü üzere 2006 yılında 51.968 olan toplam geliş sayısı 2021 yılında %700 oranında bir artış yaşanmış ve 415.542 kişiye ulaşmıştır. COVID-19 Pandemisi sonrası dünya genelinde uygulanan sokağa çıkma ve seyahat kısıtlamaları sonrasında 2020 yılında bir önceki yıla göre toplam geliş sayılarında %54 oranında azalma yaşanmıştır. TRC31 ilinin 2006-2021 yılları arasına ait Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayıları ile ortalama kalış süreleri Tablo 3.62’de gösterilmiştir.

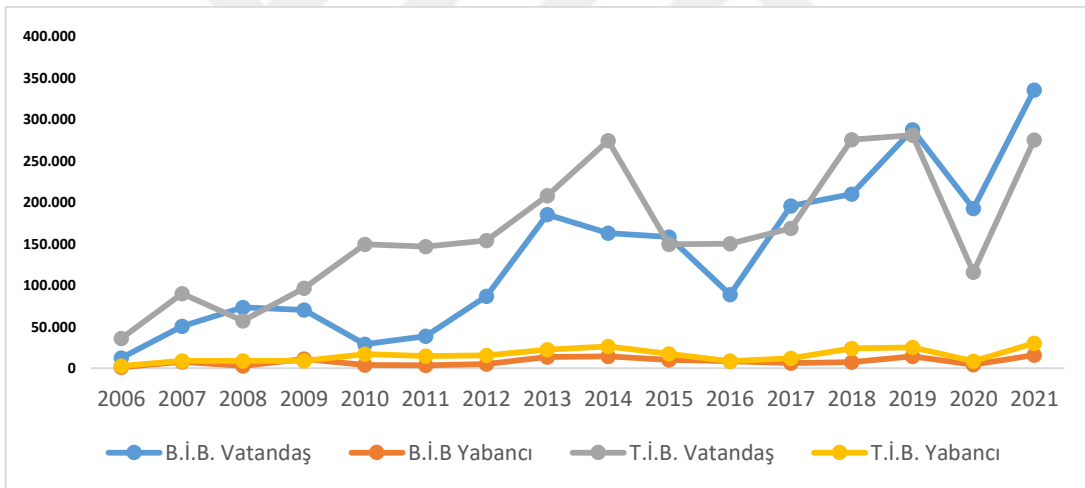
Tablo 3. 62: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

TRC31									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Ortalama Kalış Süresi		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	12.350	1.291	13.641	35.987	2.788	38.775	1,01	1,01	1,01
2007	50.494	7.856	58.350	89.914	8.790	98.704	1,15	1,63	1,19
2008	73.083	2.548	75.631	56.996	8.769	65.765	1,73	1,42	1,70

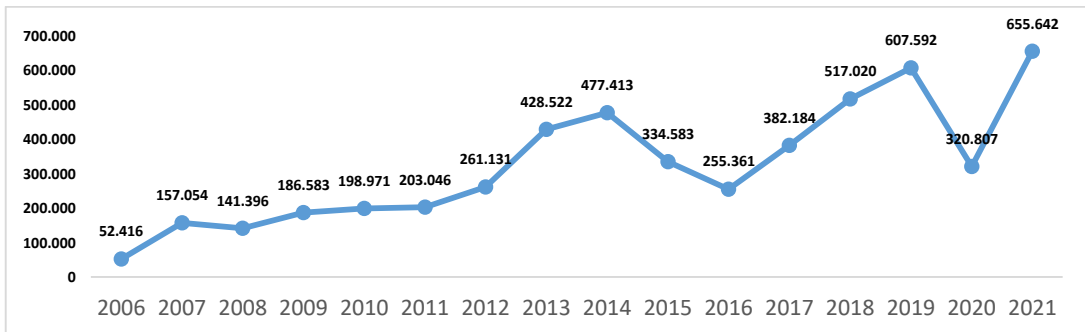
2009	70.118	11.246	81.364	96.309	8.910	105.219	1,60	1,41	1,58
2010	28.966	3.936	32.902	149.160	16.909	166.069	1,47	1,61	1,49
2011	38.415	3.535	41.950	146.618	14.478	161.096	1,57	1,77	1,58
2012	86.736	4.814	91.550	153.990	15.591	169.581	1,54	1,48	1,53
2013	185.011	13.571	198.582	207.772	22.168	229.940	1,40	1,56	1,41
2014	162.641	14.280	176.921	274.392	26.100	300.492	1,50	1,63	1,51
2015	158.015	9.899	167.914	149.235	17.434	166.669	1,38	1,66	1,40
2016	88.875	8.305	97.180	149.862	8.319	158.181	1,50	2,00	1,53
2017	195.718	6.096	201.814	168.438	11.932	180.370	1,59	1,50	1,59
2018	209.867	7.491	217.358	275.588	24.074	299.662	1,57	1,36	1,56
2019	287.352	14.211	301.563	280.887	25.142	306.029	1,49	1,41	1,48
2020	192.366	4.337	196.703	115.715	8.389	124.104	1,73	1,43	1,72
2021	335.071	15.617	350.688	275.021	29.933	304.954	1,58	1,57	1,58

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

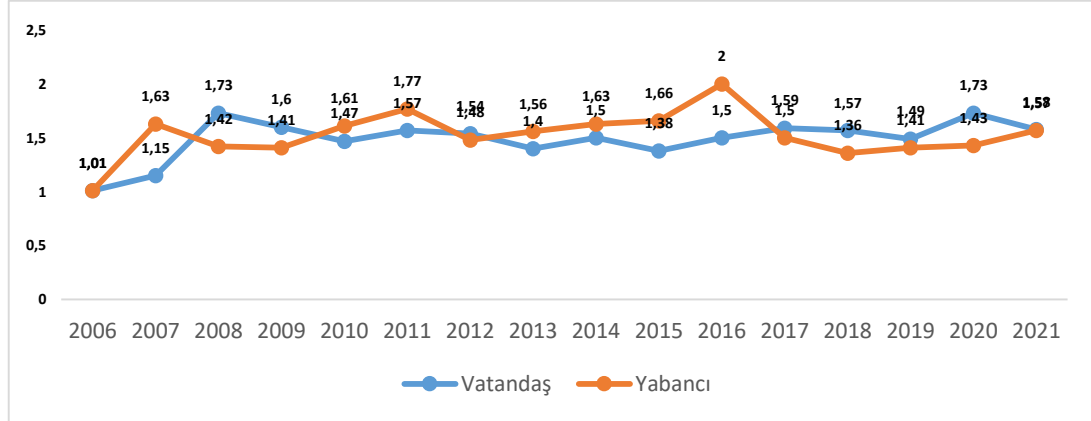
Grafik 3. 93: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 94: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 95: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.62’de görüldüğü üzere TRC31 ilinde bulunan belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 13.641 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %2471 oranında artış göstererek 350.688 gecelemeye yükselmiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 38.775 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %686 oranında artış göstererek 304.954 gecelemeye yükselmiştir. Grafik 3.93’de görüldüğü üzere en az geceleme sayısını yabancı ziyaretçiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Belediye ve Bakanlık belgeli tesislerde gerçekleşen toplam geceleminin yer aldığı Grafik 3.94’e bakıldığında 2006 yılında 52.416 geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %1151 oranında bir artışla toplamda 655.642 geceleme gerçekleşmiştir. Bununla birlikte 2020 yılında bir önceki yıla göre geceleme sayısında %47 oranında azalma meydana gelmiştir. Ülke vatandaşlarının ve yabancı ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin yer aldığı Grafik 3.95’e bakıldığında 2006 yılında %1 civarında olan ortalama geceleme sayısı zaman içerisinde artış göstermiştir. Ayrıca ülke vatandaşları ve yabancı ziyaretçilerin 2006-2021 yılları arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,49 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3.7. TRC32 (Batman)

TRC32 il merkezi, Dicle Nehrinin Batman ve Garzan Çayları arasında kalan bölgede yer almaktadır (Türkiye Kültür Portalı, 2022). İlin adının da il merkezinin yanında geçen Batman Çayından aldığı düşünülmektedir (Uçar, 2018: 22). Bugünkü

TRC32 il merkezi 14 hane İluh Köyü iken 1935 yılından itibaren köyde yürütülen petrol aramaları neticesinde ortaya çıkan petrol kaynakları bölgenin hızla gelişmesini sağlamıştır. 1955 yılına gelindiğinde köy nüfusu 4173'e çıkmış köy belde statüsü kazanmıştır. 1957 yılında TRC34 iline bağlı bir ilçe olan ilin 1959 yılındaki nüfusu 12 bin iken, 1970 yılında 44.990'a yükselmiş ve 1990 yılında 3647 sayılı kanunla il statüsüne kavuşmuştur (Akçan, 2018: 101-102; Çoban vd., 2017: 439-440; Resmî Gazete, 16.05.1990).

Yapılan arkeolojik kazılardan sonra ilin tarihinin Neolitik Çağı öncesine dayandığı ve M.Ö. 7000-6300 yıllarına ait yerleşim yerleri bulunmaktadır. Demirköy Höyüğü, Çağönü Höyüğü ve Hallan Çemi Höyüğünde yapılan arkeolojik araştırmalara göre ilin tarihinin 12 bin yıl öncesine kadar dayandırıldığı otaya çıkartılmıştır. Ayrıca Hallan Çemi ve Çayönü Höyüklerinde ortaya çıkartılan arkeolojik kanıtlara göre tarihin ilk yerleşim yeri olarak kabul edilen Çatalhöyük'ten daha eski yerleşim alanların varlığı tespit edilmiştir (Batman Valiliği, 2022; Uçar, 2018: 23). Bu durum hem ilk tapınağın (Göbekli Tepe) hem de ilk yerleşim yerinin Mezopotamya sınırlarında gerçekleştiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

TRC32 ilinde aralarında Sümer, Akad, Asur, Babil, Hurri, Mintani, Med, Pers, Makedonya, Lesepkos, Part, Roma, Sasani, Bizans, Artuklu, Moğol, İlhanlı, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı gibi farklı birçok kültür ve medeniyetin izleri bulunmaktadır (Çoban vd., 2017: 439; Uçar, 2018: 23). TRC32 ilinin T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 2 coğrafi işaretli ürünü bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC32 ilinin, 2021 yılsonu itibarıyla tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.63'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 63: TRC32 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
İdari Yapılar	3	2,73
Kültürel Yapılar	15	13,64
Askeri Yapılar	5	4,55
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	2	1,82
Dinsel Yapılar	41	37,27

Mezarlıklar	6	5,45
Sivil Mimarlık Örneği	18	16,36
Kalıntılar	20	18,18
Toplam	110	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	44	100,00
Toplam	44	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

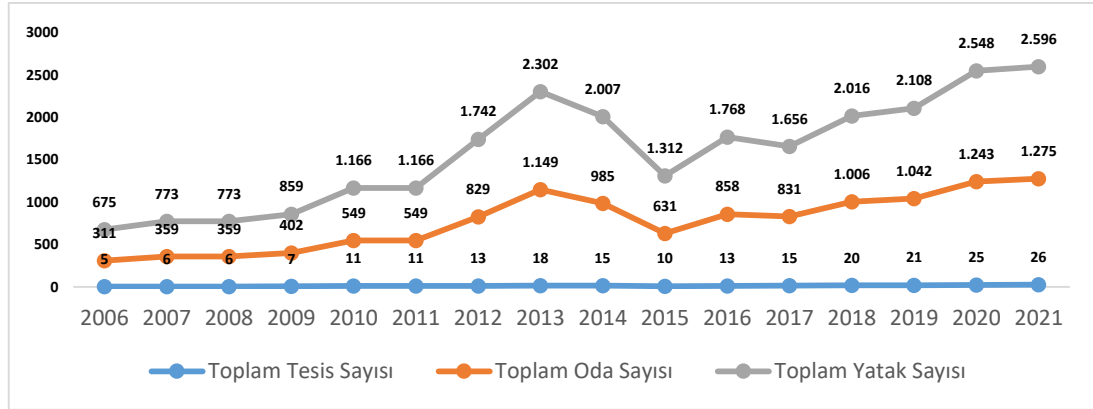
Tablo 3.63'te görüldüğü üzere TRC32 ilinde 110 taşınmaz kültür varlığı ve 44 sit alanı bulunmaktadır. TRC32 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlıklarının dinsel yapılar (%37,27), kalıntılar (18,18) ve sivil mimari örnekleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte TRC32 ilinde bulunan sit alanlarının tamamı arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir. TRC32 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.64'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 64: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

	Belediye Belgeli			TURİZM YATIRIM BELGELİ			TURİZM İŞLETME BELGELİ			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	1	30	64	0	0	0	4	281	611	5	311	675
2007	1	30	64	0	0	0	5	329	709	6	359	773
2008	1	30	64	0	0	0	5	329	709	6	359	773
2009	1	30	64	0	0	0	6	372	795	7	402	859
2010	4	107	245	1	70	126	6	372	795	11	549	1.166
2011	4	107	245	1	70	126	6	372	795	11	549	1.166
2012	4	107	245	3	350	718	6	372	779	13	829	1.742
2013	4	107	245	8	668	1.295	6	374	762	18	1.149	2.302
2014	4	107	245	6	571	1.142	5	307	620	15	985	2.007
2015	4	107	245	1	200	428	5	324	639	10	631	1.312
2016	4	107	245	1	200	428	8	551	1.095	13	858	1.768
2017	7	280	561	0	0	0	8	551	1.095	15	831	1.656
2018	10	342	695	1	50	100	9	614	1.221	20	1.006	2.016
2019	10	342	695	2	86	192	9	614	1.221	21	1.042	2.108
2020	14	482	993	3	206	452	8	555	1.103	25	1.243	2.548
2021	15	500	1.022	2	176	372	9	599	1.202	26	1.275	2.596

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 96: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

Tablo 3.64'te görüldüğü üzere TRC32 ilinde 2006 yılında bulunan konaklama tesislerin 1'i belediye işletme belgeli ve 4'ü de turizm işletme belgelidir. 2021 yılında ise 15 belediye işletme belgeli, 2 turizm yatırım belgeli ve 9 turizm işletme belgeli tesisin bulunduğu görülmektedir. Bu tesislerde 2006 yılında toplam 311 oda ve 675 t yatak; 2021 yılında 1.275 oda, 2.596 yatak bulunmaktadır. Grafik 3.96'da görüldüğü üzere, en fazla tesis, oda ve yatak sayısına 2021 yılında ulaşılmıştır. 2021 yılında 2006 yılına göre tesis sayısının %420, oda sayısının %310 ve yatak sayısının ise %285 oranında arttığı görülmektedir. TRC32 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.65'te gösterilmiştir.

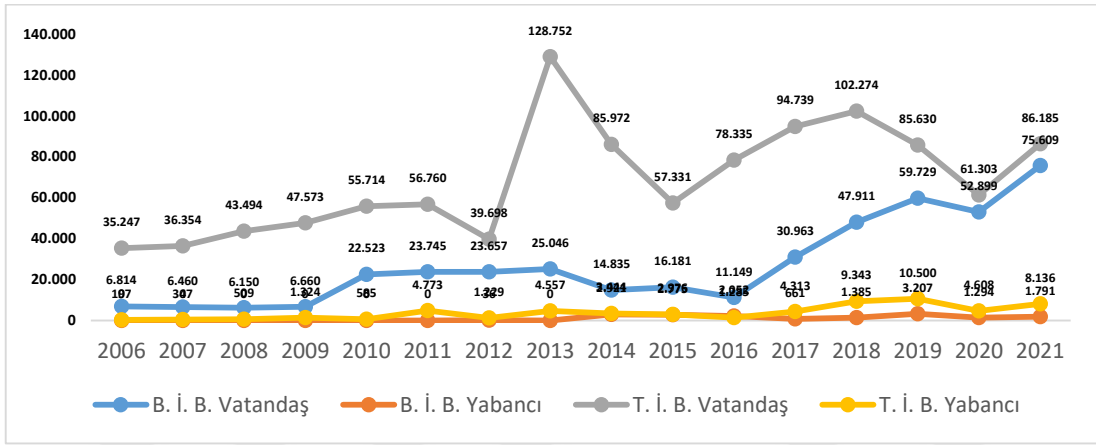
Tablo 3. 65: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

TRC32									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	6.814	0	6.814	35.247	197	35.444	42.061	197	42.258
2007	6.460	0	6.460	36.354	347	36.701	42.814	347	43.161
2008	6.150	0	6.150	43.494	509	44.003	49.644	509	50.153
2009	6.660	0	6.660	47.573	1.324	48.897	54.233	1324	55.557
2010	22.523	0	22.523	55.714	585	56.299	78.237	585	78.822
2011	23.745	0	23.745	56.760	4.773	61.533	80.505	4773	85.278
2012	23.657	36	23.693	39.698	1.229	40.927	63.355	1265	64.620
2013	25.046	0	25.046	128.752	4.557	133.309	153.798	4557	158.355
2014	14.835	2.921	17.756	85.972	3.444	89.416	100.807	6365	107.172
2015	16.181	2.775	18.956	57.331	2.976	60.307	73.512	5751	79.263

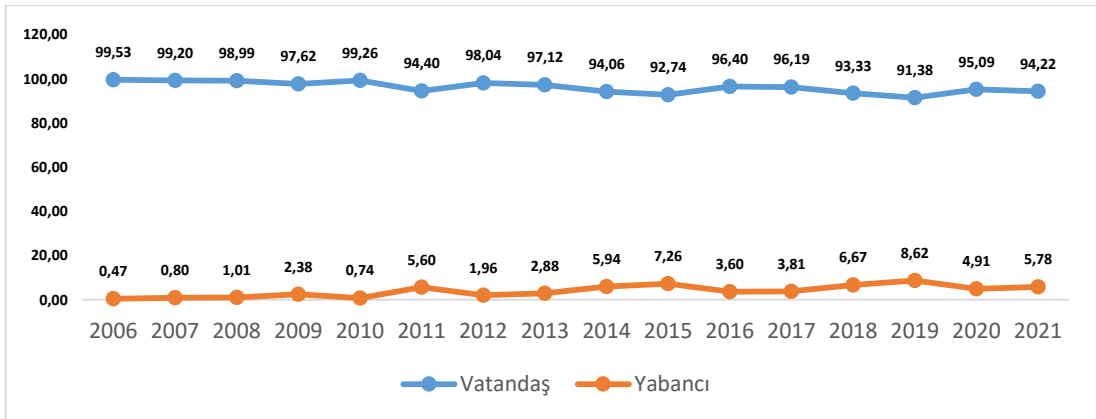
2016	11.149	2.052	13.201	78.335	1.285	79.620	89.484	3337	92.821
2017	30.963	661	31.624	94.739	4.313	99.052	125.702	4974	130.676
2018	47.911	1.385	49.296	102.274	9.343	111.617	150.185	10728	160.913
2019	59.729	3.207	62.936	85.630	10.500	96.130	145.359	13707	159.066
2020	52.899	1.294	54.193	61.303	4.608	65.911	114.202	5902	120.104
2021	75.609	1.791	77.400	86.185	8.136	94.321	161.794	9927	171.721

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

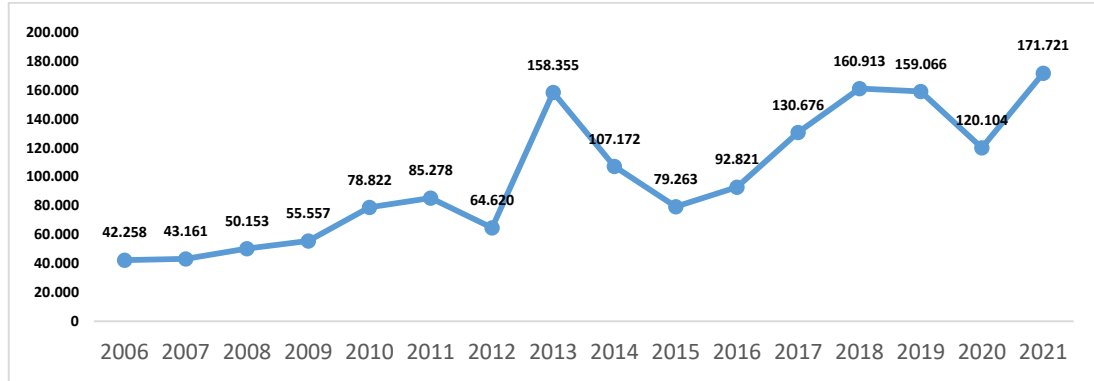
Grafik 3. 97: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 98: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

Grafik 3. 99: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

Tablo 3.65’te görüldüğü üzere 2006 yılında belediye işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı 6.814 iken 2021 yılında %1036 oranında artış göstererek 77.400 kişiye ulaşmıştır. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama tesislerine gelen kişi sayısı 35.444 iken 2021 yılında %166 oranında artış göstererek 94.321 kişiye çıkmıştır. Grafik 3.97’de de görüldüğü üzere gelen ziyaretçilerin tüm yıllarda en fazla bakanlık işletme belgeli tesisleri tercih ettikleri ve en fazla gelişin de ülke vatandaşları tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Ülke vatandaşları ile yabancı ziyaretçilerin geliş oranlarının yer aldığı Grafik 3.98’e bakıldığında tüm yıllarda ülke vatandaşlarının geliş oranının %90’ın üstünde olduğu görülmektedir. Ayrıca, yabancı ziyaretçilerin toplam geliş içerisindeki oranı 2006 yılında %0,47 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %1140 oranında artarak %1140’a yükselmiştir. Toplam geliş sayılarının yer aldığı Grafik 3.99’a bakıldığında 2006 yılında 42.258 olan geliş sayısı 2021 yılında 2006 yılına göre %306 oranında artış göstererek 171.721 kişiye ulaşmıştır. Özellikle toplam yabancı geliş sayısı 2006 yılında 197 kişi iken 2021 yılında 2006 yılına göre %4939 oranında artış göstermiş ve 9.927 kişiye ulaşmıştır. TRC32 ilinin 2006-2021 yılları arasına ait Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayıları ile ortalama kalış süreleri Tablo 3.66’da gösterilmiştir.

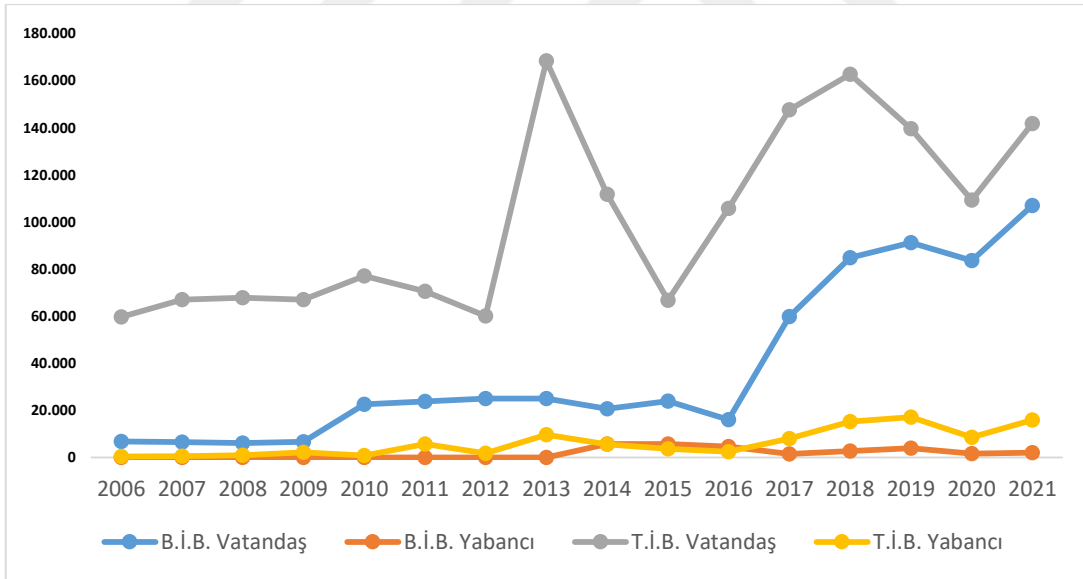
Tablo 3. 66: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

TRC32									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Ortalama Kalış Süresi		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	6.814	0	6.814	59.710	460	60.170	1,58	2,34	1,59

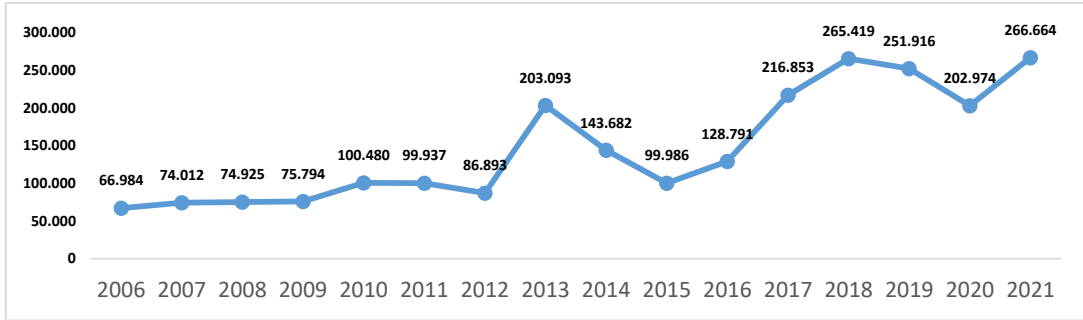
2007	6.460	0	6.460	66.965	587	67.552	1,71	1,69	1,71
2008	6.150	0	6.150	67.840	935	68.775	1,49	1,84	1,49
2009	6.660	0	6.660	67.016	2.118	69.134	1,36	1,60	1,36
2010	22.523	0	22.523	77.087	870	77.957	1,27	1,49	1,27
2011	23.745	0	23.745	70.513	5.679	76.192	1,17	1,19	1,17
2012	25.063	40	25.103	60.072	1.718	61.790	1,34	1,39	1,34
2013	25.046	0	25.046	168.342	9.705	178.047	1,26	2,13	1,28
2014	20.624	5.767	26.391	111.760	5.531	117.291	1,31	1,78	1,34
2015	23.961	5.663	29.624	66.699	3.663	70.362	1,23	1,62	1,26
2016	16.091	4.558	20.649	105.705	2.437	108.142	1,36	2,10	1,39
2017	59.762	1.486	61.248	147.562	8.043	155.605	1,65	1,92	1,66
2018	84.770	2.658	87.428	162.736	15.255	177.991	1,65	1,67	1,65
2019	91.233	3.963	95.196	139.585	17.135	156.720	1,59	1,54	1,58
2020	83.574	1.565	85.139	109.309	8.526	117.835	1,69	1,71	1,69
2021	106.951	1.962	108.913	141.794	15.957	157.751	1,54	1,81	1,55

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

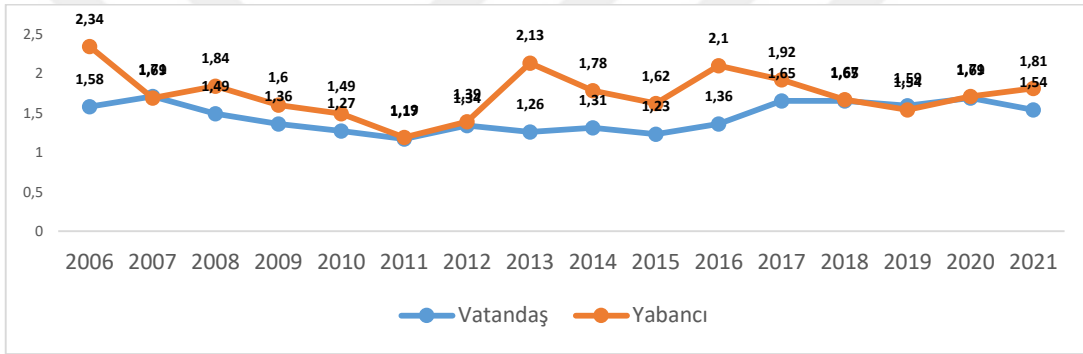
Grafik 3. 100: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 101: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 102: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.66’da görüldüğü üzere TRC32 ilindeki belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 6.814 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %1498 oranında artış göstererek 108.913 gecelemeye yükselmiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 60.170 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %162 oranında artış göstererek 157.751 gecelemeye yükselmiştir. Grafik 3.100’de görüldüğü üzere en fazla geceleminin bakanlığa bağlı konaklama tesislerinde ülke vatandaşları tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Belediye ve Bakanlık belgeli tesislerde gerçekleşen toplam geceleminin yer aldığı Grafik 3.101’e bakıldığında 2006 yılında 66.987 geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %298 oranında bir artış meydana gelmiş ve toplam 266.664 geceleme gerçekleşmiştir. Bununla birlikte 2013 yılında bir önceki yıla göre %134 oranı ile en fazla geceleme artışı meydana gelmiştir. Ülke vatandaşlarının ve yabancı ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin yer aldığı Grafik 3.102’ye bakıldığında ülke vatandaşları ve yabancı ziyaretçilerin 2006-2021 yılları

arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,46 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3.8. TRC33 (Şırnak)

TRC33 ilinin isminin kökeni ile kesin bilgiler bulunmamasına rağmen genel kanı Hz. Nuh'un şehri alanına gelen Şehr-i Nuh isminden türediği rivayet edilmektedir. Bununla birlikte, Kürtçe ve Asurcada "Şerneh (Şernex)", "Şerneheş (şernexeş)", "Şernehaz (şernexaz) olduğu ve Osmanlı arşivlerinde de "Şırnah", Şirnah", "Şırnak" olarak telaffuz edilmektedir (Gülenç, 2013: 7-8). Buğdayın ilk defa kullanıldığı topraklar olarak da kabul edilmektedir (Şırnak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

Birçok tarihçi ve tarihi kaynakta (Gılgamış Destanı, Ksenophon (M.Ö. 430-345), Berossus (M.Ö. 4-3. yy.), İbn Hurdazbih (912), İbn'ül-Esir (1230), İbn Batuta (1377) Seyahatnamesinde ve Evliya Çelebi (1611-1682) Seyahatnamesinde Hz. Nuh'un gemisinin Cudi Dağı üzerinde durduğu ifade edilmiştir (Gülenç, 2021: 215-216).

Coğrafi konumu itibarıyla Mezopotamya, Anadolu ve İran'da kurulan medeniyetlerin egemenliği altında kalmıştır (Gülenç, 2013: 9). TRC33 ili, Subartu, Guti, Hurri, Mintani, Asur, Urartu, Babil, Kimmer, İskit, Med, Pers, Makedonya, Selevkos, Parth, Sasani, Bizans, Emevi, Abbasi, Hamdani, Mervani, Büyük Selçuklu, Artuklu, Eyyubi, Moğol, Memlük, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı olmak üzere 30 farklı medeniyetin egemenliği altında kalmıştır (Şırnak Belediyesi, 2022). Bununla birlikte Babil Devletinin (Babil-Kelebi Köyü-Cizre) ve Guti İmparatorluğunun (Bajarkard-Silopi) Başkentlerine ev sahipliği yapmıştır (Şırnak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

1990 yılında Siirt iline bağlı ilçe iken çıkartılan 3647 sayılı kanunla il statüsüne kavuşmuş ve Türkiye'nin 73. ili olmuştur (Resmî Gazete, 16.05.1990). TRC33 ili, kültür turizmi, kırsal turizm, yayla turizmi, sağlık turizmi, gastronomi turizmi gibi alternatif turizm potansiyellerine sahiptir (Çelik vd., 2013). TRC33 ilinin T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 3 coğrafi işaretli ürünü bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC33 ilinin,

2021 yılsonu itibariyle tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.67’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 67: TRC33 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
İdari Yapılar	1	0,63
Kültürel Yapılar	32	20,00
Askeri Yapılar	55	34,38
Dinsel Yapılar	45	28,13
Mezarlıklar	4	2,50
Sivil Mimarlık Örneği	13	8,13
Kalıntılar	10	6,25
Toplam	160	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	39	100,00
Toplam	39	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

Tablo 3.67’de görüldüğü üzere TRC33 ilinde 160 taşınmaz kültür varlığı ve 39 sit alanı bulunmaktadır. TRC33 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlıkları askeri yapıları (%34,38), dinsel yapılar (%28,13) ve kültürel yapılar (%20); en az taşınmaz kültür varlığını ise idari yapılar (%0,63) ile mezarlıklar (%2,5) oluşturmaktadır. Bununla birlikte TRC33 ilinde bulunan sit alanlarının tamamı arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir. TRC33 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.68’de gösterilmiştir.

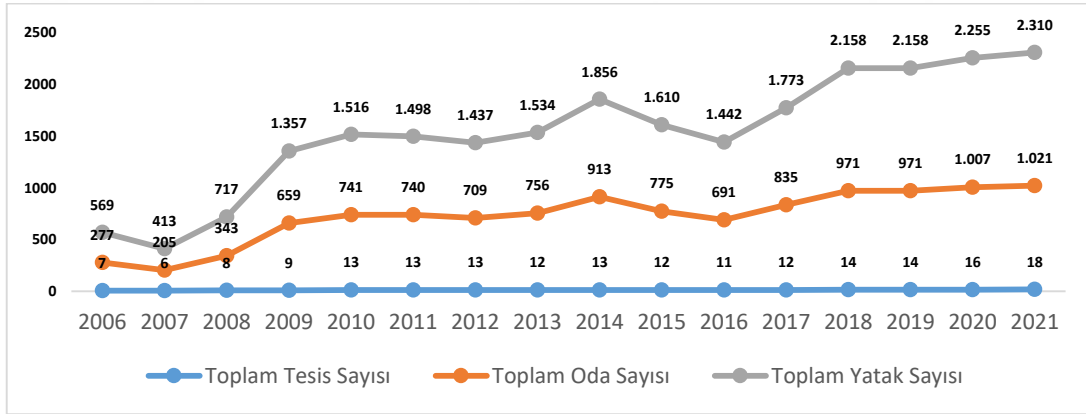
Tablo 3. 68: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	5	185	376	1	72	156	1	20	37	7	277	569
2007	5	185	376	0	0	0	1	20	37	6	205	413
2008	5	185	376	2	138	304	1	20	37	8	343	717
2009	5	185	376	2	384	804	2	90	177	9	659	1.357
2010	9	267	535	2	384	804	2	90	177	13	741	1.516
2011	9	267	535	2	383	786	2	90	177	13	740	1.498
2012	8	216	452	2	137	274	3	356	711	13	709	1.437

2013	8	216	452	2	204	408	2	336	674	12	756	1.534
2014	8	216	452	3	361	730	2	336	674	13	913	1.856
2015	8	216	452	2	223	484	2	336	674	12	775	1.610
2016	8	216	452	1	139	316	2	336	674	11	691	1.442
2017	7	265	649	3	234	450	2	336	674	12	835	1.773
2018	6	180	594	3	188	356	5	603	1.208	14	971	2.158
2019	6	180	594	3	188	356	5	603	1.208	14	971	2.158
2020	8	215	649	2	145	310	6	647	1.296	16	1.007	2.255
2021	11	334	904	1	40	110	6	647	1.296	18	1.021	2.310

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 103: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

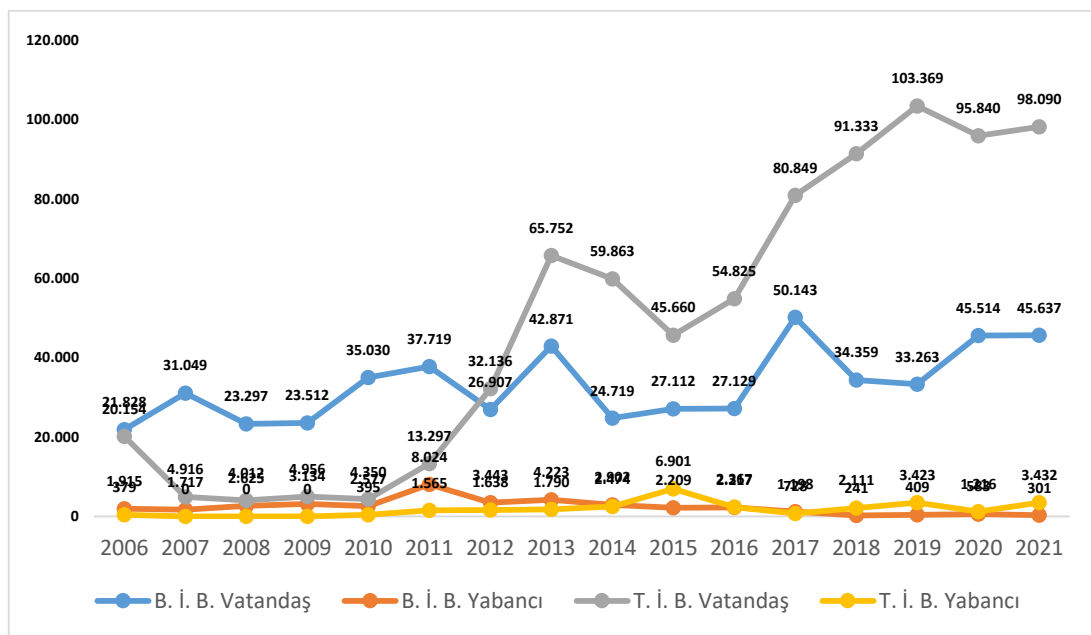
Tablo 3.68’de görüldüğü üzere TRC33 ilinde 2006 yılında bulunan konaklama tesislerinin 5’i belediye işletme belgeli, 1’i turizm yatırım belgeli ve 1’i de turizm işletme belgelidir. 2021 yılında ise 11 belediye işletme belgeli, 1 turizm yatırım belgeli ve 6 turizm işletme belgeli tesisin bulunduğu görülmektedir. Bu tesislerde 2006 yılında toplam 277 oda ve 569 yatak; 2021 yılında 1.021 oda, 2.310 de yatak bulunmaktadır. Grafik 3.103’te görüldüğü üzere, en fazla tesis, oda ve yatak sayısına 2021 yılında ulaşılmıştır. 2021 yılında 2006 yılına göre tesis sayısının %157, oda sayısının %269 ve yatak sayısının ise %306 oranında artmıştır. TRC33 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.69’da gösterilmiştir.

Tablo 3. 69: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

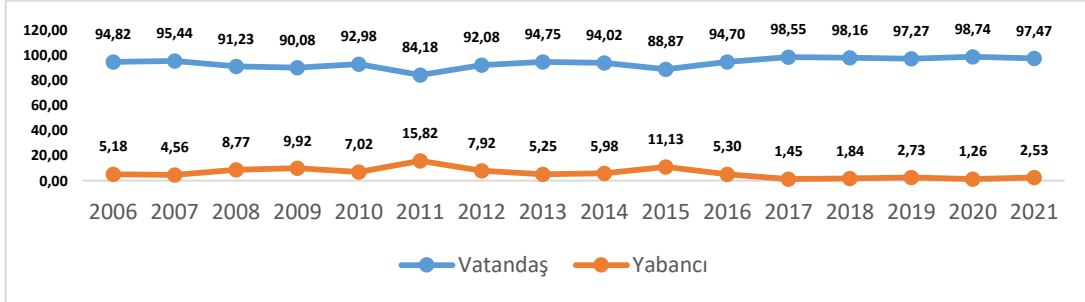
TRC33									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	21.828	1.915	23.743	20.154	379	20.533	41.982	2.294	44.276
2007	31.049	1.717	32.766	4.916	0	4.916	35.965	1.717	37.682
2008	23.297	2.625	25.922	4.012	0	4.012	27.309	2.625	29.934
2009	23.512	3.134	26.646	4.956	0	4.956	28.468	3.134	31.602
2010	35.030	2.577	37.607	4.350	395	4.745	39.380	2.972	42.352
2011	37.719	8.024	45.743	13.297	1.565	14.862	51.016	9.589	60.605
2012	26.907	3.443	30.350	32.136	1.638	33.774	59.043	5.081	64.124
2013	42.871	4.223	47.094	65.752	1.790	67.542	108.623	6.013	114.636
2014	24.719	2.902	27.621	59.863	2.474	62.337	84.582	5.376	89.958
2015	27.112	2.209	29.321	45.660	6.901	52.561	72.772	9.110	81.882
2016	27.129	2.217	29.346	54.825	2.367	57.192	81.954	4.584	86.538
2017	50.143	1.198	51.341	80.849	728	81.577	130.992	1.926	132.918
2018	34.359	241	34.600	91.333	2.111	93.444	125.692	2.352	128.044
2019	33.263	409	33.672	103.369	3.423	106.792	136.632	3.832	140.464
2020	45.514	583	46.097	95.840	1.216	97.056	141.354	1.799	143.153
2021	45.637	301	45.938	98.090	3.432	101.522	143.727	3.733	147.460

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

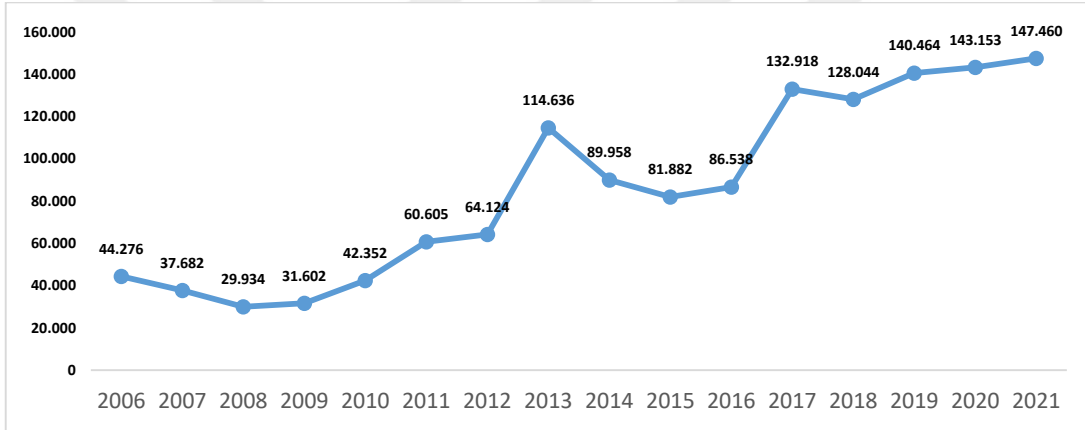
Grafik 3. 104: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 105: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

Grafik 3. 106: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

Tablo 3.69’da görüldüğü üzere 2006 yılında belediye işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı 23.743 iken 2021 yılında %93 oranında artış göstererek 45.090 kişiye ulaşmıştır. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama tesislerine gelen kişi sayısı 20.533 iken 2021 yılında %394 oranında artış göstererek 101.522 kişiye çıkmıştır. Grafik 3.104’te de görüldüğü üzere 2011 yılına kadar en fazla geliş belediye işletme belgeli tesislere, 2012 yılından itibaren de en fazla geliş bakanlık belgeli işletmelerde gerçekleşmiştir. Ülke vatandaşları ile yabancıların toplam gelişlerin oranlarının yer aldığı Grafik 3.105’e bakıldığında tüm yıllarda ülke vatandaşlarının geliş oranının yabancıların geliş oranından daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Toplam geliş sayılarının yer aldığı Grafik 3.106’ya bakıldığında 2006 yılında 44.276 olan toplam geliş sayısı 2021 yılında 2006 yılına göre %233 oranında artış göstererek 147.460 kişiye ulaşmıştır. COVID-19 Pandemisi ile seyahat ve sokağa çıkma kısıtlamalarına rağmen TRC33 iline toplam geliş sayısında azalma olmamış

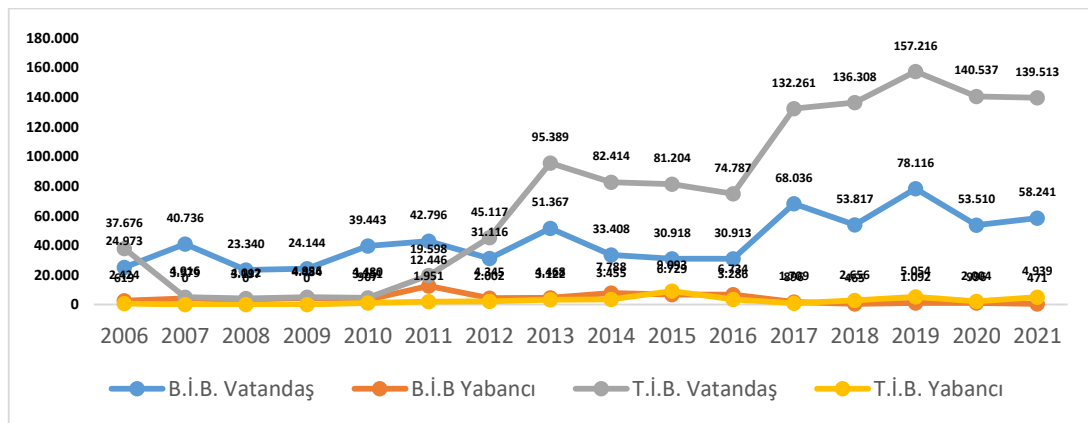
aksine 2020 yılında bir önceki yıla göre %2 civarında geliş sayılarında artış meydana gelmiştir. TRC33 ilinin 2006-2021 yılları arasında ait Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayıları ile ortalama kalış süreleri Tablo 3.70’te gösterilmiştir.

Tablo 3. 70: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

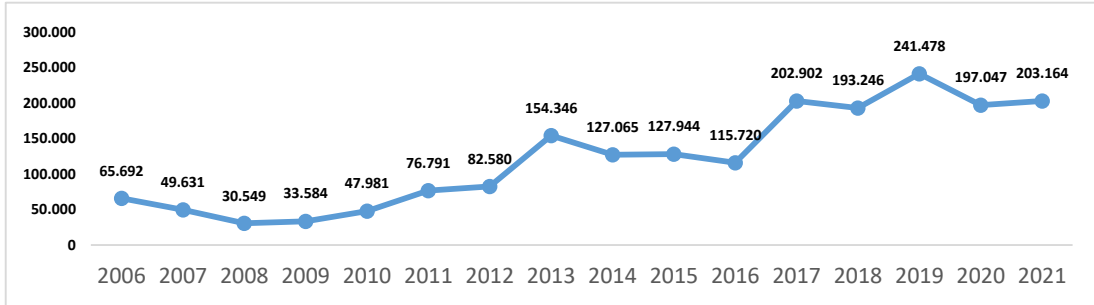
TRC33									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Ortalama Kalış Süresi		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	24.973	2.424	27.397	37.676	619	38.295	1,49	1,33	1,48
2007	40.736	3.979	44.715	4.916	0	4.916	1,27	2,32	1,32
2008	23.340	3.197	26.537	4.012	0	4.012	1,00	1,22	1,02
2009	24.144	4.484	28.628	4.956	0	4.956	1,02	1,43	1,06
2010	39.443	3.151	42.594	4.480	907	5.387	1,12	1,37	1,13
2011	42.796	12.446	55.242	19.598	1.951	21.549	1,22	1,50	1,27
2012	31.116	4.345	35.461	45.117	2.002	47.119	1,29	1,25	1,29
2013	51.367	4.468	55.835	95.389	3.122	98.511	1,35	1,26	1,35
2014	33.408	7.788	41.196	82.414	3.455	85.869	1,37	2,09	1,41
2015	30.918	6.729	37.647	81.204	9.093	90.297	1,54	1,74	1,56
2016	30.913	6.734	37.647	74.787	3.286	78.073	1,29	2,19	1,34
2017	68.036	1.709	69.745	132.261	896	133.157	1,53	1,35	1,53
2018	53.817	465	54.282	136.308	2.656	138.964	1,51	1,33	1,51
2019	78.116	1.092	79.208	157.216	5.054	162.270	1,72	1,60	1,72
2020	53.510	996	54.506	140.537	2.004	142.541	1,37	1,67	1,38
2021	58.241	471	58.712	139.513	4.939	144.452	1,38	1,45	1,38

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

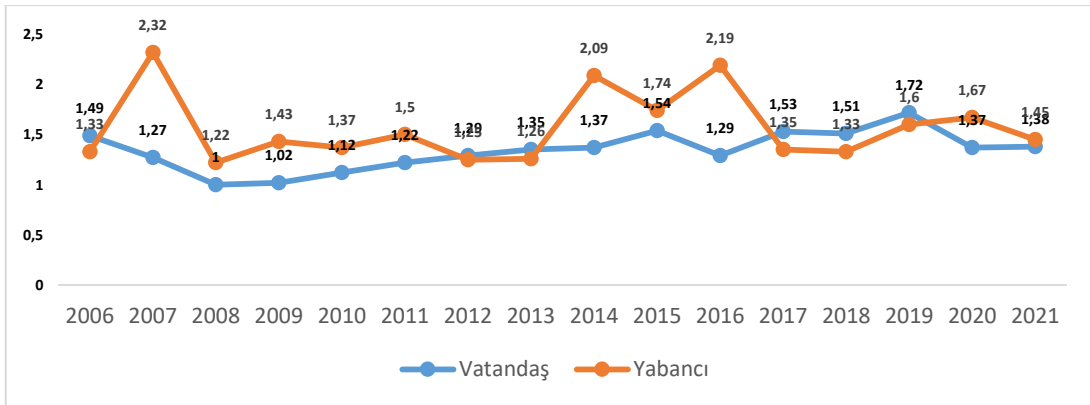
Grafik 3. 107: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 108: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 109: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.70’te görüldüğü üzere TRC33 ilinde yer alan bakanlık ve belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 27.397 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %114 oranında artış göstererek 58.712 geceleme yükselmiştir. 2006 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 38.295 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %277 oranında artış göstererek 144.452 geceleme yükselmiştir. Grafik 3.107’de görüldüğü üzere yabancı ziyaretçilerin 2021 yılında 2006 yılına göre belediye belgeli işletmelerde geceleme sayısı %81 gerilerken bakanlık belgeli işletmelerde geceleme sayıları %698 oranında artış sağlamıştır. Belediye ve Bakanlık belgeli tesislerde gerçekleşen toplam gecelenin yer aldığı Grafik 3.108’e bakıldığında 2006 yılında 65.692 geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %209 oranında bir artış meydana gelmiş ve toplam 203.164 geceleme gerçekleşmiştir. Ülke vatandaşlarının ve yabancı ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin yer aldığı Grafik 3.109’a bakıldığında ülke

vatandaşları ve yabancı ziyaretçilerin 2006-2021 yılları arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,36 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3.9. TRC34 (Siirt)

TRC34 ilinin adının nereden geldiği ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bazı kaynaklarda “Sami” dilinden geldiği, bazı kaynaklarda ise “Keldani” dilinde anlamına gelen “Kerert sözcüğünden geldiğidir. Tarihi süreç içerisinde: Esart, Sır-hat, Se’erd, Sairt, Siird, Siirt gibi sözcüklerle ifade edilmiştir (Özgen, 2002: 117; Siirt Belediyesi, 2022; Siirt İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

Anadolu ile Mezopotamya uygarlıklarının kesiştiği bir bölgede yer alan TRC34 ili, bu iki coğrafyada da hüküm süren birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmıştır. TRC34 ilinin ev sahipliği yaptığı medeniyetler arasında; Sami kavimleri, Hitit, Babil, Asur, Hurri, Mintani, Urartu, Pers, Makedonya, Sasani, Roma, Bizans, Mervani, Büyük Selçuklu, Aruklu, Akkoyunlu, Osmanlı gibi farklı birçok medeniyetin egemenliği altında yaşamıştır (Mutlu, 2006: 4-5; Siirt İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

TRC34 ilinde UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesinde İsmail Fakirullah Türbesi ve Işık Kırılma Mekanizması (2015) bulunmaktadır (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 2022). TRC34 ili; kültür turizmi, İnanç turizmi, doğa turizmi, av turizmi, gençlik turizmi, macera turizmi, sağlık turizmi, yayla turizmi, mağara turizmi, gastronomi turizmi gibi farklı alternatif turizm potansiyellerini barındırmaktadır (Gün, 2022: 35; Kıran, 2017; Koday vd., 2018: 1093). TRC34 ilinin T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescillenmiş 4 coğrafi işaretli ürünü bulunmaktadır (Coğrafi İşaret Platformu, 2022). TRC34 ilinin, 2021 yılsonu itibarıyla tescilli taşınmaz kültür varlıkları ve sit alanları Tablo 3.71’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 71: TRC34 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları

Taşınmaz Kültür Varlığının Türü	Sayısı	%
İdari Yapılar	9	5,96
Kültürel Yapılar	42	27,81
Şehitlikler	1	0,66
Askeri Yapılar	2	1,32

Dinsel Yapılar	59	39,07
Mezarlıklar	14	9,27
Sivil Mimarlık Örneği	22	14,57
Kalıntılar	2	1,32
Toplam	151	100,00
Sit Türü	Sayısı	%
Arkeolojik Sit Alanı	26	100,00
Toplam	26	100,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022

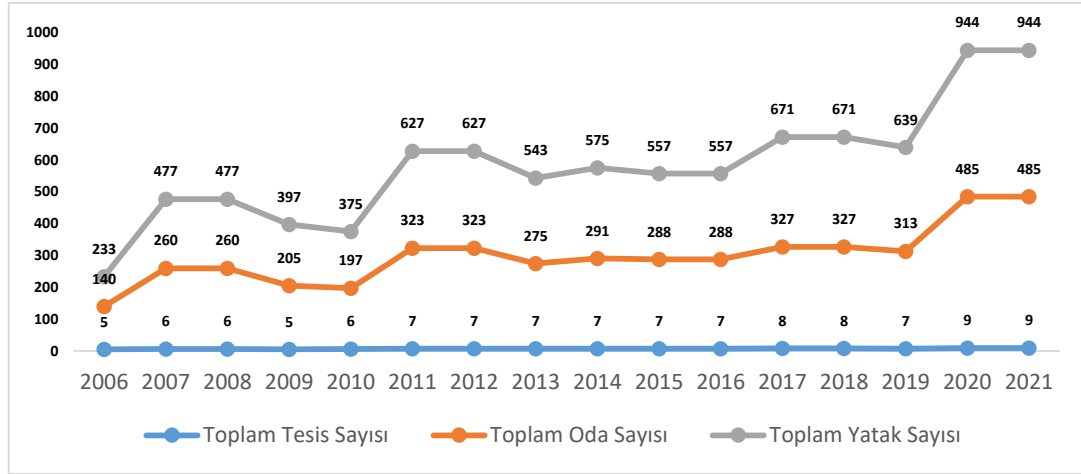
Tablo 3.71’de görüldüğü üzere TRC34 ilinde 151 taşınmaz kültür varlığı ve 26 sit alanı bulunmaktadır. TRC34 ilinde en fazla taşınmaz kültür varlıklarının dinsel yapılar (%739,07) ve kültürel yapılar (%27,81); en az taşınmaz kültür varlığını ise şehitlikler (%0,66) olduğu görülmektedir. Bununla birlikte TRC33 ilinde bulunan sit alanlarının tamamı arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir. TRC34 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli tesis, oda ve yatak sayıları Tablo 3.72’de gösterilmiştir.

Tablo 3. 72: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Tesis Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı
2006	4	85	153	1	55	80	0	0	0	5	140	233
2007	4	85	153	2	175	324	0	0	0	6	260	477
2008	4	85	153	2	175	324	0	0	0	6	260	477
2009	4	85	153	1	120	244	0	0	0	5	205	397
2010	5	101	183	1	96	192	0	0	0	6	197	375
2011	5	101	183	2	222	444	0	0	0	7	323	627
2012	5	101	183	2	222	444	0	0	0	7	323	627
2013	5	101	183	2	174	360	0	0	0	7	275	543
2014	5	101	183	1	48	108	1	142	284	7	291	575
2015	5	101	183	0	0	0	2	187	374	7	288	557
2016	5	101	183	0	0	0	2	187	374	7	288	557
2017	6	140	297	0	0	0	2	187	374	8	327	671
2018	6	140	297	0	0	0	2	187	374	8	327	671
2019	5	126	265	0	0	0	2	187	374	7	313	639
2020	7	298	570	0	0	0	2	187	374	9	485	944
2021	7	298	570	0	0	0	2	187	374	9	485	944

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Tesis İstatistikleri

Grafik 3. 110: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021)

Tablo 3.72’de görüldüğü üzere TRC34 ilinde 2006 yılında bulunan konaklama tesislerin 4’ü belediye işletme belgeli ve 1’i de turizm yatırım belgelidir. 2021 yılında ise 7 belediye işletme belgeli ve 2 de turizm işletme belgeli tesisin bulunduğu görülmektedir. Bu tesislerde 2006 yılında toplam 140 oda ve 233 yatak; 2021 yılında 485 oda, 944 yatak bulunmaktadır. Grafik 3.110’da görüldüğü üzere, en fazla tesis, oda ve yatak sayısına 2020 yılında ulaşılmıştır. 2021 yılında 2006 yılına göre tesis sayısının %80, oda sayısının %246 ve yatak sayısının ise %305 oranında artmıştır. TRC34 ilindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama işletmelerine ülke vatandaşlarının ve yabancıların geliş sayıları Tablo 3.73’te gösterilmiştir.

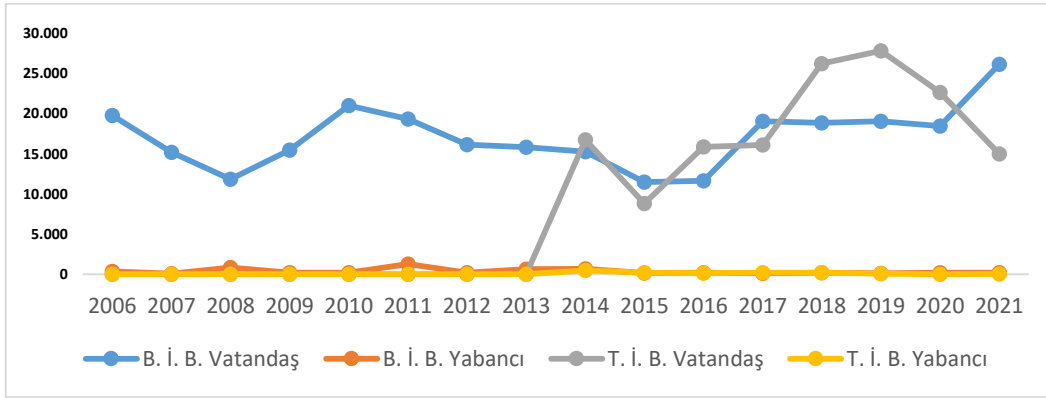
Tablo 3. 73: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)

TRC34									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Belediye ve Bakanlık Toplam		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	19.766	355	20.121	0	0	0	19.766	355	20.121
2007	15.175	97	15.272	0	0	0	15.175	97	15.272
2008	11.828	832	12.660	0	0	0	11.828	832	12.660
2009	15.446	209	15.655	0	0	0	15.446	209	15.655
2010	21.009	204	21.213	0	0	0	21.009	204	21.213
2011	19.322	1.279	20.601	0	0	0	19.322	1279	20.601
2012	16.125	216	16.341	0	0	0	16.125	216	16.341
2013	15.815	640	16.455	0	0	0	15.815	640	16.455
2014	15.263	695	15.958	16.748	503	17.251	32.011	1198	33.209

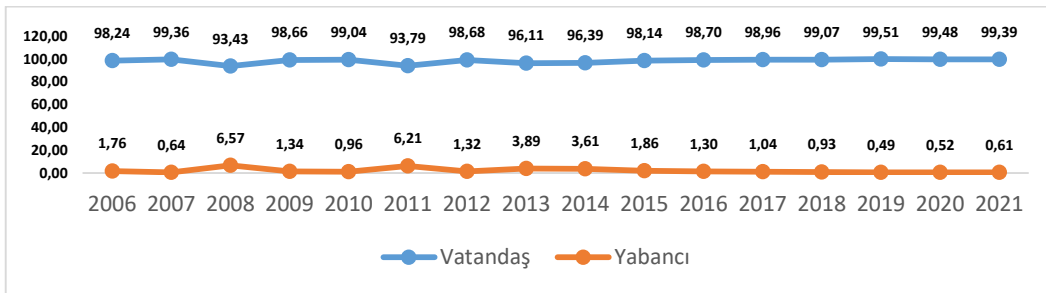
2015	11.473	176	11.649	8.804	209	9.013	20.277	385	20.662
2016	11.622	205	11.827	15.876	157	16.033	27.498	362	27.860
2017	19.056	143	19.199	16.096	225	16.321	35.152	368	35.520
2018	18.857	194	19.051	26.208	228	26.436	45.065	422	45.487
2019	19.053	153	19.206	27.812	76	27.888	46.865	229	47.094
2020	18.465	198	18.663	22.619	18	22.637	41.084	216	41.300
2021	26.148	206	26.354	14.975	48	15.023	41.123	254	41.377

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

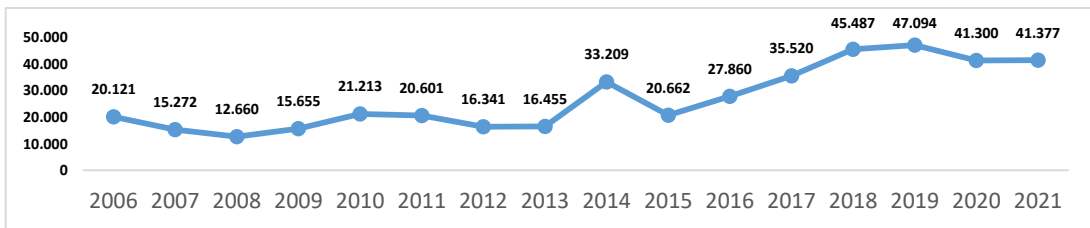
Grafik 3. 111: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 112: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021)

Grafik 3. 113: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)

Tablo 3.73'te görüldüğü üzere 2006 yılında belediye işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı 20.121 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %31 oranında artış göstererek 26.354 kişiye ulaşmıştır. 2014 yılında bakanlık belgeli konaklama tesislerine gelen kişi sayısı 17.251 iken 2021 yılında 2014 yılına göre %13 oranında azalış göstererek 15.023 kişiye gerilemiştir. Grafik 3.111'de de görüldüğü üzere 2013 yılına kadar gelen ziyaretçilerin çoğunluğu belediye işletme belgeli tesisleri tercih etmişlerdir. Bunun nedeni 2006-2021 yılları arasında ilk bakanlık belgeli tesisin 2014 yılında faaliyet göstermesidir. Zira 2017 ve 2021 yılları haricinde bakanlık işletme belgeli tesislerin açılması ile birlikte en fazla geliş bakanlık işletme belgeli tesislere olmuştur. Ülke vatandaşları ile yabancı ziyaretçilerin geliş oranlarının yer aldığı Grafik 3.112'ye bakıldığında tüm yıllarda ülke vatandaşlarının geliş oranınının %90'dan fazla olduğu görülmektedir. Toplam geliş sayılarının yer aldığı Grafik 3.113'e bakıldığında 2006 yılında 20.121 olan toplam geliş sayısı 2021 yılında 2006 yılına göre %106 oranında artış göstererek 41.377 kişiye ulaşmıştır. TRC34 ilinin 2006-2021 yılları arasına ait Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayıları ile ortalama kalış süreleri Tablo 3.74'te gösterilmiştir.

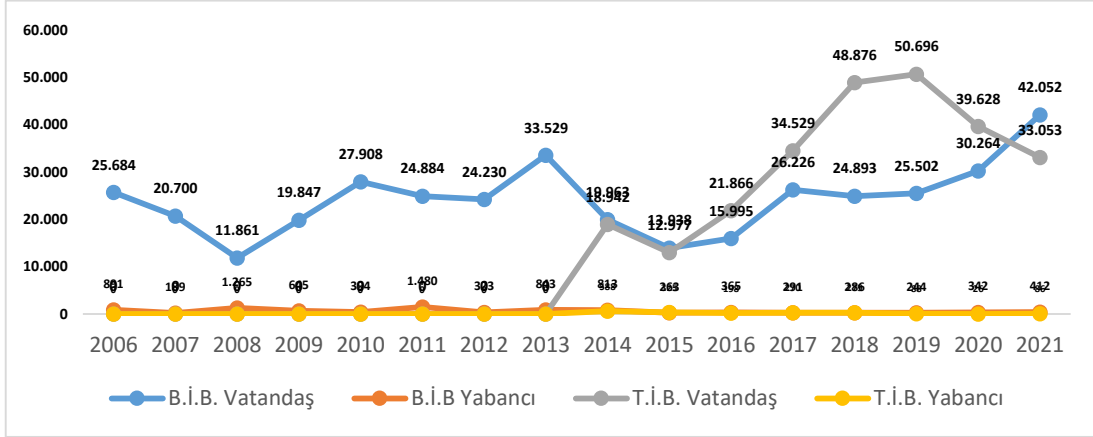
Tablo 3. 74: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

TRC34									
	Belediye İşletme Belgeli			Turizm İşletme Belgeli			Ortalama Kalış Süresi		
	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam	Vatandaş	Yabancı	Toplam
2006	25.684	891	26.575	0	0	0	1,30	2,51	1,32
2007	20.700	189	20.889	0	0	0	1,36	1,95	1,37
2008	11.861	1.265	13.126	0	0	0	1,00	1,52	1,04
2009	19.847	645	20.492	0	0	0	1,28	3,09	1,31
2010	27.908	394	28.302	0	0	0	1,33	1,93	1,33
2011	24.884	1.480	26.364	0	0	0	1,29	1,16	1,28
2012	24.230	323	24.553	0	0	0	1,50	1,50	1,50
2013	33.529	843	34.372	0	0	0	2,12	1,32	2,09
2014	19.963	813	20.776	18.942	588	19.530	1,22	1,17	1,21
2015	13.938	263	14.201	12.977	325	13.302	1,33	1,53	1,33
2016	15.995	365	16.360	21.866	198	22.064	1,38	1,56	1,38
2017	26.226	291	26.517	34.529	270	34.799	1,73	1,52	1,73
2018	24.893	286	25.179	48.876	279	49.155	1,64	1,34	1,63
2019	25.502	244	25.746	50.696	88	50.784	1,63	1,45	1,63
2020	30.264	342	30.606	39.628	26	39.654	1,70	1,70	1,70

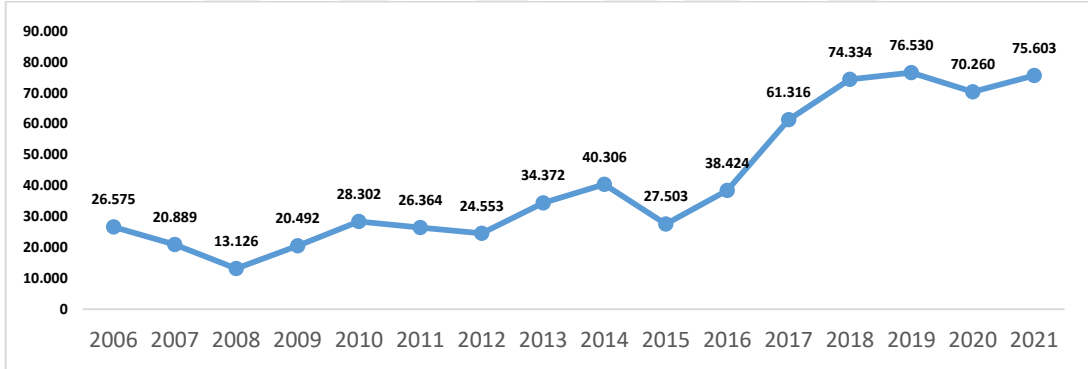
2021	42.052	412	42.464	33.053	86	33.139	1,83	1,96	1,83
------	--------	-----	--------	--------	----	--------	------	------	------

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2021 Konaklama İstatistikleri

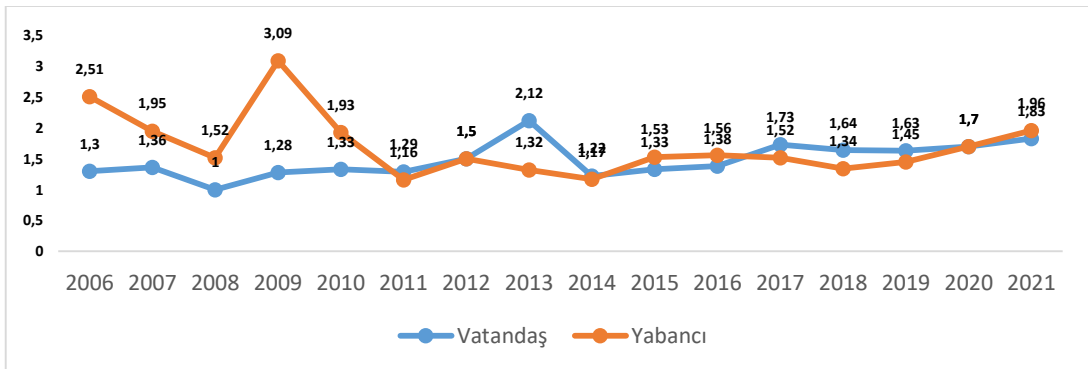
Grafik 3. 114: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006- 2021)

Grafik 3. 115: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)

Grafik 3. 116: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)

Tablo 3.74’te görüldüğü üzere TRC34 ilinde yer alan belediye işletme belgeli konaklama tesislerindeki toplam geceleme sayısı 2006 yılında 26.575 iken 2021 yılında 2006 yılına göre %60 oranında artış göstererek 42.464 geceleme yükselmiştir. 2014 yılında bakanlık belgeli konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayısı 19.530 iken 2021 yılında 2014 yılına göre %70 oranında artış göstererek 33.139 geceleme yükselmiştir. Grafik 3.114’te görüldüğü üzere en fazla gecelenin 2015 yılına kadar belediye işletme belgeli tesislerde, 2016 yılından itibaren (2021 yılı hariç) bakanlığa bağlı konaklama tesislerinde gerçekleşmiştir. Belediye ve Bakanlık belgeli tesislerde gerçekleşen toplam gecelenin yer aldığı Grafik 3.115’e bakıldığında 2006 yılında 26.575 geceleme gerçekleşmiş ve 2021 yılında 2006 yılına göre %184 oranında bir artış meydana gelmiş ve toplam 75.603 geceleme gerçekleşmiştir. Ülke vatandaşlarının ve yabancı ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin yer aldığı Grafik 3.116’ya bakıldığında 2009 yılında 3,09 gün ile yabancı ziyaretçiler en fazla geceleme ortalamasına sahiptir. Ayrıca ülke vatandaşları ve yabancı ziyaretçilerin 2006-2021 yılları arasındaki ortalama kalış sürelerinin ortalamasının da 1,48 gün olduğu tespit edilmiştir.

3.3. Literatür İncelemesi

Cortes-Jimenez (2006) İspanya’daki 20, İtalya’daki 17 bölgenin coğrafi konumları (Kıyı Bölgeler, Akdeniz’e Kıyı Bölgeler ve İç Bölgeler) itibariyle turizm faaliyetlerinin ekonomik büyümeye olan etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Dinamik Panel Veri Analizi ile gerçekleştirilen çalışmada, 1990-2000 yıllarına ait veriler (kişi başına GSYİH miktarı, nüfus artış hızı, yatırım oranı, iç ve dış turizm gelişleri ve gecelermeleri) analiz edilmiştir. Analiz sonucunda hem iç hem de uluslararası turizm gelişlerinin bölgesel ekonomik büyümede önemli ve olumlu bir rolünün olduğu sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte, İspanya bölgeleri için iç turizm, İtalya bölgeleri için ise uluslararası turizm faaliyetlerinin daha önemli olduğu tespit edilmiştir. Kıyı bölgeleri ve Akdeniz’e kıyısı olan bölgeler için hem iç hem de dış turizm önemli faktörlerken, iç bölgeler için sadece iç turizmin önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Soukiazis ve Proença (2008) Portekiz’deki İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırmasında Düzey 2 ve Düzey 3 (NUTS II ve III) içerisinde yer alan bölgelerde

turizmin bölgesel büyüme üzerindeki etkisinin test edilmesi amacıyla Panel Veri Analizi kullanılarak bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. 1993 – 2001 yılları arasında Düzey 3 içerisinde yer alan 30 bölgenin turizm arz kapasiteleri (Konaklama Kapasiteleri) ile kişi başına düşen GSYH miktarı verileri kullanılarak gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda turizm arz kapasitesinin %1 artırılması durumunda kişi başına gelirin yaklaşık %0,01 artacağı sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte, bölgesel büyümenin artırılması için bölgelerdeki turizm arz kaynaklarının artırılması önerilmektedir.

Cortes-Jimenez (2008) İspanya'daki 20, İtalya'daki 17 bölgenin coğrafi konumları (Kıyı Bölgeler, Akdeniz'e Kıyı Bölgeler ve İç Bölgeler) itibariyle turizm faaliyetlerinin ekonomik büyümeye olan etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Dinamik Panel Veri Analizi ile gerçekleştirilen çalışmada, 1990-2000 yıllarına ait veriler (kişi başına GSYİH miktarı, yarımaların GSYİH içerisindeki oranı, beşerî sermaye, kamu harcamaları, iç ve dış turizm gelişleri ve gecelemleri) analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, kıyı ve Akdeniz'e kıyısı olan bölgeler için hem ülke hem de yabancı ziyaretçilerin turizm faaliyetleri bölgesel büyümenin gerçekleştirilmesinde etkili olmaktadır. İç bölgeler için ise, sadece ülke vatandaşlarının gerçekleştirdiği turizm faaliyetleri büyümede etki olduğu sonucu elde edilmiştir. İyi yönlendirilmiş tüm turizm faaliyetlerinin bölgesel ekonomik büyümede etkide olduğu savunulmaktadır.

Marrocu ve Paci (2011) çalışmalarında Avrupa Birliğine üye 15 ülkenin yanı sıra İsviçre ve Norveç'te yer alan 199 bölgedeki turizm gelişlerinin bölgelerin ekonomik büyüme süreçlerine olan etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Panel Veri Analizi ile gerçekleştirilen çalışmada, 1999-2009 yıllarına ait veriler (toplam faktör verimliliği, turizm gelişleri, sosyal sermaye, beşerî sermaye, teknolojik sermaye) analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, turizm gelişlerinin bölgesel verimliliği arttırdığını ve maddi olmayan varlıklar, altyapılar ve mekansal yayılmaları da olumlu olarak desteklediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte turist gelişlerinin, yerel firmalar tarafından tüketici tercihleri hakkında bilgi elde edilmesinde en önemli araç olduğu ve bu durumun bölgesel üretkenliği ve kalkınmayı geliştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Wang ve Xia, (2013) çalışmalarında Çin'in Jiangsu Gaochun bölgesinde turizm sektörü ile bölgesel ekonomik büyüme arasındaki ilişki ADF birim kök testi kullanılarak incelenmiştir. Gaouchum kentinin turizm gelirleri ile GSYİH verileri kullanılarak gerçekleştirilen araştırma sonucunda, Gaochun'un turizm gelirleri ile GSYİH arasında uzun süredir istikrarlı bir ilişki olduğunu, turizm sektörü yüzde 1 arttığında, Gaochun ekonomisinin yüzde 0,51 arttığı sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte, Granger Nedensellik Testleri sonucunda turizm ile ekonomik kalkınma arasında nedensel bir ilişki olmadığı ekonomik büyüme turizm gelişiminde öncü rol oynadığı sonucu elde edilmiştir.

Paci ve Marrocu (2013) çalışmalarında Avrupa'daki 10 ülkede yer alan 179 bölgenin iç ve dış turizminin bölgelerin ekonomik büyüme süreçlerine olan etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Panel Veri Analizi ile gerçekleştirilen çalışmada, 1999-2009 yıllarına ait veriler (kişi başına GSYİH, vatandaşların geceleme sayıları, yabancıların geceleme sayıları, fiziksel sermaye, beşerî sermaye, teknolojik sermaye, sosyal sermayeye güven, yıllık ortalama sıcaklık) analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, iç ve dış turizm gelirlerinin artması bölgesel kalkınmayı pozitif yönde olumlu olarak desteklediği tespit edilmiştir.

Serra, Correia ve Rodrigues (2014) çalışmalarında Portekiz'in yedi turizm destinasyondaki turizm talebinin bölgesel ekonomiye etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Panel veri analizi ile gerçekleştirilen çalışmada 2000-2011 yılları arasındaki veriler (geceleme sayısı, kişi başına GSYİH, nispi reel fiyatlar, işsizlik oranı, hane halkı tüketim harcamaları) analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, birçok bölgede kişi başına düşen GSYH'nin turizm talebini etkilemediğini, fiyatın kısa vadede turizm talebi üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Madeira bölgesinde uluslararası turizm piyasalarında işsizlik oranındaki %1'lik bir artış, Madeira Adası'nda uluslararası gecelemelemlerde %1'lik bir düşüşe neden olacağı ve hane halkı tüketim harcamalarındaki artış ile geceleme sayısı arasında pozitif yönde olumlu bir etki olduğu sonucu elde edilmiştir.

Recepoğlu (2017) Türkiye'de bölgesel büyüme ile turizm arasındaki ilişkinin ekonometrik analizlerle incelenmesi amacıyla bir araştırma gerçekleştirilmiştir. DOKAP illerinin (Tokat, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt,

Rize ve Artvin) turizm işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı verileri kullanılarak Eşbütünleşme testi, AMG tahmincisi, panel nedensellik testi uygulanarak gerçekleştirilen araştırmanın sonucunda turizm ve ekonomik büyüme serilerinin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu ve bu sonuca göre uzun dönemde turizm ve ekonomik büyüme serilerinin beraber hareket ettiği sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte, AMG tahmincisinden elde edilen sonuçlar uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği ve panel nedensellik testi sonucunda ise DOKAP illerinde turizm ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Meyer, Bruyn ve Meyer (2017) çalışmalarında Güney Afrika'nın Gauteng bölgesinde turizmin bölgesel ekonomik kalkınmadaki önemi panel eşbütünleşme modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Kişi başına GSYİH ile kişi başına günlük turizm harcamaları verileri kullanılarak gerçekleştirilen araştırmanın sonucunda; bölgesel ekonomik kalkınma ile turizm arasında pozitif bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yarı yapılandırılmış görüşme formu da kullanılarak katılımcılardan elde edilen sonuçlara göre, kamu kurumları ve özel sektör arasında iş birliği eksikliğinin, toplumda turizm bilincinin geliştirilmesi gerektiği sonucu elde edilmiştir.

Lin, Yang ve Li (2018) çalışmalarında Çin'deki uluslararası turizm faaliyetlerinin gelişmesinin bölgesel ekonomik büyümeye olan etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. 1978-2013 yıllarına ait veriler (Turizm Gelirleri, GSYİH Miktarı, Kişi Başına GSYH Miktarı, bölgenin Yüzölçümü, Bölgenin GSYİH Miktarındaki Turizm Gelirlerinin Oranlarına Göre Bölgenin Turizm Uzmanlık ve Bağımlılık Düzeyi) kullanılarak gerçekleştirilen çalışmada Çin'de yer alan 29 bölgenin turizme dayalı büyüme mi yoksa ekonomiye dayalı turizm büyümesi mi yaşadığının tespit edilmeye çalışılmıştır. Panel veri analizi ile elde edilen araştırma sonucunda 10 bölgenin turizme dayalı büyüme, 9 bölgesinin de ekonomiye dayalı turizm büyümesi yaşadığı sonucu elde edilmiştir. Gelişmişlik düzeyi en düşük olan bölgelerde ekonomiye dayalı turizm büyümesi, gelişmişlik düzeyi yüksek olan ve geniş coğrafi alanları kapsayan bölgelerde ise turizme dayalı büyüme olasılığının yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Kavalcı (2018) bölgesel kalkınmada turizmin etkisinin araştırılması amacıyla Türkiye'deki bölgelerin 2004 -2014 yılları arasındaki verilerin (kişi başına gelir, toplam geceleme, toplam yabancı turist geceleme, toplam yerli turist geceleme) yer aldığı ilgili çalışmalar incelenmiş ve panel veri analizi kullanılarak bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, toplam geceleme sayısı ve toplam yabancı geceleme sayısı ile kişi başına gelir arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte, turizm gerek ulusal gerek bölgesel düzeyde önemli bir değişken olduğu, yabancı turistler deniz kıyısı bulunan bölgelerde yerli turizm daha çok iç bölgelerde önemli bir değişken olduğu saptanmıştır.

Trinajstic (2018) çalışmasında bölgesel ekonomik kalkınmada turizmin etkisinin araştırılması amacıyla gerçekleştirilen çalışmada, Hırvatistan'ın 21 kentindeki GSYİH ile turist sayıları verileri kullanılarak Pearson katsayısı hesaplanmıştır. Araştırma sonucunda, ekonomik kalkınma ile turist sayıları arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte, turist sayısı fazla olan kentin GSYİH oranının da fazla olduğu tespit edilmiştir.

Trinajstic, Baresa ve Bogdan (2018) Hırvatistan'ın 21 kentinde faaliyet gösteren otel işletmelerinin geceleme sayıları ile bu kentlerin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla verileri kullanılarak panel veri modelinde analizler gerçekleştirilerek turizmin ekonomik büyüme ve kalkınma arasındaki ilişki incelenmiştir. 15 yıllık veriler kullanılarak elde edilen Araştırma sonucunda, turizmin bölgesel ekonomik büyüme ve kalkınmayı pozitif yönde etkilediği ve artan geceleme sayısının GSYİH'yı artırdığı sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte kentler arasında farklılıklar tespit edilmiş olup, bu farklılıkların giderilmesi için yatırımların ve teşviklerin artırılması vurgulanmaktadır.

Zuo ve Huang (2019) çalışmalarında bölgesel ekonomik büyüme ile turizm ilişkisi ve turizm ile diğer sektörler arasındaki ilişkiyi analiz edilmek istenmiştir. Çin'in Zhangjiajie şehrinde turizmin ekonomik büyümeye katkısının verimlilik ve yapısal değişim perspektifinde ele alınmış olup, Lewis hipotezinde pay dönüşümü (Shift-Share) Analizi ile gerçekleştirilen çalışmada, turizmin ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte, Zhangjiajie şehrinde istihdamın yanı sıra yakınına turizm sektörünün oluşturduğu,

turizmin diğer sektörler ile karşılıklı bir bağımlı ilişkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir.

Karabulut, Akyol ve Karakuş (2020) Türkiye'nin 26 alt bölgesinde turizm ve dış ticaretin bölgesel ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerinin tespit edilmesi amacıyla bölgelere gelen toplam turist sayısı ile bölgelerin net ihracat düzeylerine ait veriler kullanılarak PMG-ARDL testi ve Panel Kantil Regresyon Analizi ile bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Araştırmada kullanılan PMG-ARDL testi sonucunda turist sayıları ile ekonomik kalkınma arasında uzun dönemde pozitif yönlü istatistiki olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte, Panel kantil regresyon analizi sonucunda ise gelen turist sayılarının bölgesel ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği ancak net dış ticaret hacminin olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Yıldız ve Sarıtaş (2021) çalışmalarında Türkiye'deki turist yoğunluğunun fazla olduğu Antalya, Nevşehir, Muğla ve Aydın şehirlerinin 2009-2018 yıllarına ait veriler (konaklama tesislerine gelen turist sayısı, illerin GSYİH miktarları) analiz edilmiştir. Turizmin bölgesel kalkınma üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amacıyla Panel veri analizi ile gerçekleştirilen araştırma sonucunda, Antalya, Nevşehir, Muğla ve Aydın şehirlerindeki konaklama tesislerine gelen ziyaretçilerin bu illerin GSYİH miktarlarını pozitif yönlü olarak etkilediği sonucu elde edilmiştir.

Fan (2021) çalışmasında ulaşım altyapısı ile turizm ekonomisinin bölgesel ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. 2003-2017 yıllarına ait Çin'in 30 kentine ait veriler (seyahat acentesi gelirleri, demiryolu yoğunluğu, karayolu yoğunluğu, şehirleşme oranı, endüstriyel yapı, kişi başına GSYİH miktarları) Panel veri ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, turizm gelirleri ile demiryolu yoğunluğu arasında negatif, karayolu yoğunluğu ile pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, turizm gelirleri ile kişi başına düşen GSYİH, şehirleşme oranı ve endüstriyel yapı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir.

Zhou ve Chen (2021) çalışmalarında turizm endüstrisi ile bölgesel ekonomik kalkınmada bilişim sistemlerinin etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. 2008-2017

yıllarına ait 31 Çin kentine ait veriler (bilgi geliştirme ve değerlendirme endeksi, turizm kaynak avantajı düzeyi, turizmin bölgesel çevre koruma yatırım oranı, kişi başına GSYİH, tasarruflar, kentsel harcanabilir gelir katsayısı, nüfus) Panel veri ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, bilişim sistemlerindeki gelişmeler genel olarak turizm ve bölgesel ekonomik kalkınmanın eşleştirilmesini ve koordinasyonunu desteklediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte kent ile kırsal arasındaki gelir farklılıklarının artmasının turizm gelirleri aracılığı ile engellendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Zhang, Peng, Sun ve Song (2022) çalışmalarında turizm ekonomisinin kentlerin hava kalitesi üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. 2004-2016 yıllarına ait Çin'in 102 şehrindeki veriler (hava kirliliği, şehirlerin GSYİH miktarları, şehirlerin karayolu kilometresi, endüstriyel yapı rasyonelleştirme endeksi, endüstriyel yapının optimizasyonu endeksi, şehirlerin yıllık ortalama rüzgâr hızları, yabancı turistlerden elde edilen turizm gelirleri, yerli turistlerden elde edilen turizm gelirleri) Panel veri ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, turizm gelirleri ile hava kirliliği arasında genellikle "ters U şeklinde" bir ilişki bulunmaktadır. Turizm gelirleri kısa vadede hava kirliliği üzerinde olumlu bir etkisi vardır ve bu etki doğu bölgelerinde yer alan şehirlerde daha güçlüdür sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte, turizm gelirleri bölgesel hava kirliliğindeki değişimi etkileyen en önemli faktör değildir. GSYİH ve endüstriyel yapı hava kirliliği üzerinde en büyük etkiye sahiptir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMETRİK METODOLOJİ

Bölgesel kalkınmada turizmin etkilerinin ele alındığı çalışmalar oldukça zengindir. Ancak ilgili literatür incelendiğinde bölgesel kalkınmada turizmin etkilerinin ekonometrik yöntemlerle ele alındığı ampirik çalışmaların oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, Türkiye’de bölgesel kalkınma turizm ilişkisinin ekonometrik yöntemlerle ele alındığı çalışmalar oldukça sınırlı olmakla birlikte TRC Bölgesi (Güneydoğu Anadolu Bölgesi) özelinde bölgesel kalkınma turizm ilişkisinin ekonometrik yöntemlerle ele alındığı doktora çalışması rastlanmamıştır. Bu bağlamda, TRC Bölgesinin kalkınmasında turizm etkilerinin ampirik olarak tespit edilmesi bu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. TRC Bölgesindeki illerden TRC11 (Gaziantep) hariç tüm iller, Sanayi ve Teknoloji bakanlığının en son 2019 yılında yayımladığı Türkiye’deki illerin ve bölgelerin SEGE-2017 (Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi) Raporuna göre en az gelişmiş 20 ili içerisinde yer almaktadır (SEGE, 2019). Özellikle ciddi sermaye, teknoloji ve alt yapı yatırımlarına ihtiyaç duyulmadan gerçekleştirilen turizm yatırımları ile mevcut tarihi, kültürel ve doğal turizm arz kaynaklarının turizm endüstrisi içerisinde değerlendirilmesi sonucunda bölgesel kalkınmada turizm endüstrisinin rolünün tespit edilmesi oldukça önemli olabilmektedir.

Çalışmada Avrupa Birliği İstatistik Bürosu (Eurostat) tarafından 1970’li yılların başında geliştirilen ve Türkiye’nin de 2002 yılında Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle oluşturduğu İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırılması içerisinde yer alan TRC Bölgesinin dokuz ilin (Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) verilerinden elde edilen bulgular genelleştirilmeye çalışılacaktır. Panel veri yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, TRC Bölgesinin turizm ve sosyo-ekonomik verilerinden elde edilen bulguların teorik perspektifle genelleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu tür analizlerde panel veri yöntemin sağladığı yararlar şu şekilde sıralanmaktadır (Blatagi, 2005: 5-6-7):

- Birimler arasında heterojenliğin kontrol edilmesi. Panel veri analizi yöntemi; birimler, firmaların, eyaletlerin veya ülkelerin heterojen olduğunu göstermektedir. Bu heterojenliği kontrol etmeyen zaman serisi ve kesit çalışmaları, yanlış sonuçlar elde etme riskini taşımaktadır.
- Panel veri analizi yöntemi, daha fazla bilgilendirici veri, daha fazla değişkenlik, değişkenler arasında daha az doğrusallık, daha fazla serbestlik derecesi ve daha fazla verimlilik sağlamaktadır.
- Panel veri analizi yöntemi ayarlama dinamiklerini daha iyi inceleyebilir. Nispeten kararlı görünen yatay kesit dağılımları, çok sayıda değişikliği gizler. İşsizlik, iş devri, konut ve gelir hareketliliği büyüleri panellerle daha iyi incelenir. Panel verileri, işsizlik ve yoksulluk gibi ekonomik durumların süresini incelemek için de çok uygundur ve bu paneller yeterince uzunsa, ekonomi politikası değişikliklerine yönelik ayarlamaların hızına ışık tutabilir. Örneğin, işsizliği ölçerken, kesitsel veriler belirli bir zamanda nüfusun ne kadarının işsiz olduğunu tahmin edebilir. Tekrarlanan kesitler, bu oranın zaman içinde nasıl değiştiğini gösterebilir.
- Panel veri analizi yöntemi, sadece yatay kesit veya sadece zaman serisi verilerinden basitçe tespit edilemeyen etkileri daha iyi tanımlayabilmekte ve ölçebilmektedir.
- Panel veri analizi yöntemi modelleri, tamamen kesit veya zaman serisi verilerinden daha karmaşık davranış modelleri oluşturmamıza ve test etmemize izin vermektedir.
- Birimler, firmalar ve haneler hakkında toplanan mikro panel verileri, makro düzeyde ölçülen benzer değişkenlerden daha doğru bir şekilde ölçülebilir.

- Makro panel verileri daha uzun bir zaman serisine sahiptir ve zaman serisi analizinde birim kök testlerinin tipik özelliği olan standart olmayan dağılım probleminde farklı olarak, panel birim kök testlerinin standart asimptotik dağılımlara sahip olduğunu göstermektedir.

4.1. Panel Eşbütünleşme Analizi

Çalışmanın bu kısmında çalışmaya yer alan ekonometrik metodoloji açıklanmaktadır. Panel eşbütünleşme analizlerinin metodolojik kısmı ifade edilirken; panel birim kök testleri, panel eşbütünleşme yöntemleri ve panel eşbütünleşme tahminicileri açıklanmaktadır.

4.1.1. Panel Birim Kök Testleri

Bir zaman serisinin varyansı, ortalaması ya da hem varyansı hem de ortalaması zaman içerisinde değişiyorsa durağan değildir. Bu durumda bu zaman serisinin sadece kendi dönemi için incelenmekte, diğer zaman dilimleri için bu zaman seri ile bir genelleme yapılamamaktadır (Tıraşoğlu, 2017: 16). Bu açıdan zaman seri analizlerinde değişkenler arasındaki ilişkiyi doğru belirleyebilmek için zaman serilerinin durağan olması gerekmektedir (Canbay, 2022: 5). Bu bağlamda zaman serilerinin durağan mı olduklarının tespit edilmesi amacıyla ekonometrik analizlerde panel birim kök testleri uygulanmaktadır. Yapılan analizler sonucunda zaman serilerinin durağan olmadıklarının tespit edilmesi durumunda serilerin birinci farklarının alınması önerilmektedir. Zaman serilerinin birinci farklarının alınması hem serilerin durağan olmasını hem de doğrusal zaman trendlerinin ortadan kaldırılması faydalarını beraberinde getirmektedir (Bayrakçı, 2019: 126-127). Panel birim kök analizleri, yatay kesit bağımlılığını dikkate alıp almadığına göre farklılaşmaktadır. Birinci nesil panel birim kök testlerinin yatay kesit bağımlılığını dikkate almadığından çalışmanın bu bölümünde birinci nesil panel birim kök testleri uygulanmıştır. Bu kapsamda, Levin, Lin Chu (LLC-2002), Im, Pesaran ve Shin (IPS-1997, 2003), Breitung (2000) ve Fisher Tipi panel birim kök testleri analizlerde kullanılmadan önce açıklanmıştır.

4.1.1.1. Levin, Lin ve Chu (LLC) (2002) Testleri

Levin, Lin ve Chu (LLC, 2002) tarafından geliştirilen panel birim kök testidir. LLC (2002) testi, Levin ve Lin (1992) ile Levin ve Lin (1993) çalışmalarının geliştirilmiş halidir. LLC, (2002) birim kök testi, bireye özgü kesişmelere ve zaman eğilimlerine izin verir. Ayrıca, hata varyansı ve üst düzey seri korelasyon modelinin de bireyler arasında serbestçe değişmesine izin verilir (Levin, Lin ve Chu, 2002: 3). LLC (2002), panel birim kök testi sınamasında ilk olarak tahmin edilen model şu şekildedir:

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \theta_t + \delta_i t + \rho y_{it-1} + \sum_{j=1}^k \alpha_j \Delta y_{it-j} + e_{it} \quad (4.1)$$

4.1 no'lu denklemdeki y , birim kök sınaması yapılacak seriyi temsil etmektedir. Bununla birlikte, Δ birinci dereceden fark işlemcisini temsil ederken, μ_i sabit etkileri, t trendi (genel eğilimi) ve θ_t zaman etkilerini temsil etmektedir. LLC (2002) testinin temel varsayımları şu şekildedir (Nazlıoğlu, 2010):

- Sabit etkilerin her ülke için aynı olmadığı (bu çalışmada bölgeden bölgeye),
- ρ 'nun panel veri setindeki bütün yatay kesitler için homojen olduğu,
- Yatay kesitler arasında bağımlılık olmadığı sekinde sıralanmaktadır.

LLC (2002) panel birim kök testinin varsayımlar ışığında sıfır ve alternatif hipotezi şu şekildedir (Hsiao, 2013: 387):

$H_0: \rho = 0$ Paneldeki seride genel bir birim kök yoktur.

$H_1: \rho < 0$ Paneldeki seride genel bir birim kök vardır.

Sıfır hipotezinin kabul edilmesi durumunda paneli oluşturan tüm serilerin durağan olmadığı, reddedilmesi durumunda ise paneli oluşturan tüm serilerin durağan olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte, sıfır hipotezinin reddedilmesiyle paneli

oluşturan tüm serilerin aynı hata düzetme katsayısıyla ortalama döndüğü kabul edilmektedir (Özcan, 2013: 63). LLC (2002) testinin sabitsiz, sabitli ve sabitli-trendli olmak üzere üç modeli bulunmaktadır.

$$\text{Model 1: } \Delta Y_{it} = \rho Y_{it-1} + u_{it} \quad (4.2)$$

$$\text{Model 1: } \Delta Y_{it} = \alpha_{0i} + \rho Y_{it-1} + u_{it} \quad (4.3)$$

$$\text{Model 1: } \Delta Y_{it} = \alpha_{0i} + \alpha_{1i}t + \rho Y_{it-1} + u_{it} \quad (4.4)$$

Sabitsiz olan Model 1’de panel sürenin homojen olduğunu, sabitli olan Model 2’de heterojen panel süreci ve sabit parametreyi, sabitli-trendli olan Model 3’te ise, bireysel trendleri ve heterojen sabit süreçlerini ifade etmektedir (Yıldırım, 2019: 27). LLC (2002) panel birim kök sıfır hipotezinin standart normal dağılım gösterdiği test istatistiği şu şekilde sınanmaktadır:

$$t_{\rho} = \frac{\hat{\rho}}{s.e.(\hat{\rho})} \sim N(0,1) \quad (4.5)$$

LLC (2002) testinin ρ ’nun panel veri setindeki tüm kesitler için homojen olduğu varsayımı testin zayıf noktalarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu zayıflık Im, Pesaran ve Shin (IPS, 2003) çalışmalarında giderilmiştir.

4.1.1.2. Im, Pesaran ve Shin (IPS) (1997, 2003) (IPS) Testi

LLC (2002) birim kök testinin en büyük dezavantajı olan birisi ρ ’nun panel veri setindeki tüm yatay kesitler için homojen olduğu varsayımı, Im, Pesaran ve Shin (IPS, 2003) çalışmalarında tarafından giderilmiştir. IPS (2003) çalışmalarında, ρ ’nun heterojen olmasını (paneldeki her bir yatay kesit için) sağlayan bir test geliştirilmiştir (Asteriou ve Hall 2007, 368). LLC (2002) birim kök testine benzer bir model eşitlik sunmasına rağmen ρ ’nun her bir yatay kesit için değişmesidir (Özcan, 2013: 64). Model şu şekilde yazılmaktadır:

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \theta_t + \delta_i t + \rho_i y_{it-1} + \sum_{j=1}^k \alpha_j \Delta y_{it-j} + e_{it} \quad (4.6)$$

IPS (2003) birim kök testinin sıfır ve alternatif hipotezine ait sınımlar şu şekilde tanımlamıştır:

$$H_0 = \rho_i = 0 \text{ bütün yatay kesitler için } (i = 1, 2, \dots, N)$$

$$H_1 = \rho_i < 0 \text{ en az bir yatay kesit için } (i = N_1 + 1, \dots, N)$$

Sıfır hipotezinin kabul edilmesi durumunda serinin durağan olmadığı ve yatay kesitlerinin birim kök içerdiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda ise, yatay kesitlerin bir veya birkaçının durağan olduğunu yani birim kök içermediğini ifade etmektedir. IPS (2003) çalışmalarında sınıadıkları birim kök test istatistiği şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$t_{IPS} = \frac{\sqrt{N} \left(\bar{t} - \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N E [t_{it} | \rho_i = 0] \right)}{\sqrt{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N var [t_{it} | \rho_i = 0]}} \sim N(0,1) \quad (4.7)$$

burada yer alan $\bar{t} = (1/N) \sum_{i=1}^N t_{\rho_i}$, ortalama (E) ve varyans (var) değerleri IPS (2003) tarafından hesaplanmış ve rapor edilmiştir.

4.1.1.3. Breitung Panel Birim Kök Testi (2000)

LLC ve IPS birim kök testlerinde yatay kesitlerin birimlerinin sayısı N 'in ($N \rightarrow \infty$) sonsuza gitmesi gerekmektedir. Öyle ki, $N/t \rightarrow 0$, yani N 'nin T 'ye göre yeterince küçük olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu, T 'ye göre N küçük veya N büyük olduğunda her iki testin de nominal boyutu iyi koruyamayacağı anlamına gelir. Burada, IPS (2003), N , T 'ye göre büyüdükçe, hem IPS (2003) hem de LLC' (2002)'nin boyut bozulmalarına sahip olduğunu ifade etmektedir (Baltagi, 2005: 243). Breitung Panel birim kök testlerinin özellikleri şu şekilde sıralanmaktadır (Özmen ve Öksüzkaya, 2016: 75).

- Breitung panel birim kök testi, ancak dengeli panellere uygulanmalıdır.
- Breitung panel birim kök testine LLC (2002) ve IPS (2003) testlerine birim etkiler ve trend dahil edildiğinde testlerin gücü azalmaktadır. Breitung panel birim kök testine yanlışlık düzeltilmesine gerek olmadığı ve küçük örneklerde (N:20, T:30) Breitung panel birim kök testinin LLC (2002) ve IPS (2003) panel birim kök testlerinden daha güçlü olduğunu Monte Carlo deneyleri sonucunda tespit edilmiştir.
- Breitung ve Das (2005) çalışmalarında Breitung panel birim kök testin heterojenlik durumunda da kullanılabileceği tespit edilmiştir. Çünkü testteki her bir birimin kendi otoregresif parametreye sahip olmasına izin vermektedir.

Breitung panel birim kök testin sıfır ve alternatif hipotezine ait sınımlar şu şekilde tanımlanmıştır (Yıldırım, 2019: 30).

$$H_0 = p_i \equiv \sum_{k=1}^{p+1} \alpha_{ik} - 1 = 0 \text{ (durağandır)} \quad (4.8)$$

$$H_1 = p_i < \sum_{k=1}^{p+1} \alpha_{ik} - 1 = 0 \text{ (durağan değildir)} \quad (4.9)$$

4.1.1.4. Fisher Tipi Panel Birim Kök Testleri: Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001)

Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001), hem LLC hem de IPS birim kök testlerinin çerçevelerinin eksikliklerini dikkate almakta ve bu eksikliklere yönelik alternatif bir test stratejisi ortaya koymaktadır (Barbieri, 2006: 10; Hurlin ve Mignon, 2007: 6).

Maddala ve Wu (1999) çalışmalarında, IPS ve Fisher testlerinin LLC birim kök testinin p_i 'nin aynı olduğu ortak birim kök testi süreci varsayımını genişletmiştir. Hem IPS hem de Fisher testleri, bireysel birim kök testlerine dayalı bilgileri

birleştirmektedir. Bununla birlikte, Fisher testi, IPS testine göre dengeli bir panel gerektirmediği için daha avantajlıdır. Ayrıca, bireysel ADF regresyonlarında farklı gecikme uzunlukları kullanılabilen ve diğer birim kök testlerine uygulanabilmektedir (Baltagi, 2005: 244).

Choi (2001) çalışmasında önceki birim kök testlerinin uygulamalarda kullanımını kısıtlayan esneklikleri şu şekilde sıralamıştır (Choi, 2001):

- Önceki birim kök testlerinin hepsi sonsuz sayıda grup gerektirmesi,
- Tüm grupların aynı tip stokastik olmayan bileşene sahip olduğu varsayması,
- Önceki birim kök testlerinin hepsi T 'nin tüm yatay kesit birimleri için aynı olduğu varsayılır ve dengesiz panel durumunu dikkate almak için daha fazla simülasyona ihtiyaç duyması,
- Bazı testlerin, kritik değerler ADF regresyonlarında gecikme uzunluklarının seçimine duyarlı olması,
- Son olarak, önceki birim kök testlerinin hepsi alternatif hipotez altında gruplardan hiçbirinin birim köke sahip olmadığını varsayar. Bununla birlikte, önceki birim kök testlerinin hepsi (IPS Hariç) bazı grupların birim köke sahip olmasına ve diğerlerinin olmamasına izin vermezler.

Choi (2001) bu sınırlamaları aşmaya amaçlamakta ve panel verilerdeki her bir gruba uygulanan birim kök testinden elde edilen p değerlerinin birleşimine dayalı çok basit bir test önerir. Bu amaca yönelik bir dizi olası p -değeri kombinasyonu vardır ve Fisher tipi bir test önermektedir (Barbieri, 2006: 11). Choi (2001), Maddala ve Wu testinin $T \rightarrow \infty$ olarak sonlu N varsayımına ek olarak $N \rightarrow \infty$ durumunda yeniden tasarlanmış test istatistiklerinin sıralı limitleri sonuçlarına ulaşmıştır. $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ olarak ifade edilen sıfır hipotezi istatistik, standart normal dağılıma sahiptir olarak kabul edilmektedir (Bayrakçı, 2019: 129). Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) birim kök testlerinin hipotezleri şu şekilde yer almaktadır (Yıldırım, 2019: 33):

$H_0: p_i = 0$ (tüm i 'ler için)

$H_1: |p_i| < 0$ (en az bir i için)

Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) birim kök testlerinin sıfır hipotezi tüm zaman serilerinin birim köklerinin durağan olmadığı, alternatif hipotezi ise bazı zaman serilerinin durağan bazılarının ise durağan olmadığıdır.

4.1.2. Panel Eşbütünleşme Testleri

4.1.2.1. Pedroni Testi

Pedroni (1999, 2004), çalışmalarında yedi test istatistiği ile durağan olmayan panellerde eşbütünleşme olmadığına dair sıfır hipotezini önermektedir. Yedi test istatistiği panelde hem kısa vadeli dinamiklerde hem de uzun vadeli eğim ve kesişme katsayılarında heterojenliğe izin vermektedir. Normal zaman serisi analizinden farklı olarak, bu araç normalleştirmeyi veya eşbütünleşme ilişkilerinin tam sayısını dikkate almaz. Bunun yerine, hipotez testi, panelde iki veya daha fazla değişken arasında eşbütünleşme için kanıt derecesi veya kanıt eksikliğidir (Neal, 2014: 685). Pedroni yaklaşımının EKK yöntemi ile tahmin ettiği ilk regresyon modeli şu şekildedir (Özcan, 2013: 67):

$$y_{it} = \alpha_i + \delta_i t + \beta_i x_{it} + e_{it} \quad (4.13)$$

burada y bağımlı değişkeni temsil ederken x ise açıklayıcı değişkenleri temsil etmektedir. Bununla birlikte, α_i sabit etkileri ve t' de trendi temsil etmektedir. Pedroni testinde bağımlı değişken y ile açıklayıcı değişken olan x 'in birinci deecedan durağan olmadıkları yani bütünleşik oldukları varsayılmalarına rağmen birinci farkları alındığında serinin durağan olduğu varsayımına dayanmaktadır. Pedroni testinin kesit-içi (within-dimension) dört ve kesitler-arası (between-dimension) üç panel eşbütünleşme testleri şu şekilde tanımlanmaktadır (Pedroni, 1999: 660):

Kesit içi panel eşbütünleşme testleri:

$$1. \text{ Panel } v - \text{ İstatistiği: } Z_v = T^2 + N^{3/2} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \quad (4.14)$$

$$2. \text{ Panel } p - \text{ İstatistiği: } Z_\rho = T^2 \sqrt{N} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (4.15)$$

$$3. \text{ Panel } t - \text{ İstatistiği: } Z_t = \left(\hat{\sigma}_{N,T}^2 \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (4.16)$$

(Parametrik Olmayan)

$$4. \text{ Panel } t - \text{ İstatistiği: } Z_t^* = \left(\tilde{s}_{N,T}^{*2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^{*2} \right)^{-1/2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t}^* \Delta \hat{e}_{i,t}^* \quad (4.17)$$

(Parametrik)

Kesitler arası panel eşbütünlüme testleri:

$$1. \text{ Grup } p - \text{ İstatistiği: } \tilde{Z}_\rho = TN^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (4.18)$$

$$2. \text{ Grup } t - \text{ İstatistiği: } \tilde{Z}_t = N^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\hat{\sigma}_i^2 \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (4.19)$$

(Parametrik Olmayan)

$$3. \text{ Grup } t - \text{ İstatistiği: } \tilde{Z}_t^* = N^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T \hat{s}_i^{*2} \hat{e}_{i,t-1}^{*2} \right)^{-1/2} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t-1}^* \Delta \hat{e}_{i,t}^*) \quad (4.20)$$

(Parametrik)

Pedroni (1999) çalışmasında, ilk dört test istatistiğini ADF boyunca havuzlandırmaya dayandırdığı kesit-içi (within-dimension) olarak adlandırmıştır. Bunlar; panel v , panel ρ , panel pp ve panel adf istatistikleridir. Bu test istatistikleri, tahmin edilen artıklar üzerindeki birim kök testleri için farklı üyeler (bu çalışmada bölge illeri) arasındaki otoregresif katsayıları birleştirmektedir. İkinci grup üç test istatistiği kesitler-arası (between-dimension) dayandırılmaktadır. Bu testler grup ρ , grup pp ve grup adf istatistikleri şeklindedir. Bu istatistikler, paneldeki her ülke için (bu çalışmada bölge illeri) artıkların birim kök testleri ile ilişkili bireysel otoregresif katsayıların ortalamalarına dayanmaktadır (Acaravcı ve Ozturk, 2010: 606). Pedroni testinin sıfır ve alternatif hipotezleri şu şekilde tanımlanmıştır (Gutierrez, 2003: 107):

$H_0: p_i = 1$ Tüm yatay kesitler için eşbütünlüme ilişkisi yoktur.

$H_1: p_i < 1$ Tüm yatay kesitler için eşbütünleşme ilişkisi vardır.

4.1.2.2. Kao Testi (Artık Tabanlı DF ve ADF testleri, 1999)

Kao (1999) testi, Dickey-Fuller (DF) ve Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Dickey- Fuller, 1981) tip testlerini içermektedir. Eşbütünleşme vektörlerinin homojen olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bununla birlikte, uzun vadeli kovaryans matrisinin değişkenler arasında aynı olduğu varsayılr. Kao (1999) testleri, alternatif hipotez altında heterojenliğe izin vermez ve iki değişkenli bir sisteme (eşbütünleşme ilişkisinde yalnızca bir regresörün bulunduğu) uygulanamaz (Barbieri, 2008: 7). Kao (1999) testlerinin çıkış noktası aşağıdaki modeldir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + e_{it}, i = 1, \dots, N, t = 1, \dots, T \quad (4.10)$$

$$y_{it} = y_{it-1} + u_{it} \quad (4.11)$$

$$x_{it} = x_{it-1} + \varepsilon_{it} \quad (4.12)$$

burada, α_i kesit gözlemleri boyunca değişen sabit etkileri, β , i boyunca ortak olan eğim parametresini, u_{it} sabit terimi ifade etmektedir. Hem y_{it} hem de x_{it} rastgele etkiler olduğundan eşbütünleşmenin olmadığı sıfır hipotezi altında, e_{it} 'nin durağan olmaması gerektiğini ifade eder (Barbieri, 2008: 8). Kao (1999) testinin, sıfır ve alternatif hipotezine ait sınımlar şu şekilde tanımlamıştır (Gutierrez, 2003: 107):

$H_0: p = 1$ Eşbütünleşme yoktur.

$H_1: p < 1$ Eşbütünleşme vardır

Kao (1999), dört DF tipi istatistik önermektedir. İlk iki DF istatistiği, denklemdaki hatalara göre regresörlerin kesin dışşallığı varsayımına dayanırken, geri kalan ikisi regresörlerin içsellğine izin verir. Ayrıca Kao (1999) testi, bir ADF test istatistiği önermektedir. İçsellğe izin veren DF istatistikleri ve ADF istatistiği, uzun vadeli koşullu varyanslardan Ω bazı rahatsız edici parametrelerin türetilmesini içerir (Gutierrez, 2003: 107).

4.1.3. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmin Yöntemleri

Bağımsız değişkenlerinin uzun döneme ait katsayılarının tahmin edilmesinde eşbütünleşme ilişkisi varlığı sorunu meydana çıkartmıştır. Bu hususta farklı araştırmacılar tarafından çeşitli birçok yöntem önerilmiştir (Özcan, 2013: 72). Bu hususta, Phillips ve Moon (1999), Kao ve Chiang (2000), Pedroni'nin (2000, 2004), Mark ve Sul (2003) yakın tarihli çalışmaları yaygın olarak kullanılmaları açısından belirgin hale gelmiştir (Baltağı, 2005: 257). Bu kapsamda, Kao ve Chiang (2000) tarafından geliştirilen En Küçük Kareler Tahmincisi-EKK (Ordinary Least Squares-OLS), dinamik OLS (DOLS- (Dynamic Ordinary Least Squares) ve tam uyarlanmış OLS (FMOLS-Full Modified Ordinary Least Square) tahmincileri ile Pedroni (2000, 2001)'nin geliştirdiği DOLS ve FMOLS yöntemi tahmincileri ampirik analizlerde sıklıkla kullanılan yöntemler içerisinde yer almaktadır.

Kao ve Chiang (2000)'in çalışmalarında geliştirilen FMOLS ve DOLS tahmincileri yöntemlerinde kesit-içi (within-dimension) havuzlanmış veriler kullanılmaktadır. Pedroni (2000,2001)'nin çalışmalarında geliştirdiği FMOLS ve DOLS tahmincileri ise, kesitler-arası (between-dimension) havuzlanmış veriler kullanılmaktadır (Özcan, 2013: 73). Bu çalışmada Pedroni (2000)'nin geliştirdiği FMOLS ve Pedroni (2001)'nin geliştirdiği DOLS tahmincileri kullanılacaktır. Çünkü, Pedroni (2000, 2001)'nin geliştirdiği *grup ortalama panel FMOLS ve panel DOLS* yöntemleri kesit-içi tahmincilere göre bazı avantajları barın dırmaktadır (Kim, Oh ve Jeong, 2005: 77). Bu avantajlar (Kim, Oh ve Jeong, 2005: 77; Nazlıoğlu, 2010: 98):

- Kesitler-arası veriye dayalı grup ortalama tahminciler daha esnek bir alternatif hipoteze izin vermektedir.
- Teoriye dayalı hipotezleri (eşbütünleşme katsayıları için) sınamaya imkân vermektedir.
- Yatay kesitler arasında (eşbütünleşme katsayılarının) heterojenliğe izin vermektedir.

- Kesitler-arası veriye dayalı grup ortalama tahmincileri eşbütünleşme vektörünü her bir yatay kesit için tahmin etmeye izin vermektedir.
- Panel katsayılarının uzun dönem eşbütünleşme vektörünün ortalaması olarak yorumlanabilmesi şeklinde sıralanmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BULGULAR

5.1. Veri Seti ve Modeller

Turizm endüstrisinin bölgesel ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin tespit edilmesi çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada ekonometrik yöntemler kullanılarak sonuçların elde edilmiştir. Bu kapsamda bölgesel ekonomik kalkınmaya etki eden faktörlerin açıklayıcıları belirlenmiştir. Bu açıklayıcılar kullanılarak Panel A ve Panel B olmak üzere iki ayrı döneme ait veri seti kullanılarak Modeller (Panel A 2 Model/ Panel B 3 Model) oluşturulmuştur. Oluşturulan bu Modeller ampirik analizlere tabi tutulmuştur. Oluşturulan Modellerin analizlerinde panel veri analizi kullanılmıştır.

Bölgesel kalkınma turizm ilişkisinin incelendiği ilgili literatürde yer alan ilgili teorik Modellerden hareket edilerek oluşturulan hipotezler test edilecektir. Bu çerçevede Türkiye'deki İstatistik Bölge Sınıflandırması içerisinde yer alan TRC Bölgesinde yer alan dokuz il (TRC11-Gaziantep, TRC12-Adıyaman, TRC13-Kilis, TRC21-Şanlıurfa, TRC22-Diyarbakır, TRC31-Mardin, TRC32-Batman, TRC33-Şırnak, TRC34-Siirt) ait veri setinden oluşan kalkınmayı ölçen Modeller oluşturulmuştur. Ampirik analizlere başlamadan daha önce, analizlerde kullanılacak veri seti ve ele alınacak il grupları açıklanacaktır. TRC Bölgesinin ekonomik kalkınmasında turizmin etkisini belirlemek amacıyla 2 farklı döneme ait veri seti ve beş Model oluşturulmuş ve değerlendirmeye alınmıştır.

5.1.1. Veri Seti

Çalışmada, TRC Bölgesinin ekonomik kalkınmasında turizm faaliyetlerinin etkilerinin neler olduğu sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, TRC Bölgesinde yer alan dokuz ilin turizm ve sosyo-ekonomik göstergeleri çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Çalışmada iki farklı döneme ait veri seti ve beş farklı Model oluşturulmuştur. Bu doğrultuda ilk veri seti TRC Bölgesindeki illerin 2004-2020 yıllarına ait (Panel A); turizm, kişi başına gelir, sağlık ve dış ticaret verileri ele alınmıştır. İkinci veri seti 2009-2020 yıllarına ait (Panel B); turizm, kişi başına gelir, eğitim, kültür ve yiyecek işletmelerinin girişim faaliyetlerine ait veriler ele alınmıştır.

Panel A'yı oluşturan değişkenlere ait bilgiler 5.1'de, Panel B'yi oluşturan değişkenlere ait bilgiler ise 5.2'de gösterilmiştir. Çalışmada kullanılması planlanan tahminciler ile tahmincilerle ait kodlar E-views ekonometri ve istatistik programlarının sürümleri kullanılarak çalıştırılmıştır.

Tablo 5. 1. Değişkenlerine Ait Bilgiler (Panel A)

Değişkenin Simgesi	Açıklama	Kaynak	Dönem
<i>LSAG</i>	Hekim Sayısı	Sağlık Bakanlığı (SB)	2004-2020
<i>LTUR</i>	Geceleme Sayısı	Kültür ve Turizm Bakanlığı (KTB)	2004-2020
<i>LKBGD</i>	Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)	2004-2020
<i>LIHR</i>	İhracat Miktarı	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)	2004-2020

Tablo 5. 2. Değişkenlerine Ait Bilgiler (Panel B)

Değişkenin Simgesi	Açıklama	Kaynak	Dönem
<i>LOK</i>	Okur Yazar Sayısı	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)	2009-2020
<i>LTUR</i>	Geceleme Sayısı	Kültür ve Turizm Bakanlığı (KTB)	2009-2020
<i>LKBGD</i>	Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)	2009-2020
<i>LKULT</i>	Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlenme ve Spor Faaliyetleri Girişim Sayısı	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)	2009-2020
<i>LKYIC</i>	Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri Faaliyetleri Girişim Sayısı	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)	2009-2020

Analizlerde kullanılmasına karar verilen değişkenler belirlenmeden önce ilgili literatür incelenmiş ve literatürde sıklıkla kullanılan tanımlar dikkate alınmıştır. Böylece, ilgili literatürde kullanılan değişkenler ile çalışmada kullanılan değişkenler arasında tutarlılığın sağlanması amaçlanmıştır. Bununla birlikte çalışmada yer alan değişkenlerin literatür ile desteklenmesi hem çalışmanın geçerliliğini hem de çalışmanın güvenilirliğini artıracaktır varsayılmaktadır.

Toplam Geceleme Sayısı (TUR): Bölgede yer alan illerdeki Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerinde konaklayan yerli ve yabancı misafirlerin toplam geceleme sayısı cinsinden ölçülmüştür. Bu değişkende yer alan bilgiler Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü'nün yayımladığı turizm istatistiklerinden alınmıştır.

Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (KBGS): Bu değişken, bölgede yer alan illerin gelir seviyesinin göstergesi olarak kullanılmaktadır. Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYİH) bölgedeki illerin nüfusuna bölünmesi ile elde edilen KBGS değişkenine ait veriler Türkiye İstatistik Kurumunu (TÜİK) veri tabanından elde edilmiştir.

Toplam Hekim Sayısı (SAG): Bölgedeki illerde yer alan kamu ve özel hastanelerde görev yapan toplam hekim sayısı sağlık göstergesi olarak kullanılmaktadır. Bu değişkende yer alan veriler Sağlık Bakanlığının yayımladığı Sağlık İstatistikleri Yıllıklarından elde edilmiştir.

Toplam İhracat Miktarı (IHR): Bu değişken, bölgede yer alan illerin üretmiş oldukları mal veya hizmetlerin ihracat (1000 \$) gelirlerinden elde edilmiştir. İhracat değişkenine ait veriler Türkiye İstatistik Kurumunu (TÜİK) veri tabanından elde edilmiştir.

Okuma Yazma Bilen Kişi Sayısı (OK): Bu değişken, bölgede yer alan illerdeki +6 yaş üstü okuma yazma bilen kişi sayısından elde edilmiş ve eğitim göstergesi olarak kullanılmamaktadır. Eğitim değişkenine ait veriler Türkiye İstatistik Kurumunu (TÜİK) veri tabanından elde edilmiştir.

Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlence ve Spor Faaliyetleri Girişim Sayısı (KULT): Bu değişken, bölgedeki illerin kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetlerinin girişim sayıları kültür göstergesi olarak kullanılmaktadır. Bu değişkenine ait veriler Türkiye İstatistik Kurumunu (TÜİK) veri tabanından elde edilmiştir.

Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri Faaliyetleri Girişim Sayısı (KYIC): Bu değişken, bölgedeki illerin konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetlerinin girişim sayısı olarak kullanılmaktadır. Bu değişkenine ait veriler Türkiye İstatistik Kurumunu (TÜİK) veri tabanından elde edilmiştir.

5.1.2. Modeller

Modeller belirlenirken Panel A veri setinden oluşan 2 Model ve Panel B veri setinden oluşan 3 Model oluşturulmuştur. Panel A Modellerin logaritmik panel veri formları Tablo 5.3'te yer almaktadır.

Tablo 5. 3. Logaritmik Panel Veri Formları (Panel A)

Model I	$LSAG_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$
Model II	$LIHR_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$

Burada $i = 1, \dots, N$ yatak kesit sayısını gösterirken, $t = 1, \dots, T$ zaman boyutunu göstermektedir. Model I’de yer alan *LSAG*, TRC Bölgesindeki sağlık göstergesi (toplam hekim sayısı), *LTUR*, TRC Bölgesinin turizm verilerini (Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerinin toplam geceleme sayısını) ve *LKBGD* ise TRC Bölgesindeki illerin Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı (Dolar) göstermektedir. Model II’de yer alan *LIHR* TRC Bölgesindeki illerin toplam ihracatını (dolar), *LTUR* TRC Bölgesinin turizm verilerini (Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerinin toplam geceleme sayısını) ve *LKBGD* ise TRC Bölgesindeki illerin Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı (Dolar) göstermektedir.

Tablo 5.3’te yer alan Model I’e ait bağımsız değişkenlerin teorik olarak beklenen etkileri şu şekilde ifade edilmiştir:

- $\alpha_1 > 0$: Konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayılarındaki (*LTUR*) artışın TRC Bölgesinin sağlık göstergeleri üzerinde bir artışın ortaya çıkması öngörülmektedir.
- $\alpha_2 > 0$: Kişi başına GSYH miktarındaki (*LKBGD*) artışında TRC Bölgesinin sağlık göstergeleri üzerinde bir artışın ortaya çıkması öngörülmektedir.

Tablo 5.3’te yer alan Model II’ye ait bağımsız değişkenlerin teorik olarak beklenen etkileri şu şekilde ifade edilmiştir:

- $\alpha_1 > 0$: Konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayılarındaki (*LTUR*) artışın TRC Bölgesinin ihracat gelirleri üzerinde bir artışın ortaya çıkması öngörülmektedir.
- $\alpha_2 > 0$: Kişi başına GSYH miktarındaki (*LKBGD*) artışında TRC Bölgesinin ihracat gelirleri üzerinde bir artışın ortaya çıkması öngörülmektedir.

Panel B veri setinde ait üç Model bulunmaktadır. Panel B'ye ait Modellerin logaritmik panel veri formları Tablo 5.4'te yer almaktadır.

Tablo 5. 4. Logaritmik Panel Veri Formları (Panel B)

Model I	$LOK_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$
Model II	$LKULT_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$
Model III	$LKYIC_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$

Burada $i = 1, \dots, N$ yatay kesit sayısını gösterirken, $t = 1, \dots, T$ zaman boyutunu göstermektedir. Model I'de yer alan LOK , TRC Bölgesindeki eğitim göstergesini (toplam okuma yazma oranı), $LTUR$ TRC Bölgesinin turizm verilerini (Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerinin toplam geceleme sayısını) ve $LKBGD$ ise TRC Bölgesindeki illerin Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı (Dolar) göstermektedir. Model II'de yer alan $LKULT$, TRC Bölgesindeki illerin kültürel faaliyetlerini (Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlenme ve Spor Faaliyetlerine Ait Girişim Sayıları), $LTUR$ TRC Bölgesinin turizm verilerini (Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerinin toplam geceleme sayısını) ve $LKBGD$ ise TRC Bölgesindeki illerin Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı (Dolar) göstermektedir. Model III'te yer alan $LKYIC$, TRC Bölgesindeki illerin konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetlerinin (Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri Faaliyetlerine Ait Girişim Sayıları), $LTUR$ TRC Bölgesinin turizm verilerini (Belediye ve Bakanlık Belgeli konaklama tesislerinin toplam geceleme sayısını) ve $LKBGD$ ise TRC Bölgesindeki illerin Kişi başına Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı (Dolar) göstermektedir.

Tablo 5.4'te yer alan Model I'e ait bağımsız değişkenlerin teorik olarak beklenen etkileri şu şekilde ifade edilmiştir:

- $\alpha_1 > 0$: Konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayılarındaki ($LTUR$) artışın TRC Bölgesinin eğitim göstergeleri üzerinde bir artışı ortaya çıkartması öngörülmektedir.

- $\alpha_2 > 0$: Kişi başına GSYH miktarındaki (*LKBGD*) artışında TRC Bölgesinin eğitim göstergeleri üzerinde bir artışı ortaya çıkartması öngörülmektedir.

Tablo 5.4'te yer alan Model II'ye ait bağımsız değişkenlerin teorik olarak beklenen etkileri şu şekilde ifade edilmiştir:

- $\alpha_1 > 0$: Konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayılarındaki (*LTUR*) artışın TRC Bölgesinin kültürel girişim faaliyetleri üzerinde bir artışın ortaya çıkması öngörülmektedir.
- $\alpha_2 > 0$: Kişi başına GSYH miktarındaki (*LKBGD*) artışında TRC Bölgesinin kültürel girişim faaliyetleri üzerinde bir artışın ortaya çıkması öngörülmektedir.

Tablo 5.4'te yer alan Model III'e ait bağımsız değişkenlerin teorik olarak beklenen etkileri şu şekilde ifade edilmiştir:

- $\alpha_1 > 0$: Konaklama işletmelerindeki toplam geceleme sayılarındaki (*LTUR*) artışın TRC Bölgesinin yiyecek ve içecek girişim faaliyetleri üzerinde bir artışın ortaya çıkması öngörülmektedir.
- $\alpha_2 > 0$: Kişi başına GSYH miktarındaki (*LKBGD*) artışında TRC Bölgesinin yiyecek ve içecek girişim faaliyetleri üzerinde bir artışın ortaya çıkması öngörülmektedir.

5.2. Turizmin Bölgesel Ekonomik Kalkınmaya Etkisini Belirlemeye Yönelik Ekonometrik Bulgular

Çalışmanın bu kısmında turizmin bölgesel ekonomik kalkınmaya etkisinin ampirik bulguları yer almaktadır. Metodoloji kısmında da ifade edildiği gibi bu kapsamda öncelikle Panel A ve Panel B veri setindeki değişkenlere ait panel birim kök testleri alınmıştır. İkinci kısımda veri setlerinde elde edilen Modellere yönelik panel eşbütünleşme analizleri yapılmış ve son olarak panel eşbütünleşme tahmincilerine bakılmıştır.

5.2.1. Panel A Veri Setinin Bulguları

Bu bölümde Panel A veri setinde yer alan değişkenlere yönelik; birim kök testi sonuçları, oluşturulan Modellere ait panel eşbütünleşme testi sonuçları ve panel eşbütünleşme ilişkisi tahmin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5. 5. Panel Birim Kök Testi Sonuçları (Panel A)

		Seviye (Level)				Birinci Fark (First Difference)			
		Sabit		Sabit+Trend		Sabit		Sabit+Trend	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
LTUR	LLC	-1.874 ^b	0.030	-4.741 ^a	0.000	-5.359 ^a	0.000	-2.802 ^a	0.002
	Breitung			-0.203	0.420			1.973	0.976
	IPS	0.306	0.620	-3.757 ^a	0.000	-6.404 ^a	0.000	-4.690 ^a	0.000
	F-ADF (ki-kare)	19.595	0.356	44.864 ^a	0.000	71.933 ^a	0.000	53.268 ^a	0.000
	F-ADF (Choi Z-stat)	0.724	0.765	-3.647 ^a	0.000	-5.823 ^a	0.000	-4.407 ^a	0.000
	F-PP (ki-kare)	36.405 ^a	0.006	33.111 ^b	0.016	86.571 ^a	0.000	66.193 ^a	0.000
	F-PP (Choi Z-stat)	-0.860	0.195	-1.335 ^c	0.091	-6.406 ^a	0.000	-5.013 ^a	0.000
LSAG	LLC	-4.594 ^a	0.000	-2.222 ^b	0.013	-7.682 ^a	0.000	-9.612 ^a	0.000
	Breitung			0.200	0.579			-6.856 ^a	0.000
	IPS	-1.708 ^b	0.044	-0.110	0.456	-5.996 ^a	0.000	-7.180 ^a	0.000
	F-ADF (ki-kare)	34.024 ^b	0.012	17.844	0.466	67.802 ^a	0.000	75.504 ^a	0.000
	F-ADF (Choi Z-stat)	-1.766 ^b	0.039	-0.155	0.438	-5.488 ^a	0.000	-5.791 ^a	0.000
	F-PP (ki-kare)	36.791 ^a	0.006	21.746	0.243	88.760 ^a	0.000	86.609 ^a	0.000
	F-PP (Choi Z-stat)	-1.885 ^b	0.029	-0.528	0.299	-7.133 ^a	0.000	-6.866 ^a	0.000
LIHR	LLC	-7.608 ^a	0.000	-2.685 ^a	0.004	-9.201 ^a	0.000	-8.745 ^a	0.000
	Breitung			1.752	0.960			-3.506 ^a	0.000
	IPS	-4.891 ^a	0.000	-0.441	0.330	-7.690 ^a	0.000	-6.351 ^a	0.000
	F-ADF (ki-kare)	56.582 ^a	0.000	21.008	0.279	83.570 ^a	0.000	67.364 ^a	0.000
	F-ADF (Choi Z-stat)	-4.555 ^a	0.000	-0.362	0.359	-6.765 ^a	0.000	-5.610 ^a	0.000
	F-PP (ki-kare)	93.462 ^a	0.000	33.397 ^b	0.015	94.060 ^a	0.000	87.258 ^a	0.000
	F-PP (Choi Z-stat)	-6.312 ^a	0.000	-1.691 ^b	0.045	-7.216 ^a	0.000	-6.766 ^a	0.000
LKBGD	LLC	-5.681 ^a	0.000	-2.670 ^a	0.004	-5.713 ^a	0.000	-8.650 ^a	0.000
	Breitung			4.902	1.000			-9.353 ^a	0.000
	IPS	-3.660 ^a	0.000	2.719	0.997	-3.318 ^a	0.000	-7.141 ^a	0.000
	F-ADF (ki-kare)	43.534 ^a	0.001	4.229	0.999	43.005 ^a	0.001	76.833 ^a	0.000
	F-ADF (Choi Z-stat)	-3.776 ^a	0.000	3.185	0.999	-3.182 ^a	0.001	-6.507 ^a	0.000
	F-PP (ki-kare)	54.544 ^a	0.000	13.348	0.770	76.814 ^a	0.000	166.911 ^a	0.000
	F-PP (Choi Z-stat)	-4.752 ^a	0.000	0.906	0.819	-6.519 ^a	0.000	-11.123 ^a	0.000

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Panel A’da yer alan değişkenlere yönelik uygulanan birim kök testi analizlerine ait sonuçlar Tablo 5.5’te yer almaktadır. Uygulanan LLC (Levin, Lin ve Chu, 2002), IPS (Im, Pesaran ve Shin, 2003), Breitung (2000) ve Fisher Tipi (F-ADF ve F-PP) testlere göre, toplam geceleminin (LTUR) düzeyde durağan olmadığı tespit edilmiştir. Ancak birinci farkı alındığında serinin durağan olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarının düzeyde durağan olmaması toplam geceleme sayılarındaki şokların geçici olmadığı kalıcı özelliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak birinci farkları

alınınca durağan hale gelmesiyle birlikte serinin uzun dönemde şokların kalıcı etkisinin ortadan kalktığı tespit edilmiştir.

TRC Bölgesindeki toplam hekim sayısına (*LSAG*) yönelik uygulanan birim kök testi sonucunda düzeyde durağan olmadığı tespit edilmiştir. Ancak birinci farkı alındığında serinin durağan hale geldiği görülmektedir. Birim kök testleri sonuçlarının düzeyde durağan olması toplam hekim sayılarındaki şokların geçici olmadığı kalıcı özelliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak birinci farkları alınınca durağan hale gelmesiyle birlikte serinin uzun dönemde şokların kalıcı etkisi sorununun ortadan kalktığı tespit edilmiştir.

Birim kök testleri sonucunda, ihracat (*LIHR*) ile kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) değişkenleri düzeyde sabitli de durağan, sabit-trendli de durağan olmadığı tespit edilmiştir. Ancak birinci farkları alındığında hem sabitli de hem de sabit-trendli de durağan oldukları tespit edilmiştir.

Panel A'daki değişkenlere uygulanan birim kök testi sonuçlarına göre, *LTUR* ve *LSAG* değişkenleri düzeyde hem sabitli de hem de sabit-trendli de durağan olmadıkları, *LIHR* ile *LKBGD* değişkenleri düzeyde sabitli de durağan, sabit-trendli de durağan olmadığı tespit edilmiştir. Ancak tüm değişkenlerin (*LTUR*, *LSAG*, *LIHR*, *LKBGD*) birinci farkları alındığında durağan oldukları tespit edilmiştir. Bu durumda H_0 hipotezi reddedilmiş ve Pedroni (1999) ve Kao (1999) testlerinin varsayımlarından olan serilerin birinci farklarının bütünleşik olması koşulu (I(1)) sağlanmıştır.

Çalışmada panel eşbütünleşme testi analizlerine ve panel eşbütünleşme ilişkisi tahmincilerine geçmeden önce serilerin homojenlik, heterojenlik durumlarına ve seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığına bakılmıştır. Panel A veri için serilerde ve eşbütünleşme denklemlerinde yatay kesit bağımlılığının olmadığı ve serilerin heterojen oldukları tespit edilmiştir. Panel A veri setine ait Model I ve Model II için panel eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 5.6'da yer almaktadır.

Tablo 5. 6. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları (Panel A)

Model I: $LSAG_{it} = LTUR_{it} + LKBGD_{it}$		Sabit		Sabit ve Trend	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Pedroni (1999)	Panel-V	0.814	0.208	2.317 ^b	0.010
	Panel-RHO	-0.087	0.465	0.168	0.567

	Panel-PP	-0.734	0.231	-2.694 ^a	0.003
	Panel-ADF	-1.136	0.128	-2.147 ^b	0.016
	Grup-RHO	1.159	0.877	1.565	0.941
	Grup-PP	-0.376	0.353	-1.981 ^b	0.024
	Grup-ADF	-1.507 ^c	0.066	-1.516 ^c	0.065
Kao (1999)	ADF	-5.144	0.000		
Model II: $LIHR_{it} = LTUR_{it} + LKBGD_{it}$					
	Panel-V	0.401	0.344	-0.862	0.806
	Panel-RHO	-0.435	0.332	0.871	0.808
	Panel-PP	-3.810 ^a	0.000	-4.997 ^a	0.000
	Panel-ADF	-4.837 ^a	0.000	-4.548 ^a	0.000
	Grup-RHO	0.822	0.794	1.949	0.974
	Grup-PP	-4.120 ^a	0.000	-3.448 ^a	0.000
	Grup-ADF	-2.325 ^a	0.010	-1.304 ^c	0.096
Kao (1999)	ADF	-2.101	0.018		

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Panel A veri setinin Model I için panel eşbütünlük testi sonuçları Tablo 5.6'da gösterilmiştir. Tablo 5.6'da görüldüğü üzere Pedroni (1999) testinde yer alan yedi aşamanın düzeyde bir testte (Grup-ADF) eşbütünlük ilişkisinin olduğu ve sabit-trendlide ise beş testte (Panel-V, Panel-PP, Panel-ADF, Grup-PP, Grup-ADF) eşbütünlük ilişkisinin olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model 1 için Pedroni (1999) testinin dördüne göre H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünlük vardır) kabul edilmiştir. Kao (1999) testine göre ise, Model I için Modeli oluşturan seriler arasında eşbütünlük ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model I için Kao (1999) testinde H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünlük vardır) kabul edilmiştir.

Hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) eşbütünlük testi sonuçlarının birbirleriyle örtüştüğü birbirlerini doğruladıkları görülmektedir. Bu durumda hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) testlerinde H_1 hipotezi (eşbütünlük vardır) kabul edilmiştir. Ayrıca, paneli oluşturan seriler arasında yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmamıştır. Böylece, TRC Bölgesinde yer alan dokuz il için Model I'de yer alan toplam hekim sayısı ile açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Panel A veri setinin Model II için panel eşbütünlük testi sonuçları Tablo 5.6'da gösterilmiştir. Tablo 5.6'da görüldüğü üzere Pedroni (1999) testinde yer alan yedi aşamanın düzeyde dört testte (Panel-PP, Panel-ADF, Grup-PP, Grup-ADF) eşbütünlük ilişkisinin olduğu ve sabit-trendlide de dört testte (Panel-PP, Panel-ADF, Grup-PP, Grup-ADF) eşbütünlük ilişkisinin olduğu görülmektedir. Bu

durumda, Model II için Pedroni (1999) testinin dördüne göre H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir. Kao (1999) testine göre ise, Model II için Modeli oluşturan seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model II için Kao (1999) testinde H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir.

Hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) eşbütünleşme testi sonuçlarının birbirleriyle örtüştüğü birbirilerini doğruladıkları görülmektedir. Bu durumda hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) testlerinde H_1 hipotezi (eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir. Böylece, TRC Bölgesinde yer alan dokuz il için Model II’de yer alan toplam ihracat miktarı ile açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Panel A veri setine ait Model I için panel eşbütünleşme tahminleri sonuçları Tablo 5.7’de yer almaktadır.

Tablo 5. 7. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel A-Model I)

$LSAG_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$					
<i>İller</i>	<i>Değişkenler</i>	<i>FMOLS</i>		<i>DOLS</i>	
		Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
TRC (Bölge Geneli)	LTUR	0.350 ^a	0.000	0.312 ^a	0.000
	LKBGD	0.386 ^a	0.000	0.347 ^a	0.004
TRC11 (Gaziantep)	LTUR	0.520 ^a	0.000	0.443 ^a	0.004
	LKBGD	0.323 ^b	0.048	0.430 ^b	0.027
TRC12 (Adıyaman)	LTUR	0.514 ^a	0.000	0.534 ^a	0.000
	LKBGD	0.159	0.241	0.178	0.266
TRC13 (Kilis)	LTUR	0.413 ^a	0.000	0.355 ^a	0.007
	LKBGD	0.259	0.431	0.501	0.304
TRC21 (Şanlıurfa)	LTUR	0.496 ^a	0.000	0.459 ^a	0.000
	LKBGD	0.548 ^a	0.002	0.652 ^a	0.000
TRC22 (Diyarbakır)	LTUR	0.552 ^a	0.005	0.498	0.198
	LKBGD	0.022	0.935	-0.087	0.845
TRC31 (Mardin)	LTUR	0.441 ^a	0.001	0.800 ^a	0.001
	LKBGD	-0.219	0.569	-1.308 ^a	0.006
TRC32 (Batman)	LTUR	0.353 ^a	0.001	0.358 ^b	0.042
	LKBGD	-0.230	0.364	0.448	0.135
TRC33 (Şırnak)	LTUR	0.128	0.424	0.095	0.576
	LKBGD	1.800 ^a	0.009	1.495 ^b	0.031
TRC34 (Siirt)	LTUR	0.336 ^a	0.001	0.421 ^a	0.007
	LKBGD	0.953 ^a	0.000	1.027 ^a	0.003

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 5.7’de hem Panel FMOLS hem de Panel DOLS testi sonuçlarına göre, uzun dönemde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) ve kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) miktarlarındaki artışlar TRC Bölgesinin toplam hekim sayılarını (*LSAG*) pozitif yönde %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Başka bir ifade ile Panel

FMOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %1'lik bir artışın toplam hekim sayısında (*LSAG*) %0.35'lik bir artışa ve kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) miktarlarındaki %1'lik bir artışın toplam hekim sayısında (*LSAG*) %0.386'lık bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Panel DOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %1'lik bir artışın toplam hekim sayısında (*LSAG*) %0.312'lik bir artışa ve kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) miktarlarındaki %1'lik bir artışın toplam hekim sayısında (*LSAG*) %0.347'lik bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Elde edilen bulgular teorik çerçevede yorumlandığında; TRC Bölgesi geneli için turizmin gelişmesi %0.35 oranında, kişi başına gelirin %0.386 oranında bölgesel sağlık göstergeleri üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bölgede yer alan illerin Panel FMOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin toplam hekim sayılarına (*LSAG*) TRC33 (Şırnak) ili dışındaki tüm illerde %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilediği görülmektedir. Kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) değişkeninin ise; TRC21 (Şanlıurfa), TRC33 (Şırnak), TRC34 (Siirt) illerinde %1 anlamlılık düzeyinde, TRC11 (Gaziantep) %5 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir etkisinin olduğu diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin anlamlı esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %0.552'lik katsayı değeri ile TRC22 (Diyarbakır) iken en düşük anlamlı esneklik katsayısının olduğu il %0.336'lık katsayı değeri ile TRC34 (Siirt) ilidir. Kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) değişkeninin ise, anlamlı esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %1.8'lik katsayı değeri ile TRC33 (Şırnak) iken en düşük anlamlı esneklik katsayısının olduğu il %0.323'lük katsayı değeri ile TRC11 (Gaziantep) ilidir.

Bölgede yer alan illerin Panel DOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin toplam hekim sayılarına (*LSAG*) TRC22 (Diyarbakır) ile TRC33 (Şırnak) illeri dışındaki tüm illerde %1 anlamlılık düzeyinde, TRC32 (Batman) %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı ve pozitif yönde etki ettiği görülmektedir. Kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) değişkeninin ise; TRC21 (Şanlıurfa), TRC33 (Şırnak), TRC34 (Siirt) illerinde %1 anlamlılık düzeyinde, TRC11 (Gaziantep) %5 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde TRC31 (Mardin) ilinde ise, %1 anlamlılık

düzeyinde negatif anlamlı bir etkisinin olduğu diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin anlamlı pozitif esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %0.8’lik katsayı değeri ile TRC31 (Mardin) iken en düşük anlamlı pozitif esneklik katsayısının olduğu il %0.355’lik katsayı değeri ile TRC13 (Kilis) ilidir. Panel A veri setine ait Model II için panel eşbütünleşme tahminleri sonuçları Tablo 5.8’de yer almaktadır.

Tablo 5. 8. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel A-Model II)

$LIHR_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$					
<i>İller</i>	<i>Değişkenler</i>	<i>FMOLS</i>		<i>DOLS</i>	
		Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
Bölge Geneli	LTUR	0.567 ^a	0.000	0.468 ^b	0.029
	LKBGD	1.337 ^a	0.001	1.614 ^a	0.001
TRC11 (Gaziantep)	LTUR	0.986 ^a	0.000	0.971 ^a	0.000
	LKBGD	1.185 ^a	0.001	1.102 ^a	0.002
TRC12 (Adıyaman)	LTUR	0.074	0.852	-0.518	0.512
	LKBGD	3.094 ^b	0.012	3.727 ^b	0.017
TRC13 (Kilis)	LTUR	0.659 ^a	0.003	0.220 ^b	0.027
	LKBGD	2.015 ^b	0.046	2.132 ^a	0.001
TRC21 (Şanlıurfa)	LTUR	0.623 ^a	0.002	0.521 ^b	0.015
	LKBGD	2.234 ^a	0.003	2.278 ^a	0.003
TRC22 (Diyarbakır)	LTUR	1.049 ^b	0.022	1.477	0.126
	LKBGD	0.809	0.233	0.463	0.671
TRC31 (Mardin)	LTUR	0.311 ^a	0.001	0.322 ^b	0.028
	LKBGD	1.537 ^a	0.000	1.480 ^a	0.001
TRC32 (Batman)	LTUR	0.426	0.115	1.979 ^a	0.002
	LKBGD	0.907	0.251	4.070 ^a	0.002
TRC33 (Şırnak)	LTUR	-0.164	0.291	-0.389	0.106
	LKBGD	2.426 ^a	0.001	2.974 ^b	0.011
TRC34 (Siirt)	LTUR	2.190 ^a	0.000	2.271 ^b	0.035
	LKBGD	0.315	0.763	1.318	0.502

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 5.8’de Panel FMOLS testi sonuçlarına göre, uzun dönemde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) ve kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) miktarlarındaki artışlar TRC Bölgesinin toplam ihracat miktarını (*LIHR*) pozitif yönde %1 anlamlılık düzeyinde etkilidir. Panel DOLS testi sonuçlarına göre, uzun dönemde TRC Bölgesinin toplam ihracat miktarı (*LIHR*); toplam geceleme sayıları (*LTUR*) %5 anlamlılık düzeyde, kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) miktarlarındaki artışlar ise %1 anlamlılık düzeyinde pozitif anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Başka bir ifade ile Panel FMOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %1’lik bir artışın toplam ihracat miktarını (*LIHR*) %0.567’lik bir artışa ve kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*)

(*LKBGD*) miktarlarındaki %1'lik bir artışın toplam ihracat miktarında (*LIHR*) %1.337'lik bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Panel DOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %5'lik bir artışın toplam ihracat miktarını (*LIHR*) %0.468'lik bir artışa ve kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) miktarlarındaki %1'lik bir artışın toplam ihracat miktarında (*LIHR*) %1.614'lük bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Elde edilen bulgular teorik çerçevede yorumlandığında; turizmin gelişmesi %0.567 oranında, kişi başına gelirin %1.337 oranında bölgesel ihracat gelirleri üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bölgede yer alan illerin Panel FMOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkenin toplam ihracat miktarına (*LIHR*); TRC11 (Gaziantep), TRC13 (Kilis), TRC21 (Şanlıurfa), TRC31 (Mardin), TRC34 (Siirt) illeri %1 anlamlılık düzeyinde, TRC22 (Diyarbakır) %5 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde etki ettiği diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. Kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) değişkenin ise; TRC11 (Gaziantep), TRC21 (Şanlıurfa), TRC31 (Mardin), TRC33 (Şırnak) illeri %1 anlamlılık düzeyde, TRC12 (Adıyaman), TRC13 (Kilis) %5 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde etki ettiği diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin anlamlı esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %2.190'lık katsayı değeri ile TRC34 (Siirt) iken en düşük anlamlı esneklik katsayısının olduğu il %0.336'lık katsayı değeri ile TRC31 (Mardin) ilidir. Kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) değişkenin ise, anlamlı esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %3.94'lük katsayı değeri ile TRC12 (Adıyaman) iken en düşük anlamlı esneklik katsayısının olduğu il %1.185'lik katsayı değeri ile TRC11 (Gaziantep) ilidir.

Bölgede yer alan illerin Panel DOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkenin toplam ihracat miktarına (*LIHR*); TRC11 (Gaziantep), TRC32 (Batman) illeri %1 anlamlılık düzeyinde, TRC13 (Kilis), TRC21 (Şanlıurfa), TRC31 (Mardin), TRC34 (Siirt) illeri %5 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde etki ettiği görülmektedir. Kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) değişkenin ise; TRC11 (Gaziantep), TRC13 (Kilis), TRC21 (Şanlıurfa), TRC31 (Mardin), TRC32 (Batman) illeri %1 anlamlılık düzeyinde, TRC12 (Adıyaman), TRC33 (Şırnak) illeri

%5 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde etki ettiği görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin anlamlı pozitif esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %2.271’lik katsayı değeri ile TRC34 (Siirt) iken en düşük anlamlı pozitif esneklik katsayısının olduğu il %0.220’lik katsayı değeri ile TRC13 (Kilis) ilidir. Kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) değişkeninin ise, anlamlı pozitif esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %4.07’lik katsayı değeri ile TRC32 (Batman) iken en düşük anlamlı esneklik katsayısının olduğu il %1.102’lik katsayı değeri ile TRC11 (Gaziantep) ilidir.

5.2.2. Panel B Veri Setinin Bulguları

Bu bölümde Panel B veri setinde yer alan değişkenlere yönelik; birim kök testi sonuçları, oluşturulan Modellere ait panel eşbütünlük testi sonuçları ve panel eşbütünlük ilişkisi tahmin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5. 9. Panel Birim Kök Testi Sonuçları (Panel B)

		Seviye (Level)				Birinci Fark (First Difference)			
		Sabit		Sabit+Trend		Sabit		Sabit+Trend	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
LOK	LLC	8.998	1.000	22.277	1.000	13.409	1.000	23.687	1.000
	Breitung			-0.410	0.341			-0.345	0.365
	IPS	0.725	0.766	-4.438 ^a	0.000	-6.017 ^a	0.000	-2.187 ^b	0.014
	F-ADF (ki-kare)	16.110	0.585	53.274 ^a	0.000	65.343 ^a	0.000	44.489 ^a	0.000
	F-ADF (Choi Z-stat)	0.762	0.777	-3.597 ^a	0.000	-4.833 ^a	0.000	-2.733 ^a	0.003
	F-PP (ki-kare)	79.892 ^a	0.000	126.376 ^a	0.000	104.266 ^a	0.000	74.540 ^a	0.000
	F-PP (Choi Z-stat)	-6.393 ^a	0.000	-9.206 ^a	0.000	-7.214 ^a	0.000	-4.841 ^a	0.000
LKYIC	LLC	-1.837 ^b	0.033	-3.735 ^a	0.000	-5.800 ^a	0.000	-4.972 ^a	0.000
	Breitung			-0.378	0.352			0.884	0.812
	IPS	0.636	0.738	-0.792	0.214	-3.336 ^a	0.000	-1.018	0.154
	F-ADF (ki-kare)	16.618	0.549	25.409	0.114	44.885 ^a	0.000	30.332 ^b	0.034
	F-ADF (Choi Z-stat)	0.714	0.762	-0.800	0.212	-3.294 ^a	0.000	-1.818 ^b	0.034
	F-PP (ki-kare)	30.193 ^b	0.036	36.794 ^a	0.006	55.863 ^a	0.000	38.177 ^a	0.004
	F-PP (Choi Z-stat)	0.0304	0.512	-1.202	0.115	-4.392 ^a	0.000	-2.993 ^a	0.001
LKULT	LLC	-3.926 ^a	0.000	-4.821 ^a	0.000	-7.486 ^a	0.000	-13.597 ^a	0.000
	Breitung			-0.608	0.271			-0.737	0.231
	IPS	-1.214	0.112	0.008	0.503	-3.808 ^a	0.000	-3.754 ^a	0.000
	F-ADF (ki-kare)	27.429 ^c	0.071	18.890	0.399	50.894 ^a	0.000	66.844 ^a	0.000
	F-ADF (Choi Z-stat)	-1.195	0.116	-0.190	0.424	-4.163 ^a	0.000	-5.252 ^a	0.000
	F-PP (ki-kare)	16.307	0.571	17.513	0.488	69.063 ^a	0.000	102.334 ^a	0.000
	F-PP (Choi Z-stat)	0.027	0.511	0.665	0.747	-5.805 ^a	0.000	-7.904 ^a	0.000
LTUR	LLC	-4.700 ^a	0.000	-6.106 ^a	0.000	-4.108 ^a	0.000	-3.047 ^a	0.001
	Breitung			1.399	0.919			0.5801	0.719
	IPS	-1.713 ^b	0.043	-2.440 ^a	0.007	-2.950 ^a	0.002	-0.636	0.262
	F-ADF (ki-kare)	29.791 ^b	0.039	35.827 ^a	0.007	40.925 ^a	0.002	24.429	0.141
	F-ADF (Choi Z-stat)	-1.812 ^b	0.035	-2.732 ^a	0.003	-3.471 ^a	0.000	-1.538 ^c	0.062
	F-PP (ki-kare)	19.624	0.354	11.852	0.855	45.294 ^a	0.000	32.727 ^b	0.018
	F-PP (Choi Z-stat)	-0.879	0.190	2.308	0.989	-3.322 ^a	0.000	-1.168	0.121
LKBGD	LLC	4.241	1.000	-2.255 ^a	0.009	-3.236 ^a	0.001	-4.854 ^a	0.000

Breitung			0.608	0.728			-1.154	0.124
IPS	2.324	0.990	0.636	0.738	-1.281	0.100	-0.617	0.268
F-ADF (ki-kare)	6.138	0.996	11.331	0.880	23.955	0.156	24.511	0.139
F-ADF (Choi Z-stat)	2.664	0.996	0.554	0.710	-1.778 ^b	0.038	-1.512 ^c	0.065
F-PP (ki-kare)	26.323 ^c	0.093	130.669 ^a	0.000	98.296 ^a	0.000	102.538 ^a	0.000
F-PP (Choi Z-stat)	-1.355 ^c	0.088	-9.040 ^a	0.000	-7.653 ^a	0.000	-6.861 ^a	0.000

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Panel B'ye ait veri setinde yer alan değişkenlere yönelik uygulanan birim kök testi analizlerine ait sonuçlar Tablo 5.9'da yer almaktadır. Uygulanan LLC (Levin, Lin ve Chu, 2002), IPS (Im, Pesaran ve Shin, 2003), Breitung (2000) ve Fisher Tipi (F-ADF ve F-PP) testlere göre, toplam okur yazar sayısının (*LOK*) düzeyde durağan olmadığı tespit edilmiştir. Ancak birinci farkı alındığında serinin durağan olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarının düzeyde durağan olması toplam okur yazar sayılarındaki şokların geçici olmadığı kalıcı özelliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak birinci farkları alınınca durağan hale gelmesiyle birlikte serinin uzun dönemde şokların kalıcı etkisinin ortadan kalktığı tespit edilmiştir.

TRC Bölgesindeki; konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısı (*LKYIC*), kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetleri girişim sayısı (*LKULT*), toplam geceleme sayısı (*LTUR*), kişi başına GSYİH (\$) miktarı (*LKBGD*) değişkenlerine uygulanan birim kök testi sonucunda düzeyde durağan olmadığı tespit edilmiştir. Ancak birinci farkı alındığında serinin durağan hale geldiği görülmektedir. Birim kök testleri sonuçlarının düzeyde durağan olması; konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayılarında, kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetleri girişim sayılarında, toplam geceleme sayılarında ve kişi başına GSYİH (\$) miktarında meydana gelen şokların geçici olmadığı kalıcı özelliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak birinci farkları alınınca durağan hale gelmesiyle birlikte serinin uzun dönemde şokların kalıcı etkisi sorununun ortadan kalktığı tespit edilmiştir.

Panel B veri setine yönelik uygulanan birim kök testi sonuçlarına göre, *LOK*, *LKYIC*, *LKULT*, *LTUR* ve *LKBGD* değişkenlerin hepsinin düzeyde durağan olmadıkları görülmektedir. Ancak tüm değişkenlerin birinci farkları alındığında durağan oldukları tespit edilmiştir. Bu durumda H_0 hipotezi reddedilmiş ve Pedroni (1999) ve Kao (1999) testlerinin varsayımlarından olan serilerin birinci farklarının bütünlük olması koşulu ($I(1)$) sağlanmıştır.

Çalışmada panel eşbütünlük testi analizlerine ve panel eşbütünlük ilişkisi tahmincilerine geçmeden önce serilerin homojenlik, heterojenlik durumlarına ve seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığına bakılmıştır. Panel B veri seti için serilerde ve eşbütünlük denklemlerinde yatay kesit bağımlılığının olmadığı ve serilerin heterojen oldukları tespit edilmiştir. Panel B veri setine ait Model I, Model II ve Model III için panel eşbütünlük testi sonuçları Tablo 5.10'da yer almaktadır.

Tablo 5. 10. Panel Eşbütünlük Testi Sonuçları (Panel B)

Model I: $LOK_{it} = LTUR_{it} + LKBGD_{it}$		Sabit		Sabit ve Trend	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Pedroni (1999)	Panel-V	-0.088	0.535	0.387	0.349
	Panel-RHO	-0.388	0.349	0.513	0.696
	Panel-PP	-2.275 ^b	0.011	-4.842 ^a	0.000
	Panel-ADF	0.962	0.832	-2.512 ^a	0.006
	Grup-RHO	1.920	0.973	2.630	0.996
	Grup-PP	-5.078 ^a	0.000	-8.136 ^a	0.000
	Grup-ADF	-0.838	0.201	-5.272 ^a	0.000
Kao (1999)	ADF	-0.240	0.405		
Model II: $LKULT_{it} = LTUR_{it} + LKBGD_{it}$					
Pedroni (1999)	Panel-V	0.409	0.341	-0.918	0.821
	Panel-RHO	1.222	0.889	1.728	0.958
	Panel-PP	0.162	0.564	-0.975	0.165
	Panel-ADF	-4.222 ^a	0.000	-2.729 ^a	0.003
	Grup-RHO	2.465	0.993	2.725	0.997
	Grup-PP	-0.271	0.393	-4.141 ^a	0.000
	Grup-ADF	-5.987 ^a	0.000	-3.972 ^a	0.000
Kao (1999)	ADF	-1.894	0.029		
Model III: $LKYIC_{it} = LTUR_{it} + LKBGD_{it}$					
Pedroni (1999)	Panel-V	1.076	0.141	3.018 ^a	0.001
	Panel-RHO	-0.127	0.449	1.398	0.919
	Panel-PP	-3.432 ^a	0.000	-3.304 ^a	0.000
	Panel-ADF	-2.234 ^b	0.013	-4.114 ^a	0.000
	Grup-RHO	1.853	0.968	2.699	0.996
	Grup-PP	-4.142 ^a	0.000	-5.281 ^a	0.000
	Grup-ADF	-3.804 ^a	0.000	-6.916 ^a	0.000
Kao (1999)	ADF	-0.848	0.198		

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir

Panel B veri setinin Model I için panel eşbütünlük testi sonuçları Tablo 5.10'da gösterilmiştir. Tablo 5.10'da görüldüğü üzere, Pedroni (1999) testinde yer alan yedi aşamanın düzeyde iki testte (Panel-PP, Grup-PP) eşbütünlük ilişkisinin olduğu ve sabit-trendlide de dört testte (Panel-PP, Panel-ADF, Grup-PP, Grup-ADF) eşbütünlük ilişkisinin olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model I için Pedroni (1999) testinin dördüne göre H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünlük vardır) kabul

edilmiştir. Kao (1999) testine göre ise, Model I için Modeli oluşturan seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model I için Kao (1999) testinde H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir.

Hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) eşbütünleşme testi sonuçlarının birbirleriyle örtüştüğü birbirilerini doğruladıkları görülmektedir. Bu durumda hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) testlerinde H_1 hipotezi (eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir. Ayrıca, paneli oluşturan seriler arasında yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmamıştır. Böylece, TRC Bölgesinde yer alan dokuz il için Model I'de yer alan toplam okur yazar sayısı ile açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Panel B veri setinin Model II için panel eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 5.10'da görüldüğü üzere, Pedroni (1999) testinde yer alan yedi aşamanın düzeyde iki testte (Panel-ADF, Grup-ADF) eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ve sabit-trendlide de üç testte (Panel-ADF, Grup-PP, Grup-ADF) eşbütünleşme ilişkisinin olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model II için Pedroni (1999) testinin dördüne göre H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir. Kao (1999) testine göre ise, Model II için Modeli oluşturan seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model II için Kao (1999) testinde H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir.

Hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) eşbütünleşme testi sonuçlarının birbirleriyle örtüştüğü birbirilerini doğruladıkları görülmektedir. Bu durumda hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) testlerinde H_1 hipotezi (eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir. Ayrıca, paneli oluşturan seriler arasında yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmamıştır. Böylece, TRC Bölgesinde yer alan dokuz il için Model II'de yer alan kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetlerinin girişim sayıları ile açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Panel B veri setinin Model III için panel eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 5.10'da görüldüğü üzere, Pedroni (1999) testinde yer alan yedi aşamanın düzeyde dört testte (Panel-PP, Panel-ADF, Grup-PP, Grup-ADF) eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ve sabit-trendlide de beş testte (Panel-V, Panel-PP, Panel-ADF, Grup-PP, Grup-ADF)

eşbütünleşme ilişkisinin olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model III için Pedroni (1999) testinin dördüne göre H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir. Kao (1999) testine göre ise, Model III için Modeli oluşturan seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu durumda, Model III için Kao (1999) testinde H_1 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir.

Hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) eşbütünleşme testi sonuçlarının birbirleriyle örtüştüğü birbirilerini doğruladıkları görülmektedir. Bu durumda hem Pedroni (1999) hem de Kao (1999) testlerinde H_1 hipotezi (eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir. Böylece, TRC Bölgesinde yer alan dokuz il için Model III'te yer alan konaklama ve yiyecek işletmeleri faaliyetlerinin girişim sayıları ile açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Panel B veri setine ait Model I için panel eşbütünleşme tahminleri sonuçları Tablo 5.11'de yer almaktadır.

Tablo 5. 11. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel B-Model I)

$LOK_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$					
<i>İller</i>	<i>Değişkenler</i>	<i>FMOLS</i>		<i>DOLS</i>	
		Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
Bölge Geneli	LTUR	0.150 ^a	0.000	0.075 ^a	0.006
	LKBGD	0.010	0.947	-0.195 ^a	0.001
TRC11 (Gaziantep)	LTUR	0.315 ^a	0.001	0.229 ^b	0.011
	LKBGD	-0.018	0.917	-0.037	0.752
TRC12 (Adıyaman)	LTUR	0.133 ^a	0.001	0.052	0.102
	LKBGD	0.142	0.186	-0.069	0.423
TRC13 (Kilis)	LTUR	0.105 ^a	0.000	0.093 ^a	0.000
	LKBGD	-0.236 ^c	0.064	-0.274 ^a	0.004
TRC21 (Şanlıurfa)	LTUR	0.254 ^a	0.007	0.129	0.305
	LKBGD	-0.097	0.575	-0.213	0.381
TRC22 (Diyarbakır)	LTUR	0.037	0.624	0.020	0.847
	LKBGD	-0.235 ^b	0.024	-0.250 ^c	0.051
TRC31 (Mardin)	LTUR	0.435	0.300	0.116 ^b	0.039
	LKBGD	1.488	0.456	-0.303	0.108
TRC32 (Batman)	LTUR	0.215 ^a	0.001	0.079 ^c	0.054
	LKBGD	-0.103	0.462	-0.337 ^a	0.006
TRC33 (Şırnak)	LTUR	0.242 ^a	0.000	0.221 ^a	0.000
	LKBGD	-0.201 ^b	0.039	-0.214 ^a	0.002
TRC34 (Siirt)	LTUR	0.086	0.420	0.117	0.514
	LKBGD	0.337	0.369	0.422	0.508

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir

Tablo 5.11'de Panel FMOLS testi sonuçlarına göre, uzun dönemde sadece toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) artışlar TRC Bölgesinin toplam okur yazar

sayısının (*LOK*) pozitif yönde %1 anlamlılık düzeyinde etkilediği, kişi başına GSYİH (\$) (*LKBGD*) düzeyi ile okur yazar sayısı (*LOK*) arasında anlamlı bir etkinin olmadığı sonucu elde edilmiştir. Panel DOLS testi sonuçlarına göre ise, uzun dönemde toplam geceleme sayılarındaki (*LTUR*) artış TRC Bölgesinin toplam okur yazar sayısını (*LOK*) pozitif yönde etkilemektedir. Başka bir deyişle Panel FMOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %1'lik bir artışın toplam okur yazar sayısında (*LOK*) %0.15'lik bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Panel DOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %1'lik bir artışın toplam okur yazar sayısında (*LOK*) %0.075'lik bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Elde edilen bulgular teorik çerçevede yorumlandığında; turizmin gelişmesi Panel FMOLS testine göre %0.15 oranında, Panel DOLS testine göre de %0.075 oranında toplam okur yazar sayısı üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bölgede yer alan illerin Panel FMOLS testi sonuçlarına bakıldığında; toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin toplam okur yazar sayısında (*LOK*); TRC11 (Gaziantep), TRC12 (Adıyaman), TRC13 (Kilis), TRC21 (Şanlıurfa), TRC32 (Batman), TRC33 (Şırnak) illeri %1 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde etki ettiği diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin anlamlı esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %0.254'lük katsayı değeri ile TRC21 (Şanlıurfa) iken en düşük anlamlı esneklik katsayısının olduğu il %0.105'lik katsayı değeri ile TRC13 (Kilis) ilidir.

Bölgede yer alan illerin Panel DOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin toplam okur yazar sayısında (*LOK*); TRC13 (Kilis), TRC33 (Şırnak) illeri %1 anlamlılık düzeyinde; TRC11 (Gaziantep), TRC31 (Mardin) illeri %5 anlamlılık düzeyinde; TRC32 (Batman) ili %10 anlamlılık düzeyde pozitif yönde etki ettiği diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin anlamlı pozitif esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %0.229'lük katsayı değeri ile TRC11 (Gaziantep) iken en düşük anlamlı pozitif esneklik katsayısının olduğu il %0.079'lük katsayı değeri ile TRC32 (Batman) ilidir. Panel B

veri setine ait Model II için panel eşbütünlüşme tahminçileri sonuçları Tablo 5.12’de yer almaktadır.

Tablo 5. 12. Panel Eşbütünlüşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel B-Model II)

$LKULT_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$					
<i>İller</i>	<i>Değişkenler</i>	<i>FMOLS</i>		<i>DOLS</i>	
		<i>Katsayı</i>	<i>Olasılık</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Olasılık</i>
Bölge Geneli	LTUR	0.180 ^a	0.002	0.137	0.171
	LKBGD	-0.211	0.297	-0.948 ^a	0.000
TRC11 (Gaziantep)	LTUR	0.704 ^a	0.006	0.812 ^a	0.007
	LKBGD	-1.668 ^a	0.009	-1.945 ^a	0.002
TRC12 (Adıyaman)	LTUR	0.089	0.204	0.044	0.524
	LKBGD	-0.401	0.133	-0.526 ^b	0.036
TRC13 (Kilis)	LTUR	0.274 ^a	0.000	0.223 ^a	0.000
	LKBGD	-0.477	0.149	-0.382	0.171
TRC21 (Şanlıurfa)	LTUR	-0.236	0.114	-0.215	0.213
	LKBGD	-0.663 ^c	0.066	-0.801 ^b	0.039
TRC22 (Diyarbakır)	LTUR	0.164	0.401	0.226	0.354
	LKBGD	-0.497 ^b	0.047	-0.585 ^b	0.045
TRC31 (Mardin)	LTUR	0.139	0.369	0.126	0.132
	LKBGD	-1.288	0.105	-1.687 ^a	0.001
TRC32 (Batman)	LTUR	-0.248	0.120	0.052	0.713
	LKBGD	-0.528	0.250	-0.118	0.739
TRC33 (Şırnak)	LTUR	0.371 ^a	0.002	0.368 ^b	0.014
	LKBGD	-1.732 ^a	0.005	-1.586 ^b	0.028
TRC34 (Siirt)	LTUR	-0.046	0.727	-0.056	0.707
	LKBGD	-0.332	0.480	-0.395	0.465

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir

Tablo 5.12’de Panel FMOLS testi sonuçlarına göre, uzun dönemde sadece toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) artışlar TRC Bölgesinin kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetleri girişim sayısını (*KULT*) pozitif yönde %1 anlamlılık düzeyinde etkilidir. Başka bir deyişle Panel FMOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %1’lik bir artışın kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetleri girişim sayısında (*KULT*) %0.18’lik bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Elde edilen bulgular teorik çerçevede yorumlandığında; turizmin gelişmesi Panel FMOLS testine göre %0.18 oranında kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetleri girişim sayısı (*KULT*) üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bölgede yer alan illerin Panel FMOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkenin kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetleri girişim sayısında (*KULT*); TRC11 (Gaziantep), TRC13 (Kilis), TRC33

(Şırnak) %1 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde etki ettiği diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin anlamlı esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %0.704'lük katsayı değeri ile TRC11 (Gaziantep) iken en düşük anlamlı esneklik katsayısının olduğu il %0.274'lük katsayı değeri ile TRC13 (Kilis) ilidir.

Bölgede yer alan illerin Panel DOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetleri girişim sayısı (*KULT*) değişkenlerine bakıldığında; TRC11 (Gaziantep), TRC13 (Kilis) illeri %1 anlamlılık düzeyinde ve TRC33 (Şırnak) ili %5 anlamlılık düzeyde pozitif yönde etki ettiği diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor faaliyetleri girişim sayısı (*KULT*) değişkenlerine değişkeninin anlamlı pozitif esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %0.812'lik katsayı değeri ile TRC11 (Adıyaman) iken en düşük anlamlı pozitif esneklik katsayısının olduğu il %0.223'lik katsayı değeri ile TRC13 (Kilis) ilidir. Panel B veri setine ait Model III için panel eşbütünleşme tahminleri sonuçları Tablo 5.13'te yer almaktadır.

Tablo 5. 13. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel B-Model III)

$LKYIC_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LTUR_{it} + \alpha_2 LKBGD_{it} + \varepsilon_{it}$					
<i>İller</i>	<i>Değişkenler</i>	<i>FMOLS</i>		<i>DOLS</i>	
		Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
Bölge Geneli	LTUR	0.213 ^a	0.000	0.265 ^a	0.000
	LKBGD	-0.110	0.330	-0.295	0.414
TRC11 (Gaziantep)	LTUR	0.139 ^a	0.003	0.245 ^a	0.000
	LKBGD	0.016	0.853	0.076	0.252
TRC12 (Adıyaman)	LTUR	0.156 ^a	0.002	0.060	0.224
	LKBGD	-0.078	0.566	-0.341 ^b	0.042
TRC13 (Kilis)	LTUR	0.086 ^b	0.012	0.058 ^b	0.040
	LKBGD	0.261	0.223	0.555 ^b	0.017
TRC21 (Şanlıurfa)	LTUR	0.207 ^a	0.001	0.184 ^b	0.035
	LKBGD	-0.078	0.455	-0.076	0.592
TRC22 (Diyarbakır)	LTUR	0.127 ^b	0.042	0.075 ^c	0.058
	LKBGD	-0.426 ^a	0.000	-0.475 ^a	0.000
TRC31 (Mardin)	LTUR	0.319 ^a	0.003	0.153 ^c	0.055
	LKBGD	-0.215	0.567	-0.443	0.108
TRC32 (Batman)	LTUR	0.281 ^a	0.000	0.211 ^b	0.047
	LKBGD	-0.059	0.661	-0.212	0.353
TRC33 (Şırnak)	LTUR	0.527 ^a	0.000	0.574 ^a	0.000
	LKBGD	-1.274 ^a	0.000	-1.121 ^a	0.001
TRC34 (Siirt)	LTUR	0.131 ^a	0.003	0.126 ^a	0.008
	LKBGD	-0.036	0.753	-0.070	0.564

a, b, c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir

Tablo 5.13'te Panel FMOLS testi sonuçlarına göre, uzun dönemde toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) artışlar TRC Bölgesinin konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısını (*KYIC*) pozitif yönde %1 anlamlılık düzeyinde etkilemektedir. Panel DOLS testi sonuçlarına göre ise, uzun dönemde toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) artışlar TRC Bölgesinin konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısını (*KYIC*) pozitif yönde %1 anlamlılık düzeyinde etkilemektedir. Başka bir deyişle Panel FMOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %1'lik bir artışın konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısını (*KYIC*) %0.213'lük bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Panel DOLS testine göre, toplam geceleme sayılarında (*LTUR*) %1'lik bir artışın konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısını (*KYIC*) %0.265'lik bir artışı meydana getirdiği sonucu elde edilmektedir. Elde edilen bulgular teorik çerçevede yorumlandığında; turizmin gelişmesi Panel FMOLS testine göre %0.213 oranında konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısını (*KYIC*) üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır. Ayrıca, turizmin gelişmesi Panel DOLS testine göre %0.265 oranında konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısını (*KYIC*) üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bölgede yer alan illerin Panel FMOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısını (*KYIC*); TRC13 (Kilis), TRC22 (Diyarbakır) illeri %5 anlamlılık düzeyinde kalan diğer illerin tamamı ise %1 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde etki ettiği diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin anlamlı esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %0.527'lik katsayı değeri ile TRC33 (Şırnak) iken en düşük anlamlı esneklik katsayısının olduğu il %0.086'lık katsayı değeri ile TRC13 (Kilis) ilidir.

Bölgede yer alan illerin Panel DOLS testi sonuçlarına bakıldığında, toplam geceleme sayıları (*LTUR*) değişkeninin konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri girişim sayısını (*KYIC*) değişkenlerine bakıldığında; TRC11 (Gaziantep), TRC33 (Şırnak), TRC34 (Siirt) illeri %1 anlamlılık düzeyinde; TRC12 (Adıyaman), TRC21

(Şanlıurfa), TRC32 (Batman) illeri %5 anlamlılık düzeyinde; TRC22 (Diyarbakır), TRC31 (Mardin) illeri ise %10 düzeyde anlamlı ve pozitif yönde etki ettiği diğer illerde ise anlamlı bir etkinin olmadığı görülmektedir. TRC Bölgesinde yer alan iller içerisinde toplam geceleme sayıları (LTUR) değişkeninin anlamlı pozitif esneklik katsayısının en yüksek olduğu il %0.574'lük katsayı değeri ile TRC33 (Şırnak) iken en düşük anlamlı pozitif esneklik katsayısının olduğu il %0.058'lik katsayı değeri ile TRC13 (Kilis) ilidir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişen ve artan teknoloji ve ulaşım imkanları turizmin küresel boyutlarda bir endüstri olmasını sağlamıştır. Bu denli hızlı bir şekilde büyüyen bir endüstrisini ülkelerin büyümesine ve kalkınmasına sağladığı yararlarla oldukça fazladır. Ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel birçok etki bulunan turizm endüstrisinin ulusal kalkınmaya sağladığı katkıların yanı sıra bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasında ve bölgesel kalkınmada da en önemli araçlardan biri haline gelmiştir.

Bölgelerarası gelişmişlik farklılığı hem gelişmiş hem de gelişmekte olan birçok ülkenin temel problemlerinden biridir. Bu bağlamda bölgesel kalkınmada turizmin bir araç olarak kullanılması birçok ülkenin temel kalkınma politikaları içerisinde yer almaktadır. Diğer birçok endüstrinin aksine ciddi sermaye ve alt yapı yatırımlarına ihtiyaç duyulmadan gerçekleştirilen turizm faaliyetleri bölgelerin; istihdamının artırılmasında, alt ve üst yapının geliştirilmesinde, bölgesel gelirin arttırılmasında, diğer sektörlerin gelişmesinde, yerel toplumların örf, adet, ve geleneklerinin geliştirilmesinde, toplumsal hoşgörünün geliştirilmesinde, tarihi, kültürel, arkeolojik ve doğal alanların korunmasında/geliştirilmesinde vb. birçok olumlu etkisi ile bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesinde önemli bir araç haline gelmiştir. Turizmin bölgesel kalkınma üzerindeki ampirik sonuçları sınırlı olduğundan bu çalışmada elde edilen bulguların ilgili literatür için önemli olduğu düşünülmektedir.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından Türkiye'nin en az gelişmiş bölgelerinden biri olan TRC Bölgesinin kalkınmasında turizmin etkisinin belirlenmesi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda bölgede yer alan dokuz ilin sosyo-ekonomik değişkenlerine ait verileri araştırmanın amacı doğrultusunda toplanmıştır. Toplanan verileri analiz etmek amacıyla iki farklı döneme ait (Panel A ve Panel B) veri setinden 5 Model oluşturulmuştur. Oluşturulan bu Modeller Panel Veri Yöntemlerinden Birim Kök, Eşbütünleşme ve Eşbütünleşme Tahmincileri kullanılarak analiz edilmiştir.

Modellerde yer alan değişkenlere uygulanan birim kök testi sonuçlarına göre, serilerin durağan olmadığı ancak birinci farkları alındığında serilerin durağan hale

geldiği tespit edilmiştir. Serilerin durağan olduğu tespit edildikten sonra eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Gerçekleştirilen eşbütünleşme testlerine göre, seriler arasında eşbütünleşme olduğu tespit edilmiştir. Seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra yaygın olarak kullanılan Panel FMOLS ve Panel DOLS yöntemi kullanılarak bağımsız değişkenlerin uzun döneme ait katsayı tahminleri elde edilmiştir. Bu analizler sonucunda TRC Bölgesi geneli için tüm Modellerde turizmin gelişmesiyle birlikte Modellerde yer alan tüm bağımlı değişkenlerde (*LSAG, LIHR, LOK, LKULT, KYIC*) pozitif anlamlı bir etkisi olduğu sonucu tespit edilmiştir. Kişi başına gelirin Modellerde yer alan bağımlı değişkenler üzerindeki etkisine bakıldığında iki değişken üzerinde (*LSAG, LIHR*) pozitif anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Panel A veri setinin Model I için sonuçlarına bakıldığında; uygulanan eşbütünleşme testlerine göre, değişkenler arasında eşbütünleşmenin olduğu ve kullanılan değişkenlerin (*LSAG, LTUR, LKBGD*) katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. TRC Bölgesindeki iller açısından sonuçlarına bakıldığında; toplam geceleme sayısı (*LTUR*) değişkeninin sağlık değişkeni üzerinde pozitif anlamlı bir etkinin olmadığı iller Panel FMOLS testinde Şırnak iken Panel DOLS testinde Diyarbakır ve Şırnak illerinin olduğu görülmektedir. Ancak katsayı değerinin yönüne bakıldığında yönlerinin pozitif olduğu görülmektedir. Diyarbakır ve Şırnak illerinde turizm sağlık göstergesi üzerinde anlamlı pozitif bir etkisinin olmasının temel sebebi olarak bölgede terör olaylarının yaşanması gösterilebilir. Panel FMOLS testinde anlamlı en yüksek pozitif esneklik katsayısının Mardin olduğu görülmektedir. Zengin tarihi ve kültürel değeri bünyesinde barındıran Mardin ili için turizmin sağlık göstergelerinin kalkınmasında önemli bir belirleyici olduğu sonucuna varılmaktadır.

Panel A veri setinin Model II için sonuçlarına bakıldığında; uygulanan eşbütünleşme testlerine göre, değişkenler arasında eşbütünleşmenin olduğu ve kullanılan değişkenlerin (*LIHR, LTUR, LKBGD*) katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. TRC Bölgesindeki iller açısından sonuçlarına bakıldığında; turizm değişkeninin ihracat gelirleri üzerinde pozitif anlamlı bir etkinin olmadığı iller Panel FMOLS testinde Adıyaman, Batman, Şırnak; Panel DOLS

testinde ise, Adıyaman, Diyarbakır ve Şırnak illerinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Hem Panel FMOLS hem de DOLS testleri sonucunda en yüksek katsayı değerine sahip ilin Siirt olduğu sonucu elde edilmiştir (FMOLS=%2.190, DOLS=%2.271).

Panel B veri setinin Model I için sonuçlarına bakıldığında; uygulanan eşbütünleşme testlerine göre, değişkenler arasında eşbütünleşmenin olduğu ve kullanılan değişkenlerin (*LOK*, *LTUR*, *LKBGD*) katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. TRC Bölgesindeki iller açısından sonuçlarına bakıldığında; turizm değişkeninin eğitim değişkeni üzerinde pozitif anlamlı bir etkinin olmadığı iller Panel FMOLS testinde Diyarbakır, Mardin, Siirt; Panel DOLS testinde ise Adıyaman, Şanlıurfa, Diyarbakır, Siirt illerinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Panel FMOLS testinde Şanlıurfa (%0.254), Panel DOLS testinde de Gaziantep (%0.229) illerinin en yüksek katsayı değerine sahip iller olduğu sonucu elde edilmiştir.

Panel B veri setinin Model II için sonuçlarına bakıldığında; uygulanan eşbütünleşme testlerine göre, değişkenler arasında eşbütünleşmenin olduğu ve kullanılan değişkenlerin (*LKULT*, *LTUR*, *LKBGD*) katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. TRC Bölgesindeki iller açısından sonuçlarına bakıldığında; turizm değişkeninin kültür değişkeni üzerinde pozitif anlamlı bir etkinin olduğu iller hem Panel FMOLS hem de Panel DOLS testlerinde Gaziantep, Kilis, Şırnak illerinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Hem Panel FMOLS testinde hem de Panel DOLS testinde Gaziantep en yüksek katsayı değerine sahip il olduğu sonucu elde edilmiştir (FMOLS=%0.704, DOLS=%0.812).

Panel B veri setinin Model III için sonuçlarına bakıldığında; uygulanan eşbütünleşme testlerine göre, değişkenler arasında eşbütünleşmenin olduğu sonucu tespit edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin (*LKYIC*, *LTUR*, *LKBGD*) katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. TRC Bölgesindeki iller açısından sonuçlarına bakıldığında; turizm değişkeninin konaklama ve yiyecek içecek girişim değişkeni üzerinde Panel FMOLS testinde tüm illerin pozitif anlamlı bir etkinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Panel DOLS testinde ise sadece Adıyaman ilinde anlamlı bir etkinin olmadığı kalan diğer illerde anlamlı bir etkinin sonucu elde edilmiştir. Hem Panel FMOLS hem de Panel DOLS testlerinde Şırnak

ilinin en yüksek katsayı değerine sahip iller olduğu sonucu elde edilmiştir (FMOLS=%0.527, DOLS=%0.574).

Tarihi Mezopotamya sınırları içerisinde yer alan TRC Bölgesi tarih boyunca farklı birçok medeniyetin egemenliği altında kalmış ve zengin tarihi, kültürel ve doğal turizm arz kaynaklarını bünyesinde barındırmaktadır. İpekyolu, Karacadağ ve Dicle Kalkınma ajansları ile GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığının ortak iş birliği ile oluşturulan Türkiye'nin ilk destinasyon odaklı turizm bölgesel markası olan "Mezopotamya" markalaşma projesinin oluşturulması bölgede turizmin gelişimi açısından önemlidir. Ancak hem bölgenin arz kaynaklarının etkin ve verimli bir şekilde turizme kazandırılması hem de bölgenin ve "Mezopotamya" markalaşma projesinin ulusal ve uluslararası alanlarda tanıtımlarının artırılması önerilmektedir.

Oluşturulan beş Modelde de turizm değişkeninin bağımlı değişkenler (*LSAG*, *LIHR*, *LOK*, *LKULT*, *LKYIC*) üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu görülmüştür. Bu bağlamda TRC Bölgesinin kalkınmasında turizmin önemli bir araç olduğu görülmüştür. Bu sonuç ilgili literatürde turizmin bölgesel kalkınma üzerinde etkili olduğu sonucunun elde edildiği çalışmalar ile benzerlik göstermektedir (Fan, 2021; Karabulut vd., 2020; Kavalcı, 2018; Lin vd., 2018; Marrocu ve Paci, Meyer vd., 2017; 2011; Paci ve Marrocu, 2013; Recepoğlu, 2017; Soukiazis vd., 2008; Trinajstic, 2018; Trinajstic vd., 2018; Wang ve Xia, 2013; Yıldız ve Sarıtaş, 2021; Zhang vd., 2022; Zhou ve Chen, 2021; Zuo ve Huang, 2019). Ancak turizm ile kalkınma arasında nedensel bir ilişkinin bulunmadığı (Wang ve Xia, 2013), kişi başına gelir artışlarının turizm talebi üzerinde etkili olmadığı (Serra vd., 2014), turist sayılarındaki artışların net dış ticaret hacmini olumsuz etkilediği (Karabulut vd., 2020) sonuçlarının elde edildiği çalışmalar bu çalışmanın sonuçları ile çelişmektedir.

Oluşturulan beş Modelde Gaziantep ve Kilis illerinin turizm değişkeninin (*LTUR*) bağımlı değişkenler (*LSAG*, *LIHR*, *LOK*, *LKULT*, *LKYIC*) üzerinde pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Sonuçları illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik raporları (SEGE-2017) ile kıyasladığımızda Gaziantep TRC Bölgesi içerisinde ilk sırada yer alırken, Kilis ilinin ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Bu sonucun sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergelerini desteklediği görülmektedir.

Bu çalışmada örneklem olarak TRC Bölgesi verilerinin kullanılması çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Çalışmanın sınırlılığı, veri seti, Modelleri ve sonuçları itibariyle daha sonraki yapılacak çalışmalar ve araştırmalar için bazı öneriler sunulmuştur. Oluşturulan Modellerde turizm değişkeni bağımsız değişken, kalkınma göstergeleri ise bağımlı değişkenler olarak ele alınmıştır. İlerleyen çalışmalarda farklı Modeller oluşturularak (turizmin bağımlı değişken kalkınma göstergelerinin bağımsız değişkenler olarak ele alındığı) araştırmaların yapılması önerilmektedir. Bu çalışmanın verileri TRC Bölgesinden elde edilmiştir. Modellerin diğer bölgelerden elde edilecek veriler ile test edilerek karşılaştırılmaların yapılması önerilmektedir. Bu çalışmada sosyo-ekonomik değişkenler kullanılmıştır. İlerleyen çalışmalarda çevresel değişkelerinde kullanıldığı araştırmaların yapılması önerilmektedir. Bununla birlikte veri setinin uzatılması, farklı panel veri yöntemlerinin kullanılması ve yatay kesit bağımlılığı ile yapısal kırılmaları dikkate alan testlerin kullanılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- ACARAVCI**, Ali, & Ilhan Ozturk (2010). "Electricity Consumption-Growth Nexus: Evidence from Panel Data for Transition Countries", **Energy Economics** 32 (3): 604–8.
- ADİYAMAN VALİLİĞİ**, (2022). **Adıyaman Tarihi**, <http://www.adiyaman.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 16.04.2022).
- AHADOV**, Rashad (2016). **Bölgesel Ekonomik Kalkınmada Turizm Sektörünün Rolü (Azerbaycan Gence Bölgesi Açısından Bir Değerlendirme)**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- AKADIRI**, Seyi Saint ve Ada Chigozie Akadiri (2021). "Examining The Causal Relationship Between Tourism, Exchange Rate, And Economic Growth in Tourism Island States: Evidence From Second-Generation Panel", **International Journal of Hospitality and Tourism Administration**, 22(3), 235-250.
- AKAY**, Bereket (2021). **Bölgesel Ekonomik Kalkınmada Sivil Toplum Kuruluşlarının Önemi: Hakkâri İli Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt.
- AKÇAN**, Serhat (2018). **Batman'da Petrolün Bulunması, Kente Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Etkileri (1940-1970)**, Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.
- AKÇAY**, Aslı Önay ve Filiz Erataş (2015). "Satın Alma Gücü Paritesi Teorisinin Geçerliliği: G7 Örneği", **İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2(1), 81-100.
- ALATAŞ**, Sedat (2014). **Ekonomik Kalkınmayı Belirleyen Faktörler: Ampirik Bir Analiz**, Yüksek Lisans Tezi, Adanan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- ALHROOT**, A. H. (2013). "The Development of Tourism Between the Past, Present and Future in the Civilizing Impact of Modern Technology", **International Research Journal of Tourism Management**, 1(1), 1-10.
- ALGAN**, Neşe, Mehmet Özmen ve Selin Karlılar (2017). "Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: G-20 Ülkeleri İçin Bir Analiz," **Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 21(1), 1-24.
- ALTAY**, Hüseyin (2003). "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Yapılan Sermaye Transferlerine Etki Eden Ekonomik Faktörlerin Türkiye Kökenli Uluslararası Firmaların Yöneticileri Açısından Değerlendirilmesi", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 6(10), 1-23.
- ALTAY**, Hüseyin, Aykut Ekinci ve Mehmet Akif Peçe (2013). "Ortadoğu'da Terörün Ekonomik Etkileri: Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan Üzerine Bir İnceleme". **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 37, 267-288.
- ALTUN**, Yener, Şakir İşleyen ve Çetin Görür (2018). "Türkiye'de Eğitim ve Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Etkisi: 1999-2017", **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 39, 223-244.

- AL-MULALI**, Usama, Hassan Gholipour Fereidouni, Janice Y.M. Lee ve Abdul Hakim Mohammed (2014). "Estimating the tourism-led growth hypothesis: A case study of the Middle East countries", *Anatolia*, 25(2), 290-298.
- ARNDT**, Heinz Wolfgang (1981). "Economic Development: A Semantic History", *Economic Development and Cultural Change*, 29(3), 457-466.
- ARSLAN**, Kahraman (2005). "Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Kalkınma Ajansları", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 275-294.
- ASAN**, Haydar (2020). **Macera Turizmi Çalışanlarının Mesleki Kişilikleri Çerçevesinde Gösterdikleri Duygusal Emegin İş Tatminine Etkisi**, Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- ASLAN**, Nurdan ve Demet Yörük (2008). "Teoride ve Uygulamada Dış Ticaret Hadleri ve Kalkınma İlişkisi", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 33-69.
- ASTERIOU**, Dimitrios & Stephen G. Hall (2007). **A Modern Approach Using Eviews and Microfit**, Revised Edition, New York: Palgrave McMillan.
- ATELJEVIC**, Juvo (2009). "Tourism entrepreneurship and regional development: example from New Zealand", *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 15(3), 282-308.
- ATMIŞ**, Erdoğan, Hikmet Batuhan Günşen ve Damla Yıldız (2020). "Tabiat Parklarının Korunan Alan Statülerinin Değerlendirilmesi: Batı Karadeniz Örneği", *Türkiye Ormanlık Dergisi*, 21(2), 148-158.
- AUTY**, Richard M. (2000). "How Natural Resources Affect Economic Development", *Development Policy Review*, 18, 347-364.
- AYDIN**, Serhat ve Hakan Sezerel (2017). Seyahat Motivasyonlarına İlişkin Bir Yazın İncelemesi, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 118-140.
- AYDIN**, Özlem (2017). **Turistlerin Sinop İlinin Alternatif Turizm Potansiyeline Yönelik Algılamalarının İncelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi, İskenderun Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- AYDOĞAN**, Banu (2011). **Bölgesel Ekonomik Kalkınmanın Yeni Pusulası: Bölgesel İnovasyon Stratejileri (RIS) Mersin Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- AYLAN**, Fatmanur Kübra ve Simge Şalvarcı (2018). "Kent Turizmi Açısından Rekreasyon Alanlarının Önemi: Konya Temalı Parklar Örneği", *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 49-62.
- BAL**, Harun (2011). "İktisadi Gelişme ve Doğal Kaynaklar: Geçiş Ekonomileri Çerçevesinde Bir İnceleme", *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 87-104.
- BAL**, Harun., Mehmet Demiral ve Emrah Eray AKÇA (2014). **Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisinde Yönetişim Göstergelerinin Aracılık**

Etkisi: MENA ve Hazar Ülkelerinden Ampirik Bulgular, International Conference on Eurasian Economies 2014, 1-3 Temmuz 2014, Skopje – Macedonia.

BAL, Harun ve Emrah Eray Akça (2018). “Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eksik Halka: Beşerî Sermayenin Aracılık Etkisi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 11(1), 55-84.

BALAGUER, Jacint ve Manuel Cantavella-Jorda (2002). “Tourism as a longrun economic growth factor: the Spanish case”, **Applied Economics**, 34(7), 877-884.

BALTAGI, Badi H. (2005). **Econometric Analysis of Panel Data**, Third Edition, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.

BARAN, Nurca (2015). **Sürdürülebilir Turizm Planlaması ve Bölgesel Ekonomik Kalkınma: GAP Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

BARBIER, Edward B. (2003). **The Role of Natural Resources in Economic Development**, İçinde, Australia’s Economy in its International Context, (Editör, Kyn Anderson), Avusturalya University of Adelaide Press.

BARBIERI, Laura (2006). “Panel Unit Root Tests: A Review” **Serie Rossa: Economia – Quaderno**, 43, 1-56.

BARBIERI, Laura (2008). “Panel Cointegration Tests: A Survey.” **Rivista Internazionale Di Scienze Sociali** 116, (1): 3–36.

BARIŞ, Serap (2019). “Türkiye’de Teknolojik Yenilik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, **Verimlilik Dergisi**, 1, 83-112.

BATMAN VALİLİĞİ (2022). **Zengin tarihi geçmişin kanıtı: Höyükler**, <http://www.batman.gov.tr/zengin-tarihi-gecmisin-kaniti-hoyukler> (Erişim Tarihi: 16.04.2022).

BAYAT, Murat, Abdulvahap Baydaş ve Cahit Atlı (2015). “Hizmet Sektörünün Kavramsal Tanımı ve Ulusal Ekonomilerdeki Önemi”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5(9), 59-88.

BAYAZIT HAYTA, Ateş (2008). “Turizm Pazarlamasında Tüketici Satın Alma Süreci ve Karşılaşılan Sorunlar”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, 16(1), 31-48.

BAYRAKÇI, Selman (2019). **Turizmin Sosyo-Kültürel Belirleyicileri: Türkiye Örneği**. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

BAYRAKCI, Selman ve Ceyhun Can Özcan (2021), "The socio-cultural determinants of tourism: the case of Turkey", **Journal of Hospitality and Tourism Insights**, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print

BAYRAKTUTAN, Yusuf ve Hanife Bıdırdı (2015). “Türkiye’de Teknolojiye Dair Politika Perspektifi ve Kalkınma Planları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 29, 37-55.

BEALL, Jo (2006), “Cities, terrorism and development”. **Journal of International Development**, 18(1), 105-120.

BELİSLE, Francois J. Ve Don R. Hoy (1980). “The Perceived İmpact Of Tourism By Residents, a Case Studies in Santa Marta, Columbia”, **Annals of Tourism Research**, 7(2), 83-101.

BERBER, Metin ve Ebru Çelebi (2005). **Türk Bölgesel Kalkınma Politikalarında Yeni Arayış: Kalkınma Ajansları ve Türkiye’de Uygulanabilirliği**, Doğu Karadeniz Bölgesi Kalkınma Sempozyumu, 13-14 Ekim 2005, Trabzon.

BERBER, Metin (2017). **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, Trabzon: Ekin Basım Yayın.

BERTMAN, Stephen (2003). **Handbook to Life in Ancient Mesopotamia**. New York: Facts On File, Inc.

BILES, James John (2001). **Regional Economic Development and Maquilaroda Production: An Intergrated Model of Yucatan’s Space-Economy**. PhD Thesis, Michigan State University, Department of Geography, Michigan.

BİLGİN, Arda (2018). “1977’den 2017’ye Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP): GAP’ın 40 Yılı Üzerine Nitel ve Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 73(3), 811-840.

BİLGİN, Arda (2019). “Güneydoğu Anadolu Projesi’ni Beklerken: Projenin Tamamlanmasını Geciktiren Faktörler Üzerine Bir İnceleme”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 37(2), 241-270.

BİLGİN, Cevat (2018). “Uluslararası Ticarete Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliği Sorunu: Türkiye için Zaman Serisi Analizi”, **Academic Review of Humanities and Social Sciences**, 1(1), 1-14.

BİRDİR, Kemal, Halil İbrahim Karakan, Okan Çolak (2016). ”Gaziantep İlinin Turizm Açısından Swot Analizi ve Turizmin Geliştirmesine Yönelik Öneriler”. **Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi**, 13(19), 77-92.

BLOOM, David E., David Canning, and Bryan Graham. (2003). “Longevity and Life-cycle Savings.” **The Scandinavian Journal of Economics** 105(3), 319–338.

BOHLİN, Magnus, Daniel Brandt ve Jörgen Elbe (2016). “Tourism as A Vehicle for Regional Development in Peripheral Areas-Myth Or Reality? A Longitudinal Case Study of Swedish Regions”, **European Planning Studies**, 24(10), 1788-1805.

BORAN, Ali ve Razan Aykaç. (2012). “Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi”. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 0(42), 273–282.

BOZ, Mustafa (2003). **Turizm Endüstrisinde Ekonomik Sızıntı: Nedenleri, Çözüm Önerileri**, 3. Turizm Şurası 1-3 Kasım 2017, Tebliğler Kitabı, 3. Cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

BOZ, İsmet (2018). **Kırsal Kalkınmanın Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Önemi**, 3. Uluslararası Bozok Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2018, Yozgat.

BÖLÜK, Gülden ve Osman Karacıer (2019). “Türkiye’de Turizm Sektörünün Enerji ve Toplulaştırılmış Diğer Sektörler ile Yapısal Analizi: Girdi-Çıktı Modeli Analizi”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 15(2), 390-408.

BRADLOW, Daniel D. (2005). "Differing Conceptions of Development and the Content of International Development Law, **South African Journal on Human Rights**, 21(1), 47-85.

BREITUNG, J. (2001), "The local power of some unit root tests for panel data", Baltagi, B.H., Fomby, T.B. and Carter Hill, R. (Ed.) Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels (Advances in Econometrics, Vol. 15), (pp. 161-177) Bingley: Emerald Group Publishing Limited.

BREITUNG, Jörg & Samarjit Das (2005). "Panel Unit Root Tests under Cross-Sectional Dependence", **Statistica Neerlandica**, 59 (4): 414–33.

BRIDA, Juan Gabriel ve Wiston Adrián Risso (2010). "Tourism as a determinant of long-run economic growth". *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 2(1), 14–28.

BRIDA, Juan Gabriel, Isabel Cortes-Jimenez ve Manuela Pulina (2016). "Has the Tourism-Led Growth Hypothesis Been Validated? A Literature Review", **Current Issues in Tourism**, 19(5), 394-430.

BROHMAN, John (1996). "New directions in tourism for third world development". **Annals of Tourism Research**, 23(1), 48–70.

BURNS, Peter ve Andrew Holden (1995). **Tourism: A New Perspective**. London New York: Prentice Hall.

CAI, Ying, Xu Wang ve LiRan Xiong (2021). "Difference Analysis of Regional Economic Development Based on the SOM Neural Network with the Hybrid Genetic Algorithm", **Hindawi Computational Intelligence and Neuroscience**, 1-9.

CAMILLERI, Mark Aanthony (2018). **The Tourism Industry: An Overview**. İçinde, Travel Marketing, Tourism Economics and the Airline Product, (Birinci Bölüm, 3-27). Cham, Switzerland: Springer Nature.

CANBAY, Burak (2022). **Fourier Birim Kök ve Koentegrasyon Testleri**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

CAPELLO, Roberta (2019). Regional Development Theories and Formalised Economic Approaches: An Evolving Relationship, **Italian Economic Journal**, 5, 1-16.

CATER, Erlet A. (1987). "Tourism in the least developed countries". **Annals of Tourism Research**, 14(2), 202–226.

CHANG, Chia-Lin, Thanchanok Khamkaew and Michael McAleer (2010). "Estimating Price Effects in an Almost Ideal Demand Model of Outbound Thai Tourism to East Asia". KIER Working Papers 725, Kyoto University, Institute of Economic Research.

CHEN, Pei-Ti (2001). **Distribution Of Tourism Aconomic Impact: An Application in Penghu Islands, Taiwan**, Doctoral Thesis, Texas A&M University.

CHIANG, Geng-Nan, Wei-Ying Sung ve Wen-Guu Lei (2017). Regime-Switching Effect of Tourism Specialization on Economic Growth in Asia Pacific Countries, *Economies*, 5(3), 1-14.

CHINGARANDE, Anna ve Andrea Saayman (2018). “Critical success factors for tourism-led growth”. *International Journal of Tourism Research*, 20(6), 800–818.

CHOI, In Ho (2001). “Unit Root Tests for Panel Data”, *Journal of International Money and Finance*, 20 (2): 249–72.

CİNGİ, Selçuk ve Cahit Güran (2003). “Türkiye’de İktisadi Kalkınmayı Tehdit Eden Sorun: Eğitim”, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21(2), 109-137.

CINKARA, Muhammet Yusuf (2019). *Ekonomik Kalkınma Bağlamında Yerel Yönetimlerin Özerkliği*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

CLARKE, Alan ve Wei Chen (2007). *International Hospitality Management, Concepts and Cases*, First Editim, Jordan Hill, Oxford: Elsevier.

CLINGERMAYER, James C., ve Richard C. Feiock (2005). “Council Views Toward Targeting Of Development Policy Benefits”, *The Journal of Politics*, 57(2), 508–520.

COĞRAFI İŞARET PLATFORMU (2022). *Coğrafi İşaretli Ürünler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/anasayfa> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

CROES, Robertico ve Manuel Vanegas, Sr. (2008). “Cointegration and causality between tourism and poverty reduction”. *Journal of Travel Research*, 47, 94 –103.

CORTES-JIMENEZ, Isabel (2006). *Tourism and Economic Growth At Regional Level: the Cases of Spain and Italy*, 46th Congress of the European Regional Science Association: "Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean", August 30th-September 3rd, 2006, Volos, Greece, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve.

CORTES-JIMENEZ, Isabel (2008). Which type of tourism matters to the regional economic growth? The cases of Spain and Italy. *International Journal of Tourism Research*, 10(2), 127–139.

CÖMERT, Menekşe ve Sercan Azbaz (2021). “Covid-19 Pandemisinin Dünya ve Türkiye Kongre Turizmi Gelirlerine Etkisinin Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 9(3), 2259-2271.

CROMPTON, John L. (1979). Motivations for pleasure vacation. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 408–424.

CUNHA, Conceição, Elisabeth Kastenholz ve Maria Joao Caneiro (2020). “Entrepreneurs in Rural Tourism: Do Lifestyle Motivations Contribute to Management Practices That Enhance Sustainable Entrepreneurial”, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 44, 215-226.

ÇABUK, Nilay (2003). “Güney Doğu Anadolu’da Yoksulluğun Sosyal Göstergeleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43 (2), 41- 65.

ÇAKMAK, Özlem (2008). “Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi”, **Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, 11, 33-41.

ÇELA, Arjana (2007). **Estimating The Economic Impact Of Tourism: A Comparative Analysis Of Albania, Croatia, The Former Yugoslav Republic Of Macedonia and Greece**, Doctoral Thesis, University of Northern Iowa, Iowa.

ÇELEBİ ZENGİN, Esra (2015). **Bölge Kalkınmasında Yeni Aktörler: Kalkınma Ajanslarının Performansı (Mevka ve Marka Kalkınma Ajanslarının Karşılaştırmalı Analizi)**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

ÇELİK, Selehattin (2020). “Kilis İlinin Ekoturizm Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler”. **Journal of International Social Research**, 13(70), 203–215.

ÇELİK, Sedat, Erhan Çoşkun ve Emrah Öztürk (2013). “Şehri Nuh’un (Şırnak) Kırsal Turizm Açısından Değerlendirilmesi”. **Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi**, 3(2), 21-28.

ÇETİN, Murat (2007). “Yerel Ekonomik Kalkınma Yaklaşımı ve Uluslararası Organizasyonlar”, **Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, 14(1), 153-170.

ÇETİN, Murat ve Mehmet Kara (2008). “Bir Kalkınma Aracı Olarak Organize Sanayi Bölgeleri”: Isparta Süleyman Demirel Organize Sanayi Bölgesi Üzerine Bir Araştırma”. **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 31, 49-68.

ÇINAR, Serkan (2015). “Doğal Kaynaklar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 37(2), 171-190.

ÇOBAN, Orhan ve Ceyhan Can Özcan. (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010), **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İBBF Dergisi**, 8(1),243-261.

ÇOBAN, Ömer, Sebahattin Emre Dilek ve Serhat Harman (2017). “Batman İlinde Turizm Gelişiminin Değerlendirilmesi”. **The Journal of Academic Social Science Studies**, 56, 437-455.

ÇOLAK, Deniz Müzeyyen (2015). **Türkiye’de Teknoloji ve Kalkınma**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

DAĞDEMİR, Özcan (1998). “Ekonomik Kalkınma Sürecinde Gelir Eşitsizliği Sorunu ve Makroekonomik Göstergeler”, **Ekonomik Yaklaşım**, 30(9), 41-58.

DANA, Leo-Paul, Calin Gurau ve Frank Lasch (2014). “Entrepreneurship, Tourism and Regional Development: A Tale of Two Villages”, **Entrepreneurship & Regional Development**, 26(3-4), 357-374.

DATATURKEY (2016). dataTurkey. (2022). Retrieved 2016, from Dataturkey.com.tr website: <https://dataturkey.com.tr/>

DAWKINS, Casey J. (2003). "Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Development", **Journal of Planning Literature**, 18(2), 131-172.

DE GREGORIO, Jose (2003). **The Role Of Foreign Direct Investment And Natural Resources In Economic Development**, Working Papers Central Bank of Chile 196, Central Bank of Chile.

ÇOBAN, Ömer, Sebahattin Emre Dilek ve Serhat Harman (2017). "Batman İlinde Turizm Gelişiminin Değerlendirilmesi". **The Journal of Academic Social Science Studies**, 56, 437-455.

DEMİREZEN, Bilgehan (2020). **Turizm Odaklı Bölgesel Kalkınma: Kayseri İli Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

DENİZ, Muhammed (2015). **Ekonomik Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü**, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

DHIMITRI, Eva, Aida Gabeta ve Majlinda Bello (2015). "Regional Development Theories and Models, A Comparative Analyse Challenge of Regional Development in Albania", **The USV Annals of Economics and Public Administration**, 15(2(22)), 51-59.

DİEDRICH, Amy ve Esther Garcia-Buades (2009). "Local Perceptions of Tourism as Indicators of Destination Decline", **Tourism Management**, 30(4), 512-521.

DİNLER, Zeynel (2005). **Bölgesel İktisat**. Yedinci Baskı, Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları.

DİRİMTEKİN, Halil (1967). "Marx ve Rostow'un Gelişim Teorilerinin Mukayesesi", **Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi**, 3 (2), 5-18.

DİYARBAKIR BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ, (2022). **İl ve Belediye Tarihçesi-Diyarbakır Tarihi**, <https://www.diyarbakir.bel.tr/diyarbakir/genel-bilgiler/tarihce.html> (Erişim Tarihi: 18.04.2022).

DİYARBAKIR VALİLİĞİ (2022). **Diyarbakır da Doğa ve İnsan**, <http://www.diyarbakir.gov.tr/diyarbakir-da-doga-ve-insan> (Erişim Tarihi: 18.04.2022).

DOĞAN, Bahar Burtan (2011). "Kalkınma İktisadının XX. Yüzyıldaki Gelişim Süreci, İktisat Politikalarına Etkisi ve Son On Yıllık Konjonktürün Disiplinin Geleceğine Olası Etkileri", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 22(2), 41-83.

DOĞAN, Mesut (2011). "Türkiye'de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bakış", **Marmara Coğrafya Dergisi**, 23, 293-307.

DOĞAN, Hatice (2019). **Yerel Ekonomik Kalkınmada Sanayi Bölgelerinin Rolü: Sivas İli Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

DPT (2008). **Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013. Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

DRITSAKIS, Nikolaos (2004). "Tourism as a long-run economic growth factor: An empirical investigation for Greece using causality analysis". **Tourism Economics**, 10(3), 305 –316.

DWYER, Larry ve Peter Forsyth (1997). "Measuring the Benefits and Yield from Foreign Tourism", **International Journal of Social Economics**, 24(1-2-3), 223-236.

EKREN, Nazım, Mefule Fındıkçı Erdoğan ve Kübra Hatice Bildik (2020). "Makroekonomik Performansın Kişi Başına Düşen Göstergelerle Alternatif Analizi", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19(37), 493-514.

ELLIS, Sotear ve Lynnaire Sheridan (2015). "The Role of Resident Perception in Achieving Effective Community- Based Tourism for Least Developed Countries", **Anatolia**, 26(2), 244-257.

ERBAY, E. Recep ve Miray Özden (2013). "İktisadi Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Yaklaşım", **Sosyal Bilimler Metinleri**, 3, 1-29.

ERDEN ÖZSOY, Ceyda ve B. Tuğberk Tosunoğlu (2017). "GSYH'nin Ötesi: Ekonomik Gelişmenin Ölçümünde Alternatif Metrikler", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 26(1), 285-301.

ERKAN, Hüsnü (1986). "Genel ve Bölgesel Sosyo-Ekonomik Gelişmenin Altyapı Teorisi ile Açıklanışı ve Yapısal Analizleri (Sosyo – Ekonomik Gelişme Teorisi İçin Prelüd)". **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 1(1), 91-115.

ERSUNGUR, Ş. Mustafa ve İlkay Noyan Yalman (2009). "Bölgesel Kalkınmada İhracat Teşviklerinin Etkinliği: Sivas İlinde Bir Uygulama", **C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 10(1), 81-98.

ERSUNGUR, Ş. Mustafa ve Ömer Doru (2014). "Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Kalkınma İlişkisinin Ekonometrik Analizi: 1980-2010", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 28(3), 225-240.

ERTUGRUL, Hasan Murat ve Fatih Mangir (2015). "The Tourism-Led Growth Hypothesis: Empirical Evidence from Turkey", **Current Issues in Tourism**, 18(7), 633-646.

ERİŞ, Hüseyin (2019). "Şanlıurfa Sağlık Turizmi Swot Analizi". **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 18 (71), 1278-1298.

EUROSTAT, (2021): Erişim Tarihi: 04.12.2021.
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/background>.

EUROSTAT, (2021). Erişim Tarihi: 04.12.2021.
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/principles-and-characteristics>.

FAN, Dongxuan (2021). **Research on the Relationship between Transportation Infrastructure and Regional Tourism Economy**. 2021 International Conference on Tourism, Economy and Environmental Sustainability (TEES 2021), E3S Web of Conferences 251, 15 April 2021.

FRENT, Cristi (2016). "An Overview on the Negative Impacts of Tourism", **Journal of Tourism – Studies and Research in Tourism**, 22, 32-37.

FONSECA, Nino ve Marcelino Sanchez-Rivero (2019). “Significance bias in the tourism-led growth literatüre”. **Tourism Economics**, 26(1), 137–154.

FONSECA, Nino, ve Marcelino Sánchez-Rivero (2020). “Significance Bias in the Tourism-Led Growth Literature”. **Tourism Economics** 26(1):137-54.

GAP EYLEM PLANI (2014). **Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Eylem Planı 2014-2018**. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.

GAP EYLEM PLANI (2021). **Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Bölgesel Kalkınma Programı 2021-2023**. Ankara: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.

GAZİANTEP BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ (2022). **Gaziantep Tarihi**. <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/gaziantepi-kesfet/gaziantep-tarihi> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

GAZİANTEP BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ (2022). **Gaziantep Coğrafyası**. <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/gaziantepi-kesfet/gaziantep-cografyasi> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

GAZİANTEP BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ (2022). **Gaziantep Kültürü**. <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/gaziantepi-kesfet/gaziantep-kulturu> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

GAZİANTEP BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ (2022). **Gaziantep Mutfağı**. <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/gaziantepi-kesfet/gaziantep-mutfagi> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

GAZİANTEP İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ (2022). **Genel Bilgiler**, <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-52290/genel-bilgiler.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

GAZİANTEP VALİLİĞİ (2022). **Genel Coğrafi Bilgiler**, <http://www.gaziantep.gov.tr/ilimiz-gaziantep> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

GAZİANTEP VALİLİĞİ (2022). **Tarih**, <http://www.gaziantep.gov.tr/gaziantep-tarihi> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

GEÇGİL, Gizem ve Yakup Akgül (2020). “Türkiye’nin GSYH Değerlerinin Yapay Sınır Ağları ile Tahmini Üzerine Bir İnceleme”, **Nicel Bilimler Dergisi**, 2(1), 61-77.

GEORGANTOPOULOS, Andreas G. (2013). “Tourism expansion and economic development: Var/Vecm analysis and forecasts for the case of India”. **Asian Economic and Financial Review**, 3(4), 464 –482.

GLOBAL ATTRACTIONS ATTENDANCE REPORT. (2020). Retrieved from <https://aecom.com/wp-content/uploads/documents/reports/AECOM-Theme-Index-2020.pdf>.

GİRİTLİOĞLU, İbrahim ve Cevdet Avcıkurt (2010). “Şehirlerin Turistik Bir Ürün Olarak Pazarlanması, Örnek Şehirler ve Türkiye’deki Şehirler Üzerine Öneriler (Derlemeden Oluşmuş Bir Uygulama)”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 3(4), 74-89.

GOULET, Denis (2006). **Development Ethics at Work Explorations 1960-2002**, Oxon: Routledge.

GUTIERREZ, Luciano (2003). “On the Power of Panel Cointegration Tests: A Monte Carlo Comparison”, **Economics Letters**, 80 (1): 105–11.

GÜLENC, Ahmet (2013). “Osmanlı İdari Taksimatında Şırnak Kazası ve Aşiretler Arası Mücadeleler (1850-1914)”. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

GÜLENC, Ahmet (2021). “Son Dönem Osmanlı Tarih ve Coğrafya Kaynaklarında Cudi Dağı ve Nuh Tufanı”. **Kahramanmaraş Sürçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 38, 213-232.

GÜN, Serkan (2022). **Destinasyon İmajı, Bütüncül İmaj ve Kişisel Normatif İnançların Yeniden Ziyaret Etme Niyeti Üzerindeki Etkisi: Siirt İli Örneği**. Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.

GÜNAL, Veysi (2005). “Mardin İli’nde Kültürel Turizm Potansiyeli”. **Marmara Coğrafya Dergisi**, 0 (11), 91-122.

GÜNDÜZ, Ali Yılmaz (2013). “Türkiye’de Az gelişmiş Bölgelerin Kalkındırılmasında Bölgesel Kalkınma Ajansları ve TRB1 Bölgesi”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 27(2), 63-78.

GÜNAYDIN KARA, Fadime (2017). **Beşerî Sermeye ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi**, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

GÜNER, Kerime (2018). **Turizm Sektörünün Bölgesel Kalkınma Üzerine Etkisi: Giresun Örneği**. Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.

GÜNEŞ, Recep (1997). “Fırsat Maliyeti ve Fırsat Maliyetinin İşletme Yönetimi Kararlarında Kullanılması”. **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2 (Güz), 77-94.

GÜNEŞ, Sevcan (2016). “Türkiye Ekonomisi ve Kalkınma Göstergeleri”. Editörler (Sevcan Güneş, Hacer Simay Karaalp Orhan) içinde, **Türkiye Ekonomisi ve Güncel Makroekonomik Konular** (pp.467-496), Ankara: Akademi Yayıncılık.

GÜNEŞ, Elif (2017). **Mezopotamya’da Aile İlişkileri (Mezopotamya Halklarında İlk Erkek Evlat)**. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

GÜNEY, Rabia (2015). **Bölgesel Ekonomik Kalkınmada Yönetişim: İzka ve Bakka Üzerine Bir İnceleme**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

GÜNGÖR, Bayram ve Serdar Kurt (2010). “Dışa Açıklık ve Kalkınma İlişkisi (1968-2003): Türkiye Örneği”. **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 21 (2) , 197-210.

GÜNGÖR, Nazife (2018). “Dijital Çağın İnsanı”, **İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi**, 6(13), 143-151.

- GÜNGÖREN**, Faruk ve Ceyhan Can Özcan (2019). “Turizm ve İstihdam İlişkisinin Ampirik Bir Analizi: Türkiye Örneği”. **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 4, 767-781.
- GÜNKÖR**, Cumhuriyet (2017). “Eğitim ve Kalkınma İlişkisinin İncelenmesi”, **Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi**, 3(1), 14-32.
- GÜRCÜN**, Dilek (2011). Aydın İli Turizm Potansiyelinin Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- GÜVEN**, Sami (1995). **Türkiye’de Sosyal Planlama**, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- GÜVEN**, Bülent ve Erdoğan Kaygın (2015). **Adıyaman İlinin Swot Analizi**, İstanbul: Veritaş Akademi.
- HALL**, C. Michael, Liz Sharples, Richard Mitchell, Niki Macionis ve Brock Cambourne (2003). **Food Tourism Around the World, Development, Management and Markets**. First Edition. Oxford: Elsevier.
- HALLER**, Alina-Petronela, Gina Ionela Butnaru, Georgia-Danşela Tace Harşan ve Mirela Ştwnfanica (2021). “The Relationship Between Tourism and Economic Growth in the RU-28. Is There a Tendency Towards Convergence?”, **Economic Research**, 34(1), 1121-1145.
- HAN**, Ergül ve Ayten Ayşen Kaya (2008). **Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika**, 6. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- HANSEN**, Niles M. (1967). “Development Pole Theory In A Regional Context. **Kyklos**, 20(4), 709–727.
- HANSEN**, Teis (2021). “The Foundational Economy and Regional Development”, **Regional Studies**, 1-10.
- HARALAMBOPOULOS**, Nichlos ve Abraham Pizam (1996). “Perceived Impacts of Tourism: The Case of Samos”, **Annals of Tourism Research**, 23(3), 503-526.
- HARB**, Georges ve Charbel Bassil (2021). “Harnessing Cross-Region Disparities to Assess the Impact of Tourism on Regional Growth in Europe”, **Current Issues in Tourism**, 24(11), 1491-1504.
- HARBALIOĞLU**, Melda, Gamze Özel ve Birol Erkan (2019). “Kilis İlinin Kırsal Turizm Potansiyeli ve Sosyo-Ekonomik Kalkınma Açısından Değerlendirilmesi”. **International Journal of Social and Economic Sciences**, 3(2), 55–61
- HATEMI-J**, Abdunnasser (2016). “On the tourism-led growth hypothesis in the UAE: a bootstrap approach with leveraged adjustments”, **Applied Economics Letters**, 23(6), 424-427.
- HEPAKTAN**, C. Erdem ve Serkan Çınar (2010). “Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri”. **Sosyal Bilimler**, 8(2), 135-154.
- HOLLOWAY**, J Christopher, Claire Humphreys ve Rob Davidson (2009). **The Business of Tourism**. Eighth Edition. Harlow: Pearson Education Limited.
- HSIAO**, Cheng (2013). **Analysis of Panel Data**, Third Edition, New York: Cambridge University Press.

- HUNTER**, Robert F. (2006). "Tourism and Empire: The Thomas Cook & Son Enterprise on the Nile, 1868 – 1914", **Middle Eastern Studies**, 45(5), 28-54.
- HURLIN**, Christophe & Valérie Mignon (2007). "Second Generation Panel Unit Root Tests." **HAL Open Science**, 1-24. https://shs.hal.science/halshs-00159842/preview/UnitRoot_Ev5.pdf
- HYE**, Qazi Muhammad Adnan ve Rana Ejaz Ali Khan (2013). "Tourism-Led Growth Hypothesis: A Case Study of Pakistan", **Asia Pacific Journal of Tourism Research**, 18(4), 303-313.
- IM**, Kyung So, Mohammad Hashem Pesaran, & Yongcheol Shin (1997). **Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels**. Mimeo: University of Cambridge.
- IM**, Kyung So, Mohammad Hashem Pesaran, & Yongcheol Shin (2003). "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels", **Journal of Econometrics** 115 (1): 53–74.
- INCHAUSTI-SINTES**, Federico (2015). Tourism: Economic Growth, Employment and Dutch Disease, **Annals of Tourism Research**, 54, 172–189.
- INNES**, Judith ve David E. Booher (2004). "Reframing public participation: strategies for the 21st century". **Planning Theory & Practice**, 5(4), 419–436.
- IŞIK**, Gurbet ve Mahsun Güneş (2014). **Çok Kültürlülüğün Mirasını Geleceğe Taşımak: Mardin Örneği**. TÜCAUM VIII. Coğrafya Sempozyumu (S.449-462), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- İPEK YOLU KALKINMA AJANSI** (2017). **Kilis Ekonomi Strateji Belgesi**, <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/kilis-ekonomi-strateji-belgesi-735282.pdf>
- İNGEV** (2019). İnsani Gelişme Nedir? <https://ingev.org/hakkimizda/insani-gelismenendir/> (26.4.2021).
- İSMAYILOV**, Altay (2007). **Az gelişmiş Ülkelerin İktisadi Kalkınma Sorunu: Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi Örneği**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- İŞCAN**, Erhan (2010). "Petrol Fiyatının Hisse Senedi Piyasası Üzerindeki Etkisi", **Maliye Dergisi**, 158, 607-617.
- IŞIK**, Nihat ve Efe Can Kılınç (2012). "İnovasyon-Güdümlü Kalkınma: Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Bir İnceleme", **Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi**, 1(1), 31-68.
- JACKSON**, Julie (2006). Developing regional tourism in China: The potential for activating business clusters in a socialist market economy. **Tourism Management**, 27(4), 695–706.
- JENKINS**, Carson Lewis (2020). "The Role of Government in the Tourism Sector in Developing Countries: A Perspective Article". **Tourism Review**, 75(1), 203-206.
- KALLERT**, Andreas, Bernd Belina, Michael Miessner ve Matthias Naumann (2021). The Cultural Political Economy of rural governance: Regional development in Hesse (Germany). **Journal of Rural Studies**, 87, 327–337.

KALKINMA AJANSLARI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (2019). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017. https://www.bebka.org.tr/admin/datas/sayfas/89/sege-2017_1581687211.pdf (Erişim Tarihi: .05.03.2021).

KANE, Matt (2004). **Public-Sector Economic Development: Concepts and Approaches**, Northeast-Midwest Institute Report.

KAO, Chihwa (1999). “Spurious Regression and Residual-Based Tests for Cointegration in Panel Data”, **Journal of Econometrics**, 90 (1): 1–44.

KARABULUT, Kerem, Hikmet Akyol ve Kübra Karakuş (2020). Dış Ticaret ve Turizmin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkisi Nedir: PMG-ARDL ve Panel Kantil Yaklaşımlar. **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (38), 297-314.

KARACA, Ahmet Ali ve Bahri Şahin (2010). “Kalkınma Modellerine Teorik Yaklaşımlar”, **İstanbul Aydın Üniversitesi Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi**, 18, 41-52.

KARACADAĞ KALKINMA AJANSI (2010). Kent Merkezli Turizm Stratejisi, Şanlıurfa: Karacadağ Kalkınma Ajansı Şanlıurfa Yatırım Destek Ofisi.

KARACIL, Güray (2019). **Adıyaman’ın Taşınmaz Kültür Varlıklarının ve Sit Alanlarının Kültür Turizmi Potansiyeli Kapsamında Değerlendirilmesi**. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, (ss.1-8), 26-27 Ağustos 2019, Gölbaşı, Adıyaman.

KARACIL, Güray ve Kevser Çınar (2021). “Turizm Eğitiminde İnovasyon”, **Turkish Studies - Education**, 16(2), 895-920.

KARACIL, Güray ve Ceyhun Can Özcan (2021). **Covid-19 Pandemisinin Turizm Üzerine Etkileri**. İçinde, Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Yansımaları (Mustafa Gerçeker Edt.). Konya: Çizgi Kitapevi.

KARAÇAY, Habib ve Çiğdem Varol (2015). “Sosyo-Ekonomik Kalkınmada Fiziki, Beşerî ve Sosyal Sermaye Yatırımları: Vakıflar Genel Müdürlüğü Örneği”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 3(7), 100-121.

KARAGÜL, Mehmet ve Ömer Açıkgöz (2009). İktisat Tarihi Perspektifinde İktisadi Kalkınma ve Din İlişkisi, **SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 471-486.

KARAKILÇIK, Yusuf ve Canan Emek Sarıgül (2013). **Bir “Ekonomik Yönetişim Modeli” Olarak Bölge Kalkınma Ajansları (BKA) Uygulaması: Üniter Yapının ve Sosyal Devletin Tasfiyesi mi Tesviyesi mi?** Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi – 1, Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim Bildiriler Kitabı, (s. 384-408). İnönü Üniversitesi, Malatya.

KARATAŞ, Muhammed ve Eda Çankaya (2010). “İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşerî Sermayeye İlişkin Bir İnceleme”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2(3), 29-55.

KAUPPILA, Pekka, Jarkko Saarinen ve Riikka Leinonen (2009). “Sustainable Tourism Planning and Regional Development in Peripheries: A Nordic View”, **Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism**, 9(4), 424-435.

KAVALCI, Elif Can (2018). **Turizm ve Bölgesel Kalkınma: Bir Panel Veri Analizi (2004-2014)**. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

KAYA, Mehmet (2016). “Türkiye’de Cari Açık Sorunu ve Nedenleri”, **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 6(10), 51-75.

KAYA, Mürsel (2020). **Bölgesel Turizm Gelişiminde Eko-Kalkınma Modeli: Silifke Örneği**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya

KAYNAK, Muhteşem (2009). **Kalkınma İktisadi**, 3. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.

K C, Shambhu ve Jhabindra Gewali (2014). **Analyzing Socio-Economic Impacts of Tourism: Case of Lumbini Regional-Nepal**, Bachelor’s Thesis, Lapland University of Applied Sciences, Business and Culture, Rovaniemi, Finland.

KESKİN, Abdullah (2011). “Ekonomik Kalkınmada Beşerî Sermayenin Rolü ve Türkiye”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 25(3-4), 125-153.

KILINÇ SAVRUL, Burcu (2012). Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Politikaları: Avrupa Birliği ve Türkiye, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KIM, Kyungmi (2002). **The Effects Of Tourism Impacts Upon Quality Of Life Of Residents In The Community**, Doctoral Thesis, Virginia Polytechnic Institute and State University, Virginia.

KIM, Hong-Kee, Keun-Yeob Oh, and Chan Ho Jeong (2005). “Panel Cointegration Results on International Capital Mobility in Asian Economies”, **Journal of International Money and Finance**, 24 (1): 71–82.

KIM, Woohyoung ve Hyun Kim (2013). “Regional Development Strategy for Increasing Cultural Tourism Business in South Korea”, **Asia Pacific Journal of Tourism Research**, 18(6), 534-548.

KIRAN, Selcan (2017). **Turizm Destinasyonları İçin Sürdürülebilir Turizmin Önemi: Siirt İli Örneği**. Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

KIZIL, Barış Can ve Reşat Ceylan (2018). “Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, **Journal of Yasar University**, 13(50), 197-209.

KIZILDEMİR, Özgür (2017). **Turizmin Ekonomik Etkilerinin Bölgesel Kalkınma Açısından Değerlendirilmesi: Adana Örneği**, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

KİLİS BELEDİYESİ (2022). **Kilis Tarihi**, <http://www.kilis.bel.tr/index.php/2019/04/13/kilis-tarihi/> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

KİLİS VALİLİĞİ (2022). **Geçmişten Bugüne Kilis**, <http://www.kilis.gov.tr/gecmisten-bugune-kilis> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

KODAY, Saliha, Zeki Koday ve Yusuf Kızıllıkan (2018). **Alternatif Turizm Açısından Siirt İlinde Yamaç Paraşütü Faaliyetleri**. TUCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu. 3-6 Ekim 2018 Ankara.

KONUK, Süha (2013). “Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III – VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 18(1), 175-192.

KORKMAZ, Selin (1988). “Turizmin Ekonomik ve Sosyal Etkileri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 66, 391-417.

KOZIC, Ivan, Petar Soric ve Ivan Sever (2021). “Contextual Factors Influencing Tourism-Led Growth: Do Social and Political Background Matter?”, **Current Issues in Tourism**, 24(13), 1819-1829.

KÖKLÜ, Aziz (1973). **Makro İktisat**, Ankara: S Yayınları.

KÖROĞLU, Kemalettin (2012). **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar**. 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

KREISHAN, Fuad M.M. (2011). “Tourism and economic growth: The case of Jordan”. **International Management Review**, 7(1), 89 –93.

KRONENBERG, Kai ve Matthias Fuchs (2021). “Aligning Tourism’s Socio-Economic Impact With The United Nations Sustainable Development Goals”, **Tourism Management Perspectives**, 39, 1-12.

KUBAR, Yeşim (2014). **Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınma Göstergeleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bir Panel Veri Analizi (1995-2010)**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

KUBAR, Yeşim (2016). “Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınma Göstergeleri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bir Panel Veri Analizi (1995-2010)”, **Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 4, 65-99.

KUIPER, Kathleen (2011). **Mesopotamia, The World’s Earliest Civilization**. First Edition, New York: Britannica Educational Publishing.

KUMAR, Anay ve Gurdeep Singh (2019). “Seasonal Effect on Tourism in India”. **Journal of Finance and Economics**, 7(2), 48-51.

KUMAR, Nikeel Nishkar, Arvind Patel, Ravinay Amit Chandra ve Navneet Kumar (2021). “Publication bias and the tourism-led growth hypothesis”. **Plos One**, 16(10), 1-18.

KURT, Ali Osman ve Mehmet Emin Göler (2017). “Anadolu’da İlk Tapınak: Göbeklitepe”. **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 21(2), 1107-1138.

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI (2015). **Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü- Duyurular- Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Dünya Miras Listesi’nde**, <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-140254/diyarbakir-surlari-ve-hevsel-bahceleri-dunya-miras-list-.html> (Erişim Tarihi: 18.04.2022).

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI (2022). **Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü- Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları**,

<https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44797/tasinmaz-kultur-varliklari-ve-sit-alanlari.html>
(Erişim Tarihi: 15.04.2022).

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI (2022). **Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü-Turizm İstatistikleri-Konaklama İstatistikleri**, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201120/konaklama-istatistikleri.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI (2022). **Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü-Turizm İstatistikleri-Tesis İstatistikleri**, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201131/tesis-istatistikleri.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, (2021). **Kültür Merkezleri Erişim Tarihi: 23.11.2021** <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9785/kultur-merkezleri.html>.

KYOPHILAVONG, Phouphet, John Luke Gallup, Teerawat Charoenrat ve Kanji Nozaki (2018). "Testing tourism-led growth hypothesis in Laos?", **Tourism Review**, 73(2), 242-251.

LAMA, Lhakpa Tenji (2012). **The Appreciative Inquiry Process in Pro-Poor Tourism Planning and Development: Experiences from Nepal**. Master's Thesis, Lincoln University, Torusim Management, Baltimore.

LEE, Chew Ging (2021). "Tourism-led growth hypothesis: International tourism versus domestic tourism-Evidence from China". **International Journal of Tourism Research**, 23(5), 881–890.

LEE, Jung Wan ve Michael Kwag (2013). "Green growth and sustainability: The role of tourism, travel and hospitality service industry in Korea". **Journal of Distribution Science**, 11(7), 15–22.

LEIPER, Nell (1997). "The Framework Of Tourism: Towards a Definition of Tourism, Tourist, and the Tourist Industry", **Annals of Tourism Research**, 79, 390-407.

LEVIN, Andrew, Chien-Fu Jeff Lin, & Chia-Shang J Chu (2002). "Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties", **Journal of Econometric**, 108 (1), 1–24.

LI, Ping, Chris Ryan ve Jenny Cave (2016). "Chinese Rural Tourism Development: Transition in the Case of Qiyunshan, Anhui. 2008-2015", **Tourism Management**, 55, 240-260.

LI, Hengyun, Carey Goh, Hanqin Zhang Qiu ve Fang Meng (2015). "Effect of Tourism on Balance Regional Development: A Dynamic Panel Data Analysis in Coastal and Inland China", **Asia Pacific Journal of Tourism Research**, 20(6), 694-713.

LI, Yongquan, Rui Li, Wenqi Ruan ve Chih-Hsing Liu (2020). Research of the Effect of Tourism Economic Contact on the Efficiency of the Tourism Industry, **Sustainability**, 12, 1-16.

LIN, Vera, Yang Yanag ve Gang Li (2018) Where Can Tourism-Led Growth and Economy-Driven Tourism Growth Occur?. **Journal of Travel Research**, 58(5):760-773.

LULOFF, A.E., Jeffrey C. Bridger, Alan R. Graefe, Mary Saylor, Kenneth Martin ve Richard Gitelson (1994). "Assessing Rural Tourism Efforts in The United States", **Annals of Tourism Research**, 21, 46-64.

LUN, Lena-Marie, Harald Pechlaner ve Michael Volgger (2016). "Rural Tourism Development in Mountain Regions: Identifying Success Factors, Challenges and Potentials", **Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism**, 17(4), 389-411.

LUNDBERG, Donald E., M. Krishnamoorthy and Mink H. Stavenga (1995). **Tourism Economics**. New York: Wiley.

MADDALA, G.S. & Shaowen Wu (1999). "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 61 (S1): 631–52.

MANGA, Müge, Harun Bal, Neşe Algan ve Ediz Deniz Kandır (2015). "Beşerî Sermaye, Fiziksel Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Brics Ülkeleri Ve Türkiye Örneği", **Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 24(1), 45-60.

MARDİN TURİZM STRATEJİK PLANI (2014). **Mardin Sürdürülebilir Turizm Projesi**, Cilt 3, Stratejiler.

MARDİN İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ (2022). **Tarihçe**, <https://mardin.ktb.gov.tr/TR-56486/tarihce.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

MARROCU, Emanuela ve Raffaele Paci (2011). They arrive with new information. Tourism flows and production efficiency in the European regions. **Tourism Management**, 32(4), 750–758.

MASON, Peter (2003). **Tourism Impacts, Planning and Management**, Oxford, Butterworth-Heinemann.

MATHIESON, Alister ve Geoffrey Wall (1982). **Tourism: Economic, Physical And Social Impacts**, Harlow: Longman.

MAVİŞ, Fermani, Halit Suavi Ahıpaşaoğlu ve Nazmi Kozak, (2002). **Genel Turizm Bilgisi**, (Editör: Meryem Akoğlan Kozak), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

MAYER, Marius ve Luisa Vogt (2016). "Economic effects of tourism and its influencing factors: An overview focusing on the spending determinants of visitors" **Zeitschrift für Tourismuswissenschaft**, 8(2), 169-198.

MEADOWS, Donella H., Denis L. Meadows, Jorgen Randers ve William W. Behrens (1972). **The Limits to Growth**, A Report For The Clup of Rome's Project on the Predicament of Mankind, New York: Universe Books.

MEMİŞ, Ekrem (2015). **Eskiçağda Mezopotamya, En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğunun Yıkılışına Kadar**. 3. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.

- MERIDA**, Adrian ve Antonio A. Golpe (2014). "Tourism-led Growth Revisited for Spain: Causality, Business Cycles and Structural Breaks". **International Journal of Tourism Research**, 18(1), 39–51.
- MÉRIDA**, Adrian, ve Antonio A. Golpe (2016). "Tourism-Led Growth Revisited for Spain: Causality, Business Cycles and Structural Breaks". **International Journal of Tourism Research** 18(1):39-51.
- MEYER**, Danie Francois, Chane de Bruyn ve Natanya Meyer (2017). The Importance of Tourism in Regional Economic Development: A Time-Series Analysis. **Journal of Enviromental Management and Tourism**, 4(20), 784-797.
- MIEROOP**, Marc Van De (2007). **A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC**, Second Edition, Maldem, USA: Blackwell Publishing.
- MITRA**, Subrata Kumar (2019). "Is tourism-led growth hypothesis still valid?". **International Journal of Tourism Research**, 21(5), 615–624.
- MOSCARDO**, Gianna (2005). "Peripheral Tourism Development: Cgallenges, Issues and Success Factors", **Tourism Recreation Research**, 30(1), 27-43.
- MUTLU**, Mehmet (2006). **Siirt Mezar Taşları**. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- MUTLUBAŞ**, Ilgın, Selman Bayrakçı ve Ceyhun Can Özcan (2020). "Rekreasyonel Tema Parkların Ekonomik Etkileri: İstanbul Tema Park Örneği", **Türk Turizm Araştırmaları Dergisi**, 4(2), 823-836.
- NABİKOĞLU**, Adnan ve Neslihan Dalkılıç (2013). "Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış". **Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi**, 15, 23-35.
- NAFZIGER**, E. Wayne (2006). **Economic Development**, 4. Baskı, New York: Cambridge University Press.
- NARAYAN**, Paresh Kumar (2004). "Economic Impact of Tourism on Fiji's Economy: Empirical Evidence from the Computable General Equilibrium Model". **Tourism Economics**, 10(4), 419–433.
- NAZLIOĞLU**, Şaban (2010). **Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma**, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- NEAL**, Timothy (2014). "Panel Cointegration Analysis with Xtpedroni." **The Stata Journal: Promoting Communications on Statistics and Stata**, 14 (3): 684–92.
- NEMLİ**, Esra (1998). "Sürdürülebilir Kalkınma ve İşletmelerin Rolü", **Öneri Dergisi**, 2(9), 287- 294
- NETTO**, Alexandre Panosso, (2009). **What is Tourism? Definitions, Theoretical Phases and Principles**, İçinde, Philosophical Issues in Tourism, (Editör, John Tribe), Bristol, Channel View Publications.

NISSAN, Edward, Miguel-Angel Galindo ve Maria Teresa Mendez (2011), "Relationship Between Tourism and Economic Growth", **The Service Industries Journal**, 31(10), 1567-1572.

OAKLEY, Peter ve Garforth, C. (1985). **Guide to Extension Training**, FAO Training Series 11, Food and Agriculture Organization of the United Nations.

OECD (2007), **OECD Economic Outlook, Volume 2007 Issue 1**, OECD Publishing, Paris, https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-outlook-volume-2007-issue-1_eco_outlook-v2007-1-en.

OECD (2021). **OECD Principles on Rural Policy**, <https://www.oecd.org/rural/rural-development-conference/documents/Rural-principles.pdf>

OĞUZTÜRK, Bekir Sami ve Ferhat Özbay (2018). "Güdümlü Ekonomiler Kapsamında G20 Ülkeleri", **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, 10(19), 459-571.

ÖZCAN, Ceyhun Can (2013). **Turizm Talebini Etkileyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi**, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

ÖZCAN, Ceyhun Can (2015). "Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 46, 177-199.

ÖZCAN, Ceyhun Can ve Günay Özcan (2020). "Economic and Social Impact of Mass Tourism Developments in Turkey: A Theoretical Assesment". **Journal of Travel and Tourism Research**, 17, 1-26.

ÖZCAN, Günay ve Muhsin Kar (2020). "**Büyük Tecrit Sonrası Turizm Sektörünün Geleceği**". Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği. Editörler: Muzaffer Şeker, Ali Özer, Cem Korkut. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

ÖZDAMAR, Murat (2019). **Turizmin Gelişmişlik Düzeyine Göre Yerel Halkın Turizm Algısı: Alanya – Erdek ve Kalecik’te Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

ÖZER, Büşra (2020). **İnovasyon ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Bir Uygulama**, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

ÖZGEN, Nurettin (2002). **Kuruluş Yeri Bakımından Siirt Şehri ve Yakın Çevresinin Doğal Ortam Özellikleri**. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.

ÖZMEN, M. & Öksüzkaya, M. (2016). "Seçilmiş AB Ülkeleri için Gelir-Tüketim İlişkisi: Panel Veri Yaklaşımı". **Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 20 (1), 67-87.

ÖZMEN, Fatma (2008). "AB Sürecinde Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Karşılaşabilecekleri Temel Sorun Alanları", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 13(3), 327-340.

ÖZTÜRK, Yüksel ve İrfan Yazıcıoğlu (2002). “Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma”, **Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2, 183-195.

ÖZTÜRK, Nazım (2005). “İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü”, **Sosyo Ekonomi**, 1, 27-44.

ÖZYURT, Paşa Mustafa (2018). **Turizm Gelişiminin Yerel Halkın Bireysel ve Toplumsal Yaşam Kalitesine Etkilerinin İncelenmesi**, Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

ÖZYÜCEL, Mustafa (2018). **Ulusal Kırsal Kalkınma Fonlarının Süt Üreticileri Üzerine Etkisi: Şarkikaraağaç İlçesi Süt Üreticilerine Yönelik Bir Araştırma**, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

PACI, Raffaele ve Emanuela Marrocu (2013). Tourism and regional growth in Europe. **Papers in Regional Science**, 93, 25–50.

PAGE, Stephen J. (2019). **Tourism Management**, 6. Baskı, London and New York, Routledge.

PALABIYIK, Sena (2009). **Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kurumlarının Analizi: Türkiye Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

PARLA, Canan (2005). “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi**, 1, 57- 84.

PARLA, Canan (2015). “Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti”. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/PARLA-Canan-SURLARI-VE-T%c3%9cRK-D%c3%96NEM%c4%b0-DOKUSUYLA-D%c4%b0YARBAKIR-KENT%c4%b0.pdf>

PATARCHANOV, Plamen (2012). “Role and Place of Alternative Tourism Development in Mountain Areas” **Journal of Settlements and Spatial Planning**, 1, 149-155.

PANTH Prabha (2020). **Economic Development: Definition, Scope, and Measurement**. In: Leal Filho W., Azul A.M., Brandli L., Lange Salvia A., Özuyar P.G., Wall T. (eds) No Poverty. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals. Cham: Springer.

PEDRONI, Peter (1999). “Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors.” **Oxford Bulletin of Economics and Statistics** 61 (s1): 653–70.

PEDRONI, P. (2001), “Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels”, Baltagi, B.H., Fomby, T.B. and Carter Hill, R. (Ed.) Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels (Advances in Econometrics, Vol. 15), (pp. 93-130) Bingley: Emerald Group Publishing Limited,

PEDRONI, Peter (2004). “Panel Cointegration: Asymptotic And Finite Sample Properties Of Pooled Time Series Tests With An Application To The Ppp Hypothesis.” **Econometric Theory** 20(3): 597–625.

PEREZ-RODRIGUEZ, Jorge V., Heiko Rachinger ve Maria Santana-Gallego (2021). "Testing the validity of the tourism-led growth hypothesis under long-range dependence", **Current Issues in Tourism**, 24(6), 768-793.

PERLES-RIBES, Jose Francisco, Ana Belen Ramon-Rodriguez, Antonio Rubia ve Luis Moreno-Izquierdo (2017). "Is the tourism-led growth hypothesis valid after the global economic and financial crisis? The case of Spain 1957–2014". **Tourism Management**, 61, 96–109.

PERKINS, Dwight H., Steven Radelet, David L. Lindauer ve Steven A. Block (2013). **Economics of Development**. Seventh Edition, New York, London: W.W. Norton & Company.

PIKE, Andy (2007). "Editorial: Whither Regional Studies?", **Regional Studies**, 41(9), 1143-1148.

PIKE, Andy, Andres Rodriguez-Pose ve John Tomaney (2007). "What Kind of Local and Regional Development and for Whom?", **Regional Studies**, 41(9), 1253-1269.

PIKE, Andy, Andres Rodriguez-Pose and John Tomaney (2011). **Handbook of Local And Regional Dvelopment**. Oxon: Routledge.

PIKE, Andy, Andres Rodriguez-Pose ve John Tomaney (2016). "Shifting Horizons in Local and Regional Development", **Regional Studies**, 51(1), 46-57.

PORTER, Michael E. (1990). The Competitive Advantage of Nations, **Harvard Business Review**, 73-91.

PURNSLEY, Jamar E. (2017). **Community Economic Development: An Inclusive Approach to Foster Economic Development in a Small Community**, Doctoral Thesis, Wilmington University, New Castle, Delaware.

RAY, Christopher 1998. "Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development." **Sociologia Ruralis**, 38(1), 3 – 20.

RECEPOĞLU, Mürşit (2017). Turizm ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: DOKAP İlleri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. **Social Sciences Studies Journal**, 3(6), 1173-1182.

RESMİ GAZETE (22.06.1984). **Kanun No. 3020, Madde 1**. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18439.pdf> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

RESMİ GAZETE (16.05.1990). **İki İl ile Beş İlçe Kurulması ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Madde 2**, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3647.pdf> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

RESMİ GAZETE (22 Eylül 2002). Retrieved March 4, 2022, from Resmigazete.gov.tr website: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/09/20020922.htm>.

REYNOLDS, Lloyd G. (1980). "Economic Development in Historical Perspective", **The American Economic Review**, 70(2), 91-95.

- ROGERSON**, Christian M. (2015). "Tourism and regional development: The case of South Africa's distressed areas", *Development Southern Africa*, 32(3), 277-291.
- ROSS**, Glenn F. (1992). "Resident perceptions of impact of tourism on an Australian city", *Journal of travel research*, 30, 13-17.
- RUSU**, Sergiu (2011). "Tourism Multiplier Effect", *Journal of Economics and Business Research*, 17(1), 70-76.
- SAGLIK BAKANLIGI**. (2022). Sağlık İstatistikleri Yıllıkları. from website: <https://www.saglik.gov.tr/TR,84930/saglik-istatistikleri-yilliklari.html>
- SALTIK**, Ahmet ve Oya Açıklan, O. (2008). **Kalkınmada Yeni Kavram ve Stratejiler**, İçinde, Kırsal Kalkınmanın Önderlerinden Dr. Ahmet Saltık'a Armağan (149-166). Ankara: Sürdürülebilir Kırsal ve Kentsel Kalkınma Derneği.
- SAARINEN**, Jarkko (2003). "The Regional Economics of Tourism in Northern Finland: The Socio-economic Implications of Recent Tourism Development and Future Possibilities for Regional Development", *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 3(2), 91-113.
- SCHAFFNER**, Julie (2014). "Development Economics in 2015". *Faith & Economics*, 64, 1-36.
- SCHUBERT**, Stefan Franz, Juan Gabriel Brida and Wiston Adrian Risso (2011). "The impacts of international tourism demand on economic growth of small economies dependent on tourism". *Tourism Management*, 32(2), 377-385.
- SECKELMANN**, Astrid (2002). "Domestic Tourism – a Chance for Regional Development in Turkey?", *Tourism Management*, 23, 85-92.
- SEGE** (2019). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017, <https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/b94224510b7b/sege/il-sege-raporlari>
- SENTANA**, Eloy, Reyes González, José Gascó ve Juan Llopis (2017). "The social profitability of business incubators: a measurement proposal", *Entrepreneurship & Regional Development*, 29(1-2), 116-136.
- SERRA**, Jaime, Antonia Correia ve Paulo M.M. Rodrigues (2014). A comparative analysis of tourism destination demand in Portugal. *Journal of Destination Marketing & Management*, 2(4), 221-227.
- SEQUEIRA**, Tiago Neves ve Paulo Maças Nunes (2008), "Does Tourism Influence Economic Growth? A Dynamic Panel Data Approach", *Applied Economics*, 40(18), 2431-2441.
- SEVİM**, Muhammed Fatih (2019). **Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- SEVİNÇ**, Haktan (2011). "Bölgesel Kalkınma Sorunsalı: Türkiye'den Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, (6:2), 35-54.

SHAHZAD, Syed Jawad Hussain, Muhammad Shahbaz, Roman Ferrer ve Ronald Ravinesh Kumar (2017). "Tourism-led growth hypothesis in the top ten tourist destinations: New evidence using the quantile-on-quantile approach". **Tourism Management**, 60, 223–232.

SHARPLEY, Richard (2002). "Rural Tourism and The Challenge of Tourism Diversification: The Case of Cyprus", **Tourism Management**, 23, 233-244.

SHONE, Michael C. (2008). "**Tourism, Regional Development and The 'New Regionalism': The Case Of The Hurunui District, New Zealand**", in, *Stories Of Practice: Tourism Policy And Planning* (Edts, Dianne Dredge and Jojm Jemkins), 153-172, New York: Routledge Taylor and Francis Group.

SILVA, Luis ve Joao Leal (2015). "Rural Tourism and National Identity Building in Contemporary Europe: Evidence from Portugal", **Journal of Rural Studies**, 38, 109-119.

ŞİİRT BELEDİYESİ (2022). **Tarihçe**, <https://www.siirt.bel.tr/tarihce> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

ŞİİRT İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ (2022). **Siirt Go Türkiye**, <https://gosiirtturkiye.com/> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

SMITH, Eldon D. (1988). **Economic and Soscial Infrastructure in the Strategy of Regional Economic Development an Alternative Theoretical Perspective Relevant to Open Economies**. Staff Papers, University of Kentucky, Department of Agricultural Economics. Kentucky.

SNEPEMGER, David, Lesse King, Eric Marshall ve Muzaffer Uysal (2006). Modeling Iso-Ahola's Motivation Theory in the Tourism Context, **Journal of Travel Research**, 45(2), 140-149.

SONGUR, Mehmet (2017). "Türkiye'de Beşerî Sermaye ve Fiziksel Sermaye Arasındaki İkame Olanakları: Translog Üretim Fonksiyonu Yaklaşımı", **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7(2), 201-224.

SOUKIAZIS, Elias ve Saara Proença (2008). Tourism as an alternative source of regional growth in Portugal: A Panel Data Analysis at NUTS II and III levels. **Portuguese Economic Journal**, 7, 43–61.

SOYAK, Alkan (2006). Turizmde Bağımlılık İlişkisi ve Anklav Turizm: "Turizm Sektöründe Miyopik Politikalarla Zaman Kaybediliyor!". **Krizalit**, 1-4.

SOYUKAYA, Nevin. (2015). "**Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Yönetim Planı**". In : *L'Hevsel à Amida-Diyarbakır : Études et réhabilitation de jardins mésopotamiens [en ligne]*. Istanbul : Institut français d'études anatoliennes.

STİMSON, Robert J., Roger R. Stough ve Brian H. Roberts (2002): **Regional Economic Development Analysis and Planning Strategy**. Berlin: Springer,

STOFFELEN, Arie ve Dominique Vanneste (2016). "Institutional (Dis)integration and Regional Development Implications of Whisky Tourism in Speyside, Scotland", **Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism**, 16(1), 42-60.

STEINICKE, Ernst ve Martina Neuburger (2012). “The Impact of Community-based Afro-alpine Tourism on REgional Development” **Mountain Research and Development**, 32(4), 420-430.

STOUGH, Roger R. (2010). “Leadership and Creativity in Regional Economic Development”, **European Planing Syudies**, 18(4), 613-627.

SURYANDARU, Reinardus (2020). “Measuring tourism-led growth hypothesis in Indonesia”. **International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research**, 14(2), 295-300.

ŞAHİN, Salih (2016). “Değişen Dünya Nüfus Yapısının Görsel Materyallerle İfadesi: Nüfus Piramitlerini Yeniden Düşünmek”. TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 13-14 Ekim 2016, Ankara.

ŞANLIURFA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ (2022). **Şanlıurfa Kültür ve Turizmi**, <https://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/68/621/sanliurfa-kultur-ve-turizmi/> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

ŞANLIURFA İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ (2022). **Kent Rehberi**, <https://sanliurfa.ktb.gov.tr/TR-164333/kent-rehberi.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

ŞANLIURFA VALİLİĞİ (2022). **Genel Bilgiler**, <http://www.sanliurfa.gov.tr/genel-bilgiler> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

ŞANLIURFA VALİLİĞİ (2022). **Tarihçe**, <http://www.sanliurfa.gov.tr/tarihce> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

ŞANLIURFA VALİLİĞİ (2022). **Göbeklitepe**, <http://www.sanliurfa.gov.tr/gobeklitepe> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

ŞAŞMAZ, Mahmut Ünsal ve Yunus Emre Yayla (2018). “Ekonomik Kalkınmanın Belirleyicilerinin Değerlendirilmesi: Ekonomik Faktörler”, **International Journal of Public Finance**, 3(2), 249-268.

ŞENER, Sefer, Veli Yılancı ve Esra Canpolat (2015). “Satın Alma Gücü Paritesi ve Varyasyonlarının Türkiye İçin Sınanması”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 11(25), 53-63.

ŞENGEL, Ümit, Burhanettin Zengin, Tarık Şengel ve Merve Işkın (2018). “Kongre ve Fuar Organizasyonlarının Turizm Sektörüne Etkileri: Emitt Örneği”, **Turizm ve Araştırma Dergisi**, 7(1), 4-20.

ŞEYHANLIOĞLU, Hasan Önal ve Said Kıngır (2021). “Ağrı Destinasyonunun Alternatif Turizm Potansiyeline Bakış Açısı”, **MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 10(1), 619-634.

ŞIRNAK BELEDİYESİ (2022). **Hz. Nuh’un Şehri Kadim Kent: ŞIRNAK**, <http://www.sirnak.bel.tr/sirnak/> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

ŞIRNAK İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ (2022). **Genel Bilgiler**, <https://sirnak.ktb.gov.tr/TR-56417/genel-bilgiler.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

ŞİMŞEK, Muammer ve Cem Kadılar (2010). “Türkiye’de Beşerî Sermaye, İhracat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 11, 115-140.

TABAN, Sami (2006). “Türkiye’de Sağlık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi”, **Sosyo Ekonomi**, 2, 31-46.

TABAN, Sami (2008). **İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller**, 1. Baskı, Ankara: Nobel.

TABAN, Sami ve Muhsin Kar (2015). **Kalkınma Ekonomisi**, 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.

TABIAT PARKLARI. (2021). Retrieved November 23, 2021, from Tarimorman.gov.tr website: <https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Menu/28/Tabiat-Parklari>

TANG, Chor Foon ve Salah Abosedra (2014). “Small Sample Evidence on the Tourism-Led Growth Hypothesis in Lebanon”, **Current Issues in Tourism**, 17(3), 234-246.

TCMB (2004). **Enflasyon** <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/b62e1fb7-ebc1-4922-99dc-b3ba23320b9f/enflasyon.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-b62e1fb7-ebc1-4922-99dc-b3ba23320b9f-m5lk-1M>.

T.C. GAP BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI, (2011). Planlama Kararları. <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=9892e19f37> (Erişim Tarihi: 13.03.2021).

TDK Sözlük, (2021). **Bölge Kavramı**. Erişim Tarihi, 17.10.2021.

TDK Sözlük, (2022). **Nüfus Kavramı**. Erişim Tarihi, 13.04.2022.

TEKKANAT, Semiha Sultan ve Hanife Mermer (2018). “Bir Planlama Sorunsalı Olarak Bölgeler arası Dengesizlik: Türkiye Örneği”, **Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 10(4), 91-106.

TEMİZ, Mehmet (2013). **Yoksulluk-Ekonomik Kalkınma İlişkisi**, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

TERZİOĞLU, Mustafa ve Ummuhan Gökovalı (2017). “Turizmin Yerel Ekonomik Etkilerinin Belirlenmesi: Marmaris Otelcilik Endüstrisi Örneği”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 28(1), 27-38.

TEZEL, Tuğçe (2010). **Az Gelişmiş Ülkelerde Kalkınmayı Etkileyen Faktörler ve Eğitimin Kalkınma Üzerindeki Etkisi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

THANO, Rakela (2015). “The impacts of Tourism on the balance of payments”, **American Journal of Economics, Finans and Management**, 1(5), 529-536.

THE WORLD BANK (2021). **Rural population (% of total population) | Data**. (2018). Retrieved March 4, 2022, from Worldbank.org website: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS>.

THE WORLD BANK (2021). **New World Bank country classifications by income level: 2021-2022**, <https://blogs.worldbank.org/opendata/new-world-bank-country-classifications-income-level-2021-2022>.

THEME INDEX AND MUSEUM INDEX, (2020). <https://aecom.com/wp-content/uploads/documents/reports/AECOM-Theme-Index-2020.pdf>.

THIRLWALL, Anthony Philip (1999). **Growth And Development- With Special Reference to Developing Economies**, Sixth Edition, London: MAcmillan Press Ltd.

THOMMANDRUA Abhishek, MarcosEspinoza-Maguina, Edwin Ramirez-Asis, Samrat Ray, Mohd Naved, Magna Guzman-Avalos (2021). "Role of tourism and hospitality business in economic development" **Materials Today: Proceedings**, 1-4.

TIAN, Yasi ve Lei Wang (2019). "Mutualism of intra- and inter-prefecture level cities and its effects on regional socio-economic development: A case study of Hubei Province, Central China". **Sustainable Cities and Society**, 44, 16–26.

TIRAŞOĞLU, Muhammed (2017). **Doğrusal Olmayan Panel Birim Kök Testleri: E7 Ülkelerinde Gelir Yakınsamasının Araştırılması**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

TODARO, Michael P. (1992). **Human Development Report 1992**, İçinde: Population and Development Review (359- 363), 18(2), New York: Oxford University Press.

TODARO, Michael ve Stephen Smith (2012) **Economic Development**, 11. Baskı, Boston: Pearson.

TOK, Eyüp (2010). "Türkiye Yaklaşımı ile Birlikte Kalkınma Kavramı ve Alt Bileşenleri", İl Planlama Uzmanlığı Derneği, 2.

TOLUNAY, Ahmet ve Ayhan Akyol (2006). "Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar", **Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, 2, 116-127.

TOSOVIĆ, Radule (2016). "Economic Evaluation of Mineral Resources From The Standpoint of Business and Social Profitability", **International Journal of Research-Granthaalayah**, 4(10), 46-52.

TOSUN, Cevat ve C. L. Jenkins (1996). "Regional Planning Approaches to Tourism Development: The Case of Turkey", **Tourism Management**, 17(7), 519-531.

TOPRAK, Lokman (2014). **Mardin İli Turizm Sektörü Analizi, İçinde, Mardin'de Sektörel Kalkınmanın Yeninden İnşası** (Editör: Prof. Dr. Şevket Tüylüoğlu), Altıncı Bölüm. Ankara: Strateji Enstitüsü.

TREBİCKA, Brunela (2016). "Tourism As A Multiplier Effect In Economy: The Case of Albina", **International Journal of Business and Management Invention**, 5(1), 17-21.

TRIBE, John (2004). **The Economics of Recreation, Liesure and Tourism**, Third Edition, Jordan Hill, Oxford: Elsevier.

TRINAJTIC, Masa (2018). **The Impact of Tourism on Regional Economic Development – Case Study of Croatian Counties**, Tourism & Hospitality Industry 2018, Congress Proceedings, 470-478.

TRINAJSTIC, Masa, Suzana Baresa ve Sinisa Bogdan (2018). Regional Economic Growth And Tourism: A Panel Data Approach. **UTMS Journal of Economics, University of Tourism and Management, Skopje, Macedonia**, 9(2), 145-155.

TUİK (2022). **Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçlar**. <https://data.TUİK.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>

TUİK (2022). **Göç İstatistikleri**. <https://data.TUİK.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>

TUİK (2022). **Eğitim İstatistikleri**. <https://data.TUİK.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1>

TUİK (2022). **Dış Ticaret İstatistikleri**. <https://data.TUİK.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>

TUİK (2022). **İl Bazında GSYİH**. <https://data.TUİK.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2020-37188#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=%C4%B0l%20d%C3%B Czeyinde%20cari%20fiyatlarla%20GSYH,1%20pay%20ile%20%C4%B0zmir%20iz ledi>.

TUİK (2022). **İl bazında Kişi başına GSYH**. <https://data.TUİK.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2020-37188#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=%C4%B0l%20d%C3%B Czeyinde%20cari%20fiyatlarla%20GSYH,1%20pay%20ile%20%C4%B0zmir%20iz ledi>.

TUİK (2022). **Temel İşgücü Göstergeleri**. <https://data.TUİK.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1>

TUİK (2022). **Yoksulluk İstatistikleri**. <https://data.TUİK.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1>

TUİK (2022). **Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması**. <https://data.TUİK.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=gelir-yasam-tuketim-ve-yoksulluk-107&dil=1>

TUNCAY, Nesrin ve Ceyhun Can Özcan (2020). “The effect of Dutch disease in the tourism sector: the case of Mediterranean countries”. **Tourism And Hospitality Management**, 26 (1), 97-114.

TURHAN, Yusuf (2020). “Kalkınma Kavramının Tarihsel Süreci ve Etimolojik Analizi”, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, 29, 149-164.

TURKAY, Oğuz ve Ömer Saraç (2019). “Altyapı, Üstyapı ve Çevre Sorunlarının Turist Şikayetleri Kapsamında Değerlendirilmesi ve Yerel Yönetimlerin Çözüm Potansiyeli: Antalya Örneği”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, 10(Ek Sayı), 98-110.

TÜRKİYE KÜLTÜR PORTALI (2002). **Diyarbakır-Genel Bilgiler**, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/diyarbakir/genelbilgiler>

TÜRKİYE TURİZM STRATEJİSİ 2023, (2007). Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

TÜTENGİL, Cavit Orhan (1971). Bölgesel Az Gelişme ve Bölgeler-Arası Dengesizlik Sorunu, **Istanbul Journal of Sociological Studies**, 38, 57-68.

TÜYLÜOĞLU, Şevket (2006). “Sosyal Sermaye, İktisadi Performans ve Kalkınma: Bir Yazın Taraması”, **Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 12, 14-60.

UÇAR, (2018). **Tarihi Ve Kültürel Mirasın Turizm Talebine Ve Çekiciliğine Dönüştürülmesine Dair Bir Araştırma: Batman Ve Çevresi Örneği**. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ULU, Enver Ali (2010). **Türkiye’de Turizmin Sektörünün Ekonomik Etkileri ve Avrupa Birliği Sürecinde Turizm Politikalarına Alternatif Yaklaşımlar**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ULUTÜRK, Zeliha Göker (1998). “Turizmin Ekonomik Etkisinin Ölçülmesi”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 9, 31-38.

UNESCO (2021). **UNESCO Dünya Mirası Listesi**, <https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-D%C3%BCnnya-Miras%C4%B1-Listesi> (02.03.2021).

UNUR, Kamil (2004). “Turizmin Ekonomik Etkilerinin Ölçülmesi” **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 6(4), 114-142.

UŞAKLI, Ahmet ve Kurban Ünlüönen (2015). **Turizm Gelirlerinin Hesaplanmasına Yönelik Yaklaşımlar**. 16. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı (s. 1582-1597). Ankara: Detay Yayıncılık.

UNESCO TÜRKİYE MİLLİ KOMİSYONU (2022). **UNESCO Dünya Mirası Listesi**, <https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-D%C3%BCnnya-Miras%C4%B1-Listesi> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

UNWTO (1995). **Tourism Market Trends Europe 1985-1994**, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284401154> (18.05.2021).

UNWTO (1996). **Tourism Highlights 1996**, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284401727> (18.05.2021).

UNWTO (1997). **Tourism Market Trends World 1985-1996**, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284402366> (18.05.2021).

UNWTO (1998). **Tourism Market Trends Europe 1988-1997**, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284402571> (18.05.2021).

UNWTO (1999). **Tourism Highlights 1999**, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284403011> (18.05.2021).

UNWTO (2000). **Tourism Highlights 2000**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284403745> (18.05.2021).

UNWTO (2002). **Tourism Highlights 2002**, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284406876> (18.05.2021).

- UNWTO (2003). **Tourism Highlights Edition 2003**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284406647> (18.05.2021).
- UNWTO (2006). **Tourism Highlights 2006 Edition**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284413492> (18.05.2021).
- UNWTO (2008). **Tourism Highlights 2008 Edition**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284413560> (18.05.2021).
- UNWTO (2010). **UNWTO Tourism Highlights 2010 Edition**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284413720> (18.05.2021).
- UNWTO (2013). **UNWTO Tourism Highlights 2013 Edition**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284415427> (18.05.2021).
- UNWTO (2015). **UNWTO Tourism Highlights 2015 Edition**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899> (18.05.2021).
- UNWTO (2018). **UNWTO Tourism Highlights 2018 Edition**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876> (18.05.2021).
- UNWTO (2020). **International Tourism Highlights 2020 Edition**, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284422456> (18.05.2021).
- UNWTO (2021). **COVID – 19 And Tourism 2020: A Year in Review**, https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-12/2020_Year_in_Review_0.pdf (18.05.2021).
- VATANSEVER DEVİREN, Nursen ve Onur Yıldız (2014). “Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Yeni Bölgeselcilik Yaklaşımın Türkiye’deki Bölgesel Kalkınma Politikalarına Etkileri”, **Akademik Bakış Dergisi**, 44, 1-35.
- VELLAS, François, (2011). **The Indirect Impact Of Tourism: An Economic Analysis**, Third Meeting of T20 Tourism Ministers, 25 October 2011, Paris, France.
- WANG, Baoqian ve Meilin Xia (2013). A Study on the Relationship between Tourism Industry and Regional Economic Growth—A Case Study of Jiangsu Gaochun District, **Modern Economy**, 4(7), 482-488.
- WEAVER, David B. ve Laura J. Lawton (2001). “Resident Perceptions in the Urban-Rural Fringe”, **Annals of Tourism research**, 28 (2), 349-458.
- WONDIRAD, Amare, Yihalem Kebete ve Ying Li (2021). “Culinary tourism as a driver of regional economic development and socio-cultural revitalization: Evidence from Amhara National Regional State, Ethiopia”. **Journal of Destination Marketing & Management**, 19, 1-15.
- WOOD, A. (1993). “Organizing for local economic development: local economic development networks and prospecting for industry”, **Environment and Planning**, 25, 1649-1661.
- WORD BANK, (2021). <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups> (26.04.2021).

WU, Po-Chin, Hui-Yu Liu, Shiao-Yen Liu ve Juei-Ming Hsiao (2021). "Can Financial Technology Development Change the Causality Between Tourism and Economic Growth?", **Current Issues in Tourism**, 24(11), 1613-1630.

WYLLIE, Robert W. (2011). **An Introduction to Tourism**, Urbana, Venture Publishing, Inc.

XIA, Wanjun, Buhari Doğan, Umer Shahzad, Festus Fatai Adedoyin, Abiodun Popoola ve Adnan Bashir (2021). "An empirical investigation of tourism-led growth hypothesis in the european countries: evidence from augmented mean group estimator" **Potuguese Economic Journal**, 1-28.

YAĞMURLU, Aslı (2020). "Dünya Mirası ve Kamu Diplomasisi: Göbekli Tepe Örneği". **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (49) , 46-64.

YAŞARSOY, Emrah ve Kutay Oktay (2020). Yerli Turistlerin Şanlıurfa Turizmi ile İlgili Algılarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. **Journal of Tourism and Gastronomy Studies**, 8(1), 58-77.

YAVLİOĞLU, Cengiz (2002a). "Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökeni", **Ç. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 3(1), 59-79.

YAVLİOĞLU, Cengiz (2002b). "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri" **Ç. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 3(2), 49-70.

YEFANG, Huang (2000). **Regional Economic Development in Yangtze River Delta Since 1978- Jiangsu Province as A Particular Case**. PhD Thesis, The Chinese University of Hong Kong. Hong Kong.

YEŞİLBAŞ, Mehmet (2011). "Kırsal Kalkınma Politikalarının Gelişim Çizgisi ve Planlı Dönemde Kırsal Kalkınma Yaklaşımları", **Türk İdare Dergisi**, 470, 153-176.

YERLEŞMİŞ, Niyazi (2015). **Gaziantep Turizm Coğrafyası**. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sürçüimam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

YILDIRIM, Metin ve İbrahim Örnek (2012). **Walt Whitman Rostow'un Kalkınma Aşamaları Yaklaşımına Göre Gaziantep Ekonomisinin İncelenmesi**, Discussion Paper, No. 2012/84, Turkish Economic Association, Ankara.

YILDIRIM, Fatma (2019). **Panel Birim Kök Testleri ile Enerji Tüketiminin Durağanlığının İncelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

YILDIZ, Zafer ve Gökhan Kalağan (2008). "Alternatif Turizm Kavramı ve Çevresel Etkileri", **Yerel Siyaset Dergisi**, 35, 43-45.

YILDIZ, Zafer ve Tufan Sarıtaş (2021). Türkiye'de Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme. **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 10 (2), 1633-1654.

YILMAZ, İbrahim ve Caner Çalışkan (2015). Turizm Potansiyeli Olan Bölgelerde Toplumsal Kapasite Algısı: Adıyaman Örneği, **Journal of Yaşar University**, 10(39), 6555-6611.

- YU**, Xiaojuan, Namh Yun Kim, Chih-Chien Chen ve Zvi Schwartz (2012). “Are You A Tourist? Tourism Definition From The Tourist Perspective”, **Tourism Analysis**, 17, 445-57.
- YÜCEL**, A. Seda ve F. İnci Morgil (1998). “Yüksek Öğretimde Çevre Olgusunun Araştırılması”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 14, 84-85.
- YÜCEOL**, Hüseyin Mualla (2011). “Türkiye’de İllerarası İşsizlik Oranı Farklılıkları, Göç ve Ekonomik Kalkınma”, **Sosyo Ekonomi**, Özel Sayı, 29-54.
- ZENGİN**, Eyüp ve Ayhan Erdal (2000). “Hizmet Sektöründe Toplam Kalite Yönetimi”, **Journal of Qafqaz University**, 3(1), 43-56.
- ZENGİN**, Burhanettin, Gül Erkol, Hande Uyar ve Ali turan Bayram (2016). “Şanlıurfa İli Kongre Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi. I. Ulusal Alternatif Kongresi Bildiri Kitabı (S.184-194), 07-09 Nisan 2016 Erzincan.
- ZENGİN**, Burhanettin, Dilara Eylül Koç ve Şevki Ulama (2019). “Kastamonu İlinin Doğa Turizmi Potansiyelinin Alternatif Turizm Kapsamında Değerlendirilmesi”, **Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi**, 2(2), 251-274.
- ZHANG**, Fen, Haochen Peng, Xiaofan Sun ve Tianyi Song (2022). Influence of Tourism Economy on Air Quality—An Empirical Analysis Based on Panel Data of 102 Cities in China. **International Journal of Environmental Research and Public Health**, 19(7), 4393.
- ZHU**, Xiaoyan ve Yingqi He (2021). “Does Tourism Promote Economic Growth in the Ethnic Areas of China?”, **Emerging Markets Fiance and Trade**, 57(2), 386-399.
- ZHOU**, Xianghong ve Weiwei Chen (2021). The Impact of Informatization on the Relationship between the Tourism Industry and Regional Economic Development. **Sustainability**, 13(16), 9399.
- ZUO**, Bing ve Songshan (Sam) Huang (2020). A Structural Change and Productivity Perspective of Tourism’s Contribution to Economic Growth: The Case of Zhangjiajie in China. **Journal of Travel Research**, 59(3), 465–476.

EKLER

TABLOLARIN LİSTESİ

Tablo 1. 1. Turizm Kavramına Dair Yapılan Bazı Tanımlar	7
Tablo 1. 2: 1975-2020 Turizm Hareketliliği ve Turizm Gelirleri.....	8
Tablo 1. 3. Kalkınma Kavramına Dair Yapılan Bazı Tanımlar	22
Tablo 1. 4: Batılı ve Doğu Toplumsal Sistem ve Özellikleri.....	42
Tablo 2.1: Dünyada En Fazla Ziyaret Edilen Tema Parkları.....	66
Tablo 3. 1: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması ve Kalkınma Ajanslar	82
Tablo 3. 2: İstatistiki Bölge Sınıflamasına Göre TRC Bölgesi ve Kalkınma Ajansları	85
Tablo 3. 3: TRC Bölgesi İllerinin İlçe, Belediye ve Köy Sayıları.....	86
Tablo 3. 4: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin Nüfus Verileri.....	88
Tablo 3. 5: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin Nüfus Artış Hızı	89
Tablo 3. 6: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin Nüfus Yoğunluğu	90
Tablo 3. 7: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerin Net Göç Oranları.....	92
Tablo 3. 8: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerin Net Göç Hızları.....	93
Tablo 3. 9: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki okur-Yazar Sayılar	95
Tablo 3. 10: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma Bilenlerin Oranı	95
Tablo 3. 11: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma Bilmeyenlerin Sayısı.....	97
Tablo 3. 12: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma Bilmeyenlerin Oranı	97
Tablo 3. 13: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki Hastane Sayıları.....	100
Tablo 3. 14: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki Hekim Sayıları.....	101
Tablo 3. 15: Yıllara Göre TRC Bölgesi Yatak Sayıları	103
Tablo 3. 16: Yıllara Göre TRC Bölgesinde 100 Bin Kişiye Yatak Sayısı.....	104
Tablo 3. 17: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin İthalat Gelirleri (Bin dolar).....	106
Tablo 3. 18: Yıllara Göre TRC Bölgesi İllerinin İthalat Gelirleri (Bin dolar).....	107
Tablo 3. 19: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerin GSYH Miktarları	110
Tablo 3. 20: TRC Bölgesi Kişi Başına GSYH (\$).....	112
Tablo 3. 21: Yıllara Göre TRC Bölgesi İstihdam Edilen Kişi Sayısı	117
Tablo 3. 22: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İstihdam Oranları.....	117
Tablo 3. 23: TRC Düzey 2 Kapsamında İşsiz Sayısı (Bin kişi).....	119
Tablo 3. 24: TRC Düzey 2 Kapsamında İşsizlik Oranı	120
Tablo 3. 25: TRC Düzey 2 Kapsamında Hane Halkı Kullanılabilir Gelire Göre Gini Katsayıları.....	122
Tablo 3. 26: TRC Bölgesi Yoksulluk Sınırı (TL)-(Yoksulluk riski: %60).....	124
Tablo 3. 27: TRC Bölgesi Düzey 2 Kapsamında Yoksul Sayısı (Bin Kişi) (Yoksulluk riski: %60).....	125

Tablo 3. 28: TRC Bölgesi Düzey 2 Kapsamında Yoksulluk Oranı (%) (Yoksulluk riski: %60).....	126
Tablo 3. 29: TR Genelinde Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanlarına	128
Tablo 3. 30: TRC Bölgesi Genelinde Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları	129
Tablo 3. 31: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006- 2021).....	130
Tablo 3. 32: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006- 2021).....	133
Tablo 3. 33: Yıllara Göre TR Genelindeki Konaklama İşletmelerine Gelen Ziyaretçilerin Sayısı (2006- 2021).....	136
Tablo 3. 34: Yıllara Göre TR Genelindeki Konaklama İşletmelerine Gelen Ziyaretçilerin Geceleme Sayısı (2006- 2021).....	137
Tablo 3. 35: Yıllara Göre TRC Genelindeki Konaklama İşletmelerine Gelen Ziyaretçilerin Sayısı (2006-2021).....	138
Tablo 3. 36: Yıllara Göre TRC Genelindeki Konaklama İşletmelerine Gelen Ziyaretçilerin Geceleme Sayıları (2006-2021)	139
Tablo 3. 37: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerde Yer Alan Konaklama Tesislerin Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	140
Tablo 3. 38: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerde Yer Alan Konaklama Tesislerin Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	142
Tablo 3. 39: TRC11 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	144
Tablo 3. 40: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	145
Tablo 3. 41: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)	146
Tablo 3. 42: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Geceleme Sayıları ile Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	148
Tablo 3. 43: TRC12 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	152
Tablo 3. 44: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	152
Tablo 3. 45: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021)	154
Tablo 3. 46: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021).....	156
Tablo 3. 47: TRC13 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	159
Tablo 3. 48: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	160
Tablo 3. 49: Yıllara Göre TRC13 Bölgesindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021).....	161
Tablo 3. 50: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021).....	163
Tablo 3. 51: TRC21 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	167

Tablo 3. 52: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	168
Tablo 3. 53: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021).....	169
Tablo 3. 54: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021).....	172
Tablo 3. 55: TRC22 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	175
Tablo 3. 56: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	176
Tablo 3. 57: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021).....	177
Tablo 3. 58: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021).....	179
Tablo 3. 59: TRC31 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	182
Tablo 3. 60: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	183
Tablo 3. 61: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021).....	184
Tablo 3. 62: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021).....	186
Tablo 3. 63: TRC32 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	189
Tablo 3. 64: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	190
Tablo 3. 65: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021).....	191
Tablo 3. 66: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021).....	193
Tablo 3. 67: TRC33 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	197
Tablo 3. 68: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	197
Tablo 3. 69: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021).....	199
Tablo 3. 70: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021).....	201
Tablo 3. 71: TRC34 İlindeki Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları ve Sit Alanları .	203
Tablo 3. 72: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	204
Tablo 3. 73: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geliş Sayıları (2006-2021).....	205
Tablo 3. 74: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Geceleme Sayıları ve Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021).....	207
Tablo 5. 1. Değişkenlerine Ait Bilgiler (Panel A)	230
Tablo 5. 2. Değişkenlerine Ait Bilgiler (Panel B).....	230
Tablo 5. 3. Logaritmik Panel Veri Formları (Panel A).....	232

Tablo 5. 4. Logaritmik Panel Veri Formları (Panel B)	233
Tablo 5. 5. Panel Birim Kök Testi Sonuçları (Panel A).....	235
Tablo 5. 6. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları (Panel A)	236
Tablo 5. 7. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel A-Model I)	238
Tablo 5. 8. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel A-Model II)....	240
Tablo 5. 9. Panel Birim Kök Testi Sonuçları (Panel B).....	242
Tablo 5. 10. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları (Panel B).....	244
Tablo 5. 11. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel B-Model I) ...	246
Tablo 5. 12. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel B-Model II)..	248
Tablo 5. 13. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Bulguları (Panel B-Model III).	249

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil 1. 1: İnsani Gelişme Endeksi Bileşenleri Kaynak: Özer, 2020: 68.....	32
Şekil 1. 2: Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi	37
Şekil 1. 3: Klasik İktisatçıların Geliştirdiği İlk Kısır Döngü Modeli (Kaynak: Han ve Kaya, 2008: 31).....	45
Şekil 1. 4: Sermeye Arzının Düşüklüğü Kısır Döngüsü (Arz Yönlü Kısır Döngü)..	46
Şekil 1. 5: Sermeye Talebinin Düşüklüğü Kısır Döngüsü (Talep Yönlü Kısır Döngü)	46
Şekil 1. 6: Eğitim Kısır Döngüsü	47
Şekil 1. 7: Sağlık Kısır Döngüsü	48
Şekil 1. 8: Küçük Ölçekli Üretim Kısır Döngüsü	48
Şekil 1. 9: Emek Kısır Döngüsü	49

GRAFİKLERİN LİSTESİ

Grafik 3. 1: Yıllara Göre TRC İçerisinde Yer Alan İllerin Nüfusunun TRC İçerisindeki Oranı	88
Grafik 3. 2: Yıllara Göre TRC Bölgesi Toplam Nüfusunun TR İçerisindeki Oranı	89
Grafik 3. 3: TRC Bölgesi Yıllık Nüfus Artış Hızı.....	90
Grafik 3. 4: TRC Bölgesi Nüfus Yoğunluğu.....	91
Grafik 3. 5: TRC Bölgesindeki İllerin Net Göç Oranları	92
Grafik 3. 6: TRC Bölgesindeki İllerin Net Göç Hızları	93
Grafik 3. 7: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma Bilenlerin Oranının TR Karşılaştırması.....	96
Grafik 3. 8: TRC Bölgesi Toplam Okuma Yazma Bilenlerin Sayısının TR İçerisindeki Oranı	96
Grafik 3. 9: TRC Bölgesi 2008-2020 Yılları Arasındaki Okuma Yazma bilmeyenler	98
Grafik 3. 10: TRC Bölgesindeki Okuma Yazma Bilmeyenlerin TR İçerisindeki Oranı	98
Grafik 3. 11: TRC Bölgesinde Yer Alan İllerin Hastane Sayılarının TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı	100
Grafik 3. 12: TRC Bölgesindeki Toplam Hastane Sayısının TR İçindeki Oranı ...	101
Grafik 3. 13: TRC İçerisinde Yer Alan İllerin Hekim Sayılarının TRC İçerisindeki Oranı	102
Grafik 3. 14: TRC Bölgesindeki Toplam Hekim Sayılarının TR İçerisindeki Oranı	102
Grafik 3. 15: TRC Bölgesinde Yer Alan İllerin Yatak Sayılarının TRC İçerisindeki Oranı	103
Grafik 3. 16: TRC Bölgesinde Yer Alan Toplam Yatak Sayısının TR İçerisindeki Oranı	104
Grafik 3. 17: TRC Bölgesi ve TR Yüz Bin Kişiye Yatak Sayıları.....	105
Grafik 3. 18: TRC Bölgesindeki İllerin İthalat Gelirlerinin TRC İçerisindeki Oranı	106
Grafik 3. 19: TRC Bölgesinin Toplam İthalat Gelirlerinin TR İçerisindeki Oranı	107
Grafik 3. 20: TRC Bölgesindeki İllerin İthalat Gelirlerinin TRC İçerisindeki Oranı	108
Grafik 3. 21: TRC Bölgesinin Toplam İthalat Gelirlerinin TR İçerisindeki Oranı	108
Grafik 3. 22: TRC Bölgesindeki İllerin GSYH Miktarlarının TRC Bölgesindeki Oranlarının Yüzde Değeri.....	110
Grafik 3. 23: TRC Bölgesindeki İllerin GSYH Miktarlarının TR İçerisindeki Oranlarının Yüzde Değeri.....	111
Grafik 3. 24: TRC Bölgesinin Toplam GSYH Miktarının TR İçerisindeki Oranının Yüzde Değeri	111
Grafik 3. 25: TRC Bölgesi Kişi Başına GSYH (\$)	113

Grafik 3. 26: TRC İllerinin Tarım Sektörü Gelirlerinin TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı	114
Grafik 3. 27: TRC İllerinin Sanayi Sektörü Gelirlerinin TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı	115
Grafik 3. 28: TRC İllerinin Hizmetler Sektörü Gelirlerinin TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı	115
Grafik 3. 29: TRC Bölgesindeki İllerin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Miktarlarının Oranı	116
Grafik 3. 30: TRC İçerisinde Yer Alan İllerin İstihdam Sayılarının TRC İçerisindeki Oranı	118
Grafik 3. 31: TRC Bölgesindeki Toplam İstihdamın TR İçerisindeki Oranı	118
Grafik 3. 32: TRC Bölgesinin Düzey 2'ye Göre İstihdam Oranının TRC ve TR Karşılaştırması.....	118
Grafik 3. 33: TRC Düzey 2 Kapsamında İşsiz Sayılarının TRC Bölgesi İçerisindeki Oranı	120
Grafik 3. 34: TRC Bölgesinin İşsiz Sayısının TR İçerisindeki Oranı	120
Grafik 3. 35: TRC Düzey 2 Kapsamında İşsizlik Oranlarının TRC Bölgesi ve TR Karşılaştırması	121
Grafik 3. 36: TRC Düzey 2 Kapsamında Hane Halkı Kullanılabilir Gelire Göre Gini Katsayıları.....	123
Grafik 3. 37: TRC Bölgesi Yoksulluk Sınırı (TL)-(Yoksulluk riski: %60)	124
Grafik 3. 38: TRC İçerisinde Yer Alan İllerin Yoksul Sayılarının (Bin Kişi) TRC İçerisindeki Oranı	125
Grafik 3. 39: TRC Bölgesindeki Toplam Yoksul Sayısının TR İçerisindeki Oranı	126
Grafik 3. 40: TRC Bölgesi Yoksulluk Oranı (Yoksulluk Riski %60).....	127
Grafik 3. 41: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Tesis Sayıları (2006- 2021)	131
Grafik 3. 42: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Oda Sayısı (2006- 2021)	131
Grafik 3. 43: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Yatak Sayısı (2006- 2021)	132
Grafik 3. 44: Yıllara Göre TR Genelinde Belediye ve Bakanlık Belgeli Toplam Tesis, Oda ve Yatak Sayıları (2006- 2021)	132
Grafik 3. 45: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Tesis Sayıları (2006- 2021)	134
Grafik 3. 46: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Oda Sayıları (2006 – 2021).....	134
Grafik 3. 47: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Yatak Sayıları (2006 – 2021)	135
Grafik 3. 48: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Toplam Tesis, Oda ve Yatak Sayıları (2006 – 2021).....	135
Grafik 3. 49: Yıllara Göre TRC Bölgesinin Belediye ve Bakanlık Belgeli Toplam Tesis, Oda ve Yatak Sayılarının TR İçerisindeki Oranı (2006 – 2021).....	135

Grafik 3. 50: Yıllara Göre TR Genelindeki Konaklama İşletmelerindeki Toplam Geliş ve Geceleme Sayıları (2006- 2021)	137
Grafik 3. 51: Yıllara Göre TRC Genelindeki Konaklama İşletmelerindeki Toplam Geliş ve Geceleme Sayıları (2006-2021).....	139
Grafik 3. 52: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerde Yer Alan Konaklama Tesislerin Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	141
Grafik 3. 53: Yıllara Göre TRC Bölgesindeki İllerde Yer Alan Konaklama Tesislerin Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021)	142
Grafik 3. 54: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	145
Grafik 3. 55: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	147
Grafik 3. 56: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	147
Grafik 3. 57: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	148
Grafik 3. 58: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)	149
Grafik 3. 59: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	150
Grafik 3. 60: Yıllara Göre TRC11 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	150
Grafik 3. 61: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	153
Grafik 3. 62: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	154
Grafik 3. 63: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	155
Grafik 3. 64: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	155
Grafik 3. 65: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)	156
Grafik 3. 66: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	157
Grafik 3. 67: Yıllara Göre TRC12 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	157
Grafik 3. 68: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	160

Grafik 3. 69: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	162
Grafik 3. 70: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	162
Grafik 3. 71: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	163
Grafik 3. 72: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)	164
Grafik 3. 73: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	164
Grafik 3. 74: Yıllara Göre TRC13 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	165
Grafik 3. 75: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	168
Grafik 3. 76: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	170
Grafik 3. 77: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	170
Grafik 3. 78: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	171
Grafik 3. 79: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)	172
Grafik 3. 80: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	173
Grafik 3. 81: Yıllara Göre TRC21 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	173
Grafik 3. 82: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	176
Grafik 3. 83: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	178
Grafik 3. 84: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	178
Grafik 3. 85: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	178
Grafik 3. 86: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)	180

Grafik 3. 87: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	180
Grafik 3. 88: Yıllara Göre TRC22 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	180
Grafik 3. 89: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	184
Grafik 3. 90: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	185
Grafik 3. 91: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	185
Grafik 3. 92: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	186
Grafik 3. 93: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)	187
Grafik 3. 94: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	187
Grafik 3. 95: Yıllara Göre TRC31 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	188
Grafik 3. 96: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	191
Grafik 3. 97: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	192
Grafik 3. 98: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	192
Grafik 3. 99: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	193
Grafik 3. 100: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)	194
Grafik 3. 101: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	195
Grafik 3. 102: Yıllara Göre TRC32 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	195
Grafik 3. 103: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	198
Grafik 3. 104: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	199

Grafik 3. 105: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	200
Grafik 3. 106: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	200
Grafik 3. 107: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006-2021)	201
Grafik 3. 108: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	202
Grafik 3. 109: Yıllara Göre TRC33 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	202
Grafik 3. 110: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2006-2021).....	205
Grafik 3. 111: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Sayıları (2006-2021)	206
Grafik 3. 112: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geliş Oranları (2006-2021).....	206
Grafik 3. 113: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerine Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Toplam Geliş Sayıları (2006-2021)	206
Grafik 3. 114: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Geceleme Sayıları (2006- 2021)	208
Grafik 3. 115: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerindeki Toplam Geceleme Sayıları (2006-2021).....	208
Grafik 3. 116: Yıllara Göre TRC34 İlindeki Belediye ve Bakanlık Belgeli Konaklama Tesislerinde Ülke Vatandaşlarının ve Yabancıların Ortalama Kalış Süreleri (2006-2021)	208

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita 3. 1: TRC Bölgesi Haritası	87
--	----

ÖZ GEÇMİŞ

EĞİTİM BİLGİLERİ

Derece	Adı/İlçe/İl	Mezuniyet Yılı
Lise	: Baskil Lisesi/Baskil/Elâzığ	2002
Lisans	: Mustafa Kemal Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümü /İskenderun/Hatay	2010
Yüksek Lisans	: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı /Gaziantep	2018
Doktora	: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı /Konya	2023

Yayınlanmış Bazı Çalışmaları

Ulusal ve Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayınlanan Makaleler

- 1: Yıldız, D., Olcay, A., **Karacıl, G.** ve Demir, O. (2017). Önbüro ve Servis Personellerinin Etkili Konuşma Becerilerinin Yöneticileri Tarafından Değerlendirilmesi: Adıyaman ve Şanlıurfa Örnekleri, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4 (4), 7-23.
- 2: Olcay, A., Özekici, Y., **Karacıl, G.** ve Toz, N. (2017). Eski Türk Eserlerine Yönelik Eğitimin Kültürel Edinim ve Seyahat Eğilimi Üzerindeki Rolü, *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*: 2, 93-121
- 3: Olcay, A., **Karacıl, G.** ve Sürme, M. (2018). Helal Turizm Alanının Bibliyometrik Profili, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 389-408.
- 4: Olcay, A., **Karacıl, G.** ve Sürme, M. (2019). Hatırlanır Turizm Deneyimini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(4), 1689-1710.
- 5: **Karacıl, G.** ve Çınar, K. (2021). Turizm eğitiminde inovasyon. *Turkish Studies - Education*, 16(2), 895-920.
- 6: Kuş, B., **Karacıl, G.** ve Varınca, K. (2021). Üniversitede Çevre Yönetim Oryantasyon Programı Uygulaması: Adıyaman Üniversitesi Örneği. *Adıyaman Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 8(14), 127-141.

Uluslararası Kitap Bölümü

- 1: **Karacıl, G.** (2020). *Turizmde İlk Aile Şirketi Thomas Cook*. (Editörler: Dr. Osman YILMAZ, Prof. Dr. Ufuk KARADAVUT ve Doç Dr. Mustafa KAN). Aile

İşletmeciliğinde Tarım İşletmeleri ve Farklı Kurumsallaşma Örnekleri, Birinci Baskı, İstanbul, Kriter Yayınevi.

2: Karacıl, G. ve Özcan, C. C. (2021). *Covid-19 Pandemisinin Turizm Üzerine Etkileri*. (Editör: Mustafa GERÇEKER). Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Yansımaları, Konya, Çizgi Kitapevi.

3: Karacıl, G., Saçlı, C. ve Özcan, C. C. (2021). *Hükümet Programları Çerçevesinde Turizm Politikalarının Analizi*. (Editörler: Selman BAYRAKÇI, Zekeriya YETİŞ ve Selim Yücel GÜLEÇ). Ekonomik Kalkınma ve Turizm, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.

4. Karacıl, G., Özekici, Y. K., Keleş, H. ve Özcan, C. C. (2022). Türkiye Tarım Ekonomisinde Organik Tarımın Yeri: Gastronomi Şehirleri Örneği, (Editörler: Doç. Dr. Yılmaz SEÇİM, Arş. Gör. Dr. Sercan ARAS, Arş. Gör. Alper KAYA). Turizm ve Rekreasyon Akademik Çalışmalar. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 472.

Ansiklopedi Madde Yazarlığı

1: Karacıl, G. (2022). *Balkan Ülkeleri Turizm Eğitimi Konferansı 1982: Türkiye Turizm Ansiklopedisi*. Cilt 2. Ankara: Detay Yayıncılık.

2: Karacıl, G. (2022). *Batman: Türkiye Turizm Ansiklopedisi*. Cilt 3. Ankara: Detay Yayıncılık.

3: Karacıl, G. (2022). *Elâziğ Gastronomi, Kültür ve Turizm Derneği: Türkiye Turizm Ansiklopedisi*. Cilt 5. Ankara: Detay Yayıncılık.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitabında basılan bildiriler

1: Olcay, A., Karacıl, G. ve Sürme, M. (2017). *Helal Turizm Alanının Bibliyometrik Profili*, 1. Uluslararası Helal Turizm Kongresi, 7-9 Nisan, Alanya, Antalya, Türkiye, ss 882-895. (Tam Metin).

2: Olcay, A., Karacıl, G. ve Sürme, M. (2017). *Adıyaman Turizminin Mevcut Durumu ve Geliştirilmesine İlişkin Yapılması Gerekenler*, Uluslararası Batı Asya Turizm Araştırmaları Kongresi, 28 Eylül-1 Ekim, Van, (Özet Metin).

3: Olcay, A., Karacıl, G. ve Sürme, M. (2017). *Hatırlanır Turizm Deneyimini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma*, Uluslararası Batı Asya Turizm Araştırmaları Kongresi, 28 Eylül-1 Ekim, Van. (Özet Metin).

4: Olcay, A., Özekici, Y., Karacıl, G. ve Toz, N. (2017). *Eski Türk Eserlerine Yönelik Eğitimin Kültürel Edinim ve Seyahat Eğilimi Üzerindeki Rolü*. 6. Ulusal 2. Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu, 14-15 Nisan Gaziantep, Türkiye, ss. 42-60. (Tam Metin).

5: Olcay, A. ve Karacıl, G. (2018). *Turizm Eğitimi Alan Lisans Öğrencilerinin Yükseköğrenim Yaşam Doyumlarının Belirlenmesi: Türkiye Örneği*, I. Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi, 4-6 Mayıs, Şanlıurfa, Türkiye, s.5. (Özet Metin).

6: Karacıl, G. ve Akmeşe, H. (2019). *Measuring Service Quality of Cafes and Patiserie: An Application in Adıyaman*, 3. Uluslararası GAP İşletme Bilimleri ve Ekonomi Kongresi, 21- 23 Haziran, Adıyaman, Türkiye. (Tam Metin).

7. Karacıl, G. (2019). *Adıyaman'ın Taşınmaz Kültür Varlıklarının ve Sit Alanlarının Kültür Turizmi Potansiyeli Kapsamında Değerlendirilmesi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 26-27 Ağustos, Adıyaman, Türkiye (Tam Metin).

8. Karacıl, G., Saçlı, C. ve Özcan, C. C. (2021). *Hükümet Programları Çerçevesinde Turizm Politikalarının Analizi*, Uluslararası Turizmde Yükselen Eğilimler Kongresi, 30 Eylül – 2 Ekim, Konya, Türkiye (Özet Metin).

9: Yıldız, A., Keleş Karacıl, A. ve **Karacıl, G.** (2022). *Adıyaman'da Yaşayan Vatandaşların Sürdürülebilir Turizm Tutumlarının Belirlenmesi*, 9. Uluslararası GAP Zirvesi Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 1-3 Temmuz 2022, Adıyaman (Tam Metin).

10: Karacıl, G., Yıldız, A. ve Keleş Karacıl, A. (2022). *Üniversite Öğrencilerinin Yiyecek İçecek İşletmeleri Tercihinde Sosyal Medyanın Rolü: Adıyaman Üniversitesi Örneği*, 9. Uluslararası GAP Zirvesi Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 1-3 Temmuz 2022, Adıyaman. (Özet Metin).

11. Karacıl, G., Özekici, Y. K., Keleş, H. ve Özcan, C. C. (2022). *Türkiye Tarım Ekonomisinde Organik Tarımın Yeri: Gastronomi Şehirleri Örneği*, 2. Uluslararası Ateşbaz-1 Veli Kongresi, 23-25 Eylül, Konya (Özet Metin).

Yüksek Lisans Tezi: Türkiye'de Turizm Eğitimi Alan Lisans Öğrencilerinin Yükseköğrenim Yaşam Doyumlarının Belirlenmesi (Referans No: **10222343**).

Doktora Tezi: Turizmin Bölgesel Ekonomik Kalkınmaya Etkisinin Ampirik Bir Analizi.

